No. २६२३ 'महाभारते,

Title भगवद्गीता १८ टीका सहिता.
१३शताऽध्याय:

Author श्री रामानुजः

Extent 197 Age x

Subject वेदान्त शास्त्रं

त्रयोदशोध्यायः

शांकरभाष्यं
आनंदगिरिकृतटीका
श्रीधरी स्वामिकृता
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
उत्तमवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषानुवाद ॥

श्रीभगवानुवाच इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्य
भिधीयते एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्वि
दः १ ॥

शांकरभाष्यटी.

सप्तमेध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य त्रिगुणात्मिकाष्टधाभि
न्नापरा संसारहेतुत्वात् परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणा ई
श्वरात्मिका याभ्यां प्रकृतिभ्यां ईश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहे
तुत्वं प्रतिपद्यते तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपण
द्वारेण तद्वत ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते
अतीतानन्तराध्याये च अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना यावद
ध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्तत्वज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा
यथा ते वर्त्तंते इत्येतदुक्तं केन पुनस्ते तत्वज्ञानेन युक्ताः य
थोक्तधर्माचरणात् भगवतः प्रियाः भवन्तीत्येवमर्थश्चा
यमध्याय आरभ्यते प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यक
रणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्त
व्यतया देहेंद्रियाद्याकारेण संहन्यते सोयं संघात इदं शरी
रं तदेतत् भगवानुवाच इदमिति इदमिति सर्वनाम्नोक्तं वि
शिनष्टि शरीरमिति हे कौंतेय क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणा
त् क्षेत्रवद्वास्मिन् कर्मफलनिष्पत्तेः क्षेत्रमितीतिशब्दः एवं
शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते एतच्छरीरं
क्षेत्रं यो वेत्ति विजानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयी
करोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वा वेदनेन विषयीकरोति
विभागशस्तं वेदितारं प्राहुः कथयंति क्षेत्रज्ञ इतीतिशब्दः एवं
शब्दपदार्थक एव पूर्ववत्क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः के तद्विदस्ते क्षेत्र
क्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः १ ॥

आनंदगिरिकृतटी.

प्रथममध्यमयोः षट्कयोस्त्वंतत्पदार्थावुक्तौ अन्तिमस्तु षट्को

वाक्यार्थविषयः सम्यग्धीप्रधानोध्यायनारभ्यते तत्र क्षेत्राध्यायमन्तिमाष्टका
ध्यायमवतारयिष्यन्नव्यवहितं वृत्तं कीर्तयति सप्तम इति प्रकृतिद्वयस्य
स्वातंत्र्यं वारयति ईश्वरस्येति भूमिरित्यादिनोक्ता सत्वादिरूपा प्रकृति
रपरेतत्र हेतुमाह संसारेति इतस्त्वन्यामित्यादिनोक्ता प्रकृतिश्चेतना
मति परा चेति परत्वे हेतुं सूचयति ईश्वरात्मिकेति किमर्थमीश्वरस्य प्र
कृतिद्वयमित्याशंक्य कारणत्वार्थमित्याह याभ्यामिति वृत्तमनूद्य
वर्तिष्यमाणाध्यायारंभप्रकारमाह तत्रेति अव्यवहितेन सम्बन्धमुक्त्वा
व्यवहितेन तं विवक्षुरव्यवहितमनुवदति अतीतेति निष्ठोक्तेति सं
बन्धः निष्ठामेव व्याचष्टे यथेति वर्तते धर्मजातमनुतिष्ठन्ति तथा
पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वमुक्तमिति योजना अथाव्यवहितमेवमनूद्य तेना
नरस्य संबंधं सङ्गिरते केनेति तत्वज्ञानेनोक्तफलार्थेन सम्यग्धियार्थस्वी
कारः जीवानां सुखदुःखादिभेदभाजां प्रतिक्षेत्रं भिन्नानां नानात्वेनै
क्यमित्याशंक्य संसारस्य भ्रान्तमयमत्वं निराकृत्य संघातनिष्ठत्वं वक्तुं
संघातोत्पत्तिप्रकारमाह प्रकृतिश्चेति भोगश्चापवर्गश्चार्थौ तयोरे
व कर्तव्यतयेति यावत् तत्वनन्तरश्लोके शरीरनिर्देशात् तस्यात्म
निर्वक्तव्या किमिति संघातस्योच्यते तत्राह सोयमिति उक्तेर्थे भ
गवद्वचनमवतारयति तदेतदिति तत्र दृष्टत्वेन संघाताद्दृश्यादन्य
मात्मानं निर्दिशति इदमिति उक्तं प्रत्यक्षदृश्यविशिष्टं किंचिदिति शे
षः शरीरस्यात्मनोन्यत्वे क्षेत्रनाम निरुक्त्या सूचयति क्षतेति तयोर्नाशः
क्षरणमपक्षयः यथा क्षेत्रे बीजमुप्तं फलति तद्वदित्याह क्षेत्रव
द्वेति क्षेत्रपदादुपरि स्थितमिति पदं क्षेत्रशब्दविषयमन्यथा वै
यर्थ्यादित्याह इतिशब्द इति क्षेत्रमित्येवमनेन क्षेत्रशब्देनेत्यर्थः
दृश्यं देहमुक्त्वा ततोतिरिक्तं दृष्टारमाह एतदिति स्वाभाविकं
मनुष्योहमिति ज्ञानं औपदेशिकं देहो नात्मा दृश्यत्वादित्यादि
विभागशः स्वतोतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः क्षेत्रमित्यत्रेतिशब्दवदत्रा
पीतिशब्दस्य क्षेत्रज्ञशब्दविषयत्वमाह इतिशब्द इति क्षेत्रज्ञं
शब्देन तं प्राहुरिति संबन्धं प्रवक्तव्यं प्रश्नपूर्वकमाह के इत्या
दिना १ ॥

स्वामिकृत टीका ॥

भक्तानामहम्समुद्धर्त्ता संसारादित्युक्तं तत्र योदशेऽध्यायेन निर्द्धा
तत्त्वज्ञानमुदीर्यते तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् भ
वामीति एवं प्रतिज्ञातेन चात्मज्ञानेन विना संसाराडुद्धरणं संभव
तीति तत्त्वज्ञानोपदेशार्थं प्रकृतिपुरुषविवेकाध्यायप्रारभ्यते
तत्र यत्सप्तमेऽध्याये परा परा वरीश्वरस्य जगत्त्रिर्माणसाधनभू
ते द्वे प्रकृती निर्दिष्टे तत्रैकाः परा ह्यपाभिन्ना त्रिगुणात्मिका क्षेत्र
लक्षणा परान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणा चेति प्रकृतिद्वयसंके
तयोर् विवेका जीवभावमापन्नस्याविद्याशाया संसारः याभ्यां जी
वोपभोगार्थमीश्वरः सृष्ट्यादिषु प्रवर्त्तते तदेव प्रकृतिद्वयं क्षेत्र
क्षेत्रज्ञशब्दवाच्यं परस्परं विविक्तं तत्त्वतो निरूपयिष्यन् श्रीभग
वानुवाच इदमिति इदं भोगायतनं शरीरं क्षेत्रमित्यभिधीयते
संसारस्य प्ररोहभूमित्वात् यतयो वेत्ति अहंममेति मन्यते तं क्षे
त्रज्ञ इति प्राहुः कृषीवलवत्तत्फलभोक्तृत्वात् तद्विदः क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञयोर्विवेकज्ञाः १ ॥

पिशाचभाष्ये टीका ४

भूम्यादि अष्टविधा प्रकृतिरित्यपरेश्वरस्य शक्तिरूपा प्रतिपादिता
भूमिरापइत्यादिना ग्रंथेन तथेश्वरस्य स्वरूपभूता जीवभूता च
परा प्रकृतिः प्रतिपादिता अपरेयमितस्त्वन्यामित्यादिना ग्रंथेन
तत्र तत्प्रकृतिद्वयं क्षेत्रज्ञरूपमीश्वरस्य स्वरूपावबोधार्थमेवप
यावदस्मिन्नध्याये वक्ष्यामीति सर्वं तदिति प्रश्ने क्षेत्रज्ञं निर्दिशति १

रामानुजभाष्ये टीका ५

पूर्वस्मिन्षट्के परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्य प्राप्त्युपाय
भक्तिरूपभगवदुपासनांगभूतप्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यद
र्शनं ज्ञानपूर्वकैकांतिकात्यंतिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपा
दिता प्रतिपाद्य सर्वापेक्षानामात्मकैवल्यमात्रापेक्षाणां च भक्ति
योगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चोक्तं इदानीमुपरितनषट्के प्र
कृतिपुरुषतत्संसर्गरूपप्रपंचेश्वरतद्याथात्म्यकर्मज्ञानभ
क्तिस्वरूपतदुपादानप्रकाराश्च षट्कद्वयोदिता विशोध्यन्ते तत्र

१३
श्री॰
गी॰ टी॰

2

तावत्त्रयोदशे देहात्मनोः स्वरूपं देहयाथात्म्यशोधनं देहविमुक्ता
त्मप्राप्त्युपायविविक्तात्मस्वरूपसंशोधनं तत्त्वविषयात्मनस्त्वा
दिलंवंधहेतत्तनो विवेकानुसंधानप्रकारश्चोच्यते श्रीभगवानु
वाच इदमिति इदं शरीरं देवोहं मनुष्योहं स्थूलोहं कृशोहमित्या
त्मना भोक्त्रा सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं भोक्तुरात्मनोर्थान्तर
भूतेन स्वभोगक्षेत्रमिति शरीरयाथात्म्यविद्भि[illegible]रभिधीयते एत
द्वपवसंचानुरूपेण चेदमहं वेदम्रियो वेत्ति तं वेद्यभूतादस्मा
देहत्वेनार्थान्तरभूतं क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः आत्मयाथात्म्यविदः प्रा
हुः यद्यपि देहव्यतिरिक्तघटाद्यर्थानुसंधानवेलायां देवोहं मनु
ष्योहं घटादिकं जानामीति देहसामानाधिकरण्येन ज्ञातारमात्मान
मनुसंधत्ते तथापि देहानुभववेलायां देहमपि घटादिकमिदं वे
द्मीति वेद्यतया वेदितानुभवतीति वेदितुरात्मनो वेद्यतया शरीर
मपि घटादिवदर्थान्तरं तथा च घटादिवदिसवेद्यभूताच्छरीरा
द्वेदिता क्षेत्रज्ञोर्थान्तरभूतः सामानाधिकरण्यप्रतीतिस्तु श
रीरस्य गोत्वादिवदात्मविशेषणैकस्वभावतया तदपृथक्सि
द्धेरुपपन्ना १ ॥

अभिनवयमकृत टीका ९

इदमिति षड्भिः कश्चित्कुतो क्षेत्रज्ञ उपास्य इति श्रूयते स च कि
मात्मा उत ईश्वरः अथ तत्तीयः कश्चिदन्य एवेति प्रश्नाशंका
यां श्रीभगवानादिशति संसारिणां शरीरं क्षेत्रं यत्र कर्म
बीजप्ररोहः अत एव तेषां आत्मागन्तुककालच्छपितः
क्षेत्रज्ञ उच्यते प्रबुद्धानां तदेव क्षेत्रं अन्वर्थभेदस्तु तया
था क्षिणोति कर्मबंधमुपभोगेन त्रायते जन्ममरणभ
यादिति तांश्च प्रति परमात्मा वासुदेवः क्षेत्रज्ञ एतत्क्षेत्रं यो
वेदयति वेदे त्वत्तः भावितरूपर्थ्यौ विधिः तेन यत्प्रसादाद
चेतनीभावमायाति स एव क्षेत्रज्ञो नान्यः कश्चित् विश
षत्वपरिमितव्याप्तिकं रूपमालंब्यात्मेति भण्यते अपरि
च्छिन्नसर्वक्षेत्रव्यापी परमात्मा भगवान्वासुदेवः समेति

कर्मणि षष्ठी अहमनेन ज्ञानेन ज्ञेय इत्यर्थः येन विकारं
गच्छति यद्धिकारि समासेनैव विभागेनैवैतान्यस्मान्नु सा-
धारणेनान्तरेण परिच्छिनत्ति यद्यपि च ऋषिभिर्बहुधा वेदै
श्चोक्तमेतत्तथापि समासेनाहं व्याचक्ष इति अव्यक्तं प्रकृतिः
इंद्रियाणि मनसा सहैकादश इंद्रियगोचरा रूपादयः पंच
चेतनाख्यशक्तिः ग्रहणः धृतिरित्येते किल सर्वस्य ब्रह्म
णः किमिपर्यन्तस्यापात्रे निष्पन्ने वा कार्ये कामक्रोधादि
श्चैतैव ममपर्यायैः किमन्यैत ईदृशः चाहं नित्यमेव-
भूयासमिति प्राणसंधारणी धृतिरस्यासनाम्निकापर
रहस्यश्वासनेश्वरागशब्दवाच्या जायते १ ॥

परमार्थप्रपा टीका

पूर्वाध्याये सगुणनिर्गुणोपासनाभेदेन ब्रह्मप्राप्तावधि-
कारिद्वयमुक्तं तत्र क्रमेण मुक्तेः स्वस्वसाध्यत्वेऽपि स्वसा
ध्यत्वं च दर्शितं तत्रापि स्वस्वरूपसाधनवतः सगुणोपा
सकस्य धर्माः श्लोकाष्टकेनोपदिष्टाः अथ क्लेशरूप
साधनवतो निर्गुणोपासकस्य बहुसामग्रीसाध्यत
त्वज्ञानरूपं विकारप्राप्तिरिति दर्शयितुं प्रथमतः क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञयोः स्वरूपं भगवानुपदिशति इदमिति इदं भो गायत
नेशरीरं संसारतरुप्ररोहभूमिकत्वात्क्षेत्रमित्यभिधीय-
ते नामनिर्देशः क्रियते अथ सामान्यतः क्षेत्रज्ञस्वरू-
पमाह एतदिति एतत्क्षेत्रं यो वेत्ति जानाति तं क्षेत्रज्ञ-
मिति तद्विदः प्राहुः अनेन देहातिरिक्तः क्षेत्रज्ञः कश्चि
दस्तीति सूचितं यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां देहस्य घटादि
वज्जडत्वनिश्चयेन स्वकीयरूपत्वं न संभवति अतःशरी

देहाद्दुःखानभिज्ञत्वदर्शनात् एवंघटद्रष्टायदाछि
न्नोभवति तथादेहद्रष्टापीत्यर्थः १ ॥

वनमाली टीका

आद्येषट्के यदुक्तंहि द्वितीयेचयदीरितं जीवेजीवे
श्वरौ तदैक्यं तद्विबि ॥

एतेत्यत्नीयके १ जीवेश्वरप्रधानानांभागविज्ञेयादिवर्णने एकत्वान
समानरूपत्वेनत्रितयस्योदशो २ एवंषट्केसत्साधनेजीवस्वरूपेद्वि
दू॰ तीयषट्केचभगवत्स्वरूपंतद्भक्तिस्वरूपंतत्तदंकाज्ञतामितिषड्यैवनि
रूपिते षट्कद्वयोक्तार्थस्यैवशीघ्रंबुद्ध्यारोहायोत्तरषट्केणविवर
जी॰ णं तत्रजडर्वयोः स्वरूपंविवित्तिमंशागसहकंडकंतत्सूक्ष्मबोधायवर्द्धे
लीकृत्यत्रयोदशेकथ्यतेतत्रजीवजडनियामकत्वेनतदुत्कर्षादिक
टैत्वादिनावेशाज्ञानेभक्तिहीनतरितीश्वरज्ञानायत्तेत्रादिस्वरूपेवक्ते
हरिज्ञानादेवमोक्षः किमर्थंतेत्रादिनिरूपणमितिशंकानावल्पारि
हरतिइदमितिइदंदृश्यमाणं प्रत्यक्षादिकंजडवर्गं यत्साधकंशरीर
मितिक्रतेः शीर्यतईश्वरेणानाश्यतइतिशरीरंतेनैवार्थेनइतीशरीरंचत
रीरंवशरीरं यद्देहमेवाव्यक्तादिकंदेहादिरूपेणपरिणतेसत्स्वरूपा
त्रिजीवस्यहिंसाव्यवहारहेतुर्भवतीतिशरीरंहरिणार्थंतेप्रेर्यतईशरीरंच
तदीरंवेतिशरीरंस्तुहिंसायांईरंप्रेरणे हीयतेस्यात्मनेहरिणेतितेत्रंक्षे
त्रिवासगतेः एतज्जडवर्गंक्षेत्रंयोवेत्तितंतत्वविदःक्षेत्रविदःसनत्कु
मारकपिलादयःक्षेत्रज्ञविवेकज्ञाः क्षेत्रज्ञइतिक्षेत्रस्यप्रधानादेरी
श्वराधीनत्वेनज्ञानेनहिविक्रतयेश्वराधीनत्वेनचजीवज्ञानेनत्रियाम
कत्वेनेश्वरज्ञानेनतत्त्वज्ञानत्वेनचमोक्षहेतुत्वात्शज्ञानंचजडादिनि
रूपणंविनानभवतीतिचरमकृपालुनाभगवताषष्ठेनापितन्निरूप
णमारब्धमितिभावः १ ॥

कुसुमवैजयन्ती टीका १

भिन्नाभिन्नंजगद्यस्माच्चिद्विद्रूपकंभवेत् तंवंदेपरमानंदंमुकुंदंपा
र्थसारथिं १ देहजीवेश्वराणांवैयाथात्म्यज्ञानमादिशत् कृष्णःकृपा
यमिश्रायत्रयोदशेइतीर्यते २ प्रथमषट्केनावश्यपरमप्राप्यस्यपर दू॰
स्यब्रह्मणोभगवतःप्राप्त्युपायभूतंत्वंपदवाच्यप्रत्यगात्मयाथात्म्य
दर्शनंतत्साधनभूतंज्ञानगर्भंकनिष्कामकर्मवोक्तंद्वितीयेनतत्पद
वाच्यपरमप्राप्यभूतभगवत्स्वरूपयाथात्म्यनिर्णयतन्माहात्म्यज्ञानंगो
पायरूपोभक्तियोगश्चोक्तः इदानीमन्तिमषट्केप्रकृतिपुरुष
योस्तत्संयोगनिमित्तकस्यजगतःपरमपुरुषस्यषड्द्वयोदिता

नि स्वरूपाणि कर्मज्ञानभक्तिस्वरूपाणि च षट्यत्रि विविच्य पार्थसारथिरी
रिते ध्यायाध्यात्मस्वरूपज्ञानमाह तत्र तावत्त्रयोदशे स्मिन्नध्याये प्रकृ
तिपुरुषयोः संयोगादेवायं संसारो मयेश्वरेणैव कृतस्तयोः परमेश्व
रस्य मम च स्वरूपयाथात्म्यज्ञानेन विना हेयोपादेयविवेकाभावाज्जी
वानां संसारनिवृत्तिर्नस्यादिति मनसि निधाय देहजीवेश्वराणां याथा
त्म्यस्वरूपाणि विवेचयन्मम प्रकृतिपुरुषयोः स्वप्रकृतिरूपयोः
सेनेश्वरेण सह तादात्म्यसंबंधरूपं स्वभक्त्युद्बोधकं ज्ञानमर्जुनाय
भगवानुवाच इदं शरीरमिति हे कौंतेय त्वनेनैन षष्ठेयत्वेनाभि
धीयमिदं नमस्तानि गुणं ज्ञानेनाभ्युपवदामीति सूचितम् इदं प्रकृति
कार्यं गुणत्रयात्मकं महदहंकारपंचभूतेंद्रियप्राणादि जडवर्गसं
घातरूपं शरीरं शीर्यते विशीर्णादिभावपरिणामं प्राप्नोतीति तत्र
घाभोक्तृजीवाद्भिन्नलक्षणरूपं पीनोहं कृशोहं दीर्घोऽहं ह्रस्वोऽहं देवोऽ
हं मनुष्योऽहमित्याद्यहंभावेन भोक्तृसामानाधिकरण्येन प्रतीयमा
नं जीवभोगायतनं क्षेत्रं भोक्तृजीवस्य पुण्यपापबीजोप्तस्य सुखदुःखा
दिभोगफलप्ररोहकत्वात् क्षेत्रमित्यभिधीयते तत्त्ववेत्तृभिः कथ्यते प
तच्छरीरं यो वेत्ति इदं प्रकृतिपरिणाममचेतनं नेशा स्यासनादिवचेतन
नरूपाज्जीवाद्भिन्नं जीवस्य भोगमात्रसाधनमहं वेद्मीति यो वेत्ति जा
नाति तं वेत्तारं तद्विदः क्षेत्ररूपाच्छरीराज्जडाद्भिन्नतयाभिन्नः क्षेत्रज्ञस्तं
विदंतीति तद्विदः यद्वाभयं देहं जीवं च विदंतीति तद्विदः देहात्मयाथा
त्म्यविदः [illegible] क्षेत्रज्ञ इति प्राहुः वदंति यद्यपि देहव्य
तिरिक्तघटाद्यर्थानुसंधानवेलायां देहोऽहं मनुष्योहं घटादिकं जाना
मीति देहसामानाधिकरण्येन ज्ञातारमात्मानमनुसंदधते तथापि देहा
नुभववेलायां देहमपि घटादिकमिवेदं वेद्मीति वेद्यतया वेदितानुभ
वतीति वेदितुरात्मनो वेद्यतया शरीरमपि घटादिकमिवेदं वेद्मीति
वेद्यतेयावेदितानुभवतीति वेदितुरात्मनो वेद्यतया शरीरमपि घ
टादिवद्दर्थांतरत्वं तथा च घटादेरिव वेद्यभूताच्छरीरादपि वेदिता क्षेत्र
ज्ञोऽर्थांतरभूत स्तत्सामानाधिकरण्यप्रतीतिस्तु शरीरस्याचेतनत्वादि
धर्मेणाजीवाद्भिन्नत्वेपि तदात्मकत्वेन तत्त्वाध्यासेन तदधीनस्थिति

प्रकृतिकत्वेनतदंतदृष्टपत्कसिद्धत्वेनचात्माभिन्नत्वमुपपन्नंजी
वस्यचेतनत्वज्ञातृत्वकर्तृत्वादिधर्मेणदेहादिभिन्नत्वेपितदात्मत्वन
ह्यापकत्वादिनातद्दृष्टपत्कत्वात्तदभिन्नत्वमुक्तमेवंदेहात्मनोभिन्ना
भिन्नरूपस्यस्वत्वंपदार्थस्योक्तत्वमेवेत्यभिप्रायः १ ॥

मधुसूदनी १

नमःपरमात्मने ॥ ध्यानाभ्यासवशीकृतेनमनसातन्निर्गुणंनिष्क्रि
यंज्योतिःकिंचनयोगिनोयदिपरंपश्यंतिपश्यंतुते अस्माकंतुतदे
वलोचनचमत्कारायभूयाच्चिरंकालिंदीपुलिनेषुयत्किमपितन्नी
लंतमोधावति प्रथममध्यमषट्कयोःतत्त्वंपदार्थावुक्तौ उत्तरस्तुष
ट्कोवाक्यार्थनिष्ठः सम्यग्धीप्रधानोपुनारभ्यते तत्रतेषामहंस
मुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् भवामीतिप्रागुक्तं नचआत्मज्ञानानल
क्षणान्मृत्योरात्मज्ञानेविनोद्धरणंसंभवति अतोयादृशेनात्मज्ञाने
नमृत्युसंसारनिवृत्तिर्येनचतज्ज्ञानेनयुक्ता अद्वेष्टृत्वादिगुणल
क्षणाःसंन्यासिनःआख्याताःतदात्मतत्त्वज्ञानंवक्तव्यंतत्त्वाद्धिती
येनपरमात्मनासहजीवस्याभेदमेवविषयीकरोति तद्वेद्यमहे
तुकत्वात् सर्वानर्थस्यतत्रजीवानांसंसारिणांप्रतिदेहंभिन्नानाम
संसारिणैकेनपरमात्मनाकथमभेदःस्यादित्याशंकायांसंसार
स्याभिन्नत्वस्याविद्याकल्पितानात्मधर्मत्वान्नजीवस्यसंसारित्वं
भिन्नत्वंचेतिविवेचनीयंतदर्थंदेहेंद्रियांतःकरणेभ्यःक्षेत्रेभ्योवि
वेकेनक्षेत्रज्ञःपुरुषोजीवःप्रतिक्षेत्रमेकएवनिर्विकारइतिप्रति
पादनायक्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकःक्रियतेऽस्मिन्नध्याये तत्रयेहेप्रकृतीः
सप्ताद्दिक्षेत्ररूपतयाजीवरूपक्षेत्रज्ञतयाच अपरपराशब्दवाच्ये
सप्तमाध्यायेसूचितेतयोर्विवेकेननत्वंनिरूपयिष्यन् इदंसेंद्रियांतः
करणसहितंभोगायतनंशरीरंहेकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयतेस
स्येवास्मिन्नसकृत्कर्मणःफलस्यनिष्पत्तेःएतद्योवेत्तिअहंममे
तिमन्यतेतत्क्षेत्रज्ञइतिप्राहुःकृषीफलवत्तत्फलभोक्तृत्वात् त
द्विदःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविदःअत्रचअभिधीयतइतिकर्मणि
प्रयोगेनक्षेत्रस्यजडत्वात्कर्मत्वं क्षेत्रज्ञंप्राहेवहितीयाविनेवइति

शाद्‌माहरन्स्वप्रकाशत्वात्कर्मत्वाभावमभिप्रैति तत्रापिहेतुत्रयंकै
श्चिदभिधीयते तत्तत्रकर्तृगतविशेषापेक्षा हेत्वन्तरंकर्मत्वमेत
देणैवविवेकिनप्वाऽः स्थूलदृशामगोचरत्वादितिकथयितुंविल
क्षणवचनव्यक्तौकत्रकर्तृपदोपादानेनचनिर्दिशतिभगवान् ॥२॥

३ ॥

सदानंदी टीका ११

उत्तमांगोविनंक्षिरंवरनिमित्तंक्षिरपदंमहामायाविनंकृतिल
दयमद्वैतचरिते प्रवेशनंदंश्रीपतिमजमनंतंयदुपतिमकुंदंन
दाकेविलसितमहंनौमिशान्तशः तदेवंमध्यमेःषड्भिरध्यायैर्भग
वान्हरिः तत्पदार्थोनुसंधेयोमुक्तयेचेत्युदीरितं अन्तःकरणशु
द्धिविवेकादिचतुष्टयं ज्ञानेमोक्षोहरेर्भक्त्यासिद्धमेतच्चतुष्टयं २
हरिभक्तिंविनाकर्मतस्याद्धीशुद्धिकारणं नवासिद्धाद्विवेकादिन
ज्ञानेनापिमुक्तता दुरत्ययाहरेर्मायासर्वव्यामोहकारिणीहरिभक्तिं
समाश्रित्यतत्तेशक्यामस्त्वामिः ४ हरिरेवजगत्सर्वंहरेर्भिन्नंनकिं
चन तस्मात्सर्वहृदयोपेतैरुपास्योमुक्तयेहरिः ५ इत्थंनिरूपिते
षड्भिरध्यायैर्मध्यमैरिति उपासनामध्यमोमोक्षोकांडः संक्षेपेणतोगतः
तथाद्यागादिषट्केनत्वंपदार्थोनिरूपितः इदानीमुत्तरैः षड्भिस्तद्
वाक्यार्थगोचरः ८ सम्यग्बोधप्रथातोयंसमग्रारभ्यतेततः प्रत्य
गात्मप्रमादाद्यानर्थमोहद्वरणेरणे ९ प्रत्यगात्मावबोधेनविना
नास्तीतिनिश्चितं यादृगात्मावबोधेनसत्त्योमोहहरणंभवेत् १० या
दृग्बोधप्रवृत्ताःस्युर्देवजीवन्मुक्तयेरिताः तादृगात्मावबोधोत्रवक्तव्यो
वेयमुक्तये ११ सर्वोपाध्युपलक्षणानांजीवस्याभेदमेवच विपरीतकृ
त्तनेयस्मात्तद्विदोनर्थकारणम् १२ तत्रसंसारिणोजीवाःप्रतिदे
हंविलक्षणाः कथंनेकेनशुद्धेनतेषामैक्यंपरात्मना १३ इत्याशं
कापनोदायभगवान्परमेश्वरः संसारित्वंचभिन्नत्वमविद्याकल्पि
तंपरे १४ शुद्धाहिवस्तुतोजीवाःपरमात्मस्वरूपिणः प्रवेशादिनिया
पादेहतत्रेभ्योऽस्यविवेचनं १५ देहेंद्रियादिरूपेभ्यःक्षेत्रज्ञस्यकरोत्य

जः विवेके सति जीवोपि क्षेत्रज्ञः पुरुषापरः १८ एकएव प्रतिक्षेत्रं
निर्विकारोऽहमात्मकः एतन्निरूपणायैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोः वि
वेकः क्रियते तत्त्वज्ञैर्यथापि हरिणा स्वयं सप्तमे प्रकृती द्वे प्राक्
परापरेरिते भूम्यादि क्षेत्ररूपोक्ता क्षेत्रज्ञो जीवशब्दितः तं त्वेत-
योर्द्विवेकेन निरूपयितुमीश्वरः १९ उवाच भ्रांतितिमिरविध्वंस
नकरं वचः इदं भोगालयं स्थूलं सेंद्रियं समनो जडं २० शरीरं दृ-
श्यमत्र तत्क्षेत्रमित्यभिधीयते असत्कृतकर्मणां सिद्धिः सस्थानमि
व देहके २१ अहंममाभिमानेन क्षेत्रं यो वेत्ति सर्वतः तं क्षेत्रज्ञ इ-
ति प्राहुः क्षेत्रक्षेत्रज्ञवेदिनः २२ अभिधीयत इत्यत्र कर्मण्येव प्र-
योगतः क्षेत्रस्यानात्मकर्मत्वमस्तीत्येव प्रदर्शितं २३ विनाद्वि
तीयां क्षेत्रज्ञ इतित्र इति शब्दतः क्षेत्रज्ञे स्वप्रकाशत्वात्कर्मत्वाभा
व उच्यते २४ अतः क्षेत्राभिधाने हि न विशेषोऽस्ति कर्तृगः स्थूले-
व तज्जडं क्षेत्रं यैः केश्चिदभिधीयते २५ क्षेत्रज्ञे स्वप्रकाशत्वाद्धि
नाकर्मत्वमेवतं सम्यग्विवेकिनः प्राहुरज्ञात्वा विषयत्वतः २६ ।

नीलकंठी टीका १२

ननु अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते नित्यः सर्वगतः स्था-
णुरचलोऽयं सनातन इति द्वितीये त्वंपदार्थस्वरूपमुक्तं तथा द्वा-
दशे ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते सर्वत्रगमचिंत्यं च कू-
टस्थमचलं ध्रुवमिति तत्पदार्थस्वरूपमुक्तं न च तयोर्भेदः संभ-
वति लक्षणैक्यात् लक्षणं हि तयोरव्यक्तत्वमचिंत्यत्वमचलत्वं
सर्वगतत्वं चेत्यादि समानं न च द्वयोः सर्वगतत्वं संभवति अन्यो-
न्यव्याहतत्वेनासर्वगतत्वापत्तेः न च लक्षणभेदाभावेपि तत्तदा-
त्मगतविशेषाः संति ये स्वकात्मनो जीवेशयोरन्योन्यं भेदमाव-
हंति स्वात्मानं च स्वाश्रयात्स्वयमेव व्यावर्तयंतीति वाच्यं विशेषा-
णां सत्त्वे प्रमाणाभावात् ननु संति विशेषाः बंधमोक्षादिव्य-
वस्थान्यथानुपपत्त्या निर्विशेषेष्वपि पुरुषेषु भेदः सिध्यति
यथोक्तं सांख्यवृद्धैः जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगप-
त्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति जन्मादि-

मवस्थातःयुगपत्सुखाद्यदर्शनात्सात्विकराजसादिभेदाच्च न पुरु
षैक्यमित्यर्थ इति चेन्न व्यापकानेकात्मवादे भोगसांकर्यप्रसंगा
त् नह्येकस्यांतःकरणस्य सुखादिरूपेण परिणतेनान्यत्प्रतिसंवेदीय
कप्रवचनेन न इति नियंतुं शक्यं सर्वेषामात्मनामविशेषेण प्रति
संवेदनापत्तेः स्वर्गनीयमत्वात् श्रोत्रस्यैकस्यापि कर्णशष्कुलीरू
पोपाधिभेदादिवांतःकरणरूपोपाधिभेदादेकस्याप्यात्मनःश
रीरव्यवस्थावज्जन्मादिव्यवस्थापि संभवतीति न पुरुषबहु
त्वं कल्प्यं ननु जीवेशयोर्लक्षणैक्यादभेदः सिद्धः किमत्र स्वयं येन
न प्रतिपादनार्थे नेति चेन्मैवं यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं
पश्येदिति श्रुतेर्विद्यावस्थायां भेदाभावेऽपि अविद्यावस्थायामं
तःप्रविष्टः शास्ता जनानां एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यम
भ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत इति व्यवहारदशायां शास्यशासितृभा
वेन कर्तृकारयितृभावेन च प्रसक्तस्य जीवेश्वरयोर्भेदस्य निरा
सार्थत्वात् उत्तरग्रंथस्यारंभ उपपद्यते तत्रानुपदोक्तेन तत्पदा
र्थेन सहास्याभेदं वक्तुं योग्यतायै भास्यभासकभावेन देहात्म
त्वस्यैकभाग्भावतत्त्वविवेकं दर्शयति इदमिति इदमनात्मत्वे
न भास्यं घटादिवदहंकारांतं शरीरं विशरणधर्मि हे कौंतेय क्षेत्रंक्षि
णोत्यात्मानमविद्यया त्रायते च विद्ययेति तेन क्षेत्रं कर्मबीजप्ररोह
स्थानत्वेन च शरीरमभिधीयते एतद्यो वेत्ति भासयति तं विदात्मानं क्षे
त्रज्ञ इत्यन्वर्थसंज्ञं प्राहुः के प्राहुः तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः प्र
त्येन गच्छामि पश्यामि भुंजे इत्यनुभवादेहेंद्रियाहंकाराः प्रती
तितो भासककोटिनिविष्टा इव भांति तथापि तेषां तत्त्वतो भा
स्यत्वलक्षणो नात्मभावः सिद्धः १ ॥

आनंदीटीका

ॐ अथैवं चतुरंशस्य भगवतः ऐकात्म्यज्ञानेन नियतकर्म
समुच्चितेन निःश्रेयसप्राप्तिरिति प्रकरणार्थप्रतिपादना
य प्रथमाध्यायषट्केन चतुर्णामेव प्रकृतिपुरुषकाले
श्वराणां प्रकृतिविकृतीनां चोद्देशः द्वितीयाध्यायषट्केन

लक्षणं कृतम् अधुनास्मिन्नध्यायषट्के सर्वेषां परीक्षा मार
भमाणः निर्णीतत्वाद्धर्मांशपक्षपातितया पुनःभूयः
भूयः समुद्दिष्टलक्षणात्मपरीक्षणमिति परीक्षालक्षणा
नुगमनेन यथा महाभूतानां कारणानां कार्यजातं विष
येंद्रियशरीरत्वेन त्रिप्रकारम् भूमेर्हि विषयो मृत्पाषाण ६
स्थावरलक्षणः इंद्रियं प्राणिनां गंधव्यंजकं घ्राणम् शरीर
मिदं मनुष्येषु दृश्यमेव तथैव परापरायाः पारमेश्वर्याः प्र
कृतेरपि कार्यजातं त्रिविधमेव तत्र महदादयः प्रकृतिविकृ
तयो विषयेंद्रियरूपाः हिरण्यगर्भादिशरीरं तु प्रसिद्धमेव
तदेवास्मदादीनां स्थूलबुद्धीनां प्रतिबोधनाय स्थूलयोः
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपलक्षणेन श्रीभगवानुवाच ॥ इदं
दृश्यमानं चतुर्विंशतितत्त्वसंघातरूपं शरीरं क्षेत्रमि
त्युच्यते अस्मिन् कृतानां कर्मणामेवाप्तानां बीजानां तत्क
र्मप्रसवफलानां विपाकाश्रयपर्यायं क्षेत्रमित्युच्यते प
तत्शरीरमेव वेद्यं यो वेद जानाति अस्मिन्नचेतने शरीरेय
श्चैतन्यवाञ्जीवात्मा तं क्षेत्रज्ञमिति प्राहुस्तद्विदस्तात्मविदो
मुनयः १ ॥

रामकंठीटीका १४ ॥

अध्यायद्वादशकेन प्रक्रान्तप्रयोजनविषयमशेषमभिधे
यं तत्त्वमभिहितं प्रायशो न कश्चिद्धर्मः शेषो विद्यते के
वलमस्मदेवार्थो विशिष्टेनाध्यायपंचकेन निर्मलीकर
वे णायेदानीं प्रदर्श्यते तथा च प्रस्तावनाप्रदर्शितप्रक्रियाक्रमे
ण पारमार्थिकयथास्थैकस्वरूपव्यवस्थितोपि परमेश्वरो नि
रूपमनिजक्रीडामात्रप्रयोजनतयैकमेव स्वस्वभावं वेद्यवेद

श्री· गी·टी· त्र·

कविभागपरिकल्पनयाशाखोहृयेनप्रत्यक्तमवभासयामिमांमा
यामयीमहावागुरामग्रथयत्साविषयविषयिविभागेनशरीर
शरीरिभावेनचावभासमाना समस्तसंसारचक्रमवमथ्यावस्थि
तानस्याःस्वेच्छानुग्राह्यत्वेनपरिगृहीनजनप्रमुद्धृत्यतोपायभू
तेसकलेप्रकरणेनत्रत्रप्रतिपादितस्वरूपंज्ञानलक्षणमर्थमु
पदिष्टवान् तत्रविषयविषयिविभागेनावस्थितायास्तस्याउद्वे
ष्टनायसमस्तोज्ञानलक्षणोर्थःप्रपंचितः तथाहितत्रपदस्यै
वतत्वस्यजडत्वेनविभागेनस्थूलसूक्ष्मप्रकृतिप्रपंचाविवे
कपुरःसरतयातस्यार्थस्याहंकृतस्यजगतःप्रभवःप्रलय
स्तथेत्यादिनाप्रतिपादितयाब्रह्मतत्वलक्षणयापरतयाप्रकृ
त्यापरापरयोःप्रकृत्योरभेदपरमार्थतामप्रतिपादनेननिर्ण
यःकृतः इदानींशरीरशरीरिभावेनव्यवस्थितायास्तस्याउ
द्वेष्टनोपायभूतत्वेनज्ञानस्यनिर्णयार्थंसमनन्तरमध्याय
मारभते तत्रतावत् शरीरशरीरिणौविनत्वयाख्यास्य
मानप्रतिपादकसंज्ञानिर्देशेनसामान्यलक्षणंप्रतिपादयन्
संक्षेपतोविवक्षितस्यज्ञानस्यस्वरूपमपिभगवानुवाच इदं
सर्वप्रमातृप्रसिद्धतयाव्यवस्थितंशरीरंदेहःक्षेत्रसाधर्म्यात्क्षे
त्रमित्युच्यतेक्षेत्रसंज्ञयाकथ्यते यथाक्षेत्रस्थलादिगतानांधान्या
दीनांबीजानांमूलस्तम्भशाखापत्रादिविशेषप्रसवाभिव्य
क्त्याधिकरणःपृथ्व्युद्देशःक्षेत्रमित्युच्यतेतथाकर्माशयसं
भृतानांकर्मणांजात्यायुर्भोगलक्षणविपाकविशेषाभिव्य
क्त्यधिकरणभूतंशरीरमपीदंक्षेत्रमित्युच्यते तेनतत्कर्मवि
पाकास्पदत्वेनयदनुभूयतेतच्छरीरमितिवदितव्यमेतदेवंवि
धंक्षेत्रंयोवेत्तिजानाति तद्विदःक्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञाःक्षेत्रज्ञमितिवि
दुर्ज्ञानेन किमनेनोक्तंभवति अस्मिन्शरीरेहिप्रकाराप्रतिपत्ति

रेवस्थितासर्वदेहिनामहन्तयाध्यवस्यतिकदाचिन्ममेदंशरीर
मितीदंतयाच अध्यवसायितासमानानातावत्कश्चिदत्रविद्यतएव
यस्माशः प्रमात्त्वेनप्रतीयतेसक्षेत्रज्ञोजीवस्त्रतनइतिप्रति
पत्तव्यः एवमस्मिंशरीरेयद्यद्वेद्यतयावेदकसंबंधमात्रान्मनीय
ते तत्क्षेत्रांशतयावेदितव्ययोसौवेदकतयाप्रतीयतेसक्षेत्रज्ञ
स्तात्मैवमवगंतव्यएतावत्येवनित्यावहितत्वेशरीरशरीरिणोर्वि
वेकज्ञानकारणं तत्रवेद्यवेदकसंबंधमात्रनिबंधनसकलप
रापरव्यवहाराणामपिसर्वदेहिनांमायानिमीलितनत्वदृशां
स्वप्नेपिनोन्मिषति यावदीश्वरानुग्रहशक्त्यैवसानतनत्
षांनाम्लिलिना तेनानुगृहीतएवविषयोप्यज्ञानस्यनितान्यर्थ
यतउक्तं तद्विदः केचनैवयोगिनस्तविदुरिति [illegible]
[illegible]
[illegible]

१ [illegible]टीका १५

एवमत्रश्रीगीताशास्त्रेयत्रतत्रमच्छब्दप्रयोगात्‌किमयंश्रीकृष्णो
मच्छब्दस्यवाच्यइत्याशंकाश्चिदित्येवमर्जुनमिषेणानुग्राह्यजनस्य
संशयमाशंकमानोमच्छब्दाभिधेयविवरणायत्रयोदशमध्या
यप्रस्तौति श्रीभगवानुवाच हेकौंतेय इदंसर्वेषांप्रमाणविषयी
भूतमिदंतापदप्रतीतंवाशरीरंदेहःक्षेत्रंनामकथ्यते कर्मबीज
प्ररोहभूमित्वात्‌कर्मफलनिहितत्वीयतजडरूपंक्षेत्रंयोवेत्तिवेद
यति अन्तर्भावितणपर्थोत्रविदिः अहन्तयावष्टभ्यनाचेतनम
पिचेतनीभावमापादयति तंक्षेत्रज्ञंतज्जीवंप्राहुः रूपीवलवत्तत्फ
लभोक्तृत्वात्‌ तद्विदस्तयोर्विवेकज्ञाः [illegible]
[illegible] ॥ १ ॥

पंचोलेटीका

सममायायैरेश्वरस्यजगन्निर्माणेमायनभूतेदेमहकृतीनिर्दिश्यते

गी॰ टी॰ १३

ष्टप्रकारापराप्रकृत्याभिन्नात्रिगुणात्मिकाक्षेत्रलक्षणाजीवभूतापराजी
वरूपनाक्षेत्रलक्षणा तयोरविवेकाज्जीवभावापन्नस्य चिदंशस्य सं
सारः तदेव प्रकृतिद्वयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणपरस्परविवेकेन तत्वतो
निरूपयन् तेषामहं समुद्धर्तेति भक्तस्य संसारात् समुद्धरणप्र
तिपन्नतत्त्वज्ञानमन्तरेण तदसंभावयन् प्रकृतिद्वयविवेकेन परमा
र्थतत्त्वनिरूपणाय श्रीभगवानुवाच इदमिति हे कौंतेय परिदृश्य
मानं शरीरं क्षेत्रं क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवद्वा
क्षेत्रवदस्मिन्कर्मफलनिष्पत्तेः संभवात् क्षेत्रमित्यभिधीयते एतदा
पादतलमस्तकं क्षेत्रं यो वेत्ति स्वभावेन उपदेशेन वा तदिदं क्षेत्रक्षेत्र
विभागविदः तत् क्षेत्रज्ञमिति प्राहुः कथयन्ति १ ॥

रणवीरसंमिहोधिनी ॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः ॥ गदाधरं गदापदं प्रणम्य यत्प्र
सादतः त्रयोदशोध्यायटिप्पणं करोमि प्राणसनाद्विजः ॥ १ ॥ पूर्वो
क्तानां स्वधर्मनिष्ठानां भक्तानां स्वधर्मानुष्ठानेन क्षपितकल्म
षाणामात्यंतिकदुःखनिवृत्तये प्रकृतिपुरुषज्ञानमवश्य
मपेक्ष्यते तत्र सप्तमाध्याये परापरत्वेन प्रकृतिद्वितयमुक्तं तत्रैक
स्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकाष्टधाभिन्नापरा संसारहेतुत्वादप
रा जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणा चिदात्मिका याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्व
रो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्ष
ण प्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तदुभयेश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं
त्रयोदशाध्याय आरभ्यते प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकारण
विषयाकारपरिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं कर्तृत्वेन देहे
न्द्रियाद्याकारेण संहन्यते सोयं संघातः शरीरमित्युच्यते तद्भगवानु
वाच इदमिति सर्वेनाश्रोकं विधिनिषेधशरीरमिति कौंतेय
क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवद्वास्मिन्कर्मफलनिष्पत्तेः क्षेत्र
मिति इति प्राहुः एवं प्राहुः पदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते

कथ्यते यतत्क्षेत्रं यो वेत्ति विजानाति अहं ममेत्यभिमन्यते तं क्षे
त्रज्ञ इति प्राहुः कथयंति तद्विद इति तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ विदंतीति ये ते
तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविद इति ॥१॥

मधुभाष्य

पूर्वोक्तज्ञानज्ञेयक्षेत्रपुरुषान् पिंडीकृत्य विविच्य दर्शयत्य
नेनाध्यायेन यद्विकारियेन विकारेण युक्तं यतश्च यत् यतो
यातिप्रवर्तते सच प्रवर्तकः यतश्च यदित्यस्मात्प्रवर्तते क्षे
त्रमिति वचनं सच यद्यस्मिन्स्वरूपमात्रं ब्रह्मसूत्राणि शरीरकं
इच्छादयो विकाराः सच यत्प्रभावश्चेति वक्ष्य तज्ज्ञानसाधना
न्याह ॥१॥

भाषा अनुवाद टीका

अब इस तेरहें अध्याय मे तत्व ज्ञान वर्णन किया जाता है कि हे पार्थ मत्परायण संसार सागरसे सगुण उपासक अपने भक्तो को मै उद्धार करता हूं इत्यादि द्वादश अध्याय के सप्तम श्लोक मे भगवत अङ्गीकृत जो संसारोद्धरण सो बल ज्ञान के विना असंभव है इसहेतु तत्व ज्ञान उपदेश करणार्थ भगवान यह प्रकृति पुरुष विवेक अध्यायका आरम्भ करते हैं जो प्रकृति पुरुष विवेक सप्तम अध्यायके पञ्चम श्लोक मे परा अपरा प्रकृति द्वय रूप कहा है जिस प्रकृति के द्वारा अविवेक वशते यह चेतन का अंश जीव भावको प्राप्त होय संसारी होताहैं और जिस प्रकृतिद्वय के जीव के से उपभोगार्थ परमेश्वर सृष्टि आदिमे प्रवृत्त होते हैं सोई क्षेत्र पदवाच्य परस्पर भिन्नस्वरूप द्वय प्रकृति को स्वरूप से निरूपण करनेके लिये भगवान श्रीकृष्ण कहतेहैं कि हेकौन्तेय क्षेत्रश्रोक्षेत्रज्ञ दोनोके विचार कारी लोग इसभोगायतन भोगसाधन शरीर को क्षेत्र कहते हैं क्यों कि यह शरीर संसारसस्य के अंकुर होने की भूमि है और जो इस शरीर को जानता अर्थात हम हमारा यह विचारता हैं उस को क्षेत्र औ क्षेत्रज्ञ विवेकी जन क्षेत्रज्ञ कहते हैं जिस हेतु क्षेत्रज्ञ किसान के समान इस देह रूप क्षेत्र का फल भोग करता है ॥ १ ॥

दोहा ॥

कुंतिसुत यह देहको क्षेत्रकहोश्रुतिजोय जोयहजाने तिहकहें क्षेत्रज्ञ लषेसोय १ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम २

शांकरभाष्यं टीका १

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्यु
च्यते क्षेत्रज्ञमिति क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमसंसा
रिणं विद्धि जानीहि योसौ सर्वक्षेत्रेषु कः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बप
र्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदा
दिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभिप्रायः हे भारत यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञे
श्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति तस्मात्
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोः यत् ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन वि
षयीक्रियेते तत् ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतमभिप्रेतमित्यभिप्रा
यो मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥ ननु सर्वक्षेत्रेषु एक एव ईश्वरो नान्यस्त॰
व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्ततः ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तं ईश्वरव्यति
रेकेण वा संसारिणोन्यस्याभावात् संसाराभावप्रसङ्गः तच्चोभयम
निष्टं बन्धमोक्षतद्धेतुशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् प्रत्यक्षादिप्रमाण
विरोधाच्च प्रत्यक्षेण तावत् सुखदुःखतद्धेतुलक्षणः संसार उपल
भ्यते जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः संसारोनुमीयते स
र्वमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वे न ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्तेः
दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाताज्ञाने तथा
च तयोर्विद्याविद्याविषययोः फलभेदोपि विरुद्धो निर्दिष्टः श्रेय
श्च प्रेयश्चेति विद्याविषयः श्रेयः प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति तथा
च व्यासः द्वाविमावथ पन्थानावित्यादि इमौ द्वावेव पन्थानावित्या
दि चेह च द्वे निष्ठे उक्ते अविद्या च सह कार्येण विद्यया हातव्ये
ति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यते श्रुतयस्तावदिह चेदवेदीदथ
सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिरेवं विद्वानमृत इह
भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बि
भेति कुतश्चन अविदुषस्त्वथ तस्य भयं भवत्यविद्यायामन्तरे व

१३
श्री॰गी॰
टी॰

र्मात्मानंब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति अन्योसावन्योहमस्मीति नसवेद य॰
था पशुरेवं सदेवानामात्मवित्ः स इदं सर्वं भवति यदा चर्म्मवदि
त्याद्याः सहस्रशः स्म तमसा अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्त
वः इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः समं पश्यन् हि स
र्वत्र इत्याद्याः न्यायतश्च सर्पान् कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनु
ष्याः परिवर्जयन्ति अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचित् ज्ञाने फलं पश्य
यथा विशिष्टं तथा च देहादिष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्वान् रागद्वेषा
दिप्रयुक्तो धर्म्माधर्म्मानुष्ठानकृत् जायते म्रियते चेत्यवगम्यते देहादि
व्यतिरिक्तात्मदर्शिनो रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षया धर्म्माधर्म्मप्रवृत्त्यु
पशमान्मुच्यन्तइति न केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतस्तत्रैवं
सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमि
व भवति यथा देहाद्यात्मत्वमात्मनः सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धो देहा
दिष्वनात्मस्वात्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतो यथा स्थाणौ पुरुषनि
श्चयो न चैतावता पुरुषधर्म्मः स्थाणोर्भवति स्थाणुधर्म्मो वा पुरुष
स्य तथा न चैतन्यं धर्म्मो देहस्य देहधर्म्मो वा चेतनस्य एवं सुखदुः
खमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वाविशेषाज्जरामृत्युव
त्वात्तत्त्वादिति चेत् स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञात्रान्योन्यस्मि
न्नध्यस्ताववियया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतराध्यासइति न स
मो दृष्टान्तोऽतो देहधर्म्मो ज्ञेयोपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेन्नाचैतन्या
दिप्रसङ्गात् यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्म्माः सुखदुःखमोहे
च्छादयोपि केन च ज्ञातुरात्मनो भवन्ति अविद्याध्यारोपिता जराम
रणादयस्तु नभवन्तीति विशेषहेतुर्वक्तव्यो नभवन्तीत्यस्त्यनुमा
नमविद्याध्यारोपितत्वाज्जरादिवदिति हेयत्वादुपादेयत्वाच्चेत्यादि
तत्रैवं सति कर्त्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो ज्ञेयस्थो ज्ञातर्य्यविद्य
याध्यारोपित इति न तेन ज्ञातुः किञ्चित् दुष्यति यथा बालैरध्या
रोपितेनाकाशस्य तलमलवत्त्वादिना एवञ्च सति सर्वक्षेत्रेष्व
पि सतोभगवतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वगन्धमात्रमपि न
शंक्यं न हि क्वचिदपि लोकेऽविद्याध्यस्तेन धर्म्मेण कस्यचिदुप॰

कारोऽपकारो वा दृष्टोऽपकृतेन समो दृष्टान्त इति तदसत् कथमवि
द्यामात्रे हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितं तन्न व्य
भिचरति यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरतीति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं
दर्शितं जरादिभिरविद्यावत्वात् क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वमिति चेन्न अ
विद्यायास्तामसत्वात्तामसो हि प्रत्ययआवरणात्मकत्वादविद्यादवि
द्याविपरीतग्राहकः संशयोपस्थापको वा अग्रहणात्मको वा विवे
कप्रकाशभावे तदभावात्तामसे चावरणात्मके तिमिरादिदोषे सति
अग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेः अत्राहैवं तर्हि ज्ञातृधर्म्मोऽविद्या
न करणे चक्षुषि तैमिरकत्वादिदोषोपलब्धेर्यत्तु मन्यसे ज्ञातृधर्म्मो
विद्या तदेव चाविद्याधर्म्मवत्वं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं तत्र यदुक्तमी
श्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारीत्येतदयुक्तमिति तन्न यथा करणे चक्षु
षि विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनान्न विपरीतादिग्रहणं तन्निमि
त्तं वा तैमिरकत्वादिदोषो ग्रहीतुश्चक्षुषः संस्कारेण तिमिरेऽपनीते
ग्रहीतुरदर्शनान्न ग्रहीतुर्द्धर्म्मो यथा तथा सर्वत्रैवाग्रहणविपरीत
संशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचित् भवितुमर्हन्ति न
ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशवन्न ज्ञातृधर्म्मत्वं
संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वं सर्वकरणवियोगे च कैव
ल्ये सर्व्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्वानभ्युपगमादात्मनो यदि क्षेत्र
ज्ञस्याग्न्युष्णवत् स्वो धर्म्मस्ततो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यादऽ
विक्रियस्य च व्योमवत् सर्व्वगतस्यामूर्त्तस्यात्मनः केनचित् संयो
गवियोगानुपपत्तेः सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वमनादित्वान्नि
र्गुणत्वादित्यादीश्वरवचनाच्च नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे
शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति न सर्व्वैरभ्युपगतत्वात् सर्व्वैरा
त्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्त्तव्यो भवति कथमभ्यु
पगत इति मुक्तात्मनां संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्व्वैरेवा
त्मवादिभिरिष्यते न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्यु प
गता तथा नः क्षेत्रज्ञानामीश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भव
तु अविद्याविषये चार्थवत्वं यथा द्वैतिनां सर्व्वेषां बन्धावस्थायां

११
श्री॰
गी॰ टी॰

मेव शास्त्रार्थवत्त्वं न मुक्तावस्थायामेवं शुद्धे तद्वादिनामपि ननु
आत्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनो नः सर्वं
थात्मनो हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्रार्थवत्त्वं स्यादद्वैति
नो पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वात् बन्धावस्थायां चात्म
नोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वात् शास्त्रस्यानर्थक्यमिति चेन्नात्मनो
वस्थाभेदानुपपत्तेः यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे युगपत्
स्यातां क्रमेण वा युगपत्तावद्विरोधान्न सम्भवतः स्थितिगती इ
वैकस्मिन् क्रमभावित्वे च निर्निमित्तत्वे निर्मोक्षप्रसङ्गोऽन्यनिमि
त्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः तथा च सत्यभ्युपगमहानिः
किञ्च बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यं निरूपणायां बन्धावस्था पू
र्वं प्रकल्प्या अनादिमत्यन्तवती च तच्च प्रमाणविरुद्धं तथा मोक्षा
वस्था सादिमत्यनन्तवती च तावत् प्रमाणविरुद्धैवाभ्युपगम्यते
न चावस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यमथा
नित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यतेऽतो द्वैति
नामपि शास्त्रानर्थक्यदोषोऽपरिहार्य एवेति समानत्वान्नाद्वैतवा
दिना परिहर्तव्यो दोषः न च शास्त्रानर्थक्यं यथाप्रसिद्धाविद्वत्
पुरुषत्वात् शास्त्रस्य अविदुषो हि फलहेत्वोरनात्मनोरात्मदर्शने न

विषय

विदुषो विदुषो हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरह
मित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योः
छायाप्रकाशयोर्वैकात्म्यं पश्यति किमुत विवेकी तस्मान्न वि
धिप्रतिषेधशास्त्रं तावत् फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भव
ति न हि देवदत्त त्वमिदं कुर्विति कस्मिंश्चित् कर्मणि नियुक्तो
विष्णुमित्रोऽहं नियुक्त इति तत्रस्थोऽपि नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते
नियोगविषयविवेकाग्रहणात्तूपपद्यते प्रतिपत्तिस्तथा फल
हेत्वोरपि ननु प्राकृतसम्बन्धापेक्षया युक्ता वा प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थ
विषयफलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेऽपि सति इष्टफलहेतौ प्रव
र्तितोऽस्म्यनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितोऽस्मीति यथा पितृपुत्रादीना
मितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यप्यन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रति

पत्तेर्व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेतोरात्माभिमान
स्य सिद्धत्वात् प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो हि फलहेतुभ्यामात्म
नोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते न पूर्वं तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषय
मिति सिद्धं ननु स्वर्गकामो यजेत कलञ्जन्न भक्षयेदित्यादावात्मव्य
तिरेकदर्शिनामप्रवृत्तौ केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनाञ्चातः कर्त्तुरभा
वाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपप
त्तेः ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवित्तावन्न प्रवर्त्तते तथा नैरात्म्यवा
द्यपि नास्ति परलोक इति न प्रवर्त्तते यथाप्रसिद्धस्तु विधिप्रतिषे
धशास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्त्यानुमितात्मास्तित्व आत्मविशेषानभि
ज्ञः कर्म्मफलसञ्जाततृष्णः श्रद्दधानतया च प्रवर्त्तत इति सर्वेषा
नः प्रत्यक्षमतो न शास्त्रानर्थक्यं विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तद
नुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न कस्यचिदेव विवेकोपप
त्तेरनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्याद्यथेदानीन्न च विवेकि
नमनुवर्त्तन्ते मूढा रागादिदोषतन्त्रत्वात् प्रवृत्तेरभिचरणादौ च प्रवृ
त्तिदर्शनात् स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः स्वभावस्तु प्रवर्त्तत इति उक्तं तस्माद
विद्यामात्रं संसारो यथादृष्टविषय एव न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्या
तत्कार्यञ्च न च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थं न ह्यूष
रदेशं स्नेहेन पङ्कीकर्त्तुं शक्नोति मरीच्युदकं तथाविद्या क्षेत्रज्ञस्य
न किञ्चित् कर्त्तुं शक्नोत्यतश्चेदमुक्तं क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि अज्ञा
नेनावृतं ज्ञानमिति च अथ किमिदं संसारिणामिवाहमेवं ममैवेद
मिति पण्डितानामपि शृणु इदं तत् पाण्डित्यं यत् क्षेत्र एवात्मदर्शनं
यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येयुस्ततो न भोगं कर्म्म वाकांक्षेयु
र्मम स्यादिति विक्रियैव भोगकर्म्मणी अथैवं सति फलार्थित्वादवि
द्वान् प्रवर्त्तते विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्
प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकारणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्य्य
ते इदञ्चान्यत् पाण्डित्यं कस्यचित् क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव क्षेत्रञ्चान्य
त् क्षेत्रज्ञस्य विषयः अहन्तु संसारी सुखी दुःखी मूढो जातो मृतो
विप्रकृतः क्षीणो वृद्धोऽहं ममैवेत्येवमादयः सर्वे आत्मनि अध्यारोप्य

ते संसारोपरमश्च मम कर्त्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन ध्यानेन चेश्व
रं क्षेत्रज्ञं साक्षात् कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति यश्चैवं बुध्यते
यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इत्येवं मन्वानो यः स पण्डितापसदः
संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीत्यात्महा स्वयं मूढोऽन्यां
श्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसम्प्रदायरहितत्वात् श्रुतहानिमश्रुतक
ल्पनाञ्च कुर्वन् तस्मादसम्प्रदायवित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवो
पेक्षणीयः यत्तूक्तमीश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञा
नाञ्चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात् संसाराभावप्रसङ्ग इत्येतौ दोषौ
प्रत्युक्तौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमादिति कथमविद्यापरिकल्पि
तदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति तथा च दृष्टान्तो
दर्शितमरीच्यम्भसोषरदेशो न पङ्कीक्रियत इति संसारिणोऽभावात्
संसाराभावप्रसङ्गदोषोपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्वोपप
त्या प्रत्युक्तो नन्वविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषस्तत्
कृतञ्च दुःखित्वादि प्रत्यक्षमुपलभ्यते न ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात्
ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः यावत् किञ्चित् क्षेत्रज्ञस्य
दोषजातमविद्यमानमासञ्जयसि तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्व
मेव न क्षेत्रज्ञधर्मत्वं न च तेन क्षेत्रज्ञो दुष्यति ज्ञेयेन ज्ञातुः सं
सर्गानुपपत्तेः यदि हि संसर्गः स्यात् ज्ञेयत्वमेव नोपपद्यते यद्या
त्मनो धर्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथम्भोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते
कथम्वा क्षेत्रज्ञधर्मः ज्ञेयञ्च सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञ इत्यवधा
रितेऽविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च
प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विरुद्धमुच्यतेऽविद्यामात्रावष्टम्भात् केवलं
अत्राह साविद्या कस्येति यस्य दृश्यते तस्यैव कस्य दृश्यत इत्यत्रो
च्यते अविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः कथं दृश्यते चेद
विद्या तद्वन्तमपि पश्यसि न च तद्वत्युपलभ्यमाने सा कस्येति
प्रश्नो युक्तो न हि गोमत्युपलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नो युक्तोऽर्थ
वान् भवेत् ननु विषमो दृष्टान्तो गवां तद्वतश्च प्रत्यक्षत्वात् सम्ब
न्धोपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः न तथा विद्या तद्वतोश्च प्रत्यक्षतो

यतः प्रश्नो निरर्थकः स्यादथ प्रत्यक्षेणाविद्यावत्ताविद्यासम्बन्धे ज्ञाते
किन्तव स्यादविद्याया अनर्थहेतुत्वात् परिहर्तव्या स्याद्यस्याविद्या
स तां परिहरिष्यतीति ननु ममैवाविद्या जानासि तर्ह्यविद्यां तद्वन्तञ्चा
त्मानं जानामि न तु प्रत्यक्षेणानुमानेन चेज्जानासि कथं सम्बन्ध
ग्रहणं न हि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूतयाविद्यया तत्काले सम्बन्धो ग्र
हीतुं शक्यतेऽविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरुपयुक्तत्वान्न च ज्ञातुर
विद्यायाश्च सम्बन्धस्य यो ग्रहीता ज्ञानञ्चान्यत् तद्विषयं सम्भव
त्यनवस्थाप्राप्तेर्यदि ज्ञात्रापि ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञायेतान्यो ज्ञाता कल्प्यः
स्यात्तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थापरिहार्या यदि पुनरविद्या
ज्ञेयान्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव तथा ज्ञातापि ज्ञातैव न ज्ञेयम्भवति य
दा चैवमविद्या दुःखित्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किञ्चित् दुष्यति न
न्वयमेव दोषो यत् दोषवत् क्षेत्रविज्ञातृत्वं न विज्ञानस्वरूपस्यैवा
विक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् यथोष्णतामात्रेणाग्नेस्तप्तिक्रियो
पचारस्तद्वद्यथात्र भगवता क्रियाकारकफलात्मताभावस्वात्मनि
स्वत एव दर्शितः अविद्याध्यारोपितैरेव क्रियाकारकाद्यात्मन्युपच
र्यन्ते तथा तत्र तत्र य एनं वेत्ति हन्तारं प्रकृतेः क्रियमाणानि गु
णैः कर्म्माणि सर्वशः नादत्ते कस्यचित् पापमित्यादिप्रकरणेषु
दर्शितस्तथैव च व्याख्यातमस्माभिरुत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्श
यिष्यामो हन्त तर्ह्यात्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावेऽ
विद्यया चाध्यारोपितत्वे कर्म्माण्यविद्वत्कर्त्तव्यान्येव न विदुषामि
ति प्राप्तं सत्यमेवं प्राप्तमेतदेव च न हि देहभृता शक्यमित्यत्र
दर्शयिष्यामः सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च समासेनैव कौ
न्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परेत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः अलमिह
बहुप्रपञ्चेनेत्युपसंह्रियते २ ॥

आनन्दगिरिकृत टीका २

दश्यानां दुःखादीनां भेदकानां यावद्देहभाविनामनात्मधर्मत्वसि
द्धये दष्टारं देहारम्भका सांख्यानामिव तावन्मात्रेण मुक्तिरिह
त्यये तस्य सर्वदेहेषु कोक्षिप्रवेकं स्वेन परमार्थेनात्तरेणैकं ह

तमनूद्य प्रश्नद्वारा दर्शयति एवमित्यादिना यथोक्तलक्षणं दृश्या
द्देहाद्विलक्षणं द्रष्टारमित्यर्थः चापीति निपातौ जीवस्यात्मत्वज्ञान
स्य देहादन्यत्वज्ञानेन समुच्चयार्थौ भिन्नक्रमौ न क्षेत्रज्ञं सोऽप्येव
दृश्यादन्यदेव विद्धि किन्तु मामपि विद्धीति सम्बध्यते यः सर्व
क्षेत्रेषु एकः क्षेत्रज्ञः तं मामेव विद्धीति सम्बन्धं सूचयति
सर्वेति तत्तत्क्षेत्रोपाधिकभेदभाजः तत्त्वबुद्धीगोचरस्य कथं
तद्विपरीतब्रह्मत्वधीरित्याशङ्क्याह ब्रह्मादीति उत्तरार्द्धं विभज
ते यस्मादिति तदेव विशिनष्टि क्षेत्रेति नच भेदविषयमान्न
सम्यग्ज्ञानं तदिति युक्तं तस्य विवेकज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानद्वा
रा मोक्षोपयिकत्वेन सम्यक्त्वसिद्धिरिति भावः ॥ जीवेश्वरयोरे
कत्वमुक्तमाक्षिपति नन्विति जीवेश्वरयोरेकत्वे जीवस्येश्वरे वा त
स्य जीवे वान्तर्भावो न्यायो जीवस्य परस्मादन्यस्याभावे संसारस्य नि
रालम्बनत्वानुपपत्त्या परस्यैव तदाश्रयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः अन
श्नन्नन्यो अभिचाकशीति श्रुतेर्न तस्य संसारितेत्याशङ्क्य द्वितीयं
दूषयति ईश्वरेति जीवे चेदीश्वरोऽन्तर्भवति तदापि ततोऽन्यसं
सार्यभावात्तस्य च संसारानिष्टेः संसारो जगत्यस्तं गच्छेदित्यर्थः
प्रसङ्गमिष्टत्वे निराचष्टे नेति संसाराभावे तयोरन्यः पिप
पलं स्वाद्वत्तीत्यादिबन्धशास्त्रस्य तद्धेतुकर्मविषयकर्मकाण्ड
स्य चानर्थक्यमीश्वराश्रिते च संसारे तद्भोक्तृत्वश्रुते च संसारे
तद्भोक्तृत्वश्रुतेः ज्ञानकाण्डस्य मोक्षतद्धेतुज्ञानार्थस्यानर्थक्यम
तोऽन प्रसङ्गयोरिष्टेत्यर्थः संसाराभावप्रसङ्गस्यानिष्टत्वे हेत्वन्त
रमाह प्रत्यक्षादीति तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति प्रत्यक्षेणेति
आदिशब्दोपात्तमनुमानविरोधमाह जगदिति विमतं विचित्रदेह
त्वके विचित्रकार्यत्वात् प्रासादादिवदित्यर्थः प्रत्यक्षानुमानाग
मविरोधादुक्तमैक्यमित्युपसंहरति सर्वमिति एकोऽपि संसा
रित्वमविद्यातो विद्यातोऽसंसारित्वमिति विभागान्नानुपपत्तिरित्यु
त्तरमाह नेत्यादिना तयोः स्वरूपतो विलक्षणत्वे श्रुतिमाह दूरमि
ति अविद्या या च विद्येति प्रसिद्धे एते विद्याविद्ये दूरं विपरीते अ

यन्न विरुद्धे इत्यर्थः विभूती नानागती भिन्नफले इत्यर्थः स्वरूपतो
विरोधवत् फलतोपि सोस्तीत्याह तथेति फलभेदोक्तिमेव व्यन
क्ति विद्येति तयोर्द्विद्याविलक्षणत्वे वेदव्यासस्यापि सम्मतिमाह
तथा चेति उक्तेर्थे भगवतोपि सम्मतिमुदाहरति इहचेति द्वयो
रपि निःश्रेयसत्वमुपादेयत्वमिति शङ्कां शातयति अविद्या चेति
अविद्या सकार्य्याज्ञानमित्यत्र श्रुतिमुदाहरति श्रुतयस्तावदिति
इहेति जीवदवस्थोच्यते चेच्छ्रो विद्योदयदौर्लभ्ययोतनी अवेदीदहे
वत्तेति विदितवानित्यर्थः अथ विद्यानन्तरमेव सत्यमवितथं
पुनरावृत्तिवर्जितं कैवल्यं स्यादित्याह अथेति अविद्याविषयेपि
श्रुतिमाह नचेदिति जन्ममरणादिरूपा संसृतिर्विनष्टिः तस्यामह
त्वं सम्यग् ज्ञानं विना निवर्त्तयितुमशक्यत्वं विद्याविषये श्रुत्यन्तर
माह तमेवमिति परमात्मानं प्रत्यक्षं न यः साक्षात्कृतवान् सदेहे
जीवन्नेव मुक्तो भवतीत्यर्थः विद्यां विनापि हेत्वन्तरतो मुक्तिमाशं
क्याह नेति भयहेतुमविद्यान्निराकुर्वन् तज्जभयमपि तिरस्यति वि
द्वानिति अत्र वाक्यान्तरमाह विद्वानिति अविद्याविषये वाक्यान्तर
माह अविद्युष इति प्रत्यगेकरसे स्वल्पमपि भेदं मन्यमानस्य भेद
दृष्टानन्तरमेव संसारभीर्भवतीत्यर्थः तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह अविद्या
यामिति तन्मध्ये ततपरवशतया स्थितास्तु तमजानन्तो देहाद्यभि
मानवन्तो मूढाः संसरन्तीत्यर्थः विद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह ब्रह्मे
ति अविद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह अथो ॥ सावित्ति भेददृष्टिमनूद्य
तन्निदानमविद्येत्याह नेति सच मनुष्याणां पशुवद्देवादीनां प्रेष्य
तां प्राप्नोतीत्याह यथेति विद्याविषये वाक्यान्तरमाह आत्मविदि
ति इदं सर्वं प्रत्यगभूतं पूर्णंब्रह्मेत्यर्थः ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यत्र
श्रुत्यन्तरमाह यदेति तद्वदाकाशं चर्मवन्मानवो वेष्टयितुमीहे
तथा परमात्मानं प्रत्यञ्चं नानुभूय न मुच्यते इत्यर्थः आदिशब्देनाऽ
नुक्ता विद्याविद्याफलभेदार्थाः श्रुतयोपि सन्ति तासामभूयस्त्वेन प्रामा
ण्यं सूचयति सहस्रशा इति विद्याविद्याविषये स्मृतिमुदाहरति स
तयश्चेति तत्राविद्याविषये वाक्यमाह अज्ञानेनेति विद्याविषये

14

वाक्यद्वयं दर्शयति इहेत्यादिना विद्याफलमनर्थध्वस्तिरविद्याफल
मनर्थाप्तिरित्येतदन्वयव्यतिरेकाभ्यां न्यायादपि सिध्यतीत्याह न्याय
तश्चेति तदेव प्रपञ्चयतिमाह सर्वानिति उदपाने कूपे यथात्म
ज्ञाने विशिष्टे फले स्यात्तथा पश्येति योजना न्यायतश्चेत्यन्वयव्य
तिरेकाभ्यां न्यायमुक्तं विवृणोति तथाचेति तत्रादावन्वयमाचष्टे
देहादिष्विति अनाद्यनिर्वाच्याविद्यावृतश्चिदात्मा देहादावनात्मन्या
त्मबुद्धिमादधातीति तद्युक्तो रागादिना प्रेर्यते ततस्तद्युक्तस्य कर्मा
नुतिष्ठति ततः कर्ता च यथा कर्मनूतने देहमादत्ते पुरातनं त्यज
तीत्येवमविद्यावत्त्वे संसारित्वं सिद्धमित्यर्थः व्यतिरेकमिदानीं द
र्शयति देहादीति श्रुतियुक्तिभ्यां भेदे ज्ञाने रागादिध्वस्त्या कर्मोपर
मादशेषसंसारासिद्धिरित्यविद्याराहित्येऽनर्थध्वस्तिरित्यर्थः उक्तान्व
याद्यनन्यथासिद्धिं शिथिलयति इतिनेति उक्तमन्वयादिवादिना के
नचिदपि न्यायतो न शक्यं प्रत्याख्यातुं तदन्यथासिद्धिसाधकाभावा
दित्यर्थः अन्वयादेरनन्यथासिद्धत्वे बोधमपि प्राचीनं प्रतिनीतमि
त्याह तथेति ज्ञानाज्ञानयोरुक्तन्यायेन स्वरूपभेदे कार्यभेदे च स्वा
रस्येन परापरयोरैक्येऽपि बुद्ध्याद्युपाधिभेदादाविद्यकमात्मनः संसा
रित्वं आभासरूपं प्रातिभासिकं सिद्धमित्यर्थः आत्मनो ब्रह्मता स्व
तश्चेदहमित्यात्मभावेन ब्रह्मतापि भावादित्याशंक्याह यथेति दे
हाद्यतिरिक्तस्यात्मनो वैदिकपक्षे स्वतस्त्वेऽपि नास्मि त्वहमिति भात्ये
व तदतिरिक्तत्वं न भाति किं त्वविद्यातो देहाद्यात्मत्वमेव विपरीतं
भासते तथात्मनो ब्रह्मत्वे स्वाभाविकेऽपि तस्मिन् ब्रह्मत्वं न भात्य
विद्यातोऽब्रह्मत्वमेव तस्य भातीत्यर्थः आत्मनो देहाद्यात्मत्वमावि
द्यकं भातीत्युक्तं अनुभवेन स्पष्टयति सर्वेति अतस्मिंस्तद्बुद्धिरवि
द्याकृतेत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति पुरःस्थिते वस्तुनि वस्तुनः स्था
णावविद्यया पुमानिति निश्चयो जायते तथा देहादावनात्मन्यात्म
धीरविद्यातो निश्चितेत्यर्थः देहात्मनोरैक्यज्ञाने देहधर्मस्य जरा
देरात्मन्यात्मधर्मस्य च चैतन्यस्य देहेऽपि नियमः स्यादित्याशंक्या
ह तथेति स्थाणौ पुरुषत्वे भ्रान्त्या भातीत्येतावता पुरुषधर्मः शि

रःपाण्यादिर्न स्थाणोर्भवति तद्धर्मो वा उत्वादिर्न पुंसोऽदृश्यते मि
थ्याध्यस्ततादात्म्याहस्तनो धर्मोऽव्यभिचारित्वादिति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टा
न्तिकमाह तथेति जरादेरनात्मधर्मत्वेऽपि सुखादेरात्मधर्मत्वमिति
केचित्तान् प्रत्याह सुखेति कामसङ्कल्पादिश्रुतेरनात्मधर्मत्वज्ञाना
दित्यर्थः किञ्च विमतो नात्मधर्मोऽविद्याकृतत्वाज्जरादिवन्न च हे
त्वसिद्धिरनात्मनि तत्तु हि विषयत्वेन स्थाणौ पुरुषत्ववदविद्याकृत
तत्त्वस्योक्तत्वादिति मत्वाह अविद्येति स्थाणौ पुरुषत्ववदाविद्यत्वे
देहादेरप्युक्ते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादिति शङ्कते नेति तदेव
प्रपञ्चयति स्थाणोरित्यादिना ज्ञेयस्य ज्ञेयान्तरेऽध्यासादत्र चोभयोर्ज्ञे
यत्वव्यापकव्याहत्या व्याप्याध्यासस्यापि व्याहतिरित्यर्थः देहात्म
बुद्धेर्भ्रमत्वाभावे फलितमाह अत इति उपाधिधर्माणां सुखादीनां
उपहिते जीवे वस्तुत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादिति परिहरति नेत्यादि
ना अतिप्रसङ्गमेव प्रकटयति यदीति सुखादिनामात्मधर्मत्वे चे
दुपाधिधर्मत्वादचैतन्ये जरादिकं चात्मनोऽधर्मो स्यादित्यर्थः सुखा
दिरात्मधर्मो नेति पक्षेऽपि नास्ति विशेषहेतुरित्याशङ्क्याह नेति त
देवानुमानेस्मारयति अविद्येति विमतं नात्मधर्मः आगमापायि
त्वात् सम्मतवदित्यनुमानान्तरमाह हेयत्वादिति आदिशब्दाद्दृश्य
त्वजडत्वादिग्रहणे सुखादीनां जरादिवदात्मधर्मत्वाभावे तस्य वस्तु
तोऽसंसारित्वे फलितमाह तत्रेति आरोपितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतो
स्पर्शे दृष्टान्तमाह यथेति पराभिन्नस्यात्मनः संसारित्वमध्यस्तमिति
स्थिते परस्य संसारित्वापादने तदयुक्तमित्याह एवञ्चेति आत्म
नि संसारस्यारोपितत्वात्तदभिन्ने परस्मिन्नाशङ्केव तस्यायुक्तेत्येत
दुपपादयति न हीति स्थाणौ पुरुषनिश्चयवदात्मनो देहाद्यात्मत्व
निश्चयस्याध्यस्तत्वेऽप्युक्ते दृष्टान्तस्य ज्ञेयमात्रविषयत्वादितरस्य
ज्ञेयज्ञातृविषयत्वादित्युक्तमनुवदति यत्त्विति वैषम्यं दूषयति त
दसदिति नहि केन सममिति पृच्छति कथमिति अभीष्टसाधर्म्यं
दर्शयति अविद्येति तस्योभयत्रानुगतिमाह तत्रेति ज्ञेयान्तरे तै
यस्यारोपनियमात् ज्ञातरि नारोपः स्यादित्याशङ्क्याह यत्त्विति नायं

श्री॰
गी॰ टी॰
३॰

15

नियमोऽज्ञातरि जगत्यारोपस्योक्तत्वादित्याह तस्यापीति ज्ञे यस्यैव
ज्ञेयान्तरेऽध्यासनियमस्येति यावत् अतोऽज्ञातरि नारोपव्यभिचारश
ङ्केत्यर्थः आत्मन्यविद्याध्यासे तत्राविद्यायाः स्वाभाविकत्वात्तदधीन
त्वे संसारित्वमपि तथा स्यादिति शङ्कते अविद्यावत्त्वादिति काऽवि
द्याविपरीतग्रहादिर्वा अनाद्यनिर्वाच्या ज्ञाने वा नाद्योविपरीतग्र
हादेस्तमःशब्दितानिर्वाच्याज्ञानकार्यत्वात्तद्विशिष्टस्यात्मधर्मत्वायोगा
दित्याह नेत्यादिना तदेव प्रपञ्चयति तामसो हीति आवरणात्म
कत्वे वस्तुनि सम्यक् प्रकाशप्रतिबन्धकत्वे विपरीतग्रहणादेरवि
द्याकार्यत्वं विद्यापोह्यत्वेन साधयति विवेकेति न च कारणाविद्या
नाद्यनिर्वाच्यात्मधर्मः स्यादिति युक्तमनिर्वाच्यत्वादेव तस्यास्तद्धर्म
त्वस्य दुर्वचत्वादिति भावः किञ्च विपरीतग्रहादेरन्वयव्यतिरेका
भ्यां दोषजन्यत्वावगमादपि नात्मधर्मतेत्याह तामसे चेति तमःश
ब्दिताज्ञानोत्थायां तत्प्रकाशप्रतिबन्धकतिमिरकाचादिदोषे तस्मिन्
सत्यज्ञाने मिथ्याधीः संशयश्चेति त्रयस्योपलम्भादसति तस्मिन्त्वप्र
तीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विपरीतज्ञानादेर्दोषाधीनत्वाधिगमान्न
केवलात्मधर्मतेत्यर्थः दोषस्य निमित्तत्वात् भावकार्यस्योपादाना
नियमादनिर्वाच्याविद्यायाश्चासत्त्वे नात्मैव विपर्ययादेरुपादान
मिति चोदयति अत्राहेति विपरीतग्रहादेर्दोषोत्थत्वं सममित्यर्थः अ
ग्रहादित्रितयमविपर्ययादेः सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्रसङ्गान्नात्मा
तदुपादाने किञ्च दोषस्य चक्षुरादिधर्मकत्वग्रहणाद्ग्रहणादेर
पि दोषत्वात् करणधर्मत्वं करणमविद्यास्यमन्तःकरणं न च तदे
तदविद्या सिद्धेति वाच्यमज्ञोऽहमित्यनुभवात् स्वापे च परामर्शात्त
दवगमात् कार्यलिङ्गकानुमानादागमाच्च तत्त्वसिद्धेरिति परिह
रति नेत्यादिना संगृहीतमन्वाद्यपरिहारयोर्वाक्ये विवृणोति यदि
ति अविद्यावत्त्वेऽपि ज्ञातुरसंसारित्वाद्दुःखानन्दशारसवदविद्याकिं क
रिष्यतीत्याशंक्याह तदेवेति मिथ्याज्ञानादित्वमेवात्मनः संसारित्व
मिति स्थिते फलितमाह नत्वेति न करणेव चक्षुषीत्यादिनोक्तमे
व परिहारं प्रपञ्चयति तत्त्वेत्यादिना तिमिरादिदोषस्तत्कृतोऽवि

परीतग्रहादिश्च न गृहीतुरात्मनोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह वस्तुवृत्तेति न
ह्यनेनाञ्जनादिसंस्कारेण तिमिरादौ पराकृते देवदत्तस्य ग्रही
तुर्दोषाद्युपलम्भात्तु तस्य तद्धर्मत्वमतो विमतं न ग्रहीतुरात्म
धर्मो दोषत्वात्तत्कार्यत्वाद्वा सम्मतवदित्यर्थः किञ्च विपरीतग्र
हादिस्तत्त्वतो नात्मधर्मो वेद्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्याह सम्वेद्य
त्वाच्चेति किञ्च यद्वेद्यं तत् स्वातिरिक्तवेद्यं यथा दीपादि इति
व्याप्तेर्विपरीतग्रहादीनामपि वेद्यत्वादतिरिक्तवेद्यत्वे सम्वेदिता
न संवेद्यधर्मो वा हृदिस्थत्वाद्यथा देवदत्तो न स्वसंवेद्यरूपादि
मानित्यनुमानान्तरमाह संवेद्यत्वादेवेति किञ्च विपरीतग्रहाद
यस्तत्त्वतो नात्मधर्मो व्यभिचारित्वात् कृशत्वादिवदित्याह सर्वेति
उक्तमेव विवृण्वन्नात्मनो विपरीतग्रहादिस्वाभाविको वागन्तुको
वेति विकल्प्याद्यं दूषयति आत्मन इति अतो निर्मोक्षोऽविद्यात
न्मुक्तेरसत्त्वादिति भावः आगन्तुकोऽपि स्वतन्त्रश्चेदमुक्तिः परत
श्चेत्तत्राह अविक्रियस्येति विभुत्वादविक्रियत्वादमूर्तत्वाच्चात्मान्या
भवत्र केनचित् संयोगविभागावनुभवति नहि विक्रियाभावे
व्याप्ति वस्तुतः संयोगविभागावसङ्गत्वाच्चात्मनस्तदसंयोगात्त
परतोऽपि न तस्मिन् विपरीतग्रहादिरित्यर्थः तस्यात्मधर्मत्वाभावे फ
लितमाह सिद्धमिति आत्मनो निर्धर्मकत्वे भगवदनुमतिमाह अ
नादित्वादिति ईश्वरत्वे सत्यात्मनः संसारित्वे विधिशास्त्रस्याध्यक्षा
देश्चानर्थक्यात्तात्त्विकमेव तस्य संसारित्वमिति शङ्कते नन्विति
विद्यावस्थायामविद्यावस्थायां वा शास्त्रानर्थक्यमिति विकल्प्या
द्ये प्रत्याह न सर्वैरिति विदुषो मुक्तस्य संसारतदाधारत्वयोर
भावस्य सर्ववादिसम्मतत्वात्तत्र शास्त्रानर्थक्यादिचोद्यं मयैव
न प्रतिविधेयमित्यर्थः संग्रहवाक्यं विवृणोति सर्वैरिति अभि
प्रायज्ञानात् प्रश्ने स्वाभिप्रायमाह कथमित्यादिना तर्हि मुक्तान्
प्रति विधिशास्त्रस्याध्यक्षादेश्चानर्थक्यमित्याशङ्क्याह नचेति न
हि व्यवहारातीतेषु तेषु गुणदोषाशङ्केत्यर्थः हे जिना मते मु
क्तात्मास्ति वास्मत्पक्षेऽपि हेत्वत्तस्येश्वरत्वे ते प्रति च शास्त्राद्यान

र्थक्यं विद्यावस्थायामास्थितमिति फलितमाह तथेति द्वितीयं दू
षयति अविद्येतितदेव दृष्टान्तेन विवृणोति यथेति प्रथमद्वैति
नामपि विद्योदयात् प्रागर्थवत्वं शास्त्रादेरितिशेषः द्वैतिभिर्द्वै
तिनाञ्च साम्यमिति शङ्कते नन्विति अवस्थयोर्वस्तुत्वे तत्त्वतः शा
स्त्रार्थवत्त्वे फलितमाह अतइति सिद्धान्ते न तावस्थयोर्वस्तुत्वे
ति वैषम्यमाह अद्वैतिनामिति व्यावहारिकं द्वैतं तत्त्वतोपि
स्वीकृतमित्याशङ्क्याह अविद्येति कल्पितद्वैतेन व्यवहारात्तु न
तु वस्तुतेत्यर्थः बन्धावस्थायाः वस्तुत्वभावे दोषान्तरमाह बन्धे
ति आत्मनोस्तत्त्वतोवस्थाभेदोद्वैतिनामपि नास्तीति परिहरति
नेति अनुपपत्तिं दर्शयितुं विकल्पयति यदीति तत्राद्यं दूषयति
युगपदिति द्वितीयेपि क्रमभाविन्योरवस्थयोर्निमित्तत्वे सति
मित्तत्वे वेति विकल्पाद्ये सदा प्रसङ्गाद्बन्धमोक्षयोरव्यवस्था स्या
दित्याह क्रमेति कल्पान्तरं निरस्यति अन्येति बन्धमोक्षावस्थे न
परमार्थे अस्वाभाविकत्वात् स्फटिकलौहित्यवदितिस्थिते फलि
तमाह तथा चेति अवस्थयोर्वस्तुतोपगमादित्यर्थः इतश्चाव
स्थयोर्न वस्तुत्वमित्याह किञ्चेति अवस्थयोर्वस्तुत्वमिच्छतां त॰
योर्यौगपद्यायोगाद्भावे क्रमे बन्धस्य पूर्वत्वं मोक्षस्य पाश्चात्त्यमि
तिस्थिते बन्धस्यादित्वकृतं दोषमाह बन्धेति तस्याद्यकृताभ्या
गमकृतविनाशानिहतये अनादित्वमेष्टव्यमनन्तवत्त्वञ्च स्यात्तथा च
मास्थेयं तच्च यदनादिभावरूपं तन्नित्यं यथात्मेति व्याप्तिविरु
द्धमित्यर्थः मोक्षस्य पाश्चात्त्यकृतं दोषमाह तथेति सादिर्हि ज्ञाना
दिसाध्यत्वादादिमती पुनरावृत्त्यनङ्गीकारादनन्ता च तच्च य
त्सादिभावं रूपं तदनित्यं यथा पटादीति व्याप्त्यन्तरविरुद्धमित्यर्थः
किञ्च क्रमभाविनीभ्यामवस्थाभ्यामात्मा सम्बध्यते न वा प्रथमे
पूर्वावस्थया सहैवोत्तरावस्थां गच्छति चेदुत्तरावस्थामपि पूर्वा
वस्थावस्थानादनिर्मोक्षः यदि पूर्वावस्थां त्यक्त्वोत्तरावस्थां गच्छ
ति तदा पूर्वत्यागोत्तरागमयोरात्मनः सातिशयत्वादनित्यत्वानुपप
त्तिरित्याह न चेति आत्मनोवस्थाद्वयसम्बन्धो नास्तीति द्वितीय

मनूष्यहषयति अथेत्यादिना नहि पत्तहयेपि दोषावशेषान्ताहे तमत्ता
नुरागो हेतुरित्याशंक्याविद्याविषये चेत्सके विद्दणोति नचेति तदेव
स्फुटयति अविदुषोहीति फले भोक्तृत्वे कर्तृत्वे हेतुः यद्वा फले देह
विशेषो हेतुरदृष्टं तयोरनात्मनो भोक्ताहं कर्ताहं मनुष्योहमित्यादा
वात्मदर्शनमधिकारकं तेनाविद्वद्विषयं विधिनिषेधशास्त्रमित्यर्थः
विदुषामपि मनुष्योहमित्यादिव्यवहाराणतद्विषयं शास्त्रं किं नस्यादि
त्याशंक्याह नेति भोक्तृत्वकर्तृत्वाभ्यां ब्राह्मणादिमतो देहधर्माधर्मा
भ्याम्वात्मनोन्यत्वं पश्यतोन विधिनिषेधाधिकारित्वमुक्तफलादावात्मा
त्मीयाभिमानासम्भवादित्यर्थः आत्मनोदेहादेरन्यत्वदर्शिनो न देहादा
वात्मधीरित्येतदुपपादयति नहीति विदुषोन विधिनिषेधाधिकारि
तेत्युक्तमुपसंहरति तस्मादिति शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वमिव विद्वद्वि
षयत्वमपि मन्तव्यमुभयोरपि शास्त्रश्रवणाविशेषादित्याशंक्याह
नहीति तत्रस्थोयस्मिन् देशे देवदत्तः स्थितस्तत्रैव वर्तमानः सन्नि

नियुक्तो

त्यर्थः नतु देवदत्ते विषयमित्रोपि कदाचिन्नियुक्तोस्मीति प्रतिपद्यते स
त्वं नियोगविषयान्नियोज्यादात्मनो विवेकाग्रहणान्नियोज्यत्वभ्रान्ते रि
त्याह नियोगेति अविवेकिनो नियोज्यधीर्भवतीति दृष्टान्तमुक्त्वा फले
हेतौ चात्मदृष्टिविशिष्टस्याविदुषः सम्भवत्येव विधिनिषेधाधिकारि
त्वमेवं दार्ष्टान्तिकमाह तथेति विधिनिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति
वदता शास्त्रानर्थक्ये समाहिते सम्प्रति शास्त्रस्य विद्वद्विषयत्वेनैवा
र्थवत्त्वं शक्यसमर्थनमिति शङ्कते नन्विति प्रकृतिरविद्या ततोजातो
यो देहादावभिमानात्मा सम्बन्धो विद्योदयात् प्रागनुभूतस्तदपेक्षया
विधिना प्रवर्तितो निषेधेन निवर्तितोस्मीति विधिनिषेधविषया सं
त्यामपि विद्यायां धीर्युक्तैवेत्यर्थः विदुषोपि पूर्वमविद्यके सम्बन्धम
पेक्ष्य विधिनिषेधविषयात्वियमुक्तामेव व्यक्तीकरोति इहेति नन्ववि
दुषो मिथ्याभिमानवन्न विदुषः सोनुवर्तते तथा चाविद्यासम्बन्धापे
क्षया विदुषो यथोक्ता धीरिति तत्राह यथेति पितापुत्रो भ्रातेत्यादीनां
मिथोन्यान्यवदृष्टावप्यन्योन्यनियोगार्थस्य निषेधार्थस्य च धीर्दृष्टा पि
तरमधिकृत्य विधौ निषेधे वा तस्य तदनुष्ठानाशङ्का पुत्रस्य तद्विष

श्री॰
गी॰ टी॰
३॰

17

या धीरित्याह यथातः सम्प्रत्ति यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं
यज्ञः त्वं लोक इत्यादि सम्प्रत्तिपर्यायश्रुत्या शेषानुष्ठानस्य पुत्रकार्यताप्रति
पादनात् पुत्रस्याधिकृतस्य विधिनिषेधप्रवृत्तौ तस्य तदशक्तौ पितुस्तया
धीरुपगता तथा श्राद्धादिष्वपि द्रष्टव्यं एवं विदुषो हेतुफलाभ्यामन्य
त्वदर्शनेऽपि प्राक्कालीनाविद्यकदेहादिसम्बन्धादविरुद्धा विधिनिषे
धयो धीरित्यर्थः पुत्रादीनां मिथ्याभिमानान्मिथ्यो नियोगधीरुक्ता न
त्वदर्शिनस्तु तदभावान्न देहादिसम्बन्धाधीना नियोगधीरिति परि
हरति नेत्यादिना किन्तु सर्वापेक्षा यज्ञादिस्तुतेरश्ववदिति सर्वापे
क्षाधिकरणे सम्यग्ज्ञानस्य दृष्टसाध्यत्वोक्तेर्विधिनिषेधयोर्थानुष्ठानं
सम्यग्ज्ञानात् पूर्वमिति कुतो विदुषस्तदनुष्ठानमित्याह प्रतिपत्तेति
सत्यदृष्टेः सम्यग्धीदृष्टेरसति चाशुद्धबुद्धेस्तदभावादन्वयव्यतिरे-
काभ्यां विविदिषावाक्याच्च विधिषेधानुष्ठानात् पूर्वं न सम्यग्धीरि
त्याह न पूर्वमिति विधिनिषेधयोर्विद्वद्विषयतायोगे फलितमाह
तस्मादिति शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वेनोक्तमर्थं वक्तुमाद्ये पद्यमाधिमध्या
प्रपञ्चयितुमाक्षिपति न त्विति चकारादृष्टं मन्त्रहामिरिति सम्यग्ज्ञाने
आत्मनो देहाद्यतिरेकं पश्यतो देहाद्यभिमानरूपाधिकारहेत्वभावा
द्विधितो यागादावप्रवृत्तिर्निषेधाच्चाभक्ष्यभक्षणादेर्निवृत्तिरतस्तेषां
प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावे देहादावात्मत्वमनुभवतामपि न ते युक्ते ते
षां पारलौकिकभोक्तृत्वनिश्चयाभावादित्यर्थः विदुषामविदुषाञ्च प्र
वृत्तिनिवृत्त्यभावे फलितमाह अतश्चेति आत्मनो देहाद्यतिरिक्तं परो
क्षमपरोक्षञ्च देहाद्यात्मत्वं पश्यतः शास्त्रानुरोधादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्यु
पपत्तेर्ने शास्त्रानर्थक्यमित्युत्तरमाह नेत्यादिना प्रसिद्धिरत्र शास्त्राभि
मता यतदेव विद्यावत् ब्रह्मविदो वा नैरात्म्यवादिनो वा परोक्षज्ञान
वतो वा प्रवृत्तिनिवृत्ती विरुध्यतीति विकल्प्याद्ये दूषयति ईश्वरे
ति न निवर्त्तते चेत्यपि द्रष्टव्यं द्वितीयं निरस्यति तथेति पूर्ववदत्रा
पि सम्बन्धः तृतीयमङ्गीकरोति यथेति विधिनिषेधाधीनां प्रसिद्धि
मनुरुन्धानः सन्निति यावत् चकारान्निवर्त्तते चेत्यनुकृष्यते ब्रह्म
विदं नैरात्म्यवादिनञ्च त्यक्त्वा देहाद्यतिरिक्तमात्मानं परोक्षमपरोक्ष

न्व देहाद्यात्मत्वे पश्यतो विधिनिषेधाधिकारित्वे सिद्धे फलमाह प्र
त इति विधान्तरेण शास्त्रार्थानर्थक्यं न्वोदयति विवेकिनामिति द
ष्टा हि तेषां विधिनिषेधयोरप्रवृत्तिर्न हि देहादिष्वात्मानिः कृष्टमा॰
माने दृष्टवतां तयोरधिकारस्तेन तान्प्रति शास्त्रं नार्थवच्च च दे
हाद्यात्मत्वदर्शनस्त्वाधिक्रियन्ते तेषां यद्यदाचरतीति न्यायेन वि
वेकिनो नगच्छन्ता विध्यादावप्रवृत्तेरनधिकार्य्यभावाद्विध्यादिशा॰
स्त्रस्य तदनुसारिशिष्टाचारस्य वानर्थक्यमित्यर्थः किं सर्वेषां वि
वेकित्वादधिकार्य्यभावादानर्थक्यं शास्त्रस्योच्यते किम्वा कस्यचिदे
व विवेकित्वेपि तदनवर्त्तित्वादन्येषामप्रवृत्तेरानर्थक्यं चोद्यते न
त्र प्रथमं प्रत्याह न कस्यचिदिति मनुष्याणां सहस्रेष्विति न्याये॰
नोक्तमेव स्फुटयति अनेकेष्विति तत्रानुभवानुरोधेन दृष्टान्तमाह
यथेति द्वितीयं दूषयति न चेति किन्तु विवेकिनामप्रवृत्तावन्येषा
मप्यप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निरसितं शोनादौ तदप्रवृत्तावपि इतरप्रवृ
त्तेरित्याह अभिचरणादौ चेति अविवेकिनो रागादिद्वारा प्रवृत्तास्य
दे सर्वं संगृहीतमादिपदं इतश्च विवेकिनो प्रवृत्त्यभावेपि नान्य
स्याप्रवृत्तिरित्याह स्वाभाव्याच्चेति प्रवृत्तेः स्वभावाख्याज्ञानकार्यत्वे
भगवद्वाक्यमनुकूलयति स्वभावस्त्विति प्रवृत्तेरज्ञानजन्यत्वे वि
धिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकबन्धस्याविद्यामात्रत्वादविद्या॰
द्विषयत्वं शास्त्रस्य सिद्धमिति फलितमाह तस्मादिति दृष्टमेवानु
सरत्व विद्वान्यथा दृष्टस्तद्विषयस्तदाश्रयः संसारस्तथा च प्रवृत्ति
निवृत्त्यात्मकसंसारस्याविद्वद्विषयत्वात्तद्धेतुविधिशास्त्रस्यापि त
द्विषयत्वमित्यर्थः नन्वविद्या हेतुस्तमाश्रयन्ती स्वकार्यं संसारम
पि तस्मिन्नाधत्ते तेनास्यैव शास्त्राधिकारित्वं तेत्याह नेति अविद्या
देः शुद्धे हेतत्त्वे वस्तुतोऽसम्बन्धोपि तत्तस्मिन्नारोपितं तमेव दुःखी
करोतीत्यत्राह न चेति तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति नहीति हेतत्त्व
स्य वस्तुतोऽविद्यासम्बन्धे भगवद्वचोपि द्योतकमित्याह अत इति
हेतत्त्वे प्रवरपौरैक्ये किमित्यसावात्मानमहमिति वध्यमानोपि स्वा॰
से अवरतमीश्वरोऽस्मीति न वध्यते तत्राह अज्ञानेनेति आत्मनोव

स्तुनः संसारासंस्पर्शे विरुद्धमवविरोधः स्यादिति चोदयति अथेत्या
ति एवमित्यभिजात्यादिवैशिष्ट्यमुक्तं इदमादेत्रकलत्रादि पाण्डिता
नामपिप्रतीते संसारित्वमितिशेषः किं पाण्डित्यं देहाद्यात्मदर्शने
किम्वा कूटस्थात्मदृष्टिरासो संसारित्वादिधीरिति विकल्पाद्ये निरा
कुर्वन्नाह सुखेति तञ्च वस्तुतो संसारित्वाविरोधि प्रातिभासिकत्व
संसारित्वमिष्टमितिशेषः द्वितीयं दूषयति यदीति न हि कूटस्था
त्मविषये संसारित्वं प्रतीयते येन वस्तुनो संसारित्वं विरुध्यते कू
टस्थात्मधीविरुद्धायाः संसारित्वबुद्धेरनवकाशित्वादित्यर्थः आत्मा
नमक्रियं पश्यतोपि कुतो भोगे कर्म्मणी न स्यातामित्याशंक्याह विक्रि
येति अविक्रियात्मबुद्धेर्भोगकर्म्माकाङ्क्षयोरभावे कस्य शास्त्रे प्रवृत्ति
रित्याशंक्याह अथेति फलार्थित्वाभावाद्विदुषो न कर्म्मणि प्रवृत्तिरि
त्येवं स्थिते सत्यनन्तरमविद्वान् फलार्थित्वात्तदुपाये कर्म्मणि प्रव
र्त्तते शास्त्रे धिकारीत्यर्थः विदुषो वैधप्रवृत्त्यभावेपि निषेधाधीनानु
वृत्तेरपि दुर्व्वचत्वात्तस्य निवृत्तिनिष्ठतासिद्धिरित्याशंक्याह विदुष इ
ति तृतीयमध्यापयति इदञ्चेति सिद्धान्तादविशेषमाशंक्य क्षेत्र
स्यक्षेत्रज्ञात् वस्तुतोभिन्नत्वेन तद्विषयत्वाङ्गीकारान्मैवमित्याह
क्षेत्रज्ञेति अहं यो वेत्यस्यात्मनो वस्तुनः संसारित्वस्वीकाराच्च सि
द्धान्ताद्भेदोस्तीत्याह अहन्त्विति संसारित्वमेव स्फोरयति सुखेति
संसारित्वस्य वस्तुत्वे तदनिवृत्त्या पुमर्थासिद्धिरित्याशंक्याह संसा
रेति कथं तदुपरमस्य हेतुं विना कर्त्तव्यत्वमित्याशंक्याह क्षेत्रेति
क्षेत्रं ज्ञात्वा ततो निकृष्टस्य क्षेत्रज्ञस्य ज्ञाने कथं संसारोपरतिस्तत्रा
दयेदित्याशंक्याह ध्यानेनेति संसारित्वमात्मनो बुध्यमानस्य तद्र
हितादीश्वरादन्यत्वं वक्तव्यमिति वक्तुमितिशब्दः तदैवाप्यनसुप
पादयति यस्त्वेति मम संसारिणः संसारीश्वरत्वं कर्त्तव्यमित्येवं
यो बुध्यते यो वा तथाविधं ज्ञाने तव कर्त्तव्यमित्युपदिशति स
हि ब्रह्मादीश्वरादन्यो ज्ञेयोन्यथोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः आत्मा
संसारी परस्मादात्मनोन्यस्तस्य ध्यानाधीनाज्ज्ञानेनेश्वरत्वं कर्त्तव्य
मित्येतत् ज्ञाने पाण्डित्यमिति मते दूषयति एवमिति अयमात्मा

ब्रह्मेत्यात्मनो ब्रह्मत्वश्रुतिविरोधादित्यर्थः ॥ ननु संसारस्य वस्तुत्वा
ङ्गीकारात्तत्स्थित्यवस्थायां कर्मकाण्डस्यार्थवत्त्वं संसारित्वनि
रासेनात्मनो ब्रह्मत्वे ध्यानादिना साधिते मोक्षावस्थायां ज्ञान
काण्डस्यार्थवत्त्वे तत्कथं यथोक्तज्ञानवान् पण्डितापसदत्वे
नाक्षिप्यते तत्राह संसारेति करोमीति मन्यमानो यः स पण्डि
तापसद इति सर्वेण सम्बन्धः कर्मकाण्डे हि कल्पितं संसारि
त्वमपेक्ष्य साध्यसाधनसम्बन्धबोधपदार्थवदिष्टं ज्ञानकाण्ड
मपि तथाविधं संसारित्वं पराकृत्याखण्डैकरसे प्रत्यग्ब्रह्मणि
पर्यवस्यदर्थवद्भवेदित्यर्थः किन्त्वात्मनः शास्त्रसिद्धं ब्रह्मत्वं त्य
क्त्वा ब्रह्मत्वं कल्पयन्नात्महा भूत्वा लोकद्वयबहिर्भूतः स्यादित्या
ह आत्महेति ननु क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यनेन सर्वक्षेत्रान्तर्या
मी परो जीवादन्यो निरूप्यते न जीवस्येश्वरत्वमत्र प्रतिपाद्य
ते तत्कथमित्यमाक्षिप्यते तत्राह स्वयमिति किन्तु तत्त्वमसी
तिवत् प्रसिद्धवदेवानुवादेनाप्रसिद्धं तस्येश्वरत्वमिहोपदेश
तः श्रुते तस्य हानिमश्रुतस्य च जीवेश्वरयोस्तात्त्विकभेदस्य क
ल्पनां कुर्वन् कथं व्यामूढो न स्यादित्याह श्रुतेति ननु केवल
व्याख्यातारो यथोक्तं पाण्डित्यं प्रकल्प्य क्षेत्रज्ञं चापीत्यादिश्लोके
व्याख्यानवन्तः तत् कथमुक्तं पाण्डित्यमास्थाय व्यामूढत्वे तत्रा
ह तस्मादिति क्षेत्रज्ञं चापीत्यत्र क्षेत्रज्ञेश्वरयोरैक्यं स्वाभीष्टं
स्पष्टयितुं प्रत्युक्तमेव बोध्यमनुवदति यदुक्तमिति तात्त्विक
मेकत्वमतात्त्विकं संसारित्वमित्यङ्गीकृत्योक्तमेव समाधिं स्मा
रयति यताविति ईश्वरस्य संसारित्वं संसारभावेन संसारा
भावश्चेत्युक्तौ दोषौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्येऽपि कथं प्रत्युक्ता
विति पृच्छति कथमिति कल्पितसंसारेण कल्पनाधिष्ठान

मद्वयं वस्तु वस्तुनोन सम्बन्धमिति परिहरति अविद्येति तद्विषये
कल्पनास्पदमधिष्ठानमिति यावत् कल्पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुनोऽ
संस्पर्शो दृष्टान्तं स्मारयति तथा चेति ईश्वरस्य संसारित्वाप्रसङ्गं
प्रकटी कृत्य प्रसङ्गान्तरनिरासमनुस्मारयति संसारिणा इति तता
वदविद्या संसारं संसारिणाञ्च कल्पयन्ती स्वतेजा तत्त्वव्याख्यानात्
पारतन्त्र्ये चास्य प्रमाणान्तराभावात् क्षेत्रज्ञस्य तद्वत्वे संसारित्वमिति शा
ङ्कते न त्विति तथाविद्यावत्त्वमविद्याकृतमतत्त्वख्यात्वादिति भावः
यस्तत्त्वज्ञानद्वेषोरगवदविद्या किं करिष्यतीति तत्राह तत्कृतञ्चेति
अविद्यातत्कार्ययोर्ज्ञेयत्वान्नात्मधर्मत्वमुत्तरमाह ज्ञेयत्वादिना तदेव प्र
पञ्चयति यावदिति ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वेऽपि क्षेत्रद्वारा क्षेत्रज्ञस्य तत्
कृतदोषवत्त्वं स्यादाशङ्क्याह न चेति क्षेत्रस्यापि ज्ञेयत्वात्तेनैव चितो
वस्तुतः स्पर्शो नोपपादयति यदीति धर्मधर्मित्वेन संसर्गोऽपि
ज्ञेयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्याह यदीति आत्मधर्मस्यात्मना ज्ञेयत्वे
स्वस्यापि स्वे यत्वापत्त्या कर्तृकर्मविरोधः स्यादित्यर्थः किञ्च विमतं
न क्षेत्रज्ञाश्रितं ज्ञेयत्वाद्रूपादिवदित्याह कथमिति किञ्च महाभू
तानीत्यादिना ज्ञेयमात्रस्य क्षेत्रान्तर्भावाच्चाविद्यादेस्तद्धर्मते
त्याह ज्ञेयं चेति किञ्चैतयोर्वैधर्म्यस्फुटत्वात् क्षेत्रज्ञस्य ज्ञातृत्वाति
शयान्न तत्र ज्ञेये किञ्चित् प्रविशतीत्याह ज्ञानैवेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञ
योरेवं स्वाभाव्ये सिद्धे सिद्धं क्षेत्रधर्मत्वमविद्यादेरिति फलितमा
ह इत्यवधारितइति विरोधाच्च न क्षेत्रज्ञधर्मत्वं अविद्यादेरित्या
ह क्षेत्रज्ञेति विरुद्धवादित्वे मूलं दर्शयति अविद्येति मात्रपदस्य
व्यावर्त्यमाह प्रकाशात्मवस्त्वन्तरमिति वक्तुं केवलपदं यया
विद्यया विरुद्धमपि निर्वोढुं शक्यते तस्याः स्वातन्त्र्याभावात्तितोऽस्य
स्याविद्यकत्वेन तदाश्रयत्वात्तस्याविद्यास्वभावतया तदाश्रयत्वव्या

चातं दाश्रयजिज्ञासयाशङ्कते अत्राहेति आश्रयमात्रे शङ्कते तद्विशे
षो वा प्रथमे प्रश्नस्यानवकाशित्वं मत्वाह यस्येति अविद्या दृश्याद्
दृश्या वा दृश्यत्वेऽपारतन्त्र्यात् किञ्चिन्निष्ठत्वेनैव तद्दृष्टेर्नाश्रयमात्रे
प्रश्नावमदृश्यत्वे वा अप्रकाशनादसिद्धिरेव स्यादित्यर्थः द्वितीयमा
लम्बते कस्येति अविद्याया दृश्यमानत्वादाश्रयविशेषस्यात्मनोपि
स्वानुभवसिद्धत्वात् प्रश्नस्य निरवकाशत्वेऽप्युत्तरमाह अत्रेति प्रश्ना
नर्थक्यं प्रश्नद्वारा स्फोरयति कथमित्यादिना तथापि कथं प्रश्नासि
द्धिरत आह न चेति तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति नहीति दृष्टान्तदा
र्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं चोदयति नन्विति अज्ञानाश्रयस्य परोक्षत्वेपि
प्रश्नानर्थक्यमित्याह अप्रत्यक्षेणेति अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेपि तेना
विद्यासम्बन्धे सिद्धे अप्युक्तव प्रश्नानर्थक्यसमाधिर्न कश्चिदित्यर्थः अ
बुद्धपराभिसन्धिः शङ्कते अविद्यायाइति अविद्यावतस्तत्परिहाराना
येन प्रयतितव्यमित्याह यस्येति ममैवाविद्यावत्त्वात्तत्परिहारे मया
प्रयतितव्यमिति शङ्कते नन्विति तर्हि प्रश्नानर्थक्यमिति सिद्धान्ती
स्वाभिसन्धिमाह जानासीति आत्मानमविद्यावन्तं जानन्नपि तद्विष
याध्यक्षाभावात् पृच्छामीति शङ्कते जानामीति अविद्यावतोऽप्रत्यक्ष
त्वे वदतस्तस्याहमविद्यावानविद्याकार्यवत्त्वा व्यतिरेकेण स्वकार्यव
दित्यनुमेयत्वमिष्टमित्युपेत्य दूषयति अनुमानेनेति आत्मनोविद्या
सम्बन्धग्रहे कानुपपत्तिरित्याशङ्क्य ज्ञातैवात्मा स्वस्याविद्यासम्बन्धं
बुध्यतेऽन्यो वा ज्ञातेति विकल्पाद्यं दूषयति नहीति तत्काले स्वस्या
विद्यां प्रति ज्ञातृत्वावस्थायामित्यावत् अविद्याविषयत्वेन दृष्टो
तत्वाज्ञत् ज्ञातृत्वेनैवोपयुक्तस्यात्मनस्तस्याः स्वात्मनि कुत्र सम्बन्ध
ज्ञातृत्वमेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधादित्याह अविद्ययेति द्वितीयं निर
स्यति न चेति योगरहीना सन् सम्बध्नातीति सम्बन्धः तद्विषयमिति
ज्ञातृ रविद्यायाश्च सम्बन्धग्रहणार्थः अनवस्थामेव प्रपञ्चयति
यद्दीति आत्मनः स्वपरज्ञेयत्वायोगात्तस्मिन्न विद्यासम्बन्धस्याप्रा
माणिकत्वान्नित्यानुभवगम्यत्वे स्थिते फलितमाह यदि पुनरि
ति यदा चैवं तदेतदध्याहार्यं ज्ञातरात्मनो न किञ्चित् दूष्यतीत्य।

श्रीः
गी॰टी॰
३

९०

तद्वक्ष्यमाणः शङ्कते नन्विति किं ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं ज्ञा
नस्वरूपत्वं वा नाद्यस्तदनभ्युपगमात्तत्प्रयुक्तदोषाभावात् द्विती
ये ज्ञातृत्वस्यौपचारिकत्वान्न तत् कृतोदोषोस्तीत्याह नेत्यादिना
असत्यामपि क्रियायां क्रियोपचारे दृष्टान्तेन स्फुटयति यथेति
आत्मनि वस्तुतोविक्रियाभावे भगवदनुमतिं दर्शयति यथात्रे
ति गीताशास्त्रे समस्यार्थः स्वतएवात्मनि क्रियाद्यात्मत्वाभावो
भगवता शास्त्रे यथोक्तस्तथैव व्याख्यातमस्माभिरिति सम्ब
न्धः कथं तर्हि क्रियादिरात्मनि भाति तत्राह अविद्येति यथा
वस्तुतोनास्त्यात्मनिक्रियादि रुपचारान्तुभाति तथा [illegible] न
त्रातीतप्रकरणेषु आहो भगवता कृतोयत्नइत्याह तथेति
न केवलमतीतेष्वेव प्रकरणेषु वास्तवक्रियाद्यभावादात्म
न्यध्यासिकोतत् [illegible]कृता किन्तु वक्ष्यमाणप्रकरणेष्वपि
तथैव भगवदभिप्रायदर्शनं भविष्यतीत्याह उत्तरेष्वचेति
आत्मनि वास्तवक्रियाद्यभावेऽध्यासाच्च तत्सिद्धौ कर्मका
ण्डस्याविद्वदधिकारित्वप्रसंगे विद्वान्यजेत ज्ञात्वा कर्मार
भेतेत्यादि शास्त्राविरोधः स्यादिति शङ्कते हन्तेति शास्त्र
स्य देहव्यतिरेकवित्ताभिप्रायत्वादर्शना[illegible] दतीतात्म
धीविधुरस्यैव कर्मकाण्डाधिकारितेत्यङ्गीकरोति सत्य
मिति कथमतस्यैव कर्माधिकारित्वमुपपन्नमित्याश
ङ्क्याह एतदेव चेति ज्ञानिनोज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो
निष्ठान्तरे त्वज्ञस्यैवेत्युपसंहारप्रकरणे विशेषतोभवि
ष्यतीत्याह सर्वेति तदेवानुक्रामति समासेनेति जीवब्र
ह्मणोरैक्याभ्युपगमेनाकिञ्चिदवशेषमि[illegible]त्युपसंहरति स
लमिति २ ॥ ॥

तदेवं संसारित्वरूपमुक्तं इदानीं तस्यैव पारमार्थिकमसंसारित्व
रूपमाह क्षेत्रज्ञमिति तं च क्षेत्रज्ञं संसारिणं वस्तुतः सर्वक्षेत्रे
ष्वनुगतं मामेव विद्धि तत्त्वमसीति श्रुत्यालक्षितेन विदंशेन म
द्रूपस्योक्तत्वात् आदरार्थमेव तज्ज्ञानेस्तौति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्य
देवं वैलक्षण्येन ज्ञानं तदेव मोक्षहेतुत्वात् मम ज्ञानं मतं अन्य
त्तु व्यापारोऽविद्यैव बंधहेतुत्वादित्यर्थः तदुक्तं तत्कर्म यन्न बंधाय
सा विद्या या विमुक्तये आयासायाऽपरं कर्म विद्याऽन्या शिल्पनै
पुण्यमिति २ ॥

पिशाचभाष्यं टीका ४

स्पष्टार्थं ३ ॥

रामानुजभाष्यं टीका ५

क्षेत्रज्ञ इति देवमनुष्यादिसर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वैकाकारं क्षेत्रज्ञं च मा
विद्धि मदात्मकं विद्धि क्षेत्रज्ञं चापि इति अपिशब्दात् क्षेत्रमपि मां वि
द्धीत्युक्तमित्यवगम्यते यथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञैकविशेषणस्वभावतया
तदपृथक्सिद्धेः तत्सामानाधिकरण्येनैव निर्दिष्टं तथा क्षेत्रज्ञे क्षे
त्रज्ञस्य मद्विशेषणैकस्वभावतया मदपृथक्सिद्धेर्मत्सामानाधि
करण्येनैव निर्देश्य इति विद्धि वक्ष्यति क्षेत्रज्ञानं वहमक्तोभयावस्था
न्तराश्रयशास्त्रनिर्दिष्टादर्शनान्तरत्वं परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्यो
त्तमपुरुषत्वमन्य इति पृथिव्यादिसर्वात्मरूपस्य भगवच्छरीरतै
कस्वभावतया भगवदात्मकत्वं श्रुतयो वदन्ति पृथिव्यां तिष्ठन् पृ
थिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो
यमयति स आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यारभ्य य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्त
रो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मनोऽन्तरो यमयति स त
आत्मान्तर्याम्यमृत इत्याद्याः इदमेवान्तर्यामितया सर्वक्षेत्रज्ञाना
मवस्थानं भगवतस्तत्सामानाधिकरण्येन व्यपदेशश्च अहमात्मा
गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं च
राचरं विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति पुरस्तादु
परिष्टाच्चाभिधाय मध्ये सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति आदित्या

जीवं

श्री॰
गी॰ टी॰
१३॰

21

नामहं विस्मरिष्यामीत्यादिना इदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविषयं तयोर्मदा
त्मकत्वविषयं च ज्ञानमुक्तं तदेवोपादेयं ज्ञानमिति मे मतं केचि
दाहुः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति सामानाधिकरण्येनैकत्वमवगम्य
ते तदा चेश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात् क्षेत्रज्ञत्वमिव भवतीत्यभ्युपगन्त
व्यं तन्निवृत्त्यर्थश्चायमेकत्वोपदेशः अनेनाम्नानमभगवदुपदेशे
न रज्जुरियं न सर्प इत्याप्तोपदेशेन सर्पत्वभ्रमनिवृत्तिवत् क्षेत्र
ज्ञत्वभ्रमो निवर्तत इति ते प्रष्टव्याः अयमुपदेष्टा भगवान्वासुदे
वः परमेश्वरः किमात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारेण निहताज्ञान उत
नेतीति निहताज्ञानश्चेत् निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपे आत्मन्यतद्रू
पाध्यासासंभावनेया कौंतेयादिभेददर्शनेनास्तूपदेशादिव्या
पाराश्च न संभवंति अथात्मसाक्षात्काराभावादनिहताज्ञानो नहि
तस्याज्ञत्वादेवात्मज्ञानोपदेशारंभो न संभवति उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं
ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इत्युक्तं अत एवमादिवादाश्चनाकलितश्रुते
तिहासपुराणसदाचारविधिभिः परज्ञानिभिः स्ववचनस्थापनदु
राग्रहैर्जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इत्यनादरणीयाः अद्वैतत्वे अचि
द्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः परस्य च ब्रह्मणो भोग्यत्वेनेशितृत्वेन च स्वरू
पविवेकमाहुः काश्चन श्रुतयः अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिं
श्चान्यो मायया संनिरुद्धः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर
मिति क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः अ
मृताक्षरं हर इति भोक्ता निर्दिश्यते प्रधानं भोग्यत्वेन हरतीति हरः
स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः प्रधा
नक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतं
ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ [illegible] नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको ब
हूनां यो विदधाति कामान् भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा पृथगात्मा
नं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति तयोरन्यः पिप्पलं
स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति अजामेनां भुक्तभोगामजोऽन्यः
गोरवाद्यंतवती सा जननी भूतभाविनि समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो
नीशया शोचति मुह्यमानः जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमित्याद्याः श्रु

श

मे

आपिअहंकार इतीयं भिन्ना प्रकृतिरष्टधा अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं वि
द्धि मे परां जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् सर्वभूतानि कौन्ते
य प्रकृतिं यान्ति मामिकां कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहं
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः भूतग्राममिमं कृत्स्नमव
शं प्रकृतेर्वशात् मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं हेतुनानेन
कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि म
म योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहं संभवः सर्वभूतानां ततो भवति
भारतेति कृत्स्नजगद्योनिभूतं महद्ब्रह्म मदीयं प्रकृत्याख्यं भूतसूक्ष्म
मविभक्तरूपं तस्मिन् क्षेत्रज्ञाख्यं गर्भं संयोजयामि ततो मत्संकल्पकृ
ताच्चिदचित्संसर्गाद्देवादिस्थावरान्तानामचिन्मिश्राणां सर्वभूता
नां संभवो भवतीत्यर्थः श्रुतावपि भूतादिसूक्ष्मं ब्रह्मेति निर्दिष्टं तस्मा
देतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत इति एवं भोग्यभोक्तृरूपेणावस्थि
तयोः सर्वावस्थावस्थितयोश्चिदचितोः परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्य
त्वेन तदपृथक्स्थितिः परमपुरुषस्यात्मत्वमाहुः काश्चन श्रुत
यः यः पृथिव्यान्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीम
न्तरो यमयतीत्यारभ्य य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरो यमात्मा न वेद य
स्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इति
तथा यः पृथिवीमन्तरे संचरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेदेत्यार
भ्य योक्षरमन्तरे संचरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद यो मृत्युमन्तः
संचरन् यस्य मृत्युः शरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहत
पाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा इ
ति एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपु
रुषः कार्यावस्थजगद्रूपेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन
श्रुतयः कार्यावस्थं कारणावस्थं जगत्स एवेत्याहुः सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म सदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृ
स्तुशाहेन तमःशब्दवाच्यसूक्ष्मावस्थमविभक्तमभिधीयते अस्यामेवो
पनिषदि अहं तमहदरे लीयते अक्षरं तमसि लीयत इति वचनात्
अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामित्यारभ्य सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदाय

तन्नःसत्प्रतिष्ठाएतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसि
श्वेतकेतोइतितथासोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतिसतपोतप्यत
सतपस्तप्त्वाइदंसर्वमसृजतइत्यारभ्यसत्यंचानृतंचसत्यमभवत्
इत्यत्रापिसृष्ट्येनराशिद्वयंचिदचितोःपरमपुरुषस्यचस्वरूपविवेकं
स्फुटयितुंहन्ताहमिमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपेव्याकर[illegible]वाणीतितत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् तदनुप्र
विश्यसच्चत्यच्चाभवत्विज्ञानंचाविज्ञानंचसत्यंचानृतंचसत्यमभ
वदित्येवंभूतंयन्नामरूपव्याकरणंतद्धीदंतर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्
नामरूपाभ्यांव्याक्रियतेत्यत्रचोक्तंअतःकार्यावस्थःकारणावस्थश्चस्थू
लसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरःपरमपुरुष एवेतिकारणात्कार्यस्या
नन्यत्वेनकारणविज्ञानेनसर्वविज्ञानंचसममभिहितमुपपन्नत
रं अहमिमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मानुप्रविश्यनामरूपेव्या
करवाणीतितिस्रोदेवताइतिसर्वमचिद्वस्तुनिर्दिश्यतत्रस्वात्मक
जीवानुप्रवेशेननामरूपव्याकरणवचनात्सर्वेवाचकशब्दाःचि
ज्जीवविशिष्टपरमात्मवाचकाइतिकारणावस्थपरमात्मवाचिना
शब्देनकार्यशब्दस्यसामानाधिकरण्यंमुख्यवृत्तंअतःस्थूलसूक्ष्मचि
दचित्प्रकारंब्रह्मैवकार्यंकारणंचेतिब्रह्मोपादानंजगत्जगतो
ब्रह्मोपादानत्वेपिसंघातस्योपादानत्वेनचिदचितोर्ब्रह्मणश्चस्वभावा
संकरोप्युपपन्नतरःयथाशुक्लकृष्णरक्ततन्तुसंघातोपादानत्वेपिवि
चित्रपटस्यतत्तत्तन्तुप्रदेशएवशुक्लादिसंयोगइतिकार्यावस्थाया
मपिकारणावत्सर्वत्रचासंकरःतथाचिदचिद्वस्तुसंघातोपादान
त्वेपिजगतःकार्यावस्थायामपिभोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वनियम्य
त्वाद्यसंकरःतन्तूनांपृथक्स्थितियोग्यानामेवपुरुषेच्छयाकदाचि
त्संगतानांकारणत्वंकार्यत्वंचइहतुचिदचितोःसर्वावस्थयोःपरमपु
रुषशरीरत्वेनतत्प्रकारतयैवपरमार्थत्वात्तत्प्रकारःपरमपुरुष
एवकारणंकार्यंचसएवसर्वदासर्वशब्दवाच्यइत्यर्थइतिविशेषः
स्वभावभेदःस्वरूपभेदश्चतत्रचात्रचतुल्यः एवंचसतिपरस्यब्रह्म
णःकार्यानुप्रवेशेपिस्वरूपान्यथाभावादविकृतत्वमुपपन्नंस्थू

लावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिद्वस्तुन आत्मतयावस्था
नात्कार्यत्वमप्युपपन्नं अवस्थान्तरापत्तिरेव कार्यता निर्गुणवाद
श्च परस्य ब्रह्मणो हेयगुणसंबन्धाभावादुपपद्यन्ते अपहतपाप्मा वि
जरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास इति हेयगुणान् प्रतिषिध्य
सत्यकामः सत्यसंकल्प इति कल्याणगुणान् विदधतीयं श्रुतिरेव सा
मान्येनावगतगुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यवस्थापयति ज्ञानस्वरूपं
ब्रह्मेति वादश्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणगु
णाकरस्य परस्य ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानस्य निरूपणीयं स्वप्रकाशतया ज्ञा
नस्वरूपं चेत्यभ्युपगमादुपपन्नतरः यः सर्वज्ञः सर्ववित् परास्य शक्तिर्वि
विधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च विज्ञातारमरे केन विजानी
यादित्यादिका ज्ञातृत्वमावेदयन्ति सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिका च
ज्ञानैकनिरूपणीयतया ज्ञानस्वरूपत्वं सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये य.
ति तदेतद्बहु स्यां नामरूपाभ्यां व्याक्रियते आत्मन्यरे दृष्टे श्रुते म
ते विज्ञात इति सर्वं विदितं भवतीति सर्वं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वे
द तस्य वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इति ब्रह्मैव
वस्तु संकल्पाद्विविधस्थिरचरस्वरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति
तत्प्रत्यनीकाब्रह्मात्मकवस्तुनानात्वमतत्त्वमिति तत्प्रतिषिध्यते मृत्योः अ.
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति नेह नानास्ति किंचन यत्र हि द्वै
तमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
केन पश्येदित्यादिना न पुनर्बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुतिसिद्धं स्वसंकल्प
ना. कृतं ब्रह्मणो नानानामरूपभाक्त्वेन नानाप्रकारत्वमपि निषिध्यते य
त्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति निषेधवाक्यारंभे च तत्स्थापितं तस्य वा
एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिना एवं चिदचि
दीश्वराणां स्वरूपभेदं स्वभावभेदं च वदन्तीनां कार्यकारणयोरन
न्यत्वं वदन्तीनां च सर्वासां श्रुतीनामविरोधः श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति ब्र
ह्माज्ञानवादस्य औपाधिकब्रह्मभेदस्यान्यायमूलस्य सकलस्य सक
लश्रुतिविरुद्धस्य न कथंचिदवकाशो विद्यत इत्यलमतिविस्तरेण २

पूर्वोक्तार्थम्

स्पष्टार्थं २ ॥

श्री॰
गी॰ टी॰
त्र॰

परमार्थप्रपा टीका ७

ग्रथ विशेष॰ तः क्षेत्रज्ञं निरूपयति क्षेत्रज्ञमिति च पूर्वं देहाभिमा
नित्वेन शारीरभोगभेजानं क्षेत्रज्ञमपि वस्तुतः सर्वक्षेत्रेषु स्थवद
नुगतं मां विद्धि तत्त्वमसीति श्रुतिलक्षितेन विदेशेन मद्रूपस्यैक
त्वात् तदुक्तं कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः कार्यका
रणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यत इति एवमुपाधिद्वयपरित्या
गे पूर्णबोधस्वरूपमेव मद्रूपं तत्पदलक्ष्यस्य त्वंपदलक्ष्येणैक्
कत्वमित्यर्थः अथ ज्ञानस्वरूपं दर्शयति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वैलक्ष-
ण्येन यज्ज्ञानं तन्मज्ज्ञानमि ति मतमभिमतं तस्मादात्माना
त्मविवेको ज्ञानमित्युक्तं भवति ॥ २ ॥

वनमाली टीका ८

यद्यपि यत्किंचित्क्षेत्रज्ञो जीवो जानाति तथापि सर्वज्ञोऽहमेवेति स्वस्य त्य^
निरतिशयसर्वज्ञत्वं व्यवस्थापयति क्षेत्रज्ञं चेति यद्यपि जीवोऽस्ति क्षे
त्रज्ञस्तथापि सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञं सर्वक्षेत्रज्ञातारं निरतिशयसर्वज्ञ
त्वशाली त्वं मय्यासक्तमनाः पार्थ मय्यावेश्य मनो ये मामित्युक्तं मस्त
त्त्वे येन मयि सर्वमिदं प्रोतमित्याद्युक्तं सर्वान्तर्यामिणं मत्तः सर्वं प्रवर्त
त इत्याद्युक्तं विश्वोदयादिकर्त्तारं मां नेत्रहीनेन न प्रवेक्ष्यामि इत्याद्युक्त
मक्तप्राप्यं तेषामहं समुद्धर्तेत्याद्युक्तं संसारमोचकं च मामेव सर्वं
रमघटघटनापटीयोऽनन्तशक्तिमन्तं विद्धि अपिरवधारणे क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञयोर्ज्ञानं क्षेत्रज्ञत्वेन जीवेश्वरयोः संग्रहः सर्वक्षेत्रेष्विति पदस
दसमभिव्याहारात् किंचित्क्षेत्रज्ञजीवस्यापि क्षेत्रज्ञत्वलाभात् जड
स्य सविकारस्येश्वरात्तिपृथक्त्व याहेयतया वज्ञानं जीवस्य चिदानंद
स्वरूपस्य स्वरूपतः सदैकाकारस्य जडविलक्षणत्वेनेश्वराधीनत्वेन
च ज्ञानं परमेश्वरस्य जीवजडनियामकत्वेन विश्वोदयादिकर्त्तृत्वेन
निरतिशयसर्वज्ञत्वादिसदनंतगुणालयत्वेन च ज्ञानं यत् तदेव
मम मतं मोक्षहेतुत्वेन मम सर्वज्ञस्य संमतमित्यर्थः एष्यमात्मा
नं प्रविविनाव्य चमत्वाज्ञ एततत्त्वेनावगमनत्वमेतिजन्म यदा पश्यपमा
नो शामस्य महिमानमेति तमात्मस्थं येन पश्यंति धीरास्तेषां शान्तिः ति^
शाश्वती नेतरेषामित्यादिश्रुतिभिः यदा तमसंते मोऽहमन्यथप्रश्च इति

द्विज तदा स केवलीभूतः षड्भिः समनुपश्यतीत्यादिस्तुतिभिश्च स्वभि
न्नेश्वरज्ञानादेवमुक्तिरुक्ता नचनाहमीश्वर इति प्रत्यक्षेणैव जीवेप
रेशाभेदस्य सिद्धत्वेन भेदबोधकं वाक्यमग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादि
वदनुवादकत्वान्न स्वार्थपरमिति वाच्यं प्रत्यक्षेण वर्त्तमानतयाभे
दबोधकत्वेन ग्राहेन त्रिकालसाधारण्येन तयाभेदबोधकत्वेन भिन्न
विषयत्वेनाननुवादकत्वात् प्रत्यक्षमाप्राण्येपि तत एव भेदसिद्धे
रप्रामाण्येपि न न्यूनमात्रग्राहित्वेन श्रुतेरप्रामाण्यापत्तेः किंच भेद
स्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि न शास्त्रवैयर्थ्यं नहि भेदमात्रबोधनार्थं शास्त्र
प्रवृत्तं न ज्ञानमात्रादेव वा मोक्षः किंतु सदनंतगुणालयस्य भग
वतोऽपरोक्षं मोक्षहेतुः तच्चापरोक्षत्वं भावस्यापि प्राक्परोक्षस्यापि
षड्जत्वादेर्गोपदेशात् श्रवणादपरोक्षत्ववद्वेदांतश्रवणमननानि
दिध्यासनादिनापरोक्षं भवतीति तदर्थं शास्त्रारंभः सार्थकः परस्पर
भेदबोधकत्वाभिमतं वाक्यं व्यर्थमेव तथाहि किं जीवेशयोरैक्यं स्व
रूपभिन्नमुपलक्षणतया विशेषणतया वा बोध्यते न वाद्याद्ये वेदान्ता
नां त्वदभिमताविडार्थकत्वहानिरद्वैतमतहानिश्च नच मिथ्याभू
तमैक्यं बोध्यते श्रुतिबोधितस्य बाधासंभवेन मिथ्यात्वासंभवात्
च भेदस्य मिथ्यात्वे भेदस्य तात्त्विकत्वापत्तेश्च द्वितीये स्वरूपस्याप्यला
धिष्ठानतया सर्वादिसाक्षितया सदाभानाच्छास्त्रवैयर्थ्यं स्वरूपाभाने
संदेहभ्रमादिकं न स्याज्जगदध्यासापत्तिश्च नह्यधिष्ठानभानं विना
ध्यासस्य भानं संभवति सर्वप्रत्ययवेद्ये परे ब्रह्मणि व्यवस्थितमिति
वदता त्वया ब्रह्मणः सर्वज्ञानविषयत्वमंगीकृतं नच विशिष्टं ब्रह्म
वाच्यघटादिज्ञानविषयं न शुद्धं शुद्धबोधनाय शास्त्रं सार्थकमिति वा
च्यं वाच्यघटादिधीविषयघटाद्यधिष्ठानं शुद्धमेव हि ब्रह्म त्वयाप्यधि
ष्ठानस्याध्[illegible]यिकसत्ताकत्वाभ्युपगमात् घटाधिष्ठानस्य वाच्यघटत्वं
विना घटस्यापि वाच्यघटत्वं न स्यादतः शुद्धं ब्रह्मावश्यं वाच्यघटादिधी
विषयत्वेनांगीकार्यं किंच विशिष्टभाने विशेष्यभानमवश्यं केन
हि दंडिनि पुरुषे भाते पुरुषो न भायते यच्च सर्ववेदे श्रुपपक
त्वेन श्रौतिनीयाविभुः स्वप्रकाशश्च न मविद्यारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वा

श्री॰
गी॰ टी॰
३॰
९५

दितेसारथमैंतेतत्तमाविषयकस्वरूपपरित्यागेनमामीश्वरमसंसा
रिणमद्वितीयंब्रह्मानंदरूपंविद्धि एवंचेत्तेमायाकल्पितंमिथ्या
तेतत्तस्यपरमार्थसत्यस्तद्भाधिष्ठानमितितेतत्तेतत्तयोक्तंने
मोक्षहेतुत्वात्ज्ञानमविरोधिप्रकाशरूपममतामितिव्याख्याने
तद्वद्धेशुद्धस्यपरब्रह्मणएवसंसारित्वेनित्यमुक्तत्वबोधकश्रुते
र्निरर्थकत्वापत्तेः नचवंधस्यकल्पितत्वेनमुक्तेःस्वरूपात्मिका
यावास्तवत्वेनतदभिप्रायानित्यमुक्तत्वश्रुतिरितिवाच्यं तत्र
मतेवास्तवबंधाभावेनकल्पितवंधास्पदस्यैवनित्यमुक्तिश्रु
तेर्विषयस्यवैक्लृ[illegible]वात् यादृशोवंधःप्रसिद्धस्तादृशोवंधाभावो
यत्रसएवहिमुक्तइतिव्यवह्रियतेशुद्धस्यबद्धत्वेऽपदेशाकसर्व
ज्ञगुरोरभावेनब्रह्मज्ञानासंभवात् कर्तृत्वस्यारोपितत्वेकर्तृशा
स्त्रार्थवत्वादित्यादिशास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तेः अविद्याद्युपाधिविनि
र्मुक्तस्यचैतन्यस्येश्वरत्वासंभवात्मायाकल्पितेश्वरादेर्मायामोहेवि ने॰
वेश्वरस्यदर्शनासंभवेनपालनीयदेशाद्यसंभवात् मायामोहि
तस्येश्वरत्वेमानाभावः निःसामान्यनिर्विशेषब्रह्मणःसामान्यतो
ज्ञातत्वेसम्यग्ज्ञातविशेषवत्त्वरूपाधिष्ठानत्वासंभवात् स्वरूपमा
त्रविषयकज्ञानेहिनभ्रमविरोधि तस्यतन्मतेसदासत्वात्किंतुभ्र
मादृगृहीतस्यविरुद्धाकारस्यतत्त्वस्यज्ञानंभ्रमविरोधितच्च नेति
विशेषवादिनोसंभवि किंचाज्ञानोपादेयेनांतःकरणवृत्तिरूपेण
ज्ञानेनाज्ञानस्यस्वोपादानस्यनिवृत्तिर्नसंभवति नहिपटादिना
तंत्वादेर्नाशःसंभवति मोक्षस्यनित्यसिद्धस्वरूपातिरिक्तस्यतन्म
ते भावेनतदर्थंयत्नोपिव्यर्थः नचविस्मृतकंठस्थमणिलाभव
दुपपत्तिः मणिज्ञानजन्यसुखदुःखाभावयोर्मणितोभिन्नयोःपुरु
षार्थत्ववत्स्वरूपेब्रह्मभिन्नस्यफलद्वयस्याभावात् अज्ञानाद्युपहितान
तयाब्रह्मस्वरूपस्यतन्मतेसदाभासमानत्वेनविस्मरणासंभवा
त् किंचसुखित्वमेवपुरुषार्थोनतुसुखस्वरूपत्वं अहंसुखीस्यामि
त्येवसुखीच्छानतुअहंसुखंस्यामितिपुरुषार्थत्वस्येच्छानियम्यत्वादन्य
थावेदमतासिद्धात्मनाशायमोक्षःस्यात् यत्तुजीवेशादिभेदोयम

तिरिक्तोनतिरिक्तोवायेनतद्भेदोपिभिन्नएवनतद्भेदोपीत्यनवस्थाप्रा
न्तृतीयेभेदास्याप्यापन्नेरितितत्र प्रामाणिकत्वेनानवस्थायाअ
दोषत्वात् तस्मात्तत्त्वभेदस्यान्वयापिस्वीकाराच्च नचममसिध्या
त्वेनुपपत्तिरलंकारः ममापितर्कहतस्यपरमार्थसतोचिन्त्येश
शक्त्याघटघटनापटीयस्त्वोपपन्नत्वात् तस्मात्तयोर्भेदस्यामि
थ्यात्वेनतयोरभेदस्यतात्त्विकत्वापत्तेश्च नचैन्द्रजालिकस्यस्वभाव
स्तेनोघटघटनादृष्टा नसत्यस्यकापितथाघटघँनादृष्टेतिवा
च्यंतत्रपरमार्थसतोमैत्रेयपादेरेवाघटघटनायदीयत्वात् भे
दस्याधिकरणात्मत्वेपितानुपपत्तिः नचसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वयोःक
थमभेदःघटत्वादिनानिरपेक्षत्वेपिभेदत्वादिनासापेक्षत्वात् आ
विषयकभेदस्याविशुमोहेविनाभानासंभवेनोपदेशासंभवात्
नहितिमसर्वत्रसंवादितानुहस्यापिभानेसंभवति २ ॥

ऊसमवैजयन्ती टीका ४

एवंदेहानांजीवात्मभिःसहसामानाधिकरण्यमुक्त्वेदानींचेतना
चेतनयोःपरमेश्वरेणसहसामानाधिकरण्यमाह क्षेत्रज्ञंचापी
ति हेभारतेस्येनेनमत्र्कस्यातिशानिनोमहायोगिनोराजर्षेभ
रतस्यकुलेवमुत्पन्नोमहरकोज्ञानाधिकारीवास्यनत्वामेवज्ञान
वदामीतिसूचितम् सर्वक्षेत्रेषुसर्वेषुब्रह्मशेषेषहरेशादिस्था
वरान्तेषुक्षेत्रेषुप्राकृताप्राकृतेषुदेहेषुवर्तमानंक्षेत्रज्ञंजातिवा
देकवचनेसर्वान्क्षेत्रज्ञान् बद्धान्मुक्तांश्चजीवान्मांपरमेश्व
रंविद्धिमदात्मकान्जानीहिचशाहात्सर्वक्षेत्राणिप्राकृतान्यप्रा
कृतानिदेवमनुष्यादिशरीराण्यपिमांविद्धिमदात्मकानिविद्धि
ग्रपिशाह्याकालमपिमदात्मकंविद्धिमांविदीत्येकेरपमाशायःप
चेतनाचेतनात्मजगद्भिन्नाभिन्नस्वभावंसर्ववेदान्तप्रतिपाद्यंश्री
भगवताबादरायणेनापिजिज्ञासाविषयतयासूत्रितंयदुपनि
षत्प्रतिपाद्यनन्तत्वनिर्णीतंसिद्धान्तरूपंतदेवात्रद्वितीयानेनकर्मप
देनभगवतास्वात्मानंमामितिनिर्दिष्टं ननुस्वाभाविकभेदाभेदवा
देब्रह्मणस्तत्त्वजीवभावाभ्युपगमात्गुणवद्दोषाश्चस्वाभावि

श्री·
गी·टी·
अ·
25

काभवेषुलक्षणतेनिर्दिष्टब्रह्मणास्तस्योपदेशाविरुद्धाएवेतिचेन्न
स्वरूपतोजीवेश्वरयोरैक्यानभ्युपगमात् तथाहिचेतनस्याणुरू
पत्वेन चचेतनस्यस्थूलरूपत्वेनब्रह्मणश्चास्थूलमनणुमदीर्घ
मह्रस्वमलोहितमच्छायमित्यादिश्रुतेस्तयोर्वैलक्षण्येनवनस्य
नयोश्चेतरेतरात्म्येनविलक्षणत्वात्स्वरूपेणाभेदः एवमेवनस्य
नयोश्चसर्वात्मत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वव्यापकत्वसर्वाधारत्वस्वतं
त्रसत्वादियोगेनब्रह्मात्मकत्वतन्नियम्यत्वतद्व्याप्यत्वतदाधेय
त्वतदंगत्वसत्वादियोगेनचाभेद इतियदात्मकंयन्नियम्यंयद्व्या
प्यंतदाधेयंयत्परतंत्रसत्ताकंचतत्तदभिन्नत्वनिर्दिश्यतेपृथिवीघ
टादिवत् जीवशरीरवत् अग्निक्षमवत् प्राणेंद्रियवत् भूतभौ
तिकवच्च एषसर्वभूतानामात्माअन्तःप्रविष्टःशास्ताजनानां य
च्चकिंचिज्जगत्यस्मिन् दृश्यतेश्रूयतेपिवाअन्तर्बहिश्चतत्सर्वंव्या
प्यनारायणःस्थितःतस्मिंल्लोकाःश्रिताःसर्वेइत्यादिभिःश्रुतिभ्यःकिं
चयथाघटोद्रव्यंपृथिवीद्रव्यमित्यत्रद्रव्यत्वावच्छिन्नस्यघटत्वा
वच्छिन्नपृथिवीत्वावच्छिन्नयोश्चसामानाधिकरण्यंमुख्यंविशेष
णसामान्याभिन्नत्वनियमात् तथैवसार्वज्ञ्याद्यनंतविशेषगुणाव
च्छिन्नस्यापरिच्छिन्नशक्तिवैभवस्यपरब्रह्मणः स्वात्मकेचेतना
नाचेतनवस्तुत्वावच्छिन्नतदंतरात्माभिन्नत्वमपित्वह्यकेपतदर्थ
कानितत्वमस्यादिवाक्यान्यपिचिदचितोर्ब्रह्मात्मकत्वेनब्रह्माप
त स्थितिप्रवृत्तिकत्वेनब्रह्मव्याप्यत्वेनचब्रह्मतादात्म्यत्वमुपदि
शंतितस्मात्स्वभावतोमास्तुसमस्तदोषमनंताचिंत्ययावदात्मप्र
त्तिस्वाभाविककल्याणगुणशक्तिवैभवाश्रयंजगज्जन्मादिहेतुम
खिलक्षणस्वैर्वैधंपरब्रह्मभगवदादिशब्दाभिधेयंचिदचित्पदार्थभिन्ना
भिन्न सर्वथाश्रयंपुरुषोत्तमंमांविद्धीतिसिद्धांतः ननुपरब्रह्म
णस्तत्पदार्थमस्त्वश्रौतत्वात् परं तुजीवान्तर्यामिणस्त्वंपदार्थत्वे
कथंत्वंपदस्यजीवविषयकत्वातिप्रसिद्धत्वादितिचेन्नाविश्वात्म
त्वेनसर्वशब्दवाच्यत्वादेवेतिब्रूमःतथाहियथाग्नेर्विस्फुलिंगाणि शा·
खोऽंकाराकाराद्यवच्छिन्नात्तुसर्वविकारान्निशब्दपरः अश्वत्थोऽजहोती

मत्रवमस एवाग्निशब्दो दहनप्रकाशनादिधर्मावच्छिन्नपदार्थोप
स्थापनपरः एवमुभयार्थप्रतिपादकत्वशक्त्यादयो मन्त्रमेवेति
शाब्दिकानां राद्धान्तः तथैवात्रापि सर्वेषां चेतनाचेतनवस्तुमात्रवा
चकानां तत्तत्पदार्थवाचकत्वेपि तत्तत्पदार्थात्मभूतब्रह्मपरत्वम
विरुद्धं सर्वात्मत्वात् यथा च चतुर्मुखादिशरीराणि तदवच्छिन्ना
त्मत्वेन यिना तु चतुर्मुखादिशब्दवाच्यात्मेषां शक्या एवमस्वशक्तिभि
स्तैरभिधीयन्ते तथैव तेषां चतुर्मुखादिपिण्डवत्तदवच्छिन्नदेवत्रा
भिधानपरत्वेपि तस्य तत्तत्पदार्थान्तरात्मत्वाद्ब्रह्माभिधानपरत्वेप्र
धानमेवेति स्मृतावेवत्कमिति भावः भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा स
र्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्मएतत् नारायणः परो ध्याता ध्यानं नारायणः प
रः नामानि सर्वाणि यमाविशंति सर्वे वेदा यत्पदमामनंति नमामि॰
सर्वं वचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वतीत्यादिश्रुतिभ्यः एवं स्वरूपेणाभि
न्नयोर्ब्रह्मात्मकत्वादिना ब्रह्मापृथक्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वेन
ब्रह्माभिन्नयोः द्वैताद्वैतयोः द्वैतस्य प्रकृतिकार्यत्वेन कार्यकार
णयोरभेदाद्द्वैतशब्देन प्रकृतिरुच्यते कार्यावस्थयोः कारणा
वस्थयोः प्रकृतिपुरुषयोर्यत् ज्ञानं ब्रह्माभिन्नत्व[illegible]रूपं तत् ज्ञानं तद्दे ह्म
वतु ज्ञानं मम सर्वेश्वरस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य पार्थसारथेः श्रीकृ
ष्णस्य मतं संमतम् अनाद्यादिरूपेः केचित्तु सदेव सोम्येदमग्र आसीदे
कमेवाद्वितीयं आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् एको ह वै नारायण
आसीदित्यादिश्रुतिभ्यः स्वरूपत एकमेव ब्रह्माभेदाश्रयभूतं स्वना॰
द्युपाधिना च भेदस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानान्निवृत्तिर्विवर्ताद्ब्रह्म
त्वप्रक्रियमत् विकल्पासहत्वात् तथाहि ननावदुपाधिनावच्छिन्नो ब्र
ह्मखण्डो जीवात्मा ब्रह्मणोऽच्छेद्यत्वात् जीवस्य सादित्वापत्तेश्च नाच्छ
च्छिन्न एवाणुरूपोपाधिसंयुक्तो ब्रह्मप्रदेशविशेषो जीवः ब्रह्मैकप्र
देशे उपाधिसंबंधापत्त्या सर्वदोषाणां सैव स्युः उपाधौ गच्छति सति
उपाधिना ब्रह्मप्रदेशाकर्षणानर्हत्वेनानुगतस्य उपहितब्रह्मप्रदे
शभेदेन क्षणे क्षणे बंधमोक्षौ च भवेताम् आकर्षणे यत्नाभ्युपग
मे वाच्छिन्नत्वात् कृत्स्नस्य ब्रह्मण आकर्षणे स्यात् तदसंभवात् उप

गमे सर्वैकदेशस्याभावादवश्यं अच्छिन्नब्रह्मप्रदेशेषु सर्वोपाधिसंस
र्गात्सर्वजीवानां ब्रह्मणएकप्रदेशत्वेनैकत्वप्रतिसंधानं स्यात् प्र
देशभेदादप्रतिसंधाने चैकस्यापि सोपाधेर्गच्छति सति प्रतिसंधा
नं न स्यात् नाप्युपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपमेव जीवः ब्रह्मणः स्वरूप
स्यैवोपाधिसंबंधेन जीवत्वापत्तेः तदतिरिक्तानुपहितब्रह्मासिद्धेः
न चोपाधिसंयुक्तस्तेन नान्तरएव जीव इति चेत्तन्नान्तरानभ्युपग
मात् अभ्युपगमे च भेदस्योपाधिकत्वसिद्धान्तभंगात् परपक्षपाति
त्वापत्तेश्च नाप्युपाधिरेव जीवः बाह्यमतप्रवेशप्रसंगात् तस्मादुपे
क्षणीयोऽयमौपाधिकभेदाभेदपक्षो विद्वद्भिः अन्ये तु वदन्ति ब्रह्मणो ना
भिन्नं सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वभेदत्रयशून्यं सर्वविशेषवि
निर्मुक्तमनुभूतिमात्रं ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यमित्यादि तदयु
क्तं भेदविषयकवाक्यसहस्रविरोधात् ननु वेदान्तशास्त्रे भेदा
भेदविषयकाणामुभयविधवाक्यानां श्रवणाज्जीवेश्वरभेदस्य प्र
त्यक्षसिद्धत्वेन भेदप्रतिपादकवाक्यकदंबस्य भेदानुवादपरत्वेन
दौर्बल्यात् अभेदपराणां तु वाक्यानामन्यविषयाभावेन स्वार्थ एव
प्रामाण्यावश्यं उपक्रमादिषड्लिंगोपेतत्वाच्च तस्मादत्यन्ताभिन्नं
ब्रह्म सर्ववेदान्तार्थभूतमिति चेन्न उभयविधवाक्यानामपि तस्यो
गत्वे समत्वात् तथाहि न तावदुपहितगोचरो जीवेश्वरभेदः तयोरती
न्द्रियत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् नेन्द्रियाणि नानुमानमिति श्रुतेः प्रतियो
गिप्रत्यक्षनिरूप्यत्वाद्भेदस्य एवं भेदस्य प्रत्यक्षगोचरत्वासिद्धेर्न वि
षयकवाक्यानामनुवादपरत्वानर्हतया स्वार्थ एव सप्रमाणत्वम्
नापि तात्पर्यनिर्णायौपयिकषड्लिंगोपेताभेदवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म
सर्वधर्मविनिर्मुक्तस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वानभ्युपगमात्
वाक्यमात्रस्य किंचिद्धर्मावच्छिन्नवस्तुप्रतिपादनपरत्वनियमात् एवं
सर्वप्रमाणाविषयत्वेन गगनकुसुमायमानत्वप्रसंगाच्च वाच्यत्वे वा
स्य प्रत्यक्षाभ्युपगमप्रसंगात् असम्मतप्रवेशाच्च नापि षड्लिंगो
पेतत्वेनाभेदवाक्यानां प्राबल्यं शक्यं वक्तुं भेदवाक्यानामपि तथा
त्वश्रवणात् तथाह्याम्नायते अन्तर्यामिब्राह्मणे भेदस्य षड्लिंगोपे

नवाक्यवाक्यत्वेहबृहदारण्यकेवेष्पत्वेकाण्वे तर्यामिब्राह्मणस्योपक्रमः
एषतआत्मान्तर्याम्यमृतइत्युपसंहारः १ एषतआत्मान्येकविंशतिकृत्वोऽ
भ्यासः २ अन्तर्यामिनयाप्रामवदर्शीपूर्वता ३ सर्ववलविदित्वा
दिफलम् ४ नचान्वेयाज्ञवल्क्यमुत्तरमविद्वांस्तेवोतर्यामिणंब्रह्मग
वीरुदजसेमूर्द्धातेपतिष्यतीतिनिंदारूपोर्थवादः ५ यस्यपृथि
वीशरीरंयःपृथिवीनवेदइत्याद्युपपत्तिरिति ६ तथैवान्यत्राप्यस्य
म् तस्माद्वेदवाक्यानामपिप्राबल्याज्जीवेशयोर्नान्यंताभेदस्तेभ
वति नन्वज्ञानादीश्वरएवजीवत्वेप्राप्तस्तन्निवृत्तयेतेत्त्वेवापि
मोविद्युनितसामानाधिकरण्येनैकंज्ञानेभगवतोपदिष्टेयथारज्ज
रियंनसर्पइत्याप्तोपदेशेनसर्पेनभ्रमनिवृत्तिस्तथादेवज्ञानेन
भ्रमोपिनिवर्त्ततेइतिचेत्तत्रास्माभिस्तेप्रष्टव्याःअयमत्रेणोपदेष्टा
परमेश्वरोभगवान्किमात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारेणनिवृत्ताज्ञान
उतन निवृत्ताज्ञानश्चेत् चिन्मात्रस्वरूपेआत्मन्यनद्रूपाध्यासासं
भावनयाकौंतेयादिभेददर्शनेनान्यस्यउपदेशादिव्यापारस्यनसंभ
वेति अथात्मसाक्षात्काराभावादनिवृत्ताज्ञानस्तर्हितस्याज्ञत्वादे
वाप्तत्वानोपदेशा[illegible]रंभोनसंभवति व्यापारस्यनसंभवति उप
देक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिन[illegible]स्तत्त्वदर्शिनइत्युक्तेःअतएवमादिवादाः
अनाकलितश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसदाचारविरोधैरभिस्ववच
नस्थापनदुराग्रहैरज्ञानिभिर्मायावादिभिर्जगन्मोहनायैवप्रवर्ति
ताश्चनादरणीयाः अप्येतत्केवलभेदवाक्यान्येवाङ्गीकृत्यचेतना
त्मनाभिन्नंबलेतिप्राहुरेतदपिनशोभनंअभेदश्रुतीनांसर्वस्वार्थ
त्यागेनान्यंतबाधप्रसङ्गात्केवलभेदवादिनोवाच्येनभिन्नयोर्जीवेश्व
रयोःकेनापिप्रकारेणैक्यासंभवादेवब्रह्मात्मभावोपदेशोनसंभव
तीतिसर्ववेदांतपरित्यागःस्यात् किंचसर्वैस्तैःपरादाद्योःन्यत्रात्मनो
न्यत्रसर्ववेदेत्यादिश्रुत्याभेदनिंदाश्रवणात् तस्मान्नान्यंतभेदः
संभवतीत्यर्थः अपरेतुचेतनाचेतनवस्तुमात्रस्यब्रह्मविशेषणत्वा
त् चेतनाचेतनविशि[illegible]ष्टंब्रह्मसर्ववेदांतप्रतिपाद्यमितिप्राहुरे
तदपिनैवचारुतन्त्वेसारस्याभावात् तथाहि व्यावर्तकत्वेनावहि

शेषणत्वमिति सर्वपदसामानं एवं चिदचिद्वस्तुनो ब्रह्मविशेषणा
त्वाभ्युपगमे किं वा वस्तुताभ्यां व्यावर्तकाभ्यां व्यावर्त्यं विवक्षितमि
ति विवेचनीयं न तावच्चेतनाचेतनभूतावेव ताभ्यां व्यावर्त्येते इ
ति वा[illegible]च्यं स्वेनासंभवात् एकस्यैव वस्तुनः कर्मकर्तृत्ववद्व्याव
र्त्यव्यावर्तकत्वाददृष्टश्रुतत्वात् नास्ति च नापि वस्त्वन्तरं व्यावर्त्यमि
ति वाच्यम् तत्र तदुभयभिन्नपदार्थान्तराभावादनभ्युपगमाच्च किं
च चेतनाचेतनविशिष्टब्रह्माद्वैताभ्युपगमेपि ब्रह्मलक्षणेन चेतनाचेतना
भ्यां भेदे तयोश्च परस्परं भेदः स्वाभाविकोऽभ्युपगम्यते एवं भवद्भिः
अन्यथा स्वभावस्य कथंचित्प्रसक्तेः एवं भेदमङ्गीकृत्य पुनर्विशिष्टाङ्
गीकारात्मकगौरवाद्वरीयत्वं स्वाभाविकभेदमात्रस्यैव लाघवात्
एतदुक्तं भवति शास्त्रे तावत्सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वि
तीयं आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् [illegible] एको वै नारायण आ
सीत् तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्मात्मैवेदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म वा अ
हमस्मि भगवन्तो देवते अहं वै त्वमसि देवते तदात्मानमेवावेदहं
ब्रह्मास्मीति तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यादीनामभेदवाक्या
नां नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ अजो
ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः जुष्टं यदा
पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः पृथगात्मानं प्रेरिता
रं च मत्वा प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः अक्षरात्परतः परः तस्मिंल्लो
काः श्रिताः सर्वे भीषास्माद्वातः पवते तं भूतयोनिं प्रवदन्ति धीराः
एष योनिः सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च सर्वांल्लोकानीशत ईशनी
भिः सर्वस्य प्रभुमीशानं तमीश्वराणां परमं महेश्वरं न तत्समश्चा
भ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते सर्वस्य वशी स
र्वस्येशानः विवक्षितगुणोपपत्तेश्च सर्वधर्मोपपत्तेश्च सर्वोपेता
च सा भेदव्यपदेशाच्चान्यः अधिकं तु भेदनिर्देशात् इत्यादिभेदप
राणां सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद इत्यादिभेदनिषेधप
राणां अथात आदेशो नेति नेति अस्थूलमनण्वित्यादिनिषेधवि
षयकाणां च श्रवणात् तन्नेषामितरेतरबाध्यबाधकभावो वक्तुं श

कालत्रयबाध्यत्वात्सर्वेषामपि स्वार्थप्रामाण्यसिद्धये जगद्भिन्नाभिन्नं ब्र
ह्मसूत्रकृद्भिर्निर्णीतं तेनाभिप्रायेणात्र हाटकसूत्राणि प्रणीतवान् अं
शो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके उभ
यव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत् शारीरश्चोभयेऽपि भेदेनैनमधीयते इत्या
दीनि तस्मात्स्वाभाविकभेदाभेदात्मकमेव ब्रह्म सर्ववेदांतप्रतिपा
द्यं तदेवास्मिन् श्लोके ज्ञानमर्ज्जुनाय भगवतोपदिष्टमित्यलं विस्त
रेण २ ॥

+एवं देहेंद्रियादिभ्यो विलक्षणं स्वप्रकाशं क्षेत्रज्ञमभिधाय तस्य पारमार्थिकं तत्त्वमसंसारिपरमात्मनैक्यमाह॥

मधुसूदनी टीका ॥

+सर्वक्षेत्रेष्वप्येकः क्षेत्रज्ञः स्वप्रकाशचैतन्यरूपः नित्यो विभुश्चान
मविद्याध्यारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मं क्षेत्रज्ञमाविद्यक
रूपपरित्यागेन मामीश्वरमसंसारिणमद्वितीयं ब्रह्मानंदरूपं वि
द्धि जानीहि हे भारत एवं च क्षेत्रं मायाकल्पितं मिथ्या क्षेत्रज्ञश्च पर
मार्थसत्यस्तद्रूपमायाधिष्ठानमिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यत् ज्ञानं तदेव मोक्ष
साधनत्वात् ज्ञानं अविद्याविरोधिप्रकाशरूपं मम मतं अन्यत्त्वज्ञा
नमेव तदविरोधित्वादित्यभिप्रायः अत्र जीवेश्वरयोराविद्यको भेदः
पारमार्थिकस्त्वभेदः इत्यत्र श्रुतयो भाष्यकृद्भिर्वर्णिताः अस्माभिस्तु
ग्रंथविस्तरभयात्प्रागेव बहुशोक्तत्वाच्च नोपन्यस्ताः २ ॥

सदानंदी टीका ॥

एवं देहेंद्रियादिभ्यस्त्वंपदार्थो विलक्षणः क्षेत्रज्ञः स्वप्रकाशोस्तीत्य
भिधायक्कनेमितं १ तस्य यद्वास्तवं तत्त्वमसिवाक्यार्थमद्वयं ब्रह्मा
त्मैकं स्वयं प्राह भगवान्करुणानिधिः २ ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु सर्व
क्षेत्रेषु विहनः क्षेत्रज्ञ एक एवास्ति स्वप्रकाशोऽद्वयो विभुः ३ तस्मि
न्नविद्ययाध्यस्तं कर्तृत्वाद्यखिलं भ्रमं परित्यज्य तमात्मानं क्षेत्रज्ञं
मामवेहि भोः ४ अहमेवाद्वयानंदः प्रत्यगात्माक्षरोचलः सर्वक्षे
त्रेष्वपि च कल्पितेषु घटादिषु च ५ जीवांतर्यामिसाक्ष्यात्मतयात्र
स्थितः स्वयं मायया कल्पितो भेदः क्षेत्रज्ञे मयि विहृते ६ विद्ययाज्ञा
वनकार्यभेदं प्रकाशगोचरं निर्विकारं सदात्मज्ञं मामवेहि विदह

ये ७ विशिष्टं प्रत्यगात्मानं क्षेत्रज्ञमिति स्वमादरात् यतो मायाकृतो वेधः
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्ततः ८ नित्यमुक्तस्वभावोतः क्षेत्रज्ञोहं महेश्वरः
परात्मनोप्यनेनस्य क्षेत्रज्ञत्वमविद्यया क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्येवं स
मुपपद्यते सर्वज्ञत्वादयो धर्मा मायया परमेश्वरे ९ कल्पितास्तेन
सन्त्यस्मिन्कथं स्युः स्वात्मनीश्वरे तथाल्पज्ञत्वमुख्यो मे धर्मा मायया प्र
कल्पिताः नैव नैरात्मनः संगाः कूटस्थस्यामलात्मनः नेत जीवग
तो वेधो न प्रसज्यत ईश्वरे १३ न सार्वज्ञ्यादयो धर्मा जीवे वासंभवे क
रात् यज्जडोपाधिको भेदः परमेश्वरजीवयोः व्यवहारस्थले स्माभिः
स्वीकृतस्तत्त्वतयोः धर्माणां संकरो नास्ति नत्वाभेद इष्यते १४
ननु स्वाभाविको भेदः प्रसिद्धोस्तीशजीवयोः प्रत्यक्षेणानुमानेन
वेदान्तैः स्मृतिभिस्तथा १५ प्रत्यक्षेनावदस्यात्र भेदे जीवेशयोः स्फुटं
नाहं सर्वज्ञ इत्यायमनुभवो निर्विवादतः नवार्थ्यक्तभावत्वादलक्ष
णः परमात्मनः तद्भिदापि न वाच्यत्वाल्लीनिवाच्यं कदाचन यत्तत्वे
तर्कितेयत्रानुपलब्धिविरोपि च तदभावः सदाध्यक्षगोचरस्तत्र
संमतः १६ यस्मादभावप्रत्यक्षे प्रत्यक्षं प्रतियोगिनः अन्वयव्यतिरे
काभ्यां व्यभिचारान्न कारणं पृथिवीत्वाद्यभावस्य जलाणौ नैव दृश्य
ते प्रत्यक्षत्वमतो नास्ति नवं त्रैवस्य चान्वयः २० स्तंभः पिशाचो ना
स्तीति प्रत्यक्षस्य च दर्शनात् एवं व्यतिरेकेपि व्यभिचारस्तयोर्द्व
योः २१ प्रतोभानानुसारेण कल्प्यं सद्भिः प्रयोजकं अन्यथा जीवपर
योरभेदश्रुतिसङ्गिरां २२ प्रप्रसक्तनिषेधस्य कर्तृत्वं भवतां मते किं
च जीवेशसंभेदबोधिवेदगिरां खनः २३ प्रमाणत्वान्न शंकास्याद
नुवादकतान्वया तद्वेदतात्पर्येण नत्वेको नत्र संमते २४ ननु
बुद्धिविशिष्टस्य भेद ईशात्प्रतीयते समस्यापीशस्य वास्तिव्यवहार
स्थले किल २५ प्रत्यनेशो विशुद्धस्य परस्मात्प्रत्यगात्मनः भेदः सो
त्र न भातीत्याशंकायामभिधीयते २६ स्वभाज्ञानाश्रयस्यैव भेद ईशा
त्प्रतीयते स्वभाज्ञानाश्रयेत्यस्ति प्रत्यगात्मा हि चिन्मयः २७ योग्यु
नाग्राहमस्वास्यं यस्य मेऽज्ञानमीदृशं संसारी सोहमानंदस्वरूपात्पर
मेश्वरात् २८ भिन्नोस्मीत्याह तेभ्रांतिः संसारस्याश्रयो हि यः स जीवो

भिन्नप्रवाहतोपि परस्मान्नित्यमुच्यते २९ ईश्वरस्यापि भेदोस्ति जीवात्मंसा
रिणोस्तुतः ममैवांशो जीवलोक इत्यादिरुदीरणात् ३० तेनैवानु
मितेतस्य प्रत्यक्षमपि साधकं दुःखानुभवित्वाद्भ्रान्तत्वात्सर्व
त्वतः ३१ अस्मादित याब्रह्मजीवाद्भिन्नं विनिश्चितं अल्पवित्त्वतयास
र्वशक्तित्वाद्धीनभावतः ३२ अल्पत्वेन तथाजीवो ब्रह्मणो भिन्न ईर्यते
इत्यप्यत्ताभ्यामानाभ्यां सिद्धो भेदस्तयोर्द्वयोः ३३ द्वासुपर्णेति मुख्या
स्तिश्रुतिर्भेदैकतत्परा शारीरश्चोभयेपीह भेदेनैनमधीयते ३४
इत्यादीन्यपि सूत्राणि भेदनिष्ठानि सन्ति च नचप्रत्यक्षप्राप्तस्यानुवा
दोयं श्रुतेःस्मृतेः ३५ प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वे भेदसिद्धिस्ततोपि च आग
मस्यानुवादत्वेपीष्टसिद्धिर्भवेन्मम भेदप्रत्यक्षदार्ढ्यस्य हेतुत्वादेव
नक्षतिः अनभ्यस्तजलेष्वेतत्स्पर्शनस्यादितःस्वयं ३७ प्रत्यक्षमानदा
र्ढ्यायमानेनतरप्रवृत्तिर्भवेत् अग्रेरौष्ण्यागमात्प्रत्यक्षप्रामाण्यान्निश्चयेसति
३८ अग्निर्हिमस्य भेषजमित्येवमनुवादोपि साधकः भेदप्रत्यक्षदार्ढ्याय
तथात्रापि सदृश्यतां ३९ किंच भेदश्रुतेर्माने मूर्ध्न्यायाः स्वतोयतः
भेदाप्रत्यक्षानपेक्षत्वान्न सापेक्षानुवादता ४० निरपेक्षानुवादत्वेनाप्रा
माण्यस्य साधकं धारावाहिकबुद्धेर्हि यथा प्रामाण्यमिष्यते ४१ निर
पेक्षानुवादत्वे तथात्रापीष्यतां श्रुतेः अपिवद्वासुपर्णेति सुव्याख्यायाः
श्रुतिमद्भिः ४२ अल्पानुवादमात्रत्वे विचारान्तरमप्यथ निरर्थका
नुवादस्याप्रामाण्यदोषाविचारणा ४३ विधित्वतत्परत्वमथवान्यविधानाः
र्थमेव वा अनुवाद्यनिषेधाय यानुवादो वेष्यते श्रुतेः ४४ नाधारित्वा
दुःखेपीष्टमादिवत्तत्त्वतो मतः विध्येकवाक्यतानास्ति नार्थवादत्व
मप्यतः ४५ द्वितीयेन्यविधानायानुवादत्वे न सा नदा नास्तिकत्वम
नुष्यस्य वक्तृत्वं स्याद्विचारतः ४६ मानेनान्यविधानायानूदितस्य वद
श्यते नियमत्सात्त्विकत्वस्य मध्वादभाष्यहोत्वापि ४७ नानुवाद्यनिषे
धायानुवादोस्तीह च श्रुतेः वाक्येस्मिन्नेह नानास्ति किंचनेति निषेधके
४८ भेदस्य किंचनेत्यत्रानूदितत्वादृष्टयुक्त्या अनुवादो मतोन्यत्र द्वा
सुपर्णेति च श्रुतौ ४९ द्वासुपर्णेति वाक्यस्याज्ञातज्ञापकलक्षणे प्र
ल्पे वविधिशेषत्वमतश्चान्निति सिद्धये ५० जीवसंघान्परोभिन्नो वि

न्यइत्यादिकश्रुतेः नान्योतोस्तीतिवाक्यंस्यात्तत्त्वैक्यानुवादकं ५१
अनादिवादिसंसिद्धभेदस्याभिमतःश्रुतौ तत्वमस्यादिवाक्येननैव
भेदविरोध्यपि ५२ तदाश्रयतयायद्यानजन्यत्वेननस्यच तन्नपदे
शक्तत्वेनतत्त्वमित्यत्रनिर्णयः ५३ दौर्बल्यंविदितार्थत्वाद्यदिभेदश्रु
तेर्मतं विरुद्धार्थतयानहिदौर्बल्यमभेदश्रुतेः ५४ यद्यप्यत्रावि
रुद्धैकपरत्वैक्यश्रुतिर्मता नहिभेदश्रुतिर्लोकसिद्धभेदपरत्वतः
५५ यदिवद्धियतात्पर्यलिंगवत्वेनसर्वतः प्रबलैक्यश्रुतिस्तर्हिन
तत्संख्याद्भेदश्रुतेः ५६ उपक्रमोपसंहारैवभ्यासेपूर्वताफले अ
र्थवादोपपत्तीचलिंगंतात्पर्यनिर्णये एतच्चषड्विधंलिंगभेदेतात्प
र्यनिर्णये अत्रैवतत्कथंचेत्याकांक्षायामभिधीयते ५८ अथर्वण
श्रुतौभेदेद्वासुपर्णेत्युपक्रमः परंसाम्यमुपैतीत्युपसंहारईक्ष्य
ते ५९ भिन्नाश्रयतयालोकेसाहचर्यस्यदर्शने अनेनात्रोपसंहा
रोभेदमात्रैकगोचरः ६० तयोरन्यस्तथानश्नन्नन्यइत्यादिकश्रुतौ
अभ्याससोस्तितथात्वत्रभिदासत्यमितिश्रुतौ ६१ शास्त्रैकगम्यतायाभे
दस्यापूर्वतिपार्थिकः कालत्रयेप्यबाध्यास्तितथानह्यभिकोप्रियः ६२
विनापर्यादिविज्ञानंभेदज्ञानेनजायते धर्मिणःपरमेशस्ययदिवा
प्रतियोगिनः ६३ मानांतरागोचरत्वात्तद्भेदोपितथेष्यते अतःशा
स्त्रविनाभ्रमेरखवैत्वमपीष्यते ६४ श्रुत्यपापेविधूयेतिफलेसाम्य
गदाश्चते अस्यमहिमानमितिवीतशोकइतिश्रुतौ ६५ स्तुतिरूपो
र्थवादोस्तितफलेपतईशितः महिमायःसजीवस्यनैवसंभवतो
त्यपि ६६ अनश्नन्नन्यइत्येवमुपपत्तिरपीरिता इत्थंहिषड्विधंलिंगं
भेदेतात्पर्यनिर्णये ६७ निषेधवाक्यात्प्रत्यक्षवलैक्यश्रुतिर्यदि
असत्येत्यादिवाक्यंस्यात्प्रवलंनहिवैदिकं ६८ अतोप्यैक्यश्रुतिर्येयात्मा
भेदपरश्रुतेर्मतः किंचभेदश्रुतिष्वेवप्रवलैक्यश्रुतेर्भवेत् ६९
अन्यहादिकसंवादात्तस्यानिरवकाशता यतएक्यश्रुतिर्वल्पपद
वाच्येपरेश्वरे ७० नत्वयानहिलोकेस्मिन्सजातीयःपरेशितुः नहिभे
दश्रुतिस्तद्वद्भेदाभावेवकाशगा ७१ नव्यावहारिकोयंचभेदोभ्यु
ताक्पिश्रुतेः सकामानश्रुतेसर्वान्नस्तत्रोतिभिदाश्रुता ७२ नहि

सार्वात्म्यभक्तिसिद्ध्येयं हरिणोदिता इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्य-
मागताः ७३ सर्गेपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च इति सर्गाद्यभावो
क्तेः परमात्मभक्तिरेव सा ७४ भूमविद्याफले प्रोक्तं छान्दोग्येपि निश्चैव
च तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवत्यथ ७५ एकधा भवतीत्यत्र
भेदस्योक्तिः कृता श्रुतौ परंज्योतिरुपेत्यादौ स्वेन रूपेण तद्विदः ७६
आविर्भावोक्तितो मुक्तिस्तत्र भेदः कृतः स्फुटं पुण्यपापे विधूयेति स
र्वकर्मक्षयश्रुतेः ७७ मुक्तिः सा परमात्मैक्यान्नातः सार्वात्म्यं भवेत्
प्रेरितारं यदा जुष्टं पश्यत्यन्यं महेश्वरं ७८ तेनामृतत्वमेतीति भेद
धीर्मुक्तिसाधने प्रत्यक्षैकोप्रमाणानो किंचिदस्तीह साधकं ७९ आ
त्मत्वान्नैव भिद्यन्ते जीवा वै परमात्मनः परमात्मवदेवेत्यनुमानेना
नमत्र चेत् ८० मैवं प्रत्यक्षमानेनापह्नुतो विषयो ह्यमीः विज्ञानत्वा
दिरूपस्य स्वात्मत्वस्य मतेन च ८१ हेतोरसिद्धेस्तद्वन्मेयत्वादेरलि
ङ्गतां न बाधिकोक्तिर्मानेन तस्याप्रत्यपरत्वतः ८२ प्रत्यक्षादिकसे
सिद्धभेदश्रुतिविरोधतः तस्मान्न्यायादिसिद्धत्वाज्जीवेश्वरभिदाश्रि
तः ८३ परमार्थस्वरूपास्तीत्येवं भेदनयोजयी अतः स्वाभाविके भेदे
सत्यत्वेश्वरजीवयोः ८४ क्षेत्रज्ञत्वलक्षणैरैक्यं कथं भगवतो मते सं
मतेस्यायतो वादिन्वये केवलजीवयोः ८५ तस्मात्क्षेत्रज्ञमित्यादे
रयमर्थो हरेर्मतः सर्वक्षेत्रेषु देवादिदेहेषु फलशालिषु ८६ ज्ञा
तृत्वेनैकमात्मानं क्षेत्रज्ञं मामकात्मकं विद्धि चापीत्ययं मां त्वं विद्धि
क्षेत्रमपीश्वरे ८७ क्षेत्रज्ञपरयोर्देहदेहिभावनिवेधने सामाना-
धिकरण्यं मां क्षेत्रज्ञमिति युज्यते ८८ जीवरूपशरीरेणाक्रान्त
यामिणाश्रितः त्वमर्थस्तदर्थेन सर्वज्ञेन परात्मना ८९ अभेद
बोधने श्रीमद्धरिणैवं निरूप्यते जीवस्य च शरीरत्वात् शरीरी परमेश्व
रः ९० तयोरैक्यं स्वरूपेण प्रतिषिद्धं श्रुतेरथ तदन्यत्वेन वा तस्य
तद्व्यपदेश इष्यते ९१ तदाश्रयतया वास्य क्षेत्रज्ञं विद्धि मामिति आ
त्मत्वं जीववत्क्षेत्रज्ञशब्दानां हि नियन्तरि ९२ सर्वान्तर्यामिणी श्रौति
शक्तिरागमसंमता अन्तर्यामिपरमात्मेति कृतिवाक्यसहस्रशः ९३
यत्प्राह स्म भगवान्क्षेत्रज्ञं विद्धि मामिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं वि

३०

वेकविषयं तयोः ९४ मदात्मकत्वविषयं ज्ञानं मुक्तिमिहोत्तमं तदेवा
देयमात्मत्वज्ञानमित्येवमेमते ९५ इत्येस्वाभाविके भेदे सत्येवेश्वर
जीवयोः उक्तरीत्याभेदोक्तिर्नात्यथातिविरोधतः ९६ सार्वज्ञ्यादि
गुणानैतन्नशक्यैश्वर्यादिशालिना तत्रैश्वर्यादिदुष्टस्याभेदो नैवास्ति
मुक्तिभाक् ९७ उपदेशोपदेशादिव्यवहारोपि दुर्घटः ऐक्यवादेत
तोप्येषभेदपक्षोतिमुक्तिमान् ९८ एवं विद्विदीशानो स्वरूपेण
स्वभावतः भेदं समप्यगवदेतीनोक्त्यनामविरोधतः ९९ भिन्नोवि
ष्णोर्महेशःस्थिरचरगणतः तेन विन्नेन देहः शोध्यं तत्र्यो मिगीर्भिः
स्मृतिभिरपि भिदायस्यवीजात्सदेवं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरहमनुभव
तःसिद्धभेदो वरिष्ठः कस्मात्कक्का स्तिजीवोब्रह्मणस्तत्वलिनोभेदसि
द्धिमितेत्स्य १०० अत्राभिधीयते स्रोतसिद्धान्तोहरिसंमतः स्यादेवं य
दिमतसिद्धो भेदो जीवेशयोर्दृढः १ मानशून्यतयानास्ति परमार्थाभि
दानयोः नान्योतोस्तीतिसद्वाक्यंभेदमेनं प्रबाधते २ जीवेशयोरभेदे
न [illegible] प्रमाणोक्तनयोविलाः मृत्राणिस्मृतयोविहत्रिणि
तात्वभवोनयः पारमार्थिकताभेदे जातिर्गोत्वादिवन्नहि सत्तातिरि
क्तायाजातेःसत्तावाप्यवसंभवात् परार्थमात्रेनेवास्ति जातिःकाच
न संमता सामान्यादैयतो जातिर्नैवाङ्गीक्रियते बुधैः ५ पराभिमत
सत्ताख्यजाते द्रव्यादिकत्रये हन्निवाद्वैवसाभेदभावपमेतयेष्यते ६
नवाप्रामाणिकत्वेस्याद्भेदस्य श्रुतिवाधनात् प्रत्यक्षावाध्यभेदस्यवा
धिकाशानशःश्रुतिः ७ प्रत्यक्षावाध्यमात्रेण नहि सत्याभिदाभवेत्
वेदेशादेशिकत्वे च प्रत्यक्षावाध्यमस्त्यपि ८ शास्त्रतोवाध्यमस्त्येवत
थाभेदोपिवाध्यते नान्योतोस्तीशानोद्रष्टान्यश्रोतानोविलक्षणः ९
इत्यादिभेदवाधेन व्रस्तातैक्यपराश्रुतिः नत्वन्यपरतास्यस्याःश्रुते
रत्यविरोधतः १० भिन्नोविष्णोर्जीवसंवादिरूपस्याःसानुवादिका मेवं
श्रुतित्वमेवाप्युद्भर्णोवचसोयतः ११ नप्रसिद्धामुशोणवास्त्रपाठः
अत्रापि दर्शयने श्रुतित्वप्यस्यनाभेदप्रतिषेधकताभवेत् १२ प्रत्य
तास्यैववाक्यस्य भेदवाधकतेष्यते जीवसंघान्नभिन्नोयोविष्णुरित्य
र्थतःस्फुटं शाहृतोवार्थतोवाक्येनाभेदप्रतिषेधकं किंचायंप्रति

द्वेषोऽपि कस्याभेदस्य बाधकः १४ प्रातीतिकस्याभेदस्य किं व्यावहारि-
कस्य वा उताहो वास्तवस्यास्ति नाद्यः संगच्छते शृणु १५ शुक्तिरू-
प्यादिवत्राद्यमपरोक्षप्रतीतिभाक् भेदप्रमाविरोधाच्च नायं प्राती-
तिको भवेत् १६ न द्वितीयो नयोर्यस्मात्तत्त्वसत्ताकयोर्द्वयोः विरो-
धादेकदैकत्र विभेदाभेदयोः स्वतः १७ वास्तवस्याप्यभेदस्य निषेधो
नोपपद्यते न व्यावहारिको भेदो ह्यभेदं पारमार्थिकं १८ बाधते नो-
पबाध्योऽस्ति भेदः श्रुतिसंमतः एतेन भेदवाक्येन जीवतादात्म्य-
मीश्वरे प्रतिषिध्यत इत्येवं प्रत्युक्तं नत्वेष शृणु न जीवस्यावच्छिन्नस्य-
यद्रूपं व्यावहारिकं तदेव ब्रह्मणो रूपं वेदान्तिभिरितीष्यते नात्मातो
ऽस्तीति वाक्यार्थोऽप्यभेदः परमार्थतः २१ नन्वभेदोऽपि मानेन सिद्धोऽस्ति
श्रुतिवाक्यतः सत्यश्चात्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सतीति चेत् २२ नैवं
प्रसिद्धपाठास्त्वनेनेदं वाक्यं प्रदर्श्यते श्रुतित्वेऽप्यस्य भेदापवादश्रुति-
विरोधतः २३ नस्यात्स्वार्थपरत्वेन ह्यस्य भेदपरं वचः सत्यश्चात्मेति
विज्ञातास्त्रिकालाबाध्यतेरिता नन्वात्मनो हि सत्यत्वे जीवत्वमपि वा-
स्तवं किन्तु स्यादिति शंकायामसत्यो जीव उच्यते विशिष्टप्रतिषेधस्य
संक्रमः स्याद्विशेषणे विशेष्याबाधे सत्येवं जीवत्वेनैव वास्तवं २४ ब-
हुश्रुत्यनुरोधेन छेदोऽसत्य इति श्रुतेः अनेनेह भिदाऽसत्यासजातीया
निराकृता २५ सत्यं भिदासत्यमिति विजातीयनिराकृतिः पंचभूता-
त्मके विश्वे सत्यशब्देन कीर्तिते २६ सच्चत्यच्चाभवत्सत्यं भिदाभिद्यत
एव तत् इत्यसत्यमनिर्वाच्यं तदार्थीयपुनर्वचः भिदासत्यं भिदेऽपि
वेकाकांक्षिन्यायतो भवेत् उभयत्रान्वयित्वेन ह्याक्यं भेदबाधकं ३०
विभेदजनके ज्ञाने नाशमायाति के गते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंते
कः करिष्यति ३१ इत्येवं भेदमाहात्म्यस्तुतिरेषा निषेधयन्ति आत्मेतितु
पगच्छेतियाहृयन्ति च सज्जनाः ३२ इत्यादीन्यपि सूत्राणि भेदेवापवदं-
त्यलं अभेदश्रुतिरेवं हि तत्परत्वेन हेतुना ३३ स्वतो बलवती ज्ञेयाप्य-
ज्ञातज्ञापकत्वतः तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति वाक्यतः ३४ आ-
त्मात्मैकत्वविषया मोहः सर्वात्मत्वाभिलक्षणः प्रतिवेदान्तमस्त्येवं लिंगा-
त्मात्मैकत्वनिर्णये ३५ अतः स्वार्थपराभेदश्रुतिर्बलवती भवेत् न च भे-

देहिनात्यर्थं कस्मादपि क्रतेः स्मृतेः ३६ ननु कं द्वा सुपर्णेति श्रुतेर्भेद
परत्वकं मैवं तस्या हि भेदानुवादात्तन्निषेधतः ३७ अभेदपरता
त्पर्यं न भेदे तत्कार्यस्मृतौ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादिति वाक्यतः ३८
सर्वात्मत्वे विनिर्दिष्टे ब्रह्मणः परमात्मनः भोक्तृभेदाद्भोक्तुः स्याद्ब्रह्मा
पि न हितत्त्व न ३९ युक्तेन स्यात्सर्वात्मब्रह्मत्वाशंकापपद्यते मंत्रो
पेद्वा सुपर्णेति तत्स्यार्थो यमुदीर्यते ४० यो ह्येजीवेश्वरौ बिंबप्रतिबिं
बस्वरूपिणौ अस्मिंशरीरे वर्तेते तयोर्मध्ये त्वरेशितुः ४१ धीप्रतिबिंब
भूतस्तद्भेदाध्यासतो भ्रमी स तद्धर्माभिमानी सन्भुंक्ते कर्मफलं ततः
४२ स एवान्यः स्वयं बिंबभूतः साक्षी चिदद्वयः बुद्धितादात्म्यशून्यः सं
श्रितानंदघनात्मना ४३ अनश्नन्भोगशून्यः सन्नुदासीनः प्रकाशते अ
नश्नन्निति भोक्तृत्वनिषेधः प्रत्यगात्मनः सर्वथा न तु जीवस्य साक्षाद्भो
गनिषेधतः कस्य स्यान्न हि भोक्तृत्वमित्याशंका स्याद्वेदगीः ४४ स ए
वात्मस्तयाबुध्यातादात्म्याध्यासतः फले भुंक्ते इत्येन भोक्तृत्वयोर्विरो
धोपि विहन्यते ४६ यतः पैंगरहस्ये सद्व्याख्याने श्रुतसत्त्वयोः सत्त्वविद्या
यथा प्रोक्तमंतःकरणमुच्यते ४७ क्षेत्रज्ञः शुद्ध आत्मा विद्वन्तः साक्षी
तत्प्रेरितः सत्त्वे भोक्तृत्वमापाद्य शुद्धे तत्र तु निषिध्यते ४८ भेदानुवा
दरूपेण मंत्रोयं शुद्धविद्वते तत्परेण तु जीवेशाभेदमप्यवगाहते ४९
यतश्चाविद्यकं भोक्तृभावमेवमनूद्यसः द्वा सुपर्णेति निर्दिष्टचैतन्या
त्मैकात्म्यपरः ५० ब्रह्मात्मनो हि जीवस्य नित्यमुक्तस्वरूपतः बुद्धिता
दात्म्यभावेन संसारित्वं न वस्तुतः ५१ उपक्रमादितात्पर्यलिंगाभावा
द्द्विवाक्यतः न भेदपरता सिद्धा ह्यथानन्यायनश्रमः ५२ त्वमनेचन
यो मध्य एको ज्ञानी त्युदीरितं अर्थादीशो न वा ज्ञानी त्येवं सिद्धेप्य
गवचः ५३ द्वयास्याद्द्वैवादस्यागतौ सत्यां न संभवः पशुपत्यर्थं देवद
त्तो वा मेना द्वेत्युदीरणात् ५४ न पश्यतीतरेणेति निषेधो यद्यपिस्ति
त्यति द्वा सुपर्णेति मंत्रोयं शुद्धब्रह्मात्मतत्परः ५५ अशनायादिरा
हित्येव वस्तुतः प्रत्यगात्मनः भोगस्य कल्पितत्वान्न दूषितानेन संगता
५६ यदाभुंक्ते तदा वायं न भुंक्ते परमार्थतः भासमानेपि वर्णित्वे न त्वेव
र्णोस्ति वस्तुतः ५७ जीवेश्वरावप्येदेहे समाने पुरुषोप्यये निमग्नोवि

यथाभातिकर्तृत्वाद्यभिमानतः ५८ मोहाद्दहंतस्वरूपत्वाच्छोचतीव
मत्वस्तुतः अतोब्रह्मात्मनोरैक्यसाक्षात्कारोदयादयं ५९ देहत्रया
त्मपाशमुक्तेदेहत्रितयसाक्षिणं कार्यकरणसंघातैःसविनष्टःप्रमु
च्यते ६० शोधितत्वंपदार्थोवासेतमीशंचपश्यति साक्षात्करोतिस्वा
त्मानंब्रह्मभूतमकल्मषं ६१ तदास्यमहिमानंस्वमपरिच्छिन्नमस्त
ये यस्मानंदस्यपंवीतशोकइत्यर्थिकाश्रुतिः सातात्पर्यवतीभेदे
कथंब्रह्मैक्यगोचरायं द्वाज्ञष्टेविवेकाद्यैःशोधितानाशयकिल्बिषः ६२
सनकाद्यैसदासेव्यमानमात्मनयोनरं अन्यंदेहत्रयाच्छिन्नमीट।
शंयदिपश्यति ६४ तत्वमंजीवतोभिन्नंपश्यतीत्यपदिश्यते तयो
रनेनाविकल्पानांनात्मनःसावकाशता ६५ नहेत्वभेदधीमुक्तेःसा
क्षाच्छ्रुतिविरोधतः नेत्रात्वास्यसमस्येतिनान्यःपंथाविमुक्तये भेदे
स्यमहिमानेस[illegible]यातीत्येतद्धिरुद्धके नान्योन्यदीयंप्राप्नोतिमहि
मानमितौजसा ६७ नतत्स्येभजतीत्येवंकस्यनापिनयुज्यते नापि
त्वतिपरत्वेनव्याख्येयंमुख्यसंभवात् ६८ ब्रह्मवेदसब्रह्मैवभवा
तीतिश्रुतेरपि निरंजनपदेनाज्ञाविद्यारहित्यमुच्यते ६९ परमेसा
म्यमित्येकमाहाहेतान्मनेपरं यस्मादस्येतस्मादृश्यमेकत्वेपर्यवस्य
ति ७० अल्पमप्यंतरंकुर्वन्भयंयातीतिरोधतः मृत्योःसमृत्युमाप्नो
तियइहनानेवपश्यति ७१ अन्योसावन्यएवाहमितिदेवपशुश्रुतेः
नाज्ञकाविच्छिदेत्येवंभेदनिंदाश्रुतिर्वदे ७२ तत्रकोमोहकःशोक
एकत्वमनुपश्यतः यस्मादस्यत्रवात्सीहस्तत्कस्माद्विभेम्यहं ७३
यएवंवेदब्रह्माहमितिसर्वंभवत्ययं इत्यभेदधियामोक्षाभयप्रा
प्तिप्रदर्शनात् ७४ यत्त्वमकोभिदासत्वात्परमार्थात्तदप्यसत् स
र्वात्मत्वावबोधेनविद्वषोब्रह्मताश्रुतेः ७५ विरोधाज्ञात्मिभेदस्य
येयोपिपरजीवयोः इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः ७६
इत्यभेदपरेवाक्यंवैयर्थ्यंप्रतिषेधतः सेवतेवापिमांविद्वाज्ञानी
त्वात्मैवमेमतं ७७ अविभक्तंचभूतेषुसमेसर्वेषुतिष्ठति स्फुटं साक्षा
तप्राहहरिःश्रीशःप्राहाभेदंस्वजीवयोः ७८ नामरूपाद्विमुक्तःसन्वि
तिमुक्तोश्रुतिःस्वयं नामरूपादिराहित्यंप्रतिपादयतिस्फुटं ७९

साटश्यायोग्यतःसाम्यंसर्वात्मत्वमितीष्यते तस्मात्तत्सर्वमभवदि
त्यादिश्रुतिदर्शनात् ८० एतेनब्रह्मपर्णादेर्भेदेयत्सपुरातया उ
पक्रमादिहृद्दिष्टःसचसम्यङ्निराकृतः ८१ उपक्रमादिकेलिंगेब्र
ह्मैकोसर्वतःश्रुतो निर्णीतेनचवेदांतभाष्यादौसूरिभिर्नवैः ८२
यस्सूर्केसकलान्कामानश्नुतेब्रह्मणासह सहत्वेब्रह्मणोभेदंवि
नानेतिनदप्यसत् ८३ कामभोगेहिविदुषःसहत्वेब्रह्मणाकथं
किंपुत्रेणसहापानःपितेत्यत्रयथाभवेत् ८४ पितुर्गात्यनुकूल
त्विपुत्रेपितामनेनतथा ब्रह्मणापिभवेद्भोगोविद्वद्भोगानुकूलतः
८५ तथाचतित्यत्समत्वाविरोधःस्यात्मनेनच भोगेनुज्ञातेनेशस्य
सर्वज्ञस्यविशेषतः सक्तोविशेषनिर्देशार्थंतवसर्वथा किं
चराजासस्वभृत्येनसहभुंक्तेयथातथा ८७ भुंक्तेविद्वद्ब्रह्मणातस्यथा
यात्येब्रह्मणोभवेत् ब्रह्मणःसर्वशेषित्वमपिभज्येतनेमते ८८
ननुस्वामीयथादासीबालकस्यापिपोषकः नतच्छेषत्वशेषोपि
सुक्तभोगानुकूलतः ८९ सैवंस्वामित्वमानुष्ठ्याविरुद्धस्योपकार
वत् ईश्वरेत्वाप्तकामेनोपकारःकोपिनकृतः ९० तस्माद्ब्रह्मणई
शस्यसहत्वायोगतोनहि सहयोगेन्नतीयास्तिनचासक्तोभिदाऽ
पि ९१ किंत्वहंप्रजनानांयत्तत्वेस्याकामभोगजं क्रमेणतद्विमुक्तो
येपुरुषास्तेसमश्नुते सर्वानेवलवानोहिब्रह्मानंदार्णवेलयः प्रा
प्तकामोभवेद्विद्वानित्यभिप्रायप्रागमे सोश्नुतेसकलान्कामानक्र
मेणसर्वथाः विदितब्रह्मरूपेणजीवन्मुक्तोनसंशयः ९४ इत्येवं
ब्रह्मगीतायामेतस्याश्चर्येईरितः सर्वेक्षिन्यादिवाक्येयन्मसप्रकर
णेस्थिते नत्मावेरूपरेयद्धानिर्गुणोपासनास्तिः नतन्नेदपरेय
स्यानिंदितातत्रभेदधीः ९७ यदत्तंभिन्नमसीतितन्मस्येमितिवाक्य
तः तस्माच्छान्दिश्रुतिभेदेप्रमाणमितिसाधिते नाप्यध्येतेयतस्तद्धि
सत्तामात्रैकगोचरं सावाधिष्ठानविज्ञानमननानोव्यतिरिच्यते ९८
प्रत्यक्षमप्युदासीनंभेदसत्ताप्रसाधने प्रत्यक्षभेदसत्तायाप्रमाण
स्याप्यभावतः ९९ ननुप्रतीयमानायाभेदनिष्ठतयाहिसा सत्ताक
थंभवेदात्मसत्तैत्यत्रश्रुणुत्तरं १०० अधिष्ठानात्मसत्तानोप्यलसत्ता

नभिद्यते तदात्मानं स्वयं ब्रह्माकृतेति प्रमाणतः १ परब्रह्मविव
र्तेस्य जगतो ब्रह्मणो नहि सत्ताभिन्ना ततोप्यहं ब्रह्मसत्तैकगोचरं २
कार्यकारणभावोपि जगतो ब्रह्मणोस्ति यः कल्पितो यत आत्मापि
न कार्यं नापि कारणं ३ इत्थोपि भेदसत्ताया ग्राहि प्रत्यक्षमात्रके ज
न्मादौ गौयप्रत्यक्षवदन्यविषये भवेत् ४ ममैवांशाइतीशस्य वाक्य
मद्वैतबोधके नांशांशपरमद्वैतपरागमविरोधतः ५ प्रत्यक्षप
व भेदो ब्रह्मात्मैकोखिलःश्रुतेः नान्योतोस्तीति वाक्ये न तस्मादे
कान्तयोजयी ६ नाध्यक्षविषयो भेदः परमार्थो न वश्रुतेः कल्पितो
यो न तेनास्ति क्षतिरद्वैतवादिनो ७ तस्माद द्वैतसिद्धान्तविजयेंदु
भिःश्रुतिः नान्योतोस्तीति जयति भेदवादिश्रृगावहा ८ किंचाध्य
क्षेण भेदोपि रक्ष्यते न विदात्मनः शुद्धस्य किंतु जीवस्य धीतादात्म्य
गतस्य च ९ अहमित्यनुभूतिर्हि भेदमत्रावगाहते सा धीतादात्म्य
मापन्नमात्मानं जीवशाहिते १० विषयीकुरुते नेशाच्छुद्धमानंदसा
क्षिणं नतु संसारिणा ज्ञानायाश्रयस्यात्मनः किल ११ अहमिसंवेपि
नोभेदोहं विज्ञानेनानुभूयते कथं बुद्ध्यवच्छिन्नस्यैवेशभेदोनुभूय
ते १२ नैवमज्ञानकाले योहमित्यनुभवेन्नणां भातितस्माद्धि भि
न्नोस्मि साक्षी प्रत्यक्चिदात्मकः १३ यदज्ञानकृतादेहादिष्वहं धीः
ईश्वरान्नणां भवेत्तथेशभेदादिभ्रान्तिधीरपि नेष्टधा १४ नहि ज्ञान
दशायां तेनेशभेदोनुभूयते ईश्वरात्साक्षिणो भेदः केन विज्ञानुभू
यते १५ बुद्ध्यादिभानविधान्तः सम्यादेरपि धर्मिता आत्मनेनह
तिनोस्ति शुद्धस्यासंगिनो विभोः १६ केवलाज्ञानदोषेणाभात्यवेशो
हमिति भ्रमः नाहमीशइति भ्रान्तिः सम्यग्ज्ञाने स्पष्टशयते १७ न
त्विहस्यानसाक्षान्निर्दिश्यते विदुषः क्वचित् किंत्वहं ब्रह्मविद्योम
स्वभावोस्मीति धीरुदेत् १८ ननं विदाध्ययद्भाजज्ञाने ध्यादि वेद
गीः अज्ञानहेतुकं भेदं वदतीश्वरजीवयोः १९ अज्ञानेनाहतं ज्ञानं
तेन मह्यन्ति जंतवः इति मोहो विनिर्दिष्टो हरिणाज्ञानहेतुकः २०
सार्वज्ञ्याल्पज्ञतादेस्तु मायया कल्पितत्वतः न भेदलक्षणः सत्यः
परमेश्वरजीवयोः २१ व्यावहारिकभेदोस्तु परमेश्वरजीवयोः

व्यवहारस्थले स्वामिन्नपि स्वीक्रियते सदा २२ व्यवहारे तु सर्वज्ञ उपा
स्यः परमेश्वरः उपासकोस्तु जीवोयं श्रुतिस्मृतिप्रमाणतः २३
अतः सार्वज्ञ्यमूढत्वे निरुपाधौ विरुद्ध्ये मायया कल्पिते तत्र लौहि
त्यं स्फटिके यथा २४ भेदोपीश्वरयोर्योस्यात्तदाभेददृशोभयं नैव
रूपाच्छिन्नित्तस्माद्भेदोपि विभ्रमात्मिका २५ अभेदो यदि नेष्टः स्या
न्मोक्षे न तज्ज्ञानतो न स्या रूपाहूनेन कोविज्ञो भेदः श्रुतिसंमतः २६
यत्तु वेदेत्र तत्त्वमित्यत्र व्याख्यानं परजीवयोः नास्त्येकं किंतु जीवस्य शा
रीरत्वात्परेशितुः २७ तद्व्यपदेश इत्यादि न्यायश्छेनकपेक्षणं तद्व्य
पदेश इत्यत्र किमभिप्रेतमस्ति ते २८ किं तदाश्रयता वस्तु हत्या
वा कल्पिताथवा नाद्यो जीवपराभेदः श्रुतिस्मृतिशतैर्नयात् २९
सिद्धोस्ति वस्तुतो जीवे न पराश्रयता भवेत् नहि द्वितीयो यतस्तस्याः
कल्पिताया अविद्यया ३० तत्त्वावेदकवेदांतप्रमेयत्वेन संभवेत्
अहंब्रह्मास्मितंभोस्तत्त्वमेवत्वमेवतत् ३१ आत्माब्रह्मेतिवाक्यानामे
वं चात्मश्रुवन्तभिः विचिकित्सन्नहीत्यादिमहावाक्यश्रुवोपि च
तद्रूपकल्पनायोगान्न भेदोस्ति मनागपि किं चात्मजीवदेहेत्र तु श
क्तानोहि नियंतरि ३३ लक्षणानि मतानि किं वा व्याख्यात्वमथेश्वरे
नाद्योनुपपन्नभावाद्दीश्वरे लक्षणो विना ३४ नहि नीयो यतो जीवो
न शरीरे परेशितुः नहि जीवः परस्यास्ति भोगायतनमंजसा ३५
जीवस्य शरीरत्वेन हाचकपदस्य च प्रवृत्तिः स्यादनायासात्तद्यु
केपि शरीरिणि ३६ नैव मानियतो जीवेन शरीरस्य लक्षणे ननु
साक्षात्संपन्नेन जन्यव्यापारवत्त्वके ३७ शरीरलक्षणं तत्त्वजी
वेप्यस्ति तत्प्रयत्ने साक्षात्तस्य शायत्तस्याधिष्ठेयत्वादिहेति चेत्
अंगुल्यादेरपीत्यस्यात्मसाक्षात्प्रयत्नाप्रयत्नतः शरीरत्वेन तद्युक्ते स
र्वलोकविरोधतः ३९ सत्यप्यावयवित्वे चेच्छरीरत्वं न दप्यहो
जीवेप्यावयवित्वस्याप्यभावान्नैव संभवेत् ४० ब्रह्मणोपि प्रयत्नस्या
भावाच्चैतन्न संभवेत् वेदांतवेद्यविज्ञानो ब्रह्मणःक्रियशात्मनि ४१
प्रतिनियस्य प्राप्यनित्यस्य प्रयत्नस्याप्ययोग्यता अतो जीवस्य नास्त्येन
यत्नाधिष्ठेयता किल ४२ किं चेश्वरशरीरत्वं वक्तुमेव न शक्यते म

३२

३८

शरीरस्य नाशेऽपि वा प्रियाप्रियनिवारणे ४३ निष्कलस्यातिशुद्धस्य सत्त्वनेत्रस्य
महेशितुः न संभवेच्छरीरित्वं वाङ्मनोतिगतस्य च शरीरत्वप्रपंचे पिंड
वेदनश्वरे वले अविद्याकल्पिते विश्वे तेऽत्ररूपं परे यदे ४५ कथं वा त
च्छरीरं स्यादङ्गायतनमीशितुः भोक्तृत्वमपि नास्तीशे नित्यतृप्ते निरा
मये ४६ भोक्तृत्वं च शरीरत्वं मायया प्रत्यगात्मनि कल्पितं तेन संशरी
प्रत्यगात्मावभासते ४७ तत्प्रतिपेन शुद्धत्वे प्रत्यगात्मनि विद्यते अभो
क्तृत्वमदेहत्वमसंसारित्वमिष्यते ४८ कथं वेदान्तवेद्येऽस्मिन् शरीरित्वं च
योरितं अन्तर्यामि ब्राह्मणेन सर्वे विश्वं चराचरे ४९ ब्राह्मणाव्यामनि
ष्टं तन्म्वेनात्मत्रनन्तरं विश्वात्म्यं जगत्सर्वं ब्राह्मणानन्तमन्यथा न
च स्यात् स्फुरेत् चैव चेष्टेत नात्मेति श्रुत्यापि कृत्वा प्रदर्शितं चान्तर्यामिब्रा
ह्मणं तु तत्र ५१ न जीवपरयोर्देहदेहिभावनिवेधने सामानाधिकर
ण्येनोक्तेऽत्र तत्त्वमित्यतः स्फुटं ५२ ब्राह्मणस्य स्वभासीदिति वजीव ज
न्म च अस्येव हेश्वरादेहविशिष्टत्वेन तत्त्वतः ५३ तेनत्रेत्वापि मोविद्दी
त्याह विस्मः किलेति चेत् मैवं नास्तीश्वरा जन्म केवलस्यात्मनो जनेः ५
अनादित्वाद्विशुद्धत्वान्नित्यत्वाच्छिद्रत्वतः शरीरेणाविशिष्टस्य पृथ
क्शुद्धजीवतः ५५ उत्पत्तिर्देहमात्रस्य कृतैः प्रोक्ता न चात्मनः अन्य
था सर्ववेदान्तविरोधं को निवारयेत् ५६ सर्वभूतेषु गूढोयं स एको
देव उत्तमः स एवोत्र प्रविष्टोऽस्मिन् ब्रह्मा सर्वे चराचरे ५७ स वै प्रविष्टः
सर्वेषु मायया वज्रदृपभृत् अमूर्तो मूर्तवत्सोयं व्यवहर्तीश्वरा ग्र
हात् इत्यजानु प्रविष्टस्य मूर्तवद्व्यवहर्तृते रूपेणेनेन जीवेन प्रवि
श्य इति च श्रुतेः स्वप्रकाशस्य सत्वस्य शुद्धस्य परमात्मनः जीवरूपे
ण देहेषु प्रवेशः श्रूयते श्रुतौ ६० वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजम
व्ययं नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ६१ अव्यक्तोऽयमचिं
त्योयमविकार्योयमुच्यते उत्पन्नस्यैव भवादिर्स्मृतिसूत्रगणोऽपि
श्रीविष्णोः परिहृणीस्य तेनत्त्वं हरे मते श्रुतश्चाहहरिः साक्षात्तेत्र
त्त्वविद्धिमामिति ६३ श्रीविष्णोर्नैष्य जीवो विभुमोलुनेमध्यमः किं
त्वात्मा सर्वभूतानां विष्णुरेव न चापरः ६४ तेनत्त्वं तेत्रत्वं माययया
प्यात्मनीश्वरे ईश्वरात्मावबोधेन शिष्यते विश्वरूपयः ६५ उपदेशो

श्री॰
गी॰ टी॰
३॰

34

पदेशादिव्यवहारस्तु कल्पितः ब्रह्मात्मैक्यमते सम्यक्सिद्धमेव निरंकु
शं ६६ स्ववशीकृतमायत्वाद्भगवाञ्जगतो गुरुः उपदेष्टास्ति सर्वज्ञ
वार्यदेहेऽपि स्वयं ६७ स्ववर्णाश्रमसद्धर्मैर्नानाजन्मस्वनुष्ठितैः आ
राधितो हरिस्तस्यैव विद्यामुपदिशत्यजः ६८ स्वतःसिद्धात्मविज्ञानः स्व
मात्मन्युपदेश्यतः जीवात्मानान्नुसारेण तेभ्यो ह्युपदिशत्यसौ ६९ उ
पदेश्योपदेशादिर्यावद्ज्ञानभाव्ययं भेदो धर्मस्तु महामोहेऽज्ञाने ना
स्ति मनागपि ७० तत्त्वज्ञानात्पुरैवायं व्यवहारोऽप्यपेक्षते तत्सिद्धो मा
त्र सर्वैर्यं व्यवहारपरंपरा ७१ यमेवाहमभेदेन सर्वस्येनेन चापरः
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ७२ इत्यादिमानसिद्धेऽयं न
विवादोऽस्ति धीमतां कल्पितेनापि भेदेन ह्युपदेशपरंपरा ७३ स्वमा
यादिष्ट मेऽज्ञादावर्थसिद्धिर्विबध्यते यथा वर्णोद्भुदीर्घत्वादयो धर्मी
धनेऽपि ७४ आरोपितान्नपि त्वेनसंयमिपत्तिहेतवः तथारोपित
भेदोऽपि तत्त्वविज्ञानकारणं ७५ संभवत्येव वेदान्ताः प्रमाणं सर्वथा
ऽतः एतेन स्वर्गनरकौ बंधमोक्षौ भवाभवौ ७६ व्याख्यातौ मायिकत्व
त्वात्तेऽसंतिपरे पदे तिहेऽपि मतेऽदोषोऽज्ञावत्वे भेदबुद्धयः ७७ ऊ
र्वैतिपदिकुर्वन्तनेनकान्तनिरस्तिनः न हि भेदधियो वेदसिद्धान्तो
हाटनेऽस्वयं ७८ सामर्थ्यं किं नगो विदक्रपापोगानिरीक्षणात् ननु स
जन निर्णीतमार्गे स्वभावतो भवेत् ७९ तत्त्व वेदेष कालस्थकगाति
लहिड्डहिपो प्रनोतिहेषमालोच्यमतेयात्स्वफ्नेहरैः ८० तेनत्रंसमा
मदीयं वै विहीनादिपदर्थतः व्याख्यानमसमीचीनं तयेन तं खंडितं
वद [illegible] नयुक्तं बंधमोक्षादेरप्यसंभवतो नयैः ८२ भेदाभेदम
तेनत्वं पदार्थौ ब्रह्मजीवको हन्ति हृपोनयेस्तत्र कस्तावत्त्वंपदार्थ
कः ८३ जीवस्तेऽसंमतः किं स भेदाभेदात्मयात्मकः भिदाभिदाभ्यामे
प्राप्याम श्रीकिं वान वाग्रिमः ८४ जीवस्याव स्तुतादोषान्महि जीवाभि
दाभिदे तयोस्तु परत्वेनवात्मसमुदायो न संभवेत् ८५ द्वितीये पराभे
दश्चैव ब्रह्मतत्त्वस्य च जीवांशांत्वहि जीवस्य तावयवत्वमाश्रया
त् ८६ नाभेदांशो यदि ब्रह्मनर्थं त्यंतभिदानयोः तथा च ज्ञानमोक्षा
दिव्यवहारो न संभवेत् ८७ शास्त्रोपदेशः कस्यायं नाभेदांशस्य संभवे

न ब्रह्मरूपतयातस्य नोपदेशाद्यपेक्षता ८८ भेदांशस्योपदेशो ना
हे ब्रह्मांशस्य नोपयोगतः सोंशोऽपि न भिदांशस्य स्याद्भेदाविरोधतः ८९
न वाविद्यादिदोषोस्याभेदांशस्यापि संभवेत् ब्रह्मण्यपि च सत्येन
नापि भेदांशयोगः स च ९० उपाधिजननात्सर्वं भेदाभावादथापि च
उपाधिमनपेक्ष्यैवाभिन्नोंशो जीव उच्यते ९१ तद्देशनाशो जीवस्य ना
शात्कस्यापि विमुक्तता ब्रह्मणस्त्वभिदांशस्य नित्यमुक्तत्वमेव हि ९२
सोंशोऽपि भिन्नाभिन्नश्चेन्न हि ब्रह्मैव तत्त्ववित् इत्येवकारस्वारस्यं न
स्यात्सोंशेऽपि संस्थितेः ९३ अनेकदोषदुष्टत्वाद्भेदाभेदमते स्वतः ख
ण्डितं सर्वथा रूपतयापेक्षमितीरितं ९४ शंकरदिग्जयेस्माभिर्वे
रूपेषु परस्यते अतस्त्वाविद्यको भेदः परमेश्वरजीवयोः ९५ ना
त्विकैवैक्यमेवास्ति वेदान्तैः सिद्धमित्यलं विस्तरेणेति जयति ब्रह्म
क५ मैत्रं पराकृतिः ९६ कृतिरपि परमार्थं ब्रह्मभावं विशुद्धं वदति जडविका
रात्मबुद्धस्य प्रतीचः विमलसकलचैतन्यैक्यतत्त्वमस्यादिवाक्यैः स्फुटतर
पिशाततश्शास्त्रशाहतत्वैक्यनिष्ठा ९७ नवायं संसारी भवति हरिरेवाभि
न्नउदितः सएवादौ स्रष्टा प्रविशति हरिर्जीववपुषा न चान्योस्मा
द्दृष्टेत्यपवदति भेदं श्रुतिशिरः प्रवेशः सर्वेषां भ्रमकलितएवास्य
नियतः ९८ अहंकर्तेत्याद्याभ्रमवशात एवास्य कलना भ्रमेणैवेत
थ्यन्यद्दृष्टमिति ममेत्याद्यकलना अतः क्षेत्रज्ञं मामिति वदति जीवात्म
परयोर्हरिः शुद्धेतत्त्वे निरवधि सदैवैक्यमसकृत् ९९ अतः सर्वोक्तप
वादैः श्रीहरेः संमतः श्रुतेः न तत्र भेदकलना न भेदाभेदविभ्रमः १००
जीवत्वं मायया शुद्धे कल्पितं बोधनः तते शुद्धमैक्यं तयोः सिद्धं भेद
स्त्वाविद्यकोनयोः १ न त्वविद्याकृतो भेदः परमार्थपदं स्पृशेत् अथ
स्तयस्तदोषाभ्यां नाधिष्ठानस्य संगता २ आकाशे कल्पितेनैल्यमूषरे
वा जले भ्रमात् न रूपवत्कृतं व्योम नैल्येनेहमनागपि ३ न चापेकी
कृतो देशः कल्पितेनांभसोषरः तथाविद्याकृतैर्ब्रह्मापि हानं न लि
शत्यलं ४ संसारिता महेशो वा जीवे सर्वज्ञताथवा न शक्योपाधि
न५ भेदेन तयोर्भेदाय नो मनः ५ एकमेवाद्वितीयं यद्ब्रह्म ब्रह्माजरामरं
स्वाविद्यया तदेवाद्विधाभिन्नमुपाधितः ६ अविद्यापि द्विधाभिन्ना

गुणत्रयविभागतः विशुद्धसत्वं मायेति सर्वशक्तिनियामिका ७
रजस्तमोभ्यां मलिनमविद्येत्युच्यते बुधैः तमःप्रधाना प्रकृतिस्तत्ती
याप्यनृतकारिणी ८ मायाशक्त्याश्रयो ब्रह्मपरमेश इतीरितः सर्व
वित्सर्वशक्तिर्जगज्जन्मादिकारणं ९ तत्स्यावृतिविक्षेपौ कर्तृ
शक्ती महेश्वरी सत्वप्रकाशविस्नौख्यसंविद्यालिंगितो यतः १०
नित्यमुक्तस्वभावत्वात्स्वमहिम्न्येव तिष्ठति स्रष्ट्यादिकरणेप्यस्य न
श्रमः सर्वशक्तितः ११ यदाविद्याश्रयो ब्रह्म सदेव क्षेत्रज्ञ इतीरितः
तस्याहन्तस्वरूपत्वात्संसारित्वमितीरितं १२ साविद्याध्यस्तकर्तृत्व
भोक्तृत्वाद्यभिमानतः वस्तुतः शुद्ध एवासौ क्षेत्रज्ञः पुरुषोत्तमः १३
तमःप्रधानया शक्त्या ब्रह्माण्डे कल्पिते परे समष्टिव्यष्टिभेदेन द्वि
धेतदीरिते १४ जीवे त्वंपदवाच्यार्थे व्यष्ट्याख्ये तत्प्रकल्पिते ईशे
तत्पदवाच्यार्थे समष्ट्याख्ये प्रकल्पिते १५ तद्द्वये क्षेत्रशब्देन समष्टि
व्यष्टिसंज्ञके क्षेत्रे भगवता तत्र क्षेत्रज्ञो भगवानसौ १६ तद्द्वये भेदकं
क्षेत्रं त्यक्त्वा मायामयं जडं शुद्धं क्षेत्रज्ञमात्मानं प्रत्यंचं ब्रह्म वेत्ति यः
सम्यग्ज्ञानवान्धीरो मतो भगवतो हरेः तदेवमन्तने देहे मायया
कल्पिते परे सत्यः क्षेत्रज्ञ एवैतद्रुमाधिष्ठानमद्वयः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो
रेवं यज्ज्ञानं वेदमानजे १७ तदेव मोक्षहेतुत्वाज्ज्ञानमज्ञानबाधके
मम श्रीवासुदेवस्य मतं नान्यद्भ्रमात्मकं १८ प्रज्ञायमाणो यो विसा
रागमस्यापि संमतः वस्तुतो ब्रह्मचिन्मात्रमेकमेवाद्वयं परं १९ प्र
सङ्गोदासीनेकर्तृभोक्तृभावादिवर्जिते तदेवाविद्यया स्वस्मिन्सं
सारित्वं प्रकल्प्य च २० जीवेश्वरविभेदेन द्वैतस्याहन्तविद्रुषः वि
स्मृत्वात्मपदं शुद्धं जीवोहमिति मन्यते २१ स जीवोप्ययनमसि
तिमग्नो लिंगसंहृतः जन्ममृत्युमयीं घोरां संसृतिं भजते भ्रमात्
२२ उपाधौ तेत्ररूपेस्मिन्नहमित्यभिमानवान् देवस्तोजन्तुरक्षोसौ
जीवश्यपभिशाहितः २३ पापपुण्यमयीं संविद्रून्नास्य तत्फलं तथा
अविद्याकामकर्मादिमलैराक्रान्तो नरः पुनर्जन्म पुनर्मृत्युप्रया
त्याकल्पमातुरः कदाचित्पुण्यसंपन्नस्यात्मक पापमलो नरः २४ ईश्व
राभिमुखत्वैकहेतुभक्तिं परां हरौ कृत्वा शुद्धिं ततः प्राप्य वैराग्यादि

पुनःसुधीः २८ उपसंहरति तस्मात्तु नावेदोनसद्भवः नतवमस्मा
दितज्जन्यबोधेनात्मानमद्वयं २९ साक्षात्कृत्यस्वयंसाक्षात्स्वरूपोज
मपवसः अतआहहरिःसाक्षात्क्षेत्रज्ञंविद्धिमामिति ३० ॥ २ ॥

नीलकंठी टीका १२

तमेवंलक्षणमनुपाधितोतिक्षेत्रेक्षेत्रज्ञंवास्तेक्षेत्रज्ञमपिमांपरमेश्वर
मेवउभयरूपेणसंतंविद्धि नतुमत्स्पृष्ठंब्रह्मास्मिब्रह्मैवेदंसर्वंसर्वंख
ल्विदंब्रह्मेतिशास्त्रात् यस्मादुभयात्माहंतस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःयत्
ज्ञानंक्षेत्रस्यबाध्यत्वेनक्षेत्रज्ञस्यसर्वबाधावधिभूतत्वेनचयत्स्वा
नमापरोक्षेणगतत्त्वनिश्चयस्तदेवज्ञानंममसंमतंसम्यग्ज्ञानंय
नयोरेवज्ञानंब्रह्मज्ञानमितिमतंनिश्चितंब्रह्मविद्भिः नेहनाना
स्तिकिंचनेतिक्षेत्रस्यबाधात् नान्योतोस्तिद्रष्टेतिक्षेत्रज्ञादन्यस्यद्र
ष्टुर्निषेधाच्च यद्यपिसर्वस्यब्रह्माभिन्नत्वात्यत्किंचिदपिज्ञानंतत्स
र्वंब्रह्मविषयमेवभवति तथापिरज्जुसर्पात्मनापश्यतोनतद्रज्जु
विषयंसर्पविषयंवासम्यग्ज्ञानमस्ति नापितस्यज्ञानस्यरज्जुव्यति
रेकेणविषयांतरंवास्तवमस्ति किंतुयदासर्पबाधेनरज्जुतत्त्वम
पिगच्छतितदैवसर्पमिथ्यात्वमितिसम्यग्जानातिरज्जुंच तद्वदि
हाप्युभयविदेवसम्यग्ज्ञानीत्यर्थः नहिस्वप्नेनरस्यतत्त्वज्ञानेकृत
कृत्यतास्ति नहिसांख्योतिविशेषात्मविदपिप्रपंचमबाधमानः
स्त्ववादीवाप्रपंचंतुच्छत्वेनपश्यन्नपिज्ञानंब्रह्मज्ञानमस्तीतिब्रुवाणः
कृतकृत्योभवतीतिवक्तुंप्रक्रमतेतयोरपितत्त्वंबोध्यमेव २ ॥

आनंदीटीका १३

क्षेत्रज्ञईश्वरादभिन्नोवाभिन्नोवेत्याह ममैवांशोजीवलोकेइतिव
क्ष्यमाणनीत्यासर्वेषुक्षेत्रेषुयेक्षेत्रज्ञास्तेममैवांशाइत्यर्थः क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञयोर्ज्ञानमात्मानात्मविचारः २ ॥

+ ननुपरमार्थतएकएवब्रह्मात्मातत्प्रतिपा

रामकंठीटीका १४

दितःप्रतिक्षेत्रंचपृथक्पृथग्वेदकप्रतीतिरबाधितावस्थितेतिखसिद्धा नविरोधइत्याशंक्यपरिहरतिमा ह ॥

+ इहवेदकमात्रमेकमव्यभिचारित्वसाधारणमात्मनोलक्षणमु
क्तमतःपरस्परभिन्नानांक्षणिकनानावस्थाजुषांवेद्यानांशरीरा
णामेवभिन्नरूपत्वव्यवस्थितं नतुवेदकत्वमात्रतयैवतदधिष्ठा

त्वकत्वेनावस्थितस्य पारमार्थिकस्यैकस्य वेदकस्यात्मनो नानात्व
मस्ति सर्वदेहगतत्वेऽपि वेदकलक्षणाव्यभिचारात् यावच्छरीरं
शरीरं जातस्वच्छेदेन पृथक्प्रतिपत्तिस्तदविद्येश्वरमायाशक्ति
विलसितमेव। तस्माद्युद्धार्थमेवायमुपदेशः प्रवृत्तानम
र्जुनमुद्दिश्योच्यते सर्वक्षेत्रेषु चतुर्दशविधभूतसर्गभेदेनावस्थि
तेष्वपरिसंख्ये[illegible]यपि शरीरेष्वेकमेव मां क्षेत्रज्ञं परमात्मानं जानीहि
यथैकक्षेत्रगतनानावयववदेकत्वेनैकक्षेत्रज्ञप्रतीतिर्मायाया
दशायामवस्थिता तथा समस्तशरीरवेदकत्वेनैकः पारमा
र्थिकोऽहमेव क्षेत्रज्ञः ततश्चैवंविधयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यज्ज्ञानं स
म्यक्प्रतिपत्तिस्तदेव मम ज्ञानत्वेनाभिप्रेतं तत्र सांख्यादिप्र
तिपादितयोः शारीरशारीरिणोर्विवेकज्ञानमात्रं तात्विकज्ञा
नमिति तात्पर्यम् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ २ ॥

नन्वेवमपि शास्त्रार्थो न विवेचित इत्याशंकायाम् ह—

लालसिकी [illegible] टीका ५

चोऽवधारणे अपि भिन्नक्रमः तं क्षेत्रज्ञं जीवात्मानमेव मां गौणं
मच्छास्त्राभिधेयं सर्वक्षेत्रेष्वपि चतुर्दशविधभूतविशेषभिन्नेषु
विद्धि जानीहि हे भारत नानाविधेष्वपि क्षेत्रेष्वहमात्मैकएवानु
स्यूत इत्याशयेनैकवचनवक्रवचननिर्देशः मुख्यमच्छास्त्राभि
धेयमग्रे वक्ष्यति ज्ञेयं यत्तदित्यत्र एतदेव प्रतिपत्तिदार्ढ्यायानु
वदति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकेन यज्ज्ञानं सम्यक्प्रतिपत्त्यापरत्वभि
ज्ञानं तं मम मच्छास्त्राभिधेयस्य ज्ञानं मतं अधुना क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः
स्वरूपं विविच्य प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते ॥ २ ॥

पंचोलीटीका

इदानीं तस्यैव पारमार्थिकमसंसारिस्वरूपमाह क्षेत्रज्ञमिति हे भारत

सर्वक्षेत्रेषु ब्रह्मादिस्तंभपर्यंतेषु देहेषु शरीरेषु नटवत्किंच संसारिण
मिव भोगाभासमानं क्षेत्रज्ञं जीवात्मानं मामसंसारिणं सर्वोपाधि
रहितं विद्धि जानीहि यत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विष
यीक्रियेते तत्सम्यक् ज्ञानमिति मोक्षसाधनत्वात् मम ईश्वरस्य मतं
अभिप्रेतं २॥

रणवीरसंबोधिनी

एवं देहेन्द्रियादिभ्यो विलक्षणं स्वप्रकाशं क्षेत्रज्ञमभिधाय त
स्य पारमार्थिकं तत्त्वमसंसारिपरमात्मना सहैक्यमाह क्षेत्रज्ञ
मिति सर्वक्षेत्रेषु व्यापकः क्षेत्रज्ञः स्वप्रकाशचैतन्यरूपो नित्यो वि
भुश्च तमविद्यारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मं क्षेत्रज्ञमा
विद्यकरूपपरित्यागेन मामीश्वरं विद्धि जानीहि भारत एवं च क्षे
त्रं मायाकल्पितं मिथ्या क्षेत्रज्ञश्च परमार्थसत्यस्तद्भ्रमाधिष्ठान
मिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यज्ज्ञानं तदेव मोक्षसाधनत्वाज्ज्ञानमविद्या
विरोधिप्रकाशरूपं मम मतमन्यत्त्वज्ञानमेव तद्विरोधित्वादिति
अस्यायमभिप्रायः क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ विविच्य क्षेत्रज्ञस्य स्वात्मत्वेनैक्य
प्रतिपादनेनाहमीश्वरः सर्वदेहिदेहस्थः कर्ता तानि कर्माणि
तत्तद्देहिरूपेण कुर्वन्नस्मीति फलितं तथा च हिंसाबहुलयुद्ध
कर्मकर्तृ कथमहं समर्थो भवेयमिति यत्सर्वं पापमेवाश्रयेद
स्मान्हत्वैतानाततायिनः इत्यादिभिर्वाक्यैस्त्वया पापं किं तन्ना
शंकनीयं ममैव सर्वकर्मकर्तृत्वात् नहि मम कर्मभिर्लेपो व
र्तते तस्मात्त्वदाश्रयात्स्वधर्मस्याश्रेयसः श्रेयसो वा परिपाल
नाय न वयोहुव्यमिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकाख्यानाभिप्रायः २

मध्वभाष्य

भाषा अनुवाद टीका

क्षेत्रज्ञका व्यावहारिक स्वरूप कहा अब पारमार्थिक असंसारित्व
रूप कहते हैं कि हे भारत अर्जुन सोई क्षेत्रज्ञ संसारी जो जीव
तिसे यावत् क्षेत्र का आधार रूप हम को जानो क्यों कि साम वे
दके तत्त्वमसि महावाक्य का लक्ष्य अर्थविदेशकरके मेरेही रूप
का प्रतिपादन कियाहै और क्षेत्र तथा क्षेत्रज्ञ इनदोनो का जो
पृथक रूप ज्ञान सोई मेरे मतसे मुक्तिका हेतु है और सब ज्ञान
प्रतिबन्धके कारण हैं तथाहि सोई कर्म जो बन्धका हेतु नहो
और सोई विद्या जो मुक्तिकी हेतु होय बाकी कर्म सब परिश्रम
के हेतु और विद्या सकल शिल्प नैपुण्य मात्र अर्थात् कारीगरी
की चातुरी यह जानो हैं २ ॥

दोहा एम

सर्वक्षेत्रमे भारत क्षेत्रज्ञ मोकोजान क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानजो मैंतसो
ज्ञान २॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च य
त् स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ३

शांकरभाष्य टीका १

इदं शरीरमित्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोको
यमुपन्यस्यते तत् क्षेत्रं यच्चेत्यादि व्याचिख्यासितस्य ह्यर्थस्य संग
होपन्यासो न्याय्य इति यन्निर्दिष्टमिदं शरीरं इति तत् क्षेत्रमिति त
च्छब्दं न परामृशति यच्चेदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तद्यादृक् यादृशं स्वकी
यैर्धर्मैश्चशब्दः समुच्चयार्थो यद्विकारि यो विकारो यस्य तद्यद्विका
रि यतो यस्माच्च यत्कार्यमुत्पद्यते इति वाक्यशेषः स च यः क्षेत्र
ज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावः ये प्रभावा उपाधिकृताः शक्तयो यस्य
स यत्प्रभावश्च तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं यथाविशेषितं तत्
समासेन संक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु श्रुत्वावधारयेत्यर्थः ३

आनंदगिरिकृत टीका २

एवं श्लोकद्वयं व्याख्याय श्लोकान्तरमवतारयति इदमिति कुत्र
संग्रहोक्तिरुपयुज्यते तत्राह व्याचिख्यासितस्येति प्रतिपत्तिसौक
र्यार्थं संग्रहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः वक्ष्यमाणेऽर्थे श्रोतृमनःसमाधाना
र्थं सूत्रितो वाक्यार्थोपायविवरणप्रतिज्ञामभिप्रेत्याह यन्निर्दिष्ट
मिति इदं शरीरमिति यन्निर्दिष्टं तच्छरीरं तच्छब्दो न परामृशति
प्रकृतार्थत्वात्तस्येति योजना तत्क्षेत्रं ज्ञातव्यमित्यध्याहारः य
च्चेति येन रूपेण रूपवदिति तदेव क्षेत्रं विशेष्यते तस्य क्षेत्र
स्य स्वकीया धर्मा जन्मादयस्तैर्विशिष्टस्य ज्ञेयत्वं हेयत्वं फलति
चशब्दस्य यच्चेत्यस्यानन्तरेण समुच्चयार्थत्वमाह च शब्द इति विका
रित्वेनापि हेयत्वं सूचयति यद्विकारीति यतः कार्यं तत्सर्वं यस्मा
दुत्पद्यते तत्कारणवत् ज्ञातव्यमित्याह यत इति क्षेत्रमिव क्षे
त्रज्ञं ज्ञातव्यं दर्शयति स चेति ज्ञातव्यमिति सम्बन्धः [illegible]
पाधिकृतेत्यादि शक्तिवशात्तस्य ज्ञातव्यत्वं सूचयति यत्प्रभाव
इति तेनोक्तेन प्रभावेन तस्य ज्ञातव्यतेति शेषः कथं यथा विशे

क्षिते ते त्रे से त्रजीवा शाक्तोज्ञातमित्याशंक्य भगवद्वाक्यादित्याह तदिति

स्वामिकृतटीका ३ ॥ ३ ॥

(यद्यपि) तत्र चतुर्विंशतिभेदैर्भिन्ना प्रकृतिः क्षेत्रमित्यभिप्रेतं तथापि इह रूपे
ण परिगणितायामेव तस्यामहंभावेनाविवेकः स्फुटइति तद्विवेकार्थ
(क्षेत्र) मिदं शरीरमित्याद्युक्तं तदेतत्प्रपंचयिष्यन् प्रतिजानीते तत्क्षे
त्रमिति यदुक्तं मया क्षेत्रं तत्क्षेत्रं यत्स्वरूपतो जडदृश्यादिस्वभावं
याद्दक्याद्दशंच इच्छादिधर्मकं यद्विकारियैरिंद्रियादिविकारैर्यु
क्तं यतश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगात् भवति यदिति यैः स्थावरजंगमा
दिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः सच क्षेत्रज्ञो यो यत्स्वरूपतः यत्प्रभावश्च प्र
विंत्यैश्वर्ययोगेन यैः प्रभावैः संपन्नः तत्सर्वं संक्षेपतो मत्तः शृणु ३

पिशाचभाष्य टीका ४

यद्यायदात्मकं च शाक्तस्मस्त्व येयाद्दकयाद्दशं स्वकीयैर्धर्मैः वशाद्दः
(पति) इविवत् यद्विकारी विकारोस्यास्तीति विकारि येन योगविभागा
त्समासः यथायत्कार्यमुत्पद्यत इति वाक्यशेषः वशाद्दः इविवत्त
त्समासेन शृणु ३ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

तदिति तत्क्षेत्रं यच्च यद्द्रव्यं याद्दकये षांश्चाश्रयभूतं यद्विकारियै
वास्य विकाराः यतश्च यतो हेतोरिदमुत्पन्नं यस्मै प्रयोजनाय उत्पन्नमि
त्यर्थः यत्यत्स्वरूपं सच यः यत्स्वरूपः यत्प्रभावः ये वास्य प्रभावाः
तत्समासेन संक्षेपेण मत्तः शृणु ३ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

(इविज्ञो कार्यम्)
[illegible]र्थः ३ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

= तदेतत्प्रपंचयिष्यन् प्रतिजानीते तत्क्षेत्रमिति तत्क्षेत्रं
यत्स्वरूपतो जडदृश्यादिस्वभावं याद्दक् याद्दशं च इच्छा
दिधर्मकं यद्विकारि इंद्रियादिविकारैर्युक्तं यतश्च प्रक
तिपुरुषसंयोगाद्भवति यदिति यैः स्थावरजंगमादिभे
दैर्भिन्नमित्यर्थः सच क्षेत्रज्ञो यः स्वरूपतः प्रभाववतश्च।

रितैश्वर्ययोगेनयैः प्रभावैः संपन्नस्तत्सर्वं मे मतः ।

समासेन संक्षेपतः शृणु ३ ॥

वनमाली टीका ८

क्षेत्रादिस्वरूपं वक्तुं प्रतिजानीते तत् क्षेत्रमिति तत् क्षेत्रं तच्च प्रधाना
दिजडवर्गरूपं क्षेत्रं यत् स्वरूपं यादृक् च यत् प्रकारं यद्विकारि यच्च
यो विकारस्तद्यद्विकारः सोऽस्यास्तीति यद्विकारि येन विकारेण युक्त
मित्यर्थः यतश्च यत् यतः यादृशाद्धेतोरुत्पन्नं फलमेवं ततः प्रकृतेः
प्रतिगच्छति प्रवर्तत इति यत इत्यागतानि यस्य शब्देन तस्य रूपं सः
प्रवर्तकोऽपि यः यत्स्वरूपः यत्प्रभावश्च प्रभुत्वमनुकूलया दृशाम्
मर्थ्य वा नित्यर्थः तत्सर्वं मे मत्तः समासेन संक्षेपेण शृणु ३ ॥

ऊश्रमवैजयन्ती टीका ९

एवं चेतनाचेतनयोर्विलक्षणयोस्तादात्म्यसंबंधेन सामानाधिकरण्यमु
क्त्वाधुना क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संक्षेपेणोक्तं स्वरूपं विशदयितुमाह तदिति
तत् क्षेत्रमिति यत् प्रवेतन संघातरूपं क्षेत्रं शरीरं भवति तत् किमित्यपे
क्षायां तस्य विशेषणमाह यच्च सद्द्यं सत्कलं स्वरसद्रूपा याः प्र
कृतेः कार्यत्वात् इत्यनेनास्य मिथ्यात्वावस्तुत्वादिवादा निरस्ताः यादृ
क् येषामिंद्रियादीनामाश्रयभूतं यद्विकारि येर्जन्मादिभिः षड्विका
रैरूपेतं यतश्च यत्प्रयोजनाया प्रवृत्तं यथरस्य स्वरूपं च ज्ञानिय
मेन चकारप्रयोगस्सर्वं समुच्चयार्थः स च यः क्षेत्रज्ञो जीवलक्ष
णः परेशलक्षणश्च यत्स्वरूपः यत्प्रभावः ये वास्य प्रभावाः गुणाः प्र
कृत्यादिलक्षणास्तत्सर्वं समासेन संक्षेपेण मे मत्तः सकाशात् शृ
णु श्रवाहितमनाः स्वेष्ट्वर्णकरु ३ ॥

संक्षेपेणोक्तमर्थं विपरीतमारभ्य ते

मधुसूदनी टीका १०

तदिदं शरीरमिति प्रागुक्तं जडवर्गरूपं क्षेत्रं यच्च स्वरूपेण जडदृ
श्यपरिच्छिन्नादिस्वभावं यादृक् च इच्छादिधर्मकं यद्विकारि येरिंद्रि
यादिविकारैर्युक्तं यतश्च कारणात् यत्कार्यमुत्पद्यत इति शेषः प्र

एवायतः प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यदिति यैः स्थावरादिजंगमा
दिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः अज्ञानियमेन चकारप्रयोगात्सर्वसमुच्चयोद्र
ष्टव्यः सच क्षेत्रज्ञो यः स्वरूपतः स्वप्रकाशचैतन्यानंदस्वभावः यत्प्र
भावश्च ये प्रभावा उपाधिकृताः शक्तयो यश्च तनत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथा
त्म्यं सर्वविशेषणविशिष्टं समासेन संक्षेपेण मे मम वचनाच्छ्रु
त्वावधारयेत्यर्थः
३ ॥

सदानंदी टीका ११

एवं चाखंडवाक्यार्थमभिधाय समासतः विस्तरेणैतमेवार्थं वक्तु
मारभते हरिः १ जडवर्गात्मकं क्षेत्रं तच्छरीरमितीरितं जडं दृश्यं
परिच्छिन्नं यच्च वस्तु स्वरूपतः २ इच्छादिधर्मकं यादृग्यैर्विकारैः
समन्वितं यतश्चोत्पद्यते हेतोर्यत्कार्यं सचराचरं ३ स क्षेत्रज्ञः स्वरूपे
णयश्चिदानंदसद्विभुः यदुपाधिकृता यस्य प्रभावाः शक्तयोर्थतः ४
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं एतैः सर्वैर्विशेषणैः शृणु संक्षेपतस्त्वमेवाका
श्रुत्वावधारय ५ चकारपंचकेनात्रेत्ययः सर्वसमुच्चयः ३ ॥

नीलकंठी टीका १२

क्षेत्रक्षेत्रज्ञपदे विवरीतुमारभते तदिति यत्पूर्वं क्षेत्रं निर्दिष्टं तत्या
दृक्याहृग्धर्मकं स्वकीयैर्धर्मैरस्ति यद्विकारि यच्च तस्य विकाराः यतश्च
यत् यस्माद्विकाराद्यज्जायत इति शेषः तत्पूर्वोक्तं क्षेत्रं यच्च यत्स्वरू
पं यादृक्प्रकारकं यद्विकारि यच्च तस्य विकाराः यतश्च क्षेत्रा
वयवात् यज्जायते तत्तत् शृणु तथा स च क्षेत्रज्ञः यो यत्स्वरूपः यत्प्र
भावश्च तदपि मत्तः शृणु ३ ॥

आनंदी टीका १३

यच्च यत्स्वरूपं यादृक् च यत्प्रकारं यद्विकारि यैर्विकारैः रागद्वेषा
द्यः देहाश्रयेण संतीति यतश्च यदाश्रयाश्च यतः शुभाशुभक
र्म क्रियते च पुनः स सत् क्षेत्रज्ञः यो यत्स्वभावः यत्प्रभावो यद
स्य सामर्थ्यं मम तदेतत्सर्वं संक्षेपेण मत्सकाशात् शृणु
३ ॥

+ इदानीं नानादर्शनभेदेन व्यवस्थापितनानारूपस्थापितक्षेत्रस्यवेयत्वमात्रसामान्यलक्षणेन्द्रियादिकां विदेव
दर्शनक्रियामाश्रित्य तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुं वेदाद्यागमप्रसिद्धसांख्यप्रक्रियासमाश्रयणेन प्रतिपाद
यिष्यमाणक्षेत्रस्य स्वरूपस्य पदे हमाह ॥

रामकंटीटीका ५४

+ तत्क्षेत्रं तद्विकारसंयुक्तं तदपि शृणु तथा यतश्च विकारिणो
यद्विकारभूतं वस्तूपपद्यते तदपि शृणु तथा च क्षेत्रज्ञ एवमे
वयो यत्पर्यायः यत्स्वभावः यादृशश्च तत्सर्वं संग्रहेणोच्य
मानमवधारय तस्य वस्तुनः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वप्रतिपाद
नार्थमाह ॥ ३ ॥

लासिकी[illegible]टीका ५५

तत्क्षेत्रं यत्स्वरूपं तो जडदृश्यादिस्वभावं यादृक् च इच्छादिधर्म
कम् यद्विकारियैरिन्द्रियादिविकारैर्युक्तम् यतश्च प्रकृति
पुरुषसंयोगाद्भवति यदिति यैः स्थावरजंगमादिभेदैर्भि
न्नमित्यर्थः स च क्षेत्रज्ञो यः स्वरूपतः यत्प्रभावश्चाचिंत्यैश्व
र्ययोगेन यैः प्रभवैः संपन्नः तत्सर्वं समासेन संक्षेपतो भा
वेन संक्षेपेण मत्तः शृणु [illegible]
[illegible] ३ ॥

पंचोलीटीका

अष्टधाभिन्ना त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं सर्व
देहेन्द्रियविषयतया परिणता संहत्य मानाइदं शरीरमिमग्र क्षेत्रश
ब्देनोक्तं तत्त्व पंचविंशतिक प्रतिजानीते तत्क्षेत्रमिति तत्क्षेत्रं यच्च
यद्रूपं यादृक् यादृशं स्वकीयैः धर्मैर्युक्तं यद्विकारियैरिन्द्रियादिवि
कारैर्युक्तं यतश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगात् भवति यच्च यत्प्रकारैः स्थाव
रजंगमादिभेदभिन्नं स च क्षेत्रज्ञो यः यत्स्वरूपः यादृश यत्प्रभावः अ
चिंत्यैश्वर्ययोगेन यैः प्रभावैः संपन्नः तत्समासेन संक्षेपतो मे मत्तः शृ
णु ३

संक्षेपेणोक्तमर्थं विवृणोति तत्क्षेत्रमिति तदिदं शरीरमिति आत्म-
नं जडत्वर्णरूपं क्षेत्रं यत्क्षयस्वरूपेण जडदृश्यपरिच्छिन्नादिस्वभावं
यादृक्चेच्छादिधर्मकं यद्विकारि यैरिंद्रियादिविकारैर्युक्तं यतश्च
कारणाद्यत्कार्यमुत्पद्यते इति वाक्यशेषः अथवा यतः प्रकृतिपुरु-
षसंयोगाद्भवति ये स्थावरादिजंगमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः अत्र
नियमेव कारप्रयोगात्सर्वसमुच्चयो द्रष्टव्यः क्षेत्रज्ञोनि दि-
ष्टः सचयत्प्रभावो ये प्रभावाउपाधिकृताः शक्तयो यस्येति तत्क्षे-
त्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं सर्वविशेषणविशिष्टं समासेन संक्षेपेण मे
ममवचनाच्छृणु श्रुत्वावधारयेत्यर्थः ३॥

मधुभाष्य

३॥

भाषा अनुवाद टीका

यद्यपि यहां चौविस प्रकार की प्रकृति को क्षेत्र कहते हैं तौभी
देहरूप परिणाम कहे रूपान्तर प्राप्ति को प्राप्त भई वही प्रकृ
ति मे अहंरूप अविवेक हेतु से सोई प्रकृतिके विवेकके अर्थ
इस शरीर को क्षेत्रमात्र कहा उसीके विस्तार की इच्छासे प्रति
ज्ञा करते हैं कि मेरा कियाहुआ जो उक्त स्वरूप जड दृश्य आदि
स्वभाव और यादृश इच्छादि धर्मयुक्त और जैसे इन्द्रियादिविका
र मे युक्त और जैसे प्रकृतिपुरुष के संयोग से जन्मै और जिस
प्रकार स्थावर जङ्गम भेदसे नानारूप होय सोई जो क्षेत्रज्ञ स्व
रूप से जो है और अचिन्त्य ऐश्वर्यके द्वारा जो जो प्रभावसे स
म्पन्न होय है सो सब संक्षेप से मुझसे श्रवण करो यह भगवा
न अर्जुन से कहा ३ ॥

दोहा

जोदि विकारी याहिसें क्षेत्र कहैं तिह कोय जोदि प्रभावं सो क्षेत्र
ज्ञ मो संक्षेप सुण सोय ३ ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथ
क् ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५ ॥

शांकरभाष्ये टीका १

तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं विवक्षितं स्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररोच
नार्थं ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं
कथितं छन्दोभिः छन्दांसि ऋगादीनि तैश्छन्दोभिर्विविधैर्ना
नाप्रकारैः पृथक् विवेकतो गीतं किञ्च ब्रह्मसूत्रपदैश्च एव ब्र
ह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पद्यते गम्यते ज्ञाय
ते ब्रह्मेति तानि ब्रह्मसूत्रपदैरेव उच्यन्ते तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो
र्याथात्म्यं गीतमित्यनुवर्तते आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिभिर्हि ब्र
ह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते हेतुमद्भिर्युक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्निःसंशय
रूपैर्निश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ४ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

श्लोकान्तरस्य तात्पर्यमाह तदित्यादिना विवक्षितं जिज्ञासितमित्य
र्थः स्तुतिफलमाह श्रोत्रिति न केवलमास्तिकैरेव तत् क्षेत्रादियाथात्म्यं
सम्भावितं किन्तु वेदवाक्यादपीत्याह छन्दोभिश्चेति ऋगादीनां
चतुर्णामपि वेदानां नाना प्रकारत्वं शाखाभेदादुक्तं न केवलं श्रु
तिस्मृतिसिद्धमुक्तं याथात्म्यं किन्तु यौक्तिकञ्चेत्याह किञ्चेति का
नि तानि सूत्राणीत्याशंक्याह आत्मेत्येवेति आदिपदेन ब्रह्मवि
दाप्नोति परमथ योऽन्यां देवतामित्यादीनि विद्याविद्यासूत्राण्युक्ता
नि आत्मेति तु तेषामुपादानं तच्च तेषामुपलक्षणं अथातो ब्रह्मजि
ज्ञासेत्यादीन्यपि सूत्राण्यत्र गृहीतान्यन्यथा छन्दोभिरित्यादिना
पौनरुक्त्यादिति मत्वा विशिनष्टि हेतुमद्भिरिति ४ ॥

स्वामिकृत टीका ३

कैर्विस्तरेणोक्तं यदपेक्षायामाह ऋषिभिरिति ऋ
षिभिर्वसिष्ठादिभिर्योगशास्त्रेषु ध्यानधारणादिविषयत्वेन वैरा
ग्यादिरूपेण बहुधा गीतं निरूपितं विविधैश्छन्दोभिर्नित्यनैमित्तिकका

स्वविषयैः छंदोभिर्वेदैर्नानायजनीयदेवतादिरूपेण गीतं ब्रह्मणः सू
त्रैः पदैश्च ब्रह्मसूत्रैर्नेसूच्यते प्रमितिरिति ब्रह्मसूत्राणि यतो वा इमानि भू
तानि इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्वाक्यानि तथा च ब्रह्म
पद्यते गम्यते साक्षात्तत्प्रतिपाद्यते येन इति पदानि स्वरूपलक्षणपराणि
सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादीनि तैश्च बहुधा गीतं किंच हेतुमद्भिः सदे
व सौम्येदमग्र आसीत् कथमसतः सज्जायेतेति तथा को ह्येवान्यात्कः
प्राण्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यात् एष ह्येवानंदयतीत्यादि यु
क्तिमद्भिः विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया संदिग्धार्थप्र
तिपादकैरित्यर्थः तदेवमनेन विस्तरेणोक्तं दुःसंग्रहं संक्षेपतः तु
मे कथयिष्यामि शृण्वित्यर्थः यद्वा अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि
ब्रह्मसूत्राणि गद्यंते तान्येव ब्रह्म पद्यते निश्चीयते प्रमितिरिति पदानि
तैर्हेतुमद्भिः ईक्षतेर्नाशब्दमानंदमयोऽभ्यासादित्यादिभिर्युक्तिमद्भि
र्विनिश्चितार्थैः शेषं समानं ४ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

पमि

ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्योगप्रादीति छंदोभिर्मंत्रैर्विविधैर्नानाप्रका
रैः पृथग्विवेकाज्ञीनेदर्शितं किंच ब्रह्मणः प्रतिपादकानि सूत्राणि
पदानि पद्यंते एभिरिति ४ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

ऋषिभिरिति तदिदं देहदेहिनत्वयाथात्म्यमृषिभिः पराशरादिभिः ब
हुप्रकारं गीतं अहं त्वं च तथान्ये च भूतैरुह्यामः पार्थिव गुणप्रवाह
पतितो भूतवर्गोऽपि यात्ययं कर्मवश्यो गुणास्तेते सत्वाद्याः पृथिवी
पते अविद्यासंचितकर्म तच्चाशेषजंतुषु आत्मा शुद्धोऽक्षरः शांतो
निर्गुणः प्रकृतेः परः तथापिंडः पृथक्यतः पुंसः शिरः पाण्यादिल
क्षणः ततोऽहमिति कुत्राहं संज्ञां राजन् करोम्यहं तथा च किं त्वमेत
च्छिरः किं त्वं शिरस्तव तथोदरं किमु पादादिकं त्वं वै तवैतत्किमुही
पते समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूय व्यवस्थितः कोऽहमित्येव निपु
णो भूत्वा पार्थिव चिंतयेति एवं विवेकयोगाश्रियो वासुदेवात्मक
त्वेवाहुः इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सत्वं तेजो बलं धृतिः वासुदेवात्मकान्या

ज्ञः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव चेति छन्दोभिर्विविधैः पृथक् विविधैः छन्दोभिः
ऋग्यजुःसामाथर्वभिः देहात्मनोः स्वरूपं पृथक् गीतं तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरा
पः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नं अन्नात्पुरुषः स
वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः इति शरीरस्वरूपमभिधाय तस्मादेतं
प्राणमयं तस्मादेतं मनोमयमभिधाय तस्माद्वा एतस्मादात्म
नोमयमन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति क्षेत्रज्ञस्वरूपमभिधाय
तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इति क्षे
त्रज्ञस्यान्तरात्मतया आनन्दमयः परमात्माभिहितः एवमेकात्मा
थर्वसु च तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पृथग्भावस्तयोर्ब्रह्मात्मकत्वं च ब
हुधा गीतं ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ब्रह्मप्रतिपा
दनसूत्राख्यपदैः शारीरिकसूत्रैर्हेतुरूपकैः विनिश्चितैर्निर्णीतै
र्नैवियदश्रुतेरित्यारभ्य क्षेत्रप्रकारनिर्णय उक्तः नात्माश्रुतेर्नित्य
त्वाच्च ताभ्यः इत्यारभ्य चोत्पत्त्येवमादिभिः क्षेत्रज्ञयाथात्म्यनिर्णय उ
क्तः परात्तु तच्छ्रुतेरिति च भगवत्प्रवर्त्यत्वेन भगवदात्मकत्वम
के एवं बहुधा गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं मया संक्षेपेण स्पष्टमु
च्यमानं शृणु इत्यर्थः ४ ॥

आदिश्लोकद्वयार्थम्

अभिनवगुप्तकृत टीका ९

लटार्थ ४ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अथ केषु विस्तरेणोक्तस्यायं संवादमित्याह ऋषिभिरिति ऋषिभि
र्याज्ञवल्क्यवसिष्ठादिभिरष्टाङ्गयोगधारणावैराग्यनित्यनैमित्तिककर्म
व्रतोपवासादिभिः पदार्थैर्बहुधा गीतं निरूपितं छन्दोभिर्वेदैर्विविधैर्मन्त्रब्राह्म
णादिरूपैर्नानाप्रकारैर्जनैः पदैर्देवतादिरूपेण गीतं ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च
ब्रह्मसूत्रपदैः विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यतो वा इमानि भू
तानि जायन्ते इत्यादिभिरुपनिषद्भिर्भागैर्हेतुमद्भिः सदेव सोम्येदमग्र आ
सीत् कथमसतः सज्जायेत इत्यादियुक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः ४ ॥

वनमाली टीका ८

विश्वासाय प्रामाणिकत्वमाह ऋषिभिरिति बहुविधैः ऋषिभि

गीतं बहुधा गीतं पुनः पुनरभ्यस्तं वा विविधैः छंदोभिर्वेदैः पृथग्वि
विधैस्तथा हेतुमद्भिः निर्णयानुकूलन्यायवद्भिः विनिश्चितै रिदमदो
नेति संदेहं परिहृत्य निश्चयवत्तानन्तन केवलसूत्रैरथातो ब्रह्मजि
ज्ञासेत्यादि शारीरकमीमांसासूत्राणां पदैश्च निर्णीतं यत्तत्क्षेत्र
पद्यब्रह्मसूच्यते सूच्यते किंचिद्व्यवधानेन प्रतिपा[illegible]तपभिरिति
ब्रह्मसूत्राणि यतो वा इमानि जायन्ते इत्यादीनि तटस्थलक्षणपरा
णि वाक्यानि तथा पद्यते साक्षात्प्रतिपाद्यते पभिरिति पदानि स्व
रूपलक्षणपराणि सत्यं ज्ञानमित्यादीनि तैर्ब्रह्मलक्षणैः सूत्रैः पदै
श्च हेतुमद्भिः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य
तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसज्जायेतेति
नास्तिकमतमुपन्यस्य कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथ
मसतः सज्जायेतेत्यादियुक्तीः प्रतिपादयद्भिर्विनिश्चितैः रुपक्र
मोपसंहारैकवाक्यतया निःसंदिग्धार्थप्रतिपादकैर्बहुधा गीतं
चेति तत्र छं सूत्रशब्दस्यर्षिवा[illegible]प्रयोगात् रूढस्य कष्टकल्पनयाक्ष
तिपरत्ववर्णनस्याप्रामाणिकत्वात् सत्यत्वज्ञानत्वादेर्ब्रह्मभिन्न
त्वे मिथ्यात्वेन कर्तृत्ववत्स्वनपास्वरूपलक्षणत्वासंभवात् मिथ्या
भूतस्यापि स्वरूपत्वे कर्तृत्वादेरपि स्वरूपलक्षणतापत्तेः ब्रह्माभि
न्नत्वे लक्षणत्वासंभवात् नहि घटो घटस्य लक्षणं चेद्देशात्वाय
स्याप्रकृष्टप्रकाशवत्कर्तृत्वाद्युपस्याप्यस्य ब्रह्मणि धर्मस्याभा
वेन तटस्थत्वासंभवात् शाखयानादृश यमौत्पस्याप्यत्वेनारादि
याहृत्ततयाचैतद्वोधेनस्यात् ४ ॥

ऊत्तमवैजयन्ती टीका ५

नन्विदं देवदेवज्ञर्याथात्म्यं विस्तरेणकैः [illegible] कं यत्समासेन त्वं ब्रूषे इ
ति चेत्तत्राह ऋषिभिरिति ऋषिभिः पराशरव्यासादिभिः बहुधा
गीतं बहुप्रकारेण कथितं ब्रह्म एवं वचनं यान्येव भूतेऽ[illegible]म पार्थि
वगणप्रवाहपतितो भूतवर्गोऽपि यात्यपैकमेव प्राणगणाशये तेन स
माया: पृथिवीपते प्रविशाम्यविनेकमतवाशेषेण जगत्त्वञ्च आत्मा
प्रहोतारं ग्रान्तोनिर्गुणः प्रकृतेः परः तथापि पुरः पृथक्पुंसः शि

रः पाण्यादिलक्षणः ततोऽहमिति कुत्रैवं संस्थां राजन्करोम्यहम् तथा
वकिं त्वमेतच्छिरः किं नु शिरस्तव तथोदरम् किमु पादादिकं त्वं वै तवै
तत्किं महीपते समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूय व्यवस्थितः कोऽहमित्येव
निपुणो भूत्वा पार्थिव चिंतयेदिति एवं विविक्ताये महर्षयो वासुदेवात्म
कत्वेनाहुः इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सत्वं तेजो बलं धृतिः वासुदेवात्मका
न्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव चेति एवं वेदैश्छंदोभि[illegible]विविधैः पृथक्वि
विधैः सर्वैः छंदोभिः ऋग्यजुःसामाथर्वभिर्वेदैर्देहात्मनोः स्वरूपं पृथ
क्पृथग्गीतं तस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुर्वायोर
ग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नं अन्ना
त्पुरुषः स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः इति शारीरस्वरूपमभिधाय त
स्मादन्तरं प्राणमयं तस्मादन्तरं मनोमयमभिधाय तस्माद्वा एतस्मान्म
नोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति क्षेत्रज्ञस्यान्तरात्मतया आनंद
मयः परमात्माभिहितः एवमृक्सामाथर्वस्वपि तत्र तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः
पृथग्भावस्तयोर्ब्रह्मात्मकत्वं च स्पष्टं गीतं ब्रह्मसूत्रपदैः ब्रह्मप्र
तिपादनसूत्राख्यपदैः शारीरकसूत्रैः यद्वा ब्रह्म सूच्यते याप्यात्मानं
प्रतिपाद्यन्ते एभिस्तानि ब्रह्मसूत्राणि पद्यते ब्रह्म प्राप्यते एभि[illegible]स्ता
नि पदानि ब्रह्मसूत्राणि च पदानि चेति तानि तैः शारीरकसूत्रैः सा
ध्यसाधनस्वरूपप्रतिपादकैरुपनिषद्वाक्यैश्चाप्यर्थः हेतुमद्भिः
हेतुयुक्तैः विनिश्चितैः निर्णयान्तैः न विहस्तुतेरीश्वरारम्भस्तत्र प्रकारनि
र्णीय उक्तः नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः इत्यारभ्य ज्ञोऽत एवेत्यादिभिः क्षे
त्रज्ञयाथात्म्यं बहुधा गीतं तथा पदैरुपनिषद्वा[illegible]क्यैस्ताभ्यां तयोर्या
थात्म्यं बहुप्रकारं गीतं मयात्र संक्षेपेण स्पष्टमुच्यमानं मे मत्तः शृणि
त्यर्थः ४ ॥

मधुसूदनी टीका १०

केर्विस्तरेणोक्तस्यायं संक्षेप इत्यपेक्षायां श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थं स्तव
त्राह ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्योगशास्त्रेषु धारणाध्यानविषयत्वेन बहुधा
गीतं निरूपितं एतेन धर्मशास्त्रप्रतिपादकमुक्तं विविधैर्नित्यनै
मित्तिककाम्यकर्मादिविषयैः छंदोभिर्ऋगादिमंत्रैर्ब्राह्मणैश्च पृथ
क् विवेकतो गीतं एतेन कर्मकांडप्रतिपादकमुक्तं ब्रह्मसूत्रपदैश्च

पा

स्मात्वै

वब्रह्मसूत्रनेसूच्यतेकिंविशिष्टवपानेनप्रतिपाद्यतेप्रभिरितिब्रह्मसू
त्राणियतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभि
संविशंतीत्यादीनितटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्वाक्यानितथापद्य
तेब्रह्मसाक्षात्प्रतिपाद्यतेपभिरितिपदानिस्वरूपलक्षणपराणिस
त्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादीनितैर्वलणःसूत्रैःपदैश्चहेतुमद्भिःसदेव
सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्यपहैकआहुरसदे
वेदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंतस्मादसतःसज्जायेतेतिनास्तिक
मतमुपन्यस्यकुतस्तुखलुसोम्यैवंस्यादितिहोवाचकथमसतःसज्जा
येतेत्यादियुक्तीःप्रतिपादयद्भिर्विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्य
तयासंदेहशून्यार्थप्रतिपादकैर्बहुधागीतेवक्ष्यतेनज्ञानकांडप्रति
पादनसमर्थे एवमेतैर्यतिविस्तरेणोक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यंसंक्षेपे
णाहंकथयिष्यामिनतुविस्तरेणेत्यर्थः अथवाब्रह्मसूत्राणितानिपदा
निचेतिकर्मधारयः तत्रविद्यासूत्राणिआत्मेत्येवोपासीतेत्यादीनिअ
विद्यासूत्राणिनसवेदयथापशुरित्यादीनितैर्गीतमिति [illegible]
[illegible] ४ ॥

सदानंदी टीका ॥

केचिदेविस्तरेणोक्तंयस्यसंक्षेपउच्यते इत्यत्राहल्लवनीशःश्रोत्रधीरो
चनायुतत् १ ऋषिभिःसर्वधर्मज्ञैर्वसिष्ठादिभिरादरात् बहुधातत्व
स्वरूपंमोक्षोपायेनिरूपितं २ ऋगादिमंत्रैःपृथक्कंयज्ञात्मणोश्चविवे
कतःयैर्वाक्यैःसूच्यतेब्रह्मगम्यतेयुक्तिसंयुतैः ३ उपक्रमोपसंहारा
दैक्यवाक्यतयादरात् निश्चयोत्पादकैःसम्यग्गीतमद्वैततत्परैः ४
सदेवेत्यादिवाक्योक्तैर्हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः कुतस्तुखलुसोम्यैवंस्या
दित्यादिकहेतुभिः ५ नास्तिकादेर्निरासायबहुधागीतमित्यपि प
तैर्यद्विस्तरेणोक्तंतत्संक्षेपेणतेब्रुवे ६ ॥ ४

नीलकंठी टीका ॥

वक्ष्यमाणेर्थेप्रमाणमाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठाद्यैर्बहुधागी
तेयोगवासिष्ठादौप्रतिपादिते छंदोभिर्वेदैर्मंत्रैर्वा पृथक्प्रतिशा
खंअनेकप्रकारंगीते ब्रह्मसूत्रैदैःब्रह्मणःसूचकानिपदानिसत्र

त्विमवाक्यभावमापन्नानि तैर्ब्रह्मसूत्रैर्ब्रह्मणवाक्यैस्तत्त्वमसी
त्यादिभिरित्यर्थः हेतुमद्भिः अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छ अद्भिः
सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजा इत्यादिना कार्यलिंगात्मनुमानानि ब्रह्मा
ख्येणमायप्रदर्शयतो हेतुवद्भिः विनिश्चितैः असत्कार्यवादेन
सकलशंकापंकक्षालनेन निश्चितार्थैः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं प्रपन्नैः
सर्वैः पद्धतिनेन तत्त्वज्ञ इति ह्यर्थेण संक्षेपः ४ ॥

अत्रश्रुतिं जनयति ॥

आनंदीटीका १३

ऋषिभिः याज्ञवल्क्यादिभिः बहुधा नानास्मृतिवाक्यैः छन्दोभि
र्वेदैः नानामंत्रब्राह्मणोपनिषत्प्रकारैः ब्रह्मसूत्रैर्वेदान्तसूत्र
पदैः कीदृशैर्हेतुमद्भिः यत्प्रतिपन्नहेतुसिद्धान्तादिवाक्यार्थवा
क्यार्थयुक्तैः [illegible] ॥ ४ ॥

रामकंठीटीका १४

ऋषिभिः स्मृतिभिर्बहुधा बहुप्रकारं तत्र तत्र स्मृतिशास्त्रेषु गी
तं तथा छन्दोभिर्विविधैर्वेदशाखाभेदेन नानारूपैरत एव पृथ
क् पृथक् प्रकरणभेदेन गीतं ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव शारीरकस्य भागो वेदस्य
वेदान्त उच्यते तस्य यानि पदान्यवान्तरवाक्यानि तैर्हेतुमद्भिरुप
पत्तिसंयुक्तैर्विनिश्चितं विशेषेण क्रमनिश्चयमेवं वेदान्तस्मृति
प्रसिद्धत्वमनेन वक्ष्यमाणस्य क्षेत्रादिप्रतिपादकस्यार्थस्य प्रोक्तं
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ४ ॥

लासिकी [illegible]टीका १५

नन्वेवं चेद [illegible] तर्हि [illegible]

एवं वक्तव्य मित्यत आह ॥

ऋषिभिः श्रीवसिष्ठादिभिर्बहुधा बहुभिः प्रकारैरनुत्तरवे
दान्तसांख्यन्यायादिशास्त्रेषु सम्यक् गीतमुपलालितं तथा विवि
धैर्नानाप्रकारैश्छन्दोभिर्वेदैरुपनिषद्वाक्यैश्च गीतं ब्रह्मणः सू

दैः पदैश्च ब्रह्मसूत्रैर्ब्रह्म सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि यतो वा
इमानि भूतानि जायंते इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराणि तथा
च ब्रह्म पद्यते गम्यते साक्षाज्ज्ञायते एभिरिति पदानि स्वरूपल
क्षणपराणि सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादीनि तैश्च बहुधा गी
तम् किंच हेतुमद्भिः सदेव सोम्येदमग्र आसीत् कथमसतः
सज्जायेतेति तथा को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनं
दो न स्यात् एष ह्येवानंदयातीत्यादियुक्तिमद्भिर्विनिश्चितैरुपक्र
मोपसंहारवाक्यैकवाक्यतया संदिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः
यद्वाथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि ब्रह्मसूत्राणि गृह्यन्ते तान्ये
व ब्रह्म संपद्यते निश्चीयते एभिरिति पदानि तैर्हेतुमद्भिः ईक्ष
तेर्नाशब्दम् आनंदमयोऽभ्यासादित्यादिभिर्युक्तिमद्भिर्विनि
श्चितार्थैः अतस्तेषां विस्तरतस्त्वयापि प्रसिद्धमेव तथाप्यहं समा
सेन व्याचक्षे इति [illegible] ४ ॥

पंचोलीटीका

तेन तेन तत्त्वयाथात्म्यस्यानंतत्वमस्य अतश्च विस्तरेणोक्तिस्यानं
दर्शयन् तद्याथात्म्यं विवक्षितं श्रोतुः बुद्धिप्ररोचनाय स्तौति ऋषिभि
र्वसिष्ठादिभिः विविधैः नानाप्रकारैः छंदोभिः जगत्यादिभिः हेतुमद्भि
र्युक्तियुक्तैः विनिश्चितैः निःसंदिग्धैः ब्रह्मतत्त्ववाचकैः पदैः वेदवाक्यैः
तेन तेन तत्त्वयाथात्म्यं बहुधा पृथक् विवेकेन गीतं ४ ॥

रणवीरसभिद्योतिनी

इदानीं देवदेवतत्त्वयाथात्म्यं श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थमाह ऋषि
भिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्योगशास्त्रेषु ध्यानधारणाविष
येषु वैराजादिरूपेण बहुधा गीतं निरूपितं विविधैश्छंदोभिर्नित्यनै
मित्तिककाम्यविषयैश्छंदोभिर्वेदैर्नानायजनीयदेवतादिरूपे
ण गीतं ब्रह्मसूत्रपदैश्च ब्रह्म सूच्यते सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्रा
णि तटस्थलक्षणपराणि यतो वा इमानीत्यादीन्युपनिषद्वाक्या

नितयाब्रह्मप्यपतेसाज्ञाज्ञायते यभिरितिपदानिस्वरूपलक्ष
णपराणिवाक्यानिसत्यंज्ञानमित्यादीनितैश्चब्रह्मध्यगीते
किंच द्वैतमाह्निः सदेवसोम्येदमग्रआसीत्कथमसतःसज्जाय
ते इत्यादिश्रुतिभिर्द्विविनिश्चितैर्निश्चितयप्रत्ययोत्पादकैरित्य
र्थः ४॥

मपुभाष्य

८॥

भाषा अनुवाद टीका

किसके कहे विस्तार वचन का यह संक्षेप है इसपर कहते हैं
कि जो अवशिष्ठादिकों ने योग शास्त्रमे ध्यान धारणादि का
विषय परमेश्वर का विषय परमेश्वर का विराटरूप नाना प्र
कार से निरूपण किया है और जो वशिष्ठादिकों ने नित्यनैमि
त्तिक काम्यकर्म आदि विविध प्रकार से वेदके द्वारा भिन्न भि
न्न अनेक पूजनीय देवतारूप से प्रगट किया है और ब्रह्मसू
त्र अर्थात् जिससे ब्रह्मका निरूपण होता है तात्पर्य यह कि
जिससे समस्त भूत जन्मते हैं इत्यादि तटस्थ लक्षणरूप उप
निषद वाक्य जो ब्रह्मसूत्र और जिसके द्वारा ब्रह्मका साक्षात्का
र ज्ञान किया जाता है यता वता स्वरूप लक्षण अर्थात् सोई ब्र
ह्म सत्य ऐसा ज्ञान औरआनन्दरूप इत्यादि श्रुतियों ने हेतु युक्त
पद कहा अर्थात् हे सौम्य इस सृष्टिके पूर्व यह जगत् सतमा
त्र था असत से सत कैसे जन्मै जो इस हृदय आकाशमे आन
न्दरूप आत्मा न होता तो अपान औ प्राण वायु की चेष्टाको क
रता इससे यह आत्माही प्राणियोंको आनन्द युक्त करै है इन
सब श्रुति विशिष्ट ब्रह्म सूत्रादिकों से कहा है सोई संक्षेपसे
सुनो अथवा नित्यनैमित्तिक प्रायश्चित उपासनारूप साधनच
तुष्टय से सम्पन्न होनेके वादि ब्रह्म जिज्ञासा करै इत्यादि वेद
व्यास प्रणीत को ब्रह्मसूत्र कहते हैं परमेश्वरके ईक्षितृत्व हेतु
से प्रकृतिको जगत्का कारण नहीं कहि सकते और सब श्रुति
योंमे आत्माको आनन्दमयत्व कहा है उससे ये आनन्दमय हैं
इत्यादि युक्तियोंसे निश्चित है अर्थ जिन सूत्रोंका सोई कहा हे
तुमद्भिर्विनिश्चितैः ४ ॥

दोहा

बहुविध ऋषिहूं कह्यो भात विविध भिन वेद ब्रह्मसूत्र पद हे
तुमत करी विनिश्चित भेद ४ ॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ५

शांकरभाष्य टीका १

स्तत्वाभिमुखीभूतायाक्तेनायाह भगवान् महाभूतानि महान्ति च तानि भूतानि सर्वविकारव्यापकत्वाद्भूतानि च सूक्ष्माणि न स्थूलानि स्थूलानि त्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधायिष्यन्ते ऽहंकारो महाभूतकारणमहंप्रत्ययलक्षणोऽहंकारणं बुद्धिरध्यवसायलक्षणा तत्कारणमव्यक्तमेव च न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिः मम माया दुरत्ययेत्युक्तं एवशब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः एतावत्येवाष्टधाभिन्ना प्रकृतिः चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्ध्युत्पादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि तानि दशैकञ्च किं तत् मन एकादशं सङ्कल्पाद्यात्मकं पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयास्तान्येतानि सांख्याश्चतुर्विंशतितत्वानि आचक्षते ५ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

क्षेत्रादि यथात्मशुद्ध्या फलेनाभिनाय किन्तदिति जिज्ञासवे यथोद्देशं क्षेत्रं निर्दिशति तत्रेति महत्वे हेतुमाह सर्वेति भूतशब्देन स्थूलानामपि विशेषाभावाद्ग्रहे का हानिरित्याशंक्याह स्थूलानीति अहंकारोऽहंप्रत्ययलक्षण इति सम्बन्धः भूतानां प्रातीतिकत्वेनाभिमानमात्रात्मत्वे मत्वाहंकारं विशिनष्टि महाभूतेति महतः परमित्यादौ प्रसिद्धं महत्त्वलक्षणमहंकारहेतुमाह अहंकारेति ईश्वरशक्तिरित्युक्ते वै तन्यमपि शङ्क्यते तदर्थमाह ममेति अवधारणरूपमर्थमेव स्फुटयति एतावत्येवेति पञ्चतन्मात्राण्यहंकारो महदव्याकृतमित्यष्टधाभिन्नत्वे मूलप्रकृत्या सह तन्मात्रादिभेदानां समुच्चयश्चकारार्थः दशेन्द्रियाण्येव विभज्य दर्शयति श्रोत्रेत्यादिना तदेव प्रश्नद्वारा स्फुटयति किन्तदिति शब्दादिविषयशब्देन स्थूलानि भूतानि गृह्यन्ते उक्तेषु तन्मात्रादिषु तत्वान्तरीयसम्मतिमाह तानीति ५ ॥

श्री॰
गी॰ टी॰
त्र॰
४८

चतुर्विंशति तत्त्वान्युक्ता
नि॰

स्वामिकृत टीका ६

तत्रक्षेत्रस्वरूपमाह महाभूतानीति द्वाभ्यां महाभूतानि भूम्यादीनि
अहंकारस्तत्कारणभूतः बुद्धिः विज्ञानात्मकं महत्तत्त्वं अव्यक्तं मूल
प्रकृतिः इंद्रियाणि बाह्यानि दशैकं च मनः इंद्रियगोचरा अपि पंच
तन्मात्ररूपाः पंचशब्दादयः आकाशादिगुणाविशेषतयाभिव्यक्ताः संतः
इंद्रियविषयाः पंच ५ ॥

विश्वावभाष्ये टीका ५

अहंकारो महाभूतकारणं तत्कारणं महाभूतकारणमव्यक्तमीश्व
रशक्तिः ममभायाडरत्ययेत्युक्तं पंचबुध्युत्पादकत्वात्त्रिवर्तकत्वात्
पंचबुद्धींद्रियाणि मनश्च पंचेंद्रियगोचराः शब्दस्पर्शरूपरसगंधा
स्तान्येतानि सांख्याश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते ५ ॥

रामानुजभाष्ये टीका ५

महाभूतानीति क्षेति महाभूतानि क्षेत्रारंभकद्रव्याणि पृथ्व्यप्तेजोवा
य्वाकाशमहाभूतानि अहंकारो भूतादिः बुद्धिर्महान् अव्यक्तं प्रकृतिः
दे॰ इंद्रियाणि दशैकं चेति श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणा
निपंचज्ञानेंद्रियाणि देहविकारा उच्यंते यद्यपीच्छाद्वेषसुखदुःखान्या
त्मधर्मभूतानि तथाप्यात्मनो देहसंबंधप्रयुक्तानीति देहकार्यतया
देहविकारानीत्युच्यंते तेषां प्रकृष्टधर्मत्वेन प्रकृष्टः सुखदुःखयोर्भोक्तृत्वे
हेतुरिति वक्ष्यते संघातश्चेतना धृतिः आधृतिराधारः सुखदुःखे विभं
जानस्य भोगापवर्गौ साधयतश्चेतनस्याधरतयोपयोगो भूतसंघात
प्रकृत्यादिरूपिण्यंते तनुद्वारमिंद्रियाश्रयमुक्तं ५ ॥

आदि श्रीराम...

अभिनवगुप्तकृत टीका ८

स्पष्टार्थं ५ ॥

परमार्थप्रपाती टीका ७

तत्र प्रथमं क्षेत्रस्वरूपमाह महाभूतानीति द्वाभ्यां महाभूतानि भूम्या
दीत्यत्र भवगोचरत्वात्प्रथममुपन्यस्तानि अहंकारस्तत्कारणभूतः
सत्रिविधः सात्त्विकादिभेदेन स च क्रमेण अहंकारः ज्ञानशक्तिक्रिया
शक्तिद्रव्यशक्त्युत्पादकस्तत्र तामसादहंकारादाकाशादिरूपा

कीनां शब्दादितन्मात्ररूपाणामुत्पत्तिः अनेन तन्मात्ररूपाएव
शब्दादयो बुद्धिर्विज्ञानात्मकं महत्तत्वमव्यक्तं मूलप्रकृतिः इंद्रिया
णि बाह्यानि एकं मनः इंद्रियगोचराश्च पंच तन्मात्रारूपाएव शब्दा
दय आकाशादिविशेषगुणतया व्यक्ताः संत इंद्रियविषयाः पंच ।
तदेवं चतुर्विंशतितत्वान्युक्तानि ५ ॥

वनमाली टीका ८

प्रतिज्ञातमाह महाभूतानीति महाभूतान्याकाशादीनि पंच अहंका
रो भूतादिकारणं त्रिविधो बुद्धिर्महत्तत्वं अव्यक्तं त्रिगुणात्मकं प्रधा
नं पंच ज्ञानेंद्रियाणि त्वक्चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनानि पंच कर्मेंद्रियाणि
वाक्पाणिपादगुदोपस्थानि एकं मनः ज्ञानेंद्रियविषयाः शब्दस्पर्शरू
परसगंधाः एवं चतुर्विंशतितत्वात्मकं क्षेत्रं ५ ॥

उत्तमवैनयन्ती टीका ९

तत्र क्षेत्रमित्यहं पदेन यदुक्तं प्रतिज्ञातं तत्क्षेत्रस्वरूपमाह द्वाभ्याम्
महाभूतानीति महाभूतानि देहारंभकाणि पंच पृथिव्यप्तेजोवाय्वा आ
काशात्मकानि द्रव्याणि अहंकारो महाभूतकारणभूतोऽभिमानल
क्षणः बुद्धिरहंकारकारणमध्यवसायलक्षणं महत्तत्वं अव्यक्तं मह
त्तत्वकारणं सत्वरजस्तमोगुणत्रयात्मकं प्रधानं एवकारेण सर्वस्य
कारणमेवेदं न कस्यापि कार्यमिति सूचितम् चशब्देनास्य भगवच्छ
क्तित्वेन न मिथ्यात्वं नाप्यनिर्वचनीयत्वं च किंतु सत्यमेवेति द्योतित
म् इंद्रियाणि दशैकं च श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानि पंच ज्ञाने
द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पंच कर्मेंद्रियाणि एकं च
संकल्पविकल्पात्मकं मनः पंच चेंद्रियगोचराः शब्दस्पर्शरूपरस
गंधाः एतदेवं चतुर्विंशतितत्वात्मकं क्षेत्रमित्यर्थः ५ ॥

एवं प्रश्नोचितायार्जुनाय क्षेत्रस्व मधुसूदनी टीका ९ रूपं तावदाह द्वाभ्यां ॥

महाभूतानि भूम्यादीनि पंच अहंकारस्तत्कारणभूतोऽभिमान
लक्षणः बुद्धिरहंकारकारणं महत्तत्वमध्यवसायलक्षणं अव्य
क्तं तत्कारणं सत्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानं सर्वकारणं न कस्यापि
कार्यं एवकारः प्रकृत्यवधारणार्थः एतावत्येवाष्टधा प्रकृतिः चश
ब्दो भेदसमुच्चयार्थः तदेवं सांख्यमतेन व्याख्यातं औपनिषदानां तु

अव्यक्तमव्याकृतमनिर्वचनीयंमायाख्यापारमेश्वरीशक्तिर्ममममायापा
डुरत्ययेत्युक्तं बुद्धिःसर्गादौतद्विषयमीक्षणंमहत्‌अहंकारईक्षणानंतर
महंबहुस्यामितिसंकल्पः ततआकाशादिक्रमेणपंचभूतोत्पत्तिरि
तिनत्वव्यक्तमहदहंकाराःसांख्यसिद्धांतप्रसिद्धरूपाइष्यंते अथवा
हुत्वादिहेतुभिरितिस्थितेमायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरं
तेध्यानयोगानुगताअपश्यन्देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामितिश्रु
तिप्रतिपादितमव्यक्तंतदीक्षणात्मिकाज्ञानरूपाबुद्धिःबहुस्यांप्रजायेये
तिबहुभवनसंकल्परूपोहंकारः तस्माद्वाएतस्मादात्मनआका
शःसंभूतआकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापःअद्भ्यःपृथिवीतिपंचभू
तानिभिन्नानितुअयमेवपक्षःसाधीयान् इंद्रियाणिदशैकंचश्रोत्रत्व
क्चक्षुरसनघ्राणाख्यानिपंचबुद्धींद्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्था
ख्यानिपंचकर्मेंद्रियाणीतितानिएकंचमनःसंकल्पविकल्पात्म
कं पंचचेंद्रियगोचराःशब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्याबुद्धींद्रियाणांज्ञान
त्वेनविषयाःकर्मेंद्रियाणांतुकार्यत्वेन तान्येतानिसांख्याश्चतुर्विंश
तितत्त्वान्याचक्षते ५ ॥

सदानंदी टीका ॥

एवंप्रश्नेविज्ञायाहभगवान्मैनायच श्रोतेहेतुस्वरूपंतत्त्वानर्था
श्रयत्वतः १ भूम्यादिपंचभूतानिमहांतिव्यापकत्वतः तत्कारणम
हंकारोबुद्धिस्तत्कारणंमहत् तत्कारणंप्रधानंस्यादव्यक्तंत्रिगुणा
त्मकं इत्यसांख्यमतेनैतद्व्याख्यानंस्वमतेनतु ३ अव्यक्तशब्दितामा
याशक्तिर्यापारमेश्वरी अतिवोक्येतिसर्गादौतद्विषयेयदीक्षणं ४
साबुद्धिःस्यादहंकारस्त्वीक्षणानंतरंहियः बहुस्यामितिसंकल्पस्त
तोव्योमादिपंचकं ५ इत्येवमष्टधाभिन्नायाप्रोक्ताप्रकृतिःपुरा श्रोत्रा
दिपंचकंचैवमनोवागादिपंचकंशब्दादिविषयाःपंचतान्येतानिहि
कापिलाःचतुर्विंशतितत्वानिप्राहुस्तान्यत्रमध्यते १ । ५ ॥

नीलकंठी टीका ॥

तत्रपंचयादृक्चयद्विकारीत्येतद्व्याचष्टे महाभूतानीति चकारो
भिन्नक्रमोबुद्धिरित्यतिबुद्धिपदादुपरिद्रष्टव्यः यत्तदेवशरीराख्यमुक्तं

तदव्यक्तमेव शरीरंरूपमेव विनिश्चितौ अव्यक्तपदेन तस्यैव ग्रहणा
त् क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वा तत्प्रकारमाह महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमे
व प्रकारैरंकुरितं महाभूतशब्देन पंचतन्मात्राण्युच्यंते अहंकारः बुद्धि
रिति महत्तत्त्वमुच्यते स्वभेदैरेतान्येव करणानि भासेते न तत्प्रकारक
एवंभूतगणा इति तावत्प्रकारकमेव क्षेत्रमित्युक्तं यद्विकारीत्यस्योत्त
रमाह इंद्रियाणीति इंद्रियाणि दशैकं चेत्येकादश पंचज्ञानेंद्रियाणि
श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणानि पंचकर्मेंद्रियाणि वाक्पाणिपादपायूप
स्थाख्यानि मनश्चेत्येकादश इंद्रियाणां गोचरा विषयाः स्थूला विषया
द्यः पंच अयं षोडशको विकार एव एतान्येव सांख्यैश्चतुर्विंशतित
त्त्वानि गण्यंते एतावांस्त्वस्माकं विशेषः तैः स्वतंत्रा सत्या च प्रकृतिरु
च्यते अस्माभिर्मायारूपा मिथ्या ईश्वराधीना चोच्यत इति तथा च श्रुतिः
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति तस्मात्सांख्यप्रक्रिया
त्र भगवताश्रितेति न भ्रमितव्यं ५ ॥

आनंदीटीका १३

(तत्र क्षेत्रं लक्षयति) अत्र प्रथमार्धेन कारणपर्यायाः प्रकृतयो दर्शिताः इंद्रियाणीत्या
दिद्वितीयार्धेन याहृक्शहार्थः कार्यवर्गः ५ ॥

(तत्र यत्क्षेत्रं यच्च क्षेत्रज्ञ इति यदुक्तं) रामकंठीटीका १४ (तत्र क्षेत्रं शरीरं तज्ज्ञः क्षेत्रज्ञ इति प्रागेवोक्तं स्वरूपं तयोर्मन्यमानो याहृगि त्यादिना शिष्टं वक्तुमाह)

एतन्महाभूतादिवस्तुसमुदायात्मकं क्षेत्रं विकारसंयुक्तं विकार
ग्रहणाद्धि कृतिकृतसंयुक्तमपि संक्षेपेण कथितम् तत्र महा
भूतशब्देन व्यापकत्वादिमहत्त्वे सति तन्मात्राण्येवोक्तानि वेदित
व्यानि यतः अत्र कार्येन कारणभूतं पदार्थं च तत्पंचसंगृहीतं तत्रा
हंकारोऽस्मीति प्रत्ययः अस्मिताशब्देनोक्तो विवक्षितः बुद्धिर्निश्चया
त्मकं ज्ञानं महत्तत्त्वमिति प्रसिद्धं तथाव्यक्तं गुणत्रयात्मिका प्रकृ
तिरेतानि चत्वारि कारणभूतानि स्थूलादिक्रमेण निर्दिष्टानि ।
तानि च पृथिव्यादीनां भूतानां तन्मात्राणि कारणं अहंकारस्तैज
सवैकारिकभूतात्मभेदेन त्रिविधः तत्र तैजसत्वेन मनसः का
रणं वैकारिकत्वेनेंद्रियाणां भूतात्मत्वेन तन्मात्राणामित्यहंकार

सत्रिविधगुणात्मकस्यकारणत्वंकेचित्वहंकारतन्मात्रलक्षणस्य
षट्कस्यमहत्तत्वकारणमाहुः केचिदहंकारस्यैवेतिबुद्धिःकार
णत्वं बुद्धेश्चगुणत्रयरूपाप्रकृतिरव्यक्तशब्देनोक्ताकारणमिति
कारणभूतवस्तुचतुष्टयप्रतिपादनेनयद्विकारीतिप्रक्रांतोर्थो
निर्णीतः अत्राव्यक्तस्याधिकारायेतयामूलकारणमहंकार
श्चबुद्धिकार्यः सत्रिंद्रियकारणं तन्मात्राणिह्यहंकारकार्याणि
वा पृथिव्यादिकारणमितिचतुर्णामपिकारणत्वाद्विकारित्वं
अथकार्यवर्गंप्रतिपादयितुमाह इंद्रियाणिपंचबुद्धींद्रिया
णिश्रोत्रादीनिप्रसिद्धानि पंचकर्मादीनिकर्मेंद्रियाण्यपि त
त्वमनश्चैकादशकं संकल्पविकल्पात्मकं पंचेंद्रियगोचराइतीं
द्रियगोचरशब्देनयद्यपिशब्दादयोभूतगुणाउच्यंते तथापिम
हाभूतानांस्वगुणोपलब्धिद्वारेणस्वरूपोपलब्धेरितींद्रियगो
चरशब्देनस्थूलान्येवभूतान्युक्तानि यतःषोडशकोसौविका
रवर्गएषचकार्यएवनकारणमेवंसांख्यदर्शनप्रसिद्धानतत्वचत
विंशतिरेषाशरीरभावेनव्यवस्थितादेत्रक्षेत्रयत्वात्क्षेत्रमित्यु
क्ता [illegible]
[illegible]
[illegible] ५ ॥ ५८

लासिकी [illegible]टीका १५ ॥

तत्क्षेत्रस्वरूपमाह — महाभूतानिभूम्यादीन्यहंकारस्तत्कारणभूतः बुद्धिर्विज्ञा
नात्मकंमहत्तत्वम् अव्यक्तंमूलप्रकृतिः इंद्रियाणिदशैकंच
मनः पंचतन्मात्ररूपाएवशब्दादयआकाशादिविशेषगुण
तयाव्यक्ताः सन्तइंद्रियविषयाःपंच एवंचतुर्विंशतितत्वा
नित्क्षेत्रमित्युच्यते [illegible]
[illegible] ५ ॥

पंचोलेटीका

स्तत्राभिप्रवीक्षमार्जनायतावत् क्षेत्रस्वरूपमाह महेति महाभू

तानिमहाभूतारंभकाणिपंचतन्मात्राणिदृष्टीतन्मात्रादीमहंकारो
अहंभावः बुद्धिर्महत्तत्वं अव्यक्तमव्याकृतं इंद्रियाणि दशपंचज्ञानें
द्रियाणिपंचकर्मेंद्रियाणिएकंचमनः पंचइंद्रियगोचराश्शब्दादयः
पंचमहाभूतलक्षणागंधादिपर्यंताविषयाः ५

रणवीरसिंहबोधिनी ॥

महाभूतानीति महाभूतानि महांतिचतानिभूतानि भूम्यादी॥
नि पंच अहंकारो महाभूतकारणमहंप्रत्ययलक्षणो बुद्धिर॥
ध्यवसायलक्षणाहंकारकारणं महत्तत्वमव्यक्तं महत्तत्वका
रणं त्रिगुणात्मकं प्रधानं सर्वस्य कारणं न कस्यापि कार्यमेवमष्ट
धाभिन्ना प्रकृतिरित्येषा सांख्यमतेन व्याख्या उपनिषदां त्वव्य
क्तमव्याकृतं मायाख्या शक्तिः ब्रह्मः सर्गादौ तविषयमीक्षणं॥
अहंकारो बहुधा स्यामिति संकल्पः तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ
काशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापो अद्भ्यः पृथिवीति पं
च भूतानि श्रोतानि इंद्रियाणि दश श्रोत्रादीनि एकं च मनः एका
दश पंचतन्मात्ररूपाः पंच शब्दादय आकाशादि विशेषणतया
व्यक्ताः संत इंद्रियविषयाः पंचतान्येतानि चतुर्विंशतितत्वान्या
चक्षते सांख्या इति ५॥

मधुभाष्य

५॥

भाषा अनुवाद टीका

और क्षेत्र स्वरूप दो श्लोक से कहते हैं कि महाभूत कहे क्षिति ज
ल अग्नि वायु आकाश और इनका कारणरूप अहङ्कार और विज्ञा
नात्मिका बुद्धि अर्थात् महत्तत्व और अव्यक्त कहे मूल प्रकृति औ
र पांच ज्ञान इन्द्री तथा एक सङ्कल्पविकल्पात्मक मन और पां
च इन्द्रिय गोचरकहे शब्द आदि तन्मात्रा विशेषरूप सेइन्द्रिय
ग्राह्य विषय येई क्षेत्र स्वरूप चौविस तत्त्व कहे है ५ ॥

है ॥

दोहा ॥

महाभूत अहंकारजोबुद्धिमहत्तत्वपर इंद्रियदशाइकमनहि
पुनइंद्रिय पंचविषेह ५॥

59

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ए
तत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतं ६

शांकरभाष्ये टीका १

अथेदानीं आत्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेपि क्षेत्रधर्मा ए
व न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छा द्वेष इति इच्छा यज्जातीयं सु
खहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभमानस्तमादातु
मिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छान्तःकरणधर्मो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं
तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पूर्वं पुनस्तज्जाती
यमुपलभमानस्तं द्वेष्टि सोयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुख
मनुकूलं प्रसन्नं सत्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव दुःखं प्रतिकूलात्म
कं ज्ञेयत्वात्तदपि क्षेत्रं संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्ता
न्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लोहपिण्डेग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चे
तना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृतिर्ययावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि
ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छा
दिग्रहणं यत्तदुक्तं तदुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं
सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संह
तिरिदं शरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं
धृत्यन्तं ६ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु
विकार इति पठन्ति अव्यक्ताहङ्कारादीनां त्रिगुणाभिमानादिरूपेण संकु
ले प्रसिद्धमिति शब्दादीनामेव ग्रहणं कर्मेन्द्रियाणां विषयानुक्तेश्च
रूपप्रसङ्गात् क्षेत्रे निरूपणस्य च प्रकृतत्वात् स्वरूपनिर्देशेनैव
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् चेति व्याख्यानमिदानीमिच्छादीनामात्मविका
रत्वनिवृत्तये क्षेत्रविकारत्वनिरूपणेन यद्विकारीत्येतन्निरूपयन्ना
त्मान्तरनिवृत्तिपरत्वेन श्लोकमवतारयति अथेति सर्वलोकविरोधा
द्वेयं वैशेषिकमतमिति मत्वोक्तं भगवानिति उपलब्धजातीयस्यो

श्री॰
गी॰ टी॰
३॰

58

पलभ्यमानत्वादात्मेच्छादयो हेतुमाह सर्वेति इतिशब्दो हेत्वर्थः सर्व
हेतुत्वान्नास्तित्वविच्छेदइत्यर्थः इच्छा सर्वतहेतुविषयत्वेन आख्यायात्म
धर्मत्वे तस्याश्रुदस्यानि सेयमिति तथापि कथं द्वेषान्तर्भूतत्वे त॰
त्राह सेयवादिति इच्छावत् द्वेषोऽपि धर्मो बुद्धे रित्याह तथेति को
सौ द्वेषोयस्य बुद्धिधर्मत्वं तत्राह यत्जातीयमिति तथापीच्छावत्
द्वेषान्तर्भावमाह सोयमिति इच्छाद्वेषबुद्धिधर्मौ सुखमपीत्याह त
थेति तथापि स्वरूपोक्त्या हे ज्ञानान्तःपातित्वमाह अनुकूलामिति दुः
खस्यापि स्वरूपोक्त्या हे च मध्यवर्तित्वमाह दुःखमिति देहेन्द्रिया
समवाये सुदर्शितं हे ज्ञानगर्भ नमेव संघाते विषजन्ते देहेति विज्ञा
नवादे घत्याह तथापीति तमे लोहपिण्डे वह्नेरभिव्यक्तिवदुक्तसं
हतौ बुद्धिवृत्तिरभिव्यज्यते तत्रवाग्निरभिव्यक्तो लोहपिण्डमेवाग्नि
बुध्या ग्राहयति तथात्मचैतन्यं बुद्धिसमावभिव्यक्तेनात्मैवात्मतया
बोधयत्यतस्तदाभासानुविद्धा सैव चेतनेत्युच्यते सा च सत्त्वे त
ते प्रतिज्ञे यत्वात्तद्रूपत्वात् हे चेममेवेत्यर्थः धृतिस्वरूपोक्त्या हे च
त्वे तथादर्शयति धृतिरित्यादिना नन्वत्रेपि संकल्पादयोपि मनोध
र्माः सन्ति तेकिमित्यत्र हे चावेन नोच्यन्ते तत्राह सर्वेति तस्योप
लक्षणार्थत्वे हेतुमाह यतइति इच्छादिवदस्मिन्नवसरे संकल्पा
दीनामपि दर्शितत्वे सिद्धवत्कृत्य प्रकरणविभागार्थं यतोभगवदु
क्ते हे चमुपसंहरिष्यतोप्युक्तमिच्छादिग्रहणस्य सर्वोक्तबुद्धिधर्मोप
लक्षणार्थत्वमित्यर्थः विरक्तस्य ज्ञानाधिकाराय वैराग्यार्थं हे
त्रे व्याख्यानमित्यनुवदति यस्येति हे चभेदजातस्य व्यष्टिदेहवि
भागस्य सर्वस्येत्यर्थः संहतिः समष्टिः शरीरं ६ ॥

स्वामिकृतटीका २

तदेवं चतुर्विंशतितत्त्वानि उक्तानि इच्छादयः प्रसिद्धाः संघातः श
रीरं चेतना ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः धृतिर्धैर्यमेते इच्छादयो लक्षणत्वा
त्तत्रात्मधर्मा अपितु मनोधर्माः अतः क्षेत्रान्तःपातिनएव उपलक्ष
णं चैतत् संकल्पादीनां तथाच श्रुतिः कामः संकल्पो विचिकित्सा
श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति अनेनच

याहमिति प्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्माः दर्शिताः एतत्क्षेत्रं सविकारमिंद्रिया
दिविकारसहितं संक्षेपेण तुभ्यं मयोक्तमिति क्षेत्रोपसंहारः ६ ॥

पिशाचभाष्ये टीका ४

अथेदानीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव
न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् संघातः कार्यकारणसंघातात्मकं शरी
रं चेतना शरीरस्य नित्यसिद्धात्मचैतन्यप्रकाशः धृतिरुत्साहः एतान्
इति सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थं सविकारं विकारसहितं [illegible] उक्तम्
[illegible] ६ ॥

रामानुजभाष्ये टीका ५

इच्छाद्वेषसुखदुःखविकाराभूत संघातरूपेण तन्न सुखदुःखोपभो
गाधारत्वप्रयोजने क्षेत्रमिष्टं भवति एतत्क्षेत्रं समासेन संक्षेपे
ण सविकारं सकार्यमुदाहृतं अथ क्षेत्रकार्येष्वात्मज्ञानसाधनतयो
पादेया गुणाः प्रोच्यंते ६ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

आदि श्लोकटुकार्थम्
[illegible] ६ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

इच्छेति इच्छादयः प्रसिद्धाः संघातः शरीरं चेतनात्मिका मनो
वृत्तिर्धृतिर्धैर्यं एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्मा अपि तु मनो
धर्मा अतः क्षेत्रान्तःपातिन एव उपलक्षणं चैतत् संकल्पा
दीनां श्रुतिरपि कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा
धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति अनेन च या
दृगिति एवं प्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्मा दर्शिताः एतत्क्षेत्रं स
विकारं महदादिविकारसहितं संक्षेपेण तुभ्यं मयोक्त
मिति क्षेत्रोपसंहारः ६ ॥ ॥ ॥ ॥

वनमाली टीका ८

यद्विकारि यस्मात्तन्मयाह इच्छेति इच्छा सुखं तत्साधने चेदं मे भूयादि
ति चित्तवृत्तिः कामरागपदाभ्यां बोध्यते द्वेषः दुःखं तत्साधने चेदं मा

भूपादितीच्छाविरोधिनी चित्तवृत्तिः क्रोधेर्ष्यापदाभ्यां चोच्यते सुखं
निरुपाधीच्छाविषयीभूता धर्मसाधारणहेतुका चित्तवृत्तिः दुःखं नि
रुपाधिद्वेषभूता चित्तवृत्तिरधर्मसाधारणहेतुका संघातः पंचमहाभू
तपरिणामः सेंद्रियशरीरं चेतना प्रमाणसाधारणहेतुका ज्ञाना
ख्या चित्तवृत्तिः धृतिरवसन्नानां देहेंद्रियाणामवष्टंभहेतुः प्रयत्ना
ख्या चित्तवृत्तिरुपलक्षणमेतद्बुद्ध्यादियत्नानां सर्वेषामंतःकरणधर्माणा
तथा च श्रुतिः कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्री
र्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति महदृष्टइति वडुपादानाभेदेन कार्या
णां कामादीनां मनोधर्मत्वमाह न तु शरीरेंद्रियसंघात एव चेतनः
तेवत्तइति लोकायतिकाः चेतनं क्षणिकं ज्ञानमेवात्मेति सौगताः
इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानादिकमात्मसमवायिहेतुकमिति
तार्किकास्तत्कथं क्षेत्रमेवैतत्सर्वमिति तत्राह सविकारमिति
विकारो जन्मादिर्विनाशांतः परिणामस्तत्सहितं सविकारमिदं महा
भूतादिक्षेत्रं न विकारसाक्षि सोत्पत्तिविनाशयोः स्वेन द्रष्टुमशक्य
त्वात् तत्साक्षिकोऽप्यस्यादौ मानाभावादतो नित्यः साक्षी स्वीकार्यः न
स्य समवायिकारणत्वविकारित्वापत्तेः चित्तेस्य तत्तानोभविपासह
कृतस्वामित्वादिसंबंधेन परमार्थसतो सुखदुःखादीनां जीवे विद्य
मानत्वात्सुखदुःखी संसारीति व्यवह्रियते जीवस्योत्पत्तिविनाशा
वस्थांतरापत्तिरूपविकारः सुत्तस्मात्तद्धर्माणां सुखादीनां स्वस्य च स्वयमेव सा
क्षी न च कर्तृत्वदासीनत्वसाक्षित्वादिरूपसाक्षित्वानुपपत्तिः लोके वि
वादसाक्ष्युदासीनस्य सोपयोगेऽपि प्रकृतेन तदनुपयोगात् विवादसाक्ष्य
दानेवादिनामपि प्रपितृपितामहादीनां साक्षित्वप्रसिद्धेश्च व्यवहेतव्यः
भावात् व्यवहर्तुरेव हि साक्षित्वं साक्षी कार्येण चकारः कर्मविरोधात्
स्वविषयत्वे ज्ञानात्मनेत ज्ञानरूपेत्वे यद्रूपे च तस्मिन् विरोधाभावात्
अवस्थांतरापत्तिरूपविकारित्वमेव तेन विकृतन्तु परिणामनमा
वरूपकमित्यर्थः ६ ॥

इसमवैजयन्ती टीका ५

किंच इच्छेति इच्छा सुखे तत्साधने च सस्पृहा द्वेषः दुःखे दुःखसाधने

च मे मा भूदिति निःस्पृहता सुखदुःखे द्वे प्रसिद्धे संघातः इन्द्रियादिपं
चमहाभूतपरिणामो देहः चेतना धृतिः चेतनस्याधृतिराधारः सुख
दुःखेषुज्ञानस्य भोगापवर्गौ साधयतश्चेतनस्य जीवस्याधारत्वेनात्मत्व
इत्यर्थः एतत्क्षेत्रं प्रधाना[illegible]दिइन्द्रियांतं इच्छाद्यास्तु बाह्याभ्यंतःकरण
ग्रयभूतमिच्छाद्वेषसुखदुःखविकारिभूतसंघातरूपं चेतनसुखदुः
खभोगापादनप्रयोजनमित्येतत्तदेवं सविकारं सकार्यं समासेन सं
क्षेपेण मयोदाहृतं कथितं अत्र प्रधानादिद्रव्याणि तेषारंभकाणीति
पश्चेत्यस्य श्रोत्रादीन्द्रियाणि तेषां साधितानीति यावदिगित्यस्य इच्छादीनि ते
त्रकार्याणीति यद्विकारीत्यस्य चेतनाधृतिरिति यत्तश्चेत्यस्य संघातइ
तिपदस्यस्वानरमुक्तं इच्छादयश्चत्वारो मनोधर्माः संकल्पादीनां
मुपलक्षणं कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाधृतिरधृतिर्धीर्ह्रीर्भीरि
त्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेः यद्यपीच्छादय आत्मधर्माः सत्यकामः स
त्यसंकल्प इति श्रुतेः पदैयइच्छेत्[illegible]रूपइति सहस्रनामस्तोत्रात् त
रूपः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते इति वक्ष्यमाणाच्च तथापि तेषां
मनोद्वाराभिव्यक्तत्वान्मनोधर्मत्वमुच्यते इत्यर्थः ६ ॥

मधुसूदनी टीका ९

इच्छा सुखतत्साधने चेदं मे भूयादिति स्पृहात्मा चित्तवृत्तिः काम इति राग
इति चोच्यते द्वेषो दुःखतत्साधने चेदं मे मा भूयादिति स्पृहाविरोधिनी चि
त्तवृत्तिः कोप इतीर्ष्येति चोच्यते सुखं निरुपाधीच्छाविषयीभूता धर्मासा
धारणकारणिका चित्तवृत्तिः परमात्मसुखव्यंजिका दुःखं निरुपाधिद्वे
षविषयीभूता चित्तवृत्तिरधर्मासाधारणकारणिका संघातः पंचम
हाभूतपरिणामः सेन्द्रियं शरीरं चेतना स्वरूपचैतन्यव्यंजिका प्रमाणा
साधारणकारणिका चित्तवृत्तिर्ज्ञानाख्या धृतिरवसन्नानां देहेन्द्रियाणा
मवष्टंभहेतुः प्रयत्नः उपलक्षणमेतदिच्छादिग्रहणं सर्वांतःकरणध
र्माणां तथा च श्रुतिः कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृ
तिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति [illegible] इति बहुपादानाभेदेन का
र्याणां कामादीनां मनोधर्मत्वमाह एतत्परिदृश्यमानं सर्वं महाभूता
दिरूपं तं जडं क्षेत्रं तेन साक्षिणाऽवभास्यमानत्वादनात्मकं क्षेत्रं

भाष्यमचेतनं समासेनोदाहृतमुक्तं ननु शरीरेंद्रियसंघात एव चेत
नः देहं इति लोकायतिकाः चेतनात्मगुणकं ज्ञानमेवात्मा इति सुग
ताः इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिंगमिति नैयायिकाः
तत्कथं क्षेत्रमचेतनत्वमिति तत्राह सविकारमिति विकारो जन्मादि
नाशांतः परिणामोऽनेकैः पठितः तन्महितेन सविकारमिदं महाभूता
दिक्षेत्रं तेन अनेन विकारस्योत्पत्तिविनाशयोः स्वेन द्रष्टुमशक्य
त्वात् सर्वेषामपि स्वधर्माणां स्वदर्शनमंतरेणादर्शनानुपपत्तेः स्वेन
स्वस्वदर्शनेन च कर्तृकर्मविरोधात् निर्विकार एव सर्वविकारसाक्षी
तदुक्तं नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः धीविक्रियास
हस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रिय इति तेन विकारित्वमेव देहेंद्रियैः नत
परिगणनमित्यर्थः ६ [illegible]
[illegible]
[illegible] श्लोकैः ॥

सदानंदी टीका ॥

अथेदानीं च यानाहुः काणादाः आत्मनो गुणान् क्षेत्रधर्मान् लपते तथा
हेतीषोनतद्वणः १ सुखेतन्मा यन्नेचेदं भूयान्मे स्यात्तथा स्पृहा विन्नहृति
भवेत्सेच्छा कामरागापराभिधा २ दुःखेतन्मा यन्नेचेदं माभूदित्येव वि
न्नगा हृतिः सा द्वेषइत्याहुः क्रोधेर्ष्यापराभिधा परप्रेमैकविषयात्म
मोसाधारणोऽत्र वा विन्नहृतिः सुखेतस्मात्स्वाभिव्यंजिका मनः ४ त
थैव द्वेषविषयाः धर्मासाधारणोऽत्र वा विन्नहृतिर्हि सा दुःखमित्याहुर्मो
यिकोंशजं ५ पंचभूतविकारात्मसंघातः सेंद्रियं वपुः चेतना चित्तवृ
त्तिर्यावेदांतादिप्रमाणजा ६ ज्ञानाख्या सा स्वरूपस्यज्ञानाभिव्यंजिकाम
ता धृतिर्देहेंद्रियादेर्यावसन्नस्याश्रयापारिणी ७ इच्छादिग्रहणं चात्र सर्वे
षामुपलक्षणं अंतःकरणधर्माणां सर्वे तत्क्षेत्रमुच्यते जन्मनाशादियु
क्तेयत्सविकारं तदुच्यते महाभूतादिक्षेत्रं सविकारं समासतः यत्क्षे
त्रमिति प्रोक्तं क्षेत्रज्ञस्ततः पृथक् निर्विकारः स एवासौ साक्षी क्षेत्रस्य
भासकः ९ क्षेत्रविक्षेपविकारित्वं निर्विकारस्ततः परं नर्ते स्याद्विक्रियां दुः
खी साक्षिता का विकारिणः ११ धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रि
यः १२ ६ ॥

नीलकंठी १२

यत्नश्च विकारा यत्नाप्त इत्युक्तं तदाह इच्छेति इच्छा सुखतत्साधने
वा स्पृहारूपा चित्तवृत्तिरिदं मे भूयादिति सा कामइति रागइति चोच्य
ते द्वेषो दुःखतत्साधने च इदं मे माभूदिति स्पृहाविरोधिनी चेतोवृत्तिः
सुखदुःखे प्रसिद्धे संघातः आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण
इति श्रुतेरिंद्रियमनश्चिदात्मनामेकलोलीभावरूपो भोक्ता चेतना
या हवींक्षा बुद्धिः सैव शुद्धा सत्वमयत्वादिमलादर्शवच्चित्प्रतिबिंब
ग्राहिणी तप्तायःपिंडे वह्नित्वमिव स्वयमचेतनापि चेतनात्वमापा
द्यमानाः स्थूलपिंडोपि चेतनवत्प्रतीयते सैषा चेतना नाम मनः संज्ञि
तासैव इच्छादिरूपा परिणमते तथा च श्रुतिः कामः संकल्पो विचि
कित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति का
मादीनां मनोवृत्तित्वमाह एतत्क्षेत्रमयक्तांतं सविकारं विकारेण
महदादिना तद्विकारेण चेच्छादिना सहितं उदाहृतं सम्यक् तत्विच्छा
दयो ह्यं प्रत्ययविषयत्वादात्मनो धर्मा इति काणादा वदंति तन्मतमेव
वदंति तेषां परं तु संसारिणो कामस्यात्मैव न भवति तस्य शुद्धाया चिति
प्रभेदेनाध्यस्तत्वादिति प्रागेवोक्तं यतः क्षेत्रांतर्गतं साहमपि स
दृष्टस्य तादृशात्वं दृष्टा इच्छादयो धर्माः संतु तेन किंचिच्छिन्न
आत्मनो संगत्वमहंकारस्यान्तर्गतत्वत्प्रत्यभवसिद्धं श्रुतीरप्यनुव
दतः असंगो ह्ययं पुरुष इति अन्नतेन हि प्राप्ताद्य इति ६ ॥

आनंदटीका १३

इच्छाद्वेषसाधर्येनयद्विकरीत्यर्थः संघातो भूतानामेकत्वकारे
ण शरीरापत्तिः चेतना रूपादिविषयाणां ज्ञानम् धृतिः यथा
माणवापूर्नोत्थापा शरीरं धार्यते एतत्सर्वं कार्यकारणात्मकम
चेतनं क्षेत्रमुदाहृतम् [illegible]
[illegible] ६ ॥

रामकंठटीका १४

+इच्छेत्यादि केश्चिदिच्छाद्वेषसुखदुःखोदय आत्मधर्मत्वेनाभ्यु
पगतास्तेषां धात्वात्क्षेत्रमेव तथा शरीरेंद्रियादिसमुदायः संघातः

+ इदानीं तत्वदर्शिनां तरेषु तत्तत्क्रियाविशेषसमाश्रयणेन यथायथापदार्थसंग्रहः कृतो
भवति तस्य सर्वस्य प्रमेयत्वानतिक्रमात् सत्यहेतेक्षेत्रत्वमेवेति प्रतिपादयितुमाह ॥

चेतनाचेतनेनेयेतिकृत्वाज्ञानंबुद्धिवृत्तिः धृतिः प्राणादिधार
णानिबंधनमहंप्रत्ययः यतस्सर्वंवेद्यत्वानतिक्रमात् क्षेत्रमेव
तस्यक्षेत्रज्ञाकार्थस्यनात्मधर्मम् अत्रतत्प्रमात्रैकस्वभावस्यात्मनः
कथंप्रमेयत्वं कथंवा सर्वव्यवहारानुपपत्तिसिद्धानुसंधात्
लक्षणस्वरूपस्यतस्यसद्भावः कथंवादेशकालाद्यनवच्छि
न्नमहिम्नोयावज्जीवमाविर्भावमित्यादिनानाप्रवादप्रतिक्षेपाय
बुद्धिवहवोविपश्चितः कृतपरिश्रमाः साचतत्त्वस्य साध्यमा
नावस्था संदिग्धबुद्धिवदध्यानुतीर्णगुरूपविशेषविषया
यतोयस्यांसिद्धांतकथायामीश्वरानुग्रहाविर्भूतविशुद्धभ
क्तिश्रद्धादिगुणगणपिस्मृतिनसंशयादिदोषाभावनिर्म
लश्रद्धोपदेश्यगुरूपविशेषविषयायामुपन्यस्तायामति
कालयाहतेनकिंविस्मयोजनं नहिस्वसिद्धेश्वरसमाहार
विशेषमास्वादयेतंगुरूपप्रतिनतसाधनावस्थाप्रतिपादने
नप्रस्तुतासारवैरस्यजननमात्रातिरिक्तः कश्चिदुपकारः सं
भवतीत्युकारणद्यापाणिक्ष्णप्रकटनतारणवाडंबरविडंबिता
नामार्गेतुमतत्वाइति तदेवंयथोपक्रांतक्षेत्रलक्षणना
वत्तिर्णीतमिदानीसचयोपत्स्वभावश्चमुपक्रांतक्षेत्रज्ञ
लक्षणंनिर्णीतंत्वातयाविशिष्यते सचक्षेत्रज्ञंचापिमांवि
द्धिसर्वक्षेत्रेषुभारतेतिमुख्यएवैकः क्षेत्रज्ञोविवक्षितः त
स्यज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादित्यादिनावितत्यलक्षणंवक्ष्यति
संप्रतितुतादृशस्यक्षेत्रज्ञत्वस्यात्मस्यचक्षेत्रस्ययज्ज्ञानंसम्यक्
संवेदनं मुख्यज्ञानतयाप्रागुक्तंयादृग्गुणद्वारेणाभिव्यज्य
तेसोऽभिव्यक्तिगुणगणपवज्ञानमितिप्रतिपादयितुमाह ६

लासिकी [illegible]टीका ५५

^अथयद्दर्शनांतरेषिच्छादीनामात्म
धर्मत्वमुक्तं तन्निराकर्तुंप्रमेयतया
तेषांक्षेत्रधर्मत्वमाह ॥^

इच्छादयः प्रसिद्धाः क्षेत्रधर्माएवनात्मधर्माः संघातः शरीरं
चेतनाज्ञानात्मिकामनोवृत्तिः धृतिरन्तःकरणत्रयस्यसाधार
णासंघातधारणरूपाप्राणादिलक्षणावृत्तिः सामान्यकरण

धृतिः प्राणाद्यवयवाः पंचेति एतत्क्षेत्रं सविकारमिंद्रियादिविका
रसहितं संक्षेपेण तव मयोक्तम् इतिक्षेत्रोपसंहारः [illegible] इदानीं
[illegible]
[illegible] ॥६॥

पंचोलेटीका

किंच इच्छेति अनुभूतपूर्वजातीये सुखे तत्साधने वा योऽभिलाषः सा
इच्छा अनिष्टविषयविरागः द्वेषः सुखमाह्लादः दुःखं परितापः संघातः
देहेंद्रियादिसंहतिः तस्यां संहितायामभिव्यक्ता अंतःकरणवृत्तिः तप्त
लोहपिंडे अग्निरिव चैतन्याभासव्याप्ता सतिचेतनोच्यते धृतिः यया
अवसादप्राप्तानि गात्राणि देहेंद्रियाणि ध्रियंते सा धृतिः एते इच्छादयो
क्षेत्रे पन्नत्वात् क्षेत्रधर्माः प्रकृतिधर्मा एव नात्मनो धर्मा मयाएतत्क्षेत्रं स
विकारं समासेन संक्षेपेण उदाहृतं कथितं ६

स्णावीसमिद्धोधिनी

अथेदानीमात्मगुणानिति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रध
र्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवानिच्छेति इच्छा सुखसाधने
इदं मे भूयादित्येवंरूपा काम इति रागइतिच नामांतराहू द्वेषो दुः
खसाधने इदं मे माभूदित्येवंरूपः तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नस
त्वात्मकं दुःखं प्रतिकूलात्मको रजःपरिणामः संघातो देहें
द्रियाणां संहतिः चेतना ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः धृतिश्च सन्न
देहेंद्रियावष्टंभकः दृढः प्रयत्नः सर्वे चैते इच्छादयो दृश्यत्वाज्ञे
यत्वाच्च नात्मधर्मा अपितु मनोधर्मा उपलक्षणं चैतत् संकल्पा
दीनां कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्ये
तत्सर्वं मन एवेति एतन्महाभूतादिधृत्यंतं सविकारमिंद्रिय
विकारसहितं संक्षेपेण मयोक्तमिति क्षेत्रोपसंहारः ६॥

मधुभाष्य

६॥

57

भाषा अनुवाद टीका

और इच्छा द्वेष सुख दुख औ संघात कहे शरीर औ चेतना कहे
ज्ञानात्मक अन्तःकरणकी वृत्ति जो बुद्धि औ धैर्य्य ये सब दृश्य हैं
इससे आत्माके धर्म नहीं हैं अन्तःकरणही के धर्म हैं तो शरी
र धर्मही इनको कहा चाहिये सो श्रुति मे कहा है कि कामना सं
कल्प संशय श्रद्धा अश्रद्धा धैर्य अधैर्य लज्जा बुद्धि भय ये सब अ
न्तःकरणके व्यापार हैं इस वचन से पहली अध्यायके तीसरे श्लोक
मे जो कहा क्षेत्रधर्म सो देखाया है और इन्द्रिय आदि विकार स
हित क्षेत्र मैंने संक्षेपरूपत्वम से कहा ६ ॥

दोहा

इच्छा द्वेष सुखदुख धृति संघात चेतनारूप ऐसा क्षेत्र संक्षेप
सें सविकार हि कह्यो सोय ६॥

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवं
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७

शांकरभाष्यं टीका १

क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य स प्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञा
नादमृतत्वं भवति तं ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामीत्यादिना सविशेषणं
स्वयमेव वक्ष्यति भगवानधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वा
दिलक्षणं यस्मिन् सति तत् ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति यत्प
रः संन्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञा
नशब्दवाच्यं विदधाति भगवान् अमानित्वमिति अमानित्वं मानिनो भावो
मानित्वमात्मनः श्लाघनं तदभावोऽमानित्वमदंभित्वं स्वधर्मप्रकटी
करणं दंभित्वं तदभावोऽदंभित्वमहिंसा अहिंसनं प्राणिनामपीडनं
क्षांतिः परापराधप्राप्तावविक्रियार्जवमृजुभावोऽवक्रत्वमाचार्योपा
सनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेन सेवनं शौचं
कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनमंतश्च मनसः प्रतिपक्षभावन
या रागादिमलापनयनं शौचं स्थैर्यं स्थिरभावो मोक्षमार्ग एव कृता
ध्यवसायित्वमात्मविनिग्रह आत्मनोऽपकारकस्यात्मशब्दवाच्यस्य का
र्यकरणसंघातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्ग ए
व निरोध आत्मविनिग्रहः ७ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ननूक्ते क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो वक्तव्यस्तं हित्वा किमित्यत्युच्यते तत्राह क्षेत्र
ज्ञ इति अनादिमदित्यादिना वक्ष्यमाणविशेषणं क्षेत्रज्ञं स्वयमेव भ
गवान् विवक्षितविशेषणसहितं ज्ञेयं यत्तदित्यादिना वक्ष्यतीति
सम्बन्धः किमिति क्षेत्रज्ञो वक्ष्यते तत्राह यस्येति ज्ञेयं यत्तदित्यतः
प्राक्तनग्रन्थस्य तात्पर्यमाह अधुनेति अमानित्वादिलक्षणं विदधाती
त्युत्तरत्र सम्बन्धः ज्ञानसाधनसमुदायबोधनं कथोपयुज्यते तत्राह
यस्मिन्निति योग्यमधिकृतमेव विहणोति यत्पर इति एतत् ज्ञान
मिति वचनात् कथमिदं ज्ञानसाधनमित्याशंक्याह तमिति तद्विधा

तस्य वक्ष्यमाण दार्ढ्यं लक्षयति भगवानिति अमानित्वादिनिष्ठस्यान्त
र्योऽयोक्तानमिति नियमार्थमाह अमानित्वमिति मानात्तिरोहितो विले
पः सवात्मस्तु तकर्षारोपहेतुः सोऽस्येति मानी न मान्यमानी तस्य भा
वो मानित्वमिति व्याकरोति अमानित्वमित्यादिना प्रतियोगिमुखेनाद
म्भित्वं विवृणोति अदम्भित्वमिति वाङ्मनोदेहैरपीडनं प्राणिनाम
हिंसनं तदेवाहिंसेत्याह अहिंसेति परापराधस्य चित्तविकारकारण
स्य भावेऽप्यविकृतचित्तत्वेनापकारसहिष्णुत्वं क्षान्तिरित्याह क्षान्ति
रिति अवक्रत्वमकौटिल्यं यथा हृदयं व्यवहारः तदेकरूपप्रवृत्ति
निमित्तत्वं चेत्यर्थः उपनीयते यः शिष्यमित्यादिनोक्तमाचार्यं व्यवच्छि
नत्ति मोक्षेति शुश्रूषादिरूपादिपदं नमस्कारादि विषयं बाह्यमाभ्यन्त
रञ्च द्विःप्रकारं शौचं क्रमेण विभजते शौचमित्यादिना मनसोरागा
दिमलानामिति सम्बन्धः तदपनयोपायमुपदिशति प्रतिपक्षेति
रागादिप्रतिकूलस्य भावना विषयेषु दोषदृष्ट्या प्रवृत्तिल यति या
वत् स्थिरभावमेव विशदयति मोक्षेति आत्मनो नित्यसिद्धस्यानाथे
यातिशयस्य कुतो विनिग्रह इत्यत आह आत्मन इति ७ ॥

स्वामिकृत टीका ३

इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्राद्विविक्ततया ज्ञेयं शुद्धं तेनु तं विस्तरेणावरी
यिष्यन् तज्ज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमिति पञ्चभिः अमानित्वं स्वगुण
श्लाघाराहित्यमदम्भित्वं दम्भराहित्यं अहिंसा परपीडावर्जनं क्षान्तिः सहि
ष्णुत्वं आर्जवमवक्रता आचार्योपासनं सद्गुरुसेवा शौचं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च
तत्र बाह्यं मृज्जलादिना आभ्यन्तरञ्च रागादिमलक्षालनं तथाच स्मृतिः
शौचं च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशु
द्धिस्तथान्तरं स्थैर्यं सन्मार्गे प्रवृत्तस्य तदेकनिष्ठता आत्मविनिग्रहः श
रीरसंयमः एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पञ्चमेनान्वयः ७ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

मानः आत्मश्लाघित्वं तदभावोऽमानित्वं दम्भो धर्मविकरणं तदभावोद
म्भित्वं क्षान्तिः क्षमा आर्जवं कुटिलभावः शुचित्वं शौचं शारीरमलशोधनं
स्थैर्यं स्थिरत्वमात्मविनिग्रहः शारीरस्य प्रकृतिनियमः ७ ॥

रामानुजभाष्यटी॰

अमानित्वमिति अमानित्वमुत्कृष्टजनेष्ववधीरणारहितत्वं अ
दंभित्वं धार्मिकत्वख्यापनप्रयोजनतया धर्मानुष्ठाने दंभस्तद्र॰
हितत्वं अहिंसा वाक्मनःकायैः परपीडारहितत्वं क्षान्तिः प॰
रैः पीड्यमानस्यापि तान्प्रत्यविकृतचित्तत्वं आर्जवं परापवादे
मनःकायवृत्तीनामेकरूपता आचार्योपासनं आत्मज्ञानप्र
दायिन्याचार्ये प्रणिपातपरिप्रश्नसेवानिरतत्वं शौचं आत्म॰
ज्ञानतत्साधनयोग्यता मनोवाक्कायगता शास्त्रसिद्धा स्थैर्यं
मध्यात्मशास्त्रोदितेष्वर्थेष्वनिश्चलत्वं आत्मस्वरूपव्यतिरिक्त
विषयेभ्यो मनसो निवर्तनं ७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰

अनन्ययोगेनेति परमात्मनो महेशादन्यदपरं किंचिन्नास्ती
त्यनन्यरूपो निश्चयः स एव योगस्तेन निश्चयेन मयि भक्तिर
नपवसानकदाचिद्व्यभिचारति अव्यभिचारहेतुत्वाभिमतानां
कामनानामभावात् तासामपि वाचितहत्त्वंतवरूपाणां त॰
देकमयत्वात् एवं सर्वत्रानुसंधेयम् एतद्विपरीतमज्ञानं॰
यथामानित्वादीनि ७ ॥

परमार्थप्रपाटी॰

इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्राद्विविक्तयावेद्यंक्षेत्रज्ञं विस्तरे
णवर्णयिष्यन्तज्ज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमिति पंच
भिः अमानित्वं स्वगुणश्लाघाराहित्यं तदुक्तं मानापमानेद्वः
खीस्याच्चैव साधारणो जनः अतो दुःखनिदानत्वान्मानयो॰
गं परित्यजेत् तथा अदंभित्वं दंभराहित्यं तदुक्तं कृतदंभा
द्दंभाद्वा कर्मतत्त्वं श्रमं भवेत् श्रमैकफलमात्रं स्याद्वि
तीयं स्यात्स्वसाधनमिति तथा अहिंसा परपीडानिवृत्तिः तदु
क्तं स्वयं बिभेति हिंसेभ्यस्तान्नृपापानुवर्मितेहंतेः स्वलीस्या
मितिविज्ञाय परपीडां विवर्जयेत् क्षान्तिः सहता आर्जवं॰

मवक्रता आचार्योपासनं सद्गुरुसेवा आचार्यवान् पुरुषो वेदे
तिश्रुतेः तदुक्तं शतश्लोके यस्य ग्राहामबुद्धिः पठनपरिणमद्दे
दश्यमाप्तात्वरार्थोन आचार्यं विना सोत्र दीपपरिविनोन्यत्र हकं
रहसंभूतेनामानि यद्यपि निरनिवसतामन्यवक्राख्यतानि
आयस्ततेपदार्थेन हि कथकस्ते वत्सैगोपगायोतिशौ
चेन हि विधेयोक्रवायभावशुद्धिस्तथान्तरमिति स्थैर्यं तदे
कनिष्ठता आत्मनिग्रहः शरीरसंयमः ७ ॥

वनमाली टीका

क्षेत्रप्रकाशेयज्ञेयाद्धि विकृततयावक्तं तज्ज्ञानयोगफलायामा
नित्वादिसाधनान्याह ज्ञेयं यत्तदित्यतः आक्रनैः पंचभिः विद्य
मानैरविद्यमानैर्वा गुणैरात्मनः श्लाघ्यत्वं मानित्वं लाभपूजा
ख्यात्यर्थं स्वधर्मविष्करणं दम्भित्वं कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां
पीडनं हिंसा तेषां वर्जनममानित्वमदंभित्वमहिंसेत्यर्थः परा
पराधेविनविकारहेतौ प्राप्तेपि निर्विकाररवितनयातदपरा
धसहनं क्षान्तिरार्जवं मकौटिल्यं आचार्यो मोक्षसाधनोपदेष्टा
शुश्रूषानमस्कारादिना तत्सेवनं शौचं बाह्यं कायमलानां
मृज्जलाभ्यां क्षालनमाभ्यंतराणां मनोमलानां रागादीनां वै
राग्यादिनापनयनं स्थैर्यं मोक्षसाधनप्रवृत्तस्यानीकविघ्न
प्राप्तावपितदपरित्यागेनप्रयत्नाधिक्यं आत्मविनिग्रहः
आत्मनो देहेन्द्रियसंघातस्यस्वभावप्राप्तेमोक्षप्रतिकूले
प्रवृत्तिं निरुध्य मोक्षसाधनएव व्यवस्थापनं ७ ॥

उक्तमेवैजयन्ती टी॰

एवं क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वाथेदानीं क्षेत्राद्विलक्षणत्वेन ज्ञेयं क्षेत्रज्ञ
द्वयं निरूपयिष्यंस्तज्ज्ञानसाधनानि विंशतिसंख्याकान्यमा
नित्वादीन्याह पंचभिः अमानित्वमिति अमानित्वं स्वस्याड
त्कर्षेण जनेषु स्वसत्कारानपेक्षत्वं अदंभित्वं धार्मिकत्वख्या
पनः ख्यापनतया धर्मानुष्ठानं दंभस्तद्रहितत्वं अहिंसा म
नोवाक्कायैः परपीडारहितत्वं क्षान्तिः परैः ॥

+एवं क्षेत्रं प्रतिपाद्य तस्माद्भिन्नं क्षेत्रज्ञं क्षेत्राद्विवेकेन विलक्षणं प्रतिपादयितुं तज्ज्ञानयोग्यता
यत्रमानित्वादिसाधनान्याह ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यतो वक्ष्यमाणात्माकं पंचभिः श्लोकैः ॥

पीड्यमानोप्यपमानसहिष्णुता आर्जवं परान्प्रति मनोवाक्कायवक्री
नामेकरूपता आचार्योपासनं आत्मज्ञानप्रदायिन्याचार्यस्य प्रणिपा
तपरिप्रश्नसेवानिरतत्वं शौचं बाह्याभ्यंतररूपं द्विविधं शौचं बहिर्विषयं शो
कं वाह्यमाभ्यंतरं तत्राद्यं मृज्जलाभ्यां क्षालनं वा भावशुद्धिस्त्वाभ्यंतरमि
ति स्थैर्यं स्थिरधर्मैकनिष्ठत्वमध्यात्मशास्त्रोदितेषु धर्मेषु वापसं
वा आत्मविनिग्रहः आत्मानं संपि प्रतीपा... मनसो निवर्त्तनम् १

मधुसूदनी टीका ९

+विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणैरात्मनः श्लाघनं मानित्वं लाभपूजा
ख्यात्यर्थं स्वधर्मप्रकटीकरणं दंभित्वं कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पी
डने हिंसा तेषां वर्जनम् अमानित्वम् अदंभित्वम् अहिंसा क्षांतिः परापरा
धे चित्तविकाररहितत्वे आत्मेपि निर्विकारचित्ततया न परापराधसहनं
क्षांतिः आर्जवम् अकौटिल्यं यथाहृदयं व्यवहरणं परप्रतारणराहि
त्यमिति यावत् आचार्यो मोक्षसाधनस्योपदेष्टा उविवक्षितो न तु
मंत्रकः उपनीयाध्यापकः तस्योपासनं शुश्रूषा नमस्कारादिप्रयो
गेन सेवनम् आचार्योपासनं शौचं बाह्यं कायमलानां मृज्जलाभ्यां क्षा
लनं आभ्यंतरं च मनोमलानां रागादीनां विषयदोषदर्शनरूपप्र
तिपक्षभावनयापनयनं स्थैर्यं मोक्षसाधने प्रवृत्तस्यानेकविध
विघ्नप्राप्तावपि तदपरित्यागेन पुनः पुनर्यत्नाधिक्यं आत्मविनिग्र
हः आत्मनो देहेंद्रियसंघातस्य स्वभावप्राप्तमोक्षप्रतिकूले प्रवृत्तिं नि
रुध्य मोक्षसाधन एव व्यवस्थापनं १ ॥

सदानंदी टीका ॥

एवं क्षेत्रमुदाहृत्य क्षेत्रज्ञस्य तादृशं क्षेत्राद्विवेकेन वक्तुं विस्त
रेणाह हरिर्विभुः १ तज्ज्ञानयोग्यताप्रसिद्धौ साधनान्याह सर्ववित् वि
द्यमानैर्गुणैर्वाप्यविद्यमानैः स्वात्मनः २ श्लाघनं किल मानित्वं स्व
ख्यात्याभिमानिना स्वधर्मख्यापनं लाभपूजार्थं यद्धि दंभिता ३ प्रा
णिनां पीडनं हिंसा कायेन मनसा गिरा एतेषां वर्जनं तानेतान्सा
धनभावतः ४ परापराधेप्यात्मनो विकृतिकारणे बुद्धेरवि
क्रियाक्षांतिरकौटिल्यं तथार्जवं ५ परप्रतारणाशून्यं व्यवहारउप

श्री· गी· टी· ३·

61

ष्यते मोक्षमार्गोपदेष्टा सद्गुरुराचार्यः इति तः तस्य शुश्रूषणं भक्त्या ज्ञा
नसाधनमार्जनं मृज्जलाभ्यां वहिः शौचं शरीरमलशोधनं १ शुद्ध
भावनयात्मगो रागादेरान्तरं स्यते मोक्षमार्गे प्रवृत्तस्य स्थैर्यं विघ्नेष्वचा
लता ५ देहेंद्रियादिवर्गस्य प्रवृत्तियोग्यस्वभावतः तो निरुध्यात्मस
न्मार्गे स्थापनं ज्ञानसाधनं ५ ७ ॥

नीलकंठी टीका १२

इदानीं ज्ञानसाधनानि विधत्ते अमानित्वमिति अमानित्वादयोपि
वेमोहति विशेषाद्दर्शयत्वाच्च तत्त्वे ज्ञ विकारा एव संतः सत्त्वगुणका
र्यत्वात् ज्ञानस्य साधनभूता अपि उपचारात् ज्ञानपदवाच्या भवंति
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमित्युपसंहारात् तत्र विद्यमानैरविद्यमानै
र्वा गुणैरात्मनः श्लाघित्वं मानित्वं लाभपूजाख्यात्यर्थं स्वधर्मस्य प्रक
टीकरणं दंभित्वं कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पीडनं हिंसा तेषां वर्ज
नममानित्वमदंभित्वमहिंसा च परेणापकृतेपि चित्तस्यानिर्विका
रत्वं क्षांतिः आर्जवमकौटिल्यं आचार्योपासनं स्पष्टं शौचं मृज्जला
भ्यां बाह्यं भावशुद्ध्यांतरं स्थैर्यं मोक्षसाधने प्रवृत्तस्य विघ्नसद्भावे
पि तदत्यागेन आत्मविनिग्रहः देहेंद्रियादिप्रचारसंकोचः ७ ॥

^एवं तावत्क्षेत्रं लक्षयित्वा
क्षेत्रज्ञस्य जातत्वेनामयल्लक्षणमुक्तं तत्र ज्ञान
लक्षणं विस्तरयति ॥

आनंदीटीका ११

^अमानित्वं विद्याद्यहंकाराभावः अदंभित्वं लाभपूजाख्यातिकामे
न विहितकर्मानुष्ठानं दंभस्तद्राहित्यम् अहिंसा परेषामपीडनं
क्षांतिः परैः पीड्यमानस्यापि सति सामर्थ्ये क्रोधाभावः मनस्य
मद्वचस्यात्मकर्मण्यन्यादि तिकुटिलतानाद्भाव आर्जवम् शौचं
बहिरंतः शुद्धिः स्थैर्यं अन्तरायेपि स्वकर्मणश्चलनाभावः आ
त्मनो मनसो विनिग्रहो विषयेभ्यो निवर्तनम् ८ ॥

रामकंठी टीका १४

संचयादिदोषप्रसक्तस्य प्रसिद्धपुरुषान्तरानुष्ठीयमानसदाचा
रानुकरणे संकल्प्यमानस्यैव च्युतेन सचानुष्ठितस्यापि सदाचार
मात्रस्य संसारप्रदानफलतामावहन्नासहरसर्गभाग्जनविष

धोमहान्दोष स्तथाचोक्तं भारते मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेना
धीतमुत मानयज्ञः चत्वार्येतान्यभयंकराणि भयं प्रयच्छंत्ययथा
कृतानि इतिचत्वार्यग्निहोत्रादीनि वस्तुत्याश्रमधर्मरूपाणिशा
स्त्रचोदितत्वादनुष्ठीयमानान्यभयंतावत्कुर्वंति मानादिदोषदू
षितचित्तत्वेनकृतानिप्रत्युतमहद्भयमनुष्ठातुः फलंतीत्यपिहस्य
श्लोकस्यार्थः एवंविधोमानो विद्यतेयस्यसमानीतस्यभावोमानि
त्वं स्फुटसंकल्पत्वनामगुणोज्ञानाभिव्यक्तिहेतुत्वाज्ज्ञानमित्युक्तं
एवमेवाऽदंभित्वं दंभोहिनाम मानादिदोषदूषितसंकल्पत्वेस
तिदृष्टमात्रफलतयासदाचारानुष्ठानंव्याजेनधर्माचरणमित्यर्थः
सविद्यतेयस्यासौसदंभीमिथ्याचारस्तस्यभावोदंभित्वंतदभावोऽ
दंभित्वं सम्यक्क्रियानुष्ठानमित्यर्थः तदपिपूर्ववज्ज्ञानमेव न
त्वहिंसादीनामर्थसिद्धज्ञानत्वेतत्कथंतत्वज्ञानोपदेशविषयत्वेनप
रिगृहीतस्यार्जुनस्ययुद्धसंग्रामादिक्रियानुष्ठानेनियुज्यमानस्य
तत्रनाहिंसाऽदीनिश्च्रसानामशास्त्रीयानियमः तथा हिंसा
हिशास्त्रीयनियमनिरपेक्षेणद्वेषलोल्यादिप्रयुक्तस्यप्राणिनां
जिघांसा तदभावोऽहिंसा निसर्गतस्सर्वभूतेषुकरुणा[illegible]वि
त्वादनभिद्रोहस्तदपिज्ञानं तथाक्षांतिः परैरभिहन्यमानस्य
सत्यपिप्रतीकारसामर्थ्ये स्वभावतः प्रशांतचित्तत्वात्क्षमनःक
र्मभिरविकारित्वं सापिज्ञानमनुष्ठेयत्वेनोपदिष्टोच्यते यथो
क्तज्ञाननिष्ठस्यावश्यानुष्ठेयस्वकर्मभावेनावस्थिताहिंसाक्षांति
श्वहिंसैवनभवतिनचाक्षांतिरित्युक्तमेवप्राक् आर्जवमृजुत्वय
थाहृदयंवाग्मनःप्रवृत्तिहेतुरकुटिलता यदेवंप्रशंसंति सर्वं
जिह्मंमृत्युपदमार्जवंब्रह्मणः पदमितितदपिज्ञानमेवंपंचे
तेधर्माः परमेश्वरानुग्रहस्तचकदेवसर्गभाजोनान्यस्य प्रदी
यमाणसदसत्कर्मसंतानस्यसंसारस्वरूपप्रत्यवेक्षायोगप
वृत्तस्यमहत्सैवजायंते तेचतद्दृढदयकृतप्रतिष्ठस्यज्ञानतरो

मानित्वं तदभावो

मूलसन्ततिस्थानीयो धर्मः षडन्तरीयकाः शाखाः प्रतानकल्पाश्च
मी धर्माः प्रादुर्भवन्ति तद्यथा शास्त्राधिगमगुरुः स्मरः संस्कारविशे
षस्तथा हेयोपादेयवस्तुविषयो विवेको विज्ञाततत्त्वरूपस्य हेया
पवर्जनपूर्वमुपादेयानुष्ठानं नम्रत्वमाचार्योपासनादेवंविध
धर्मोदये सति पल्लवपुष्पस्थानीयाः शौचादयो जन्मादिदोषानु
दर्शनपर्यन्ता धर्मविशेषाः समुन्मिषन्ति तत्र विशिष्टक्रियानु
ष्ठानेषामाधिकारस्य कल्याणहेतुभूतानां सत्क्रियास्वाः सम्य
चित्तस्य तद्गुणैः संवध्यमानस्य प्रथमः शौचो नाम गुणः सर्वक्रि
याणां तत्पूर्वकत्वात् तत्र द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं च तत्र बाह्यम
धिकारिदेशकालाद्यवस्थोपपत्त्या नियतेन मृज्जलादिना कर्तव्य
तया दृष्टगन्धलेपापनयनपर्यन्ता मृजा आभ्यन्तरं बाह्यनि
र्हर्मासत्तां मुक्तोऽस्मीति निर्विमृश्यापनिपत्तिर्या भावशुद्धिर्मित्या
द्यः एतच्च शौचं कायवाङ्मनोनिर्वर्त्यानां तपःस्वाध्यायध्याना
दीनां गुणान्तराणामुपलक्षणं वेदितव्यं अथ स्थैर्यं संशया
दिदोषनिवृत्यानुष्ठेयेष्वर्थेषु चंचलता तस्मिंश्च सति आत्मवि
निग्रहः आत्मनोऽन्तःकरणस्य निषिद्धविषयाद्विनिग्रहो नियम
नम् ॥ ७ ॥

^अथेदानीं तेषां तत्त्वस्य सविस्तरं वर्णयिष्यमाणं लासिकी
स्यादेज्ञानसाधनान्याह पंचभिः॥

^अमानित्वं स्वगुणश्लाघाराहित्यम् अदंभित्वं लाभाद्यर्थं स्वध
र्मप्रकटीकरणाभावः अहिंसा परपीडावर्जनम् क्षान्तिः स
हिष्णुता आर्जवमवक्रता आचार्योपासनं तत्त्वज्ञानोपदेष्टु
र्गुरोः शुश्रूषा शौचं बाह्याभ्यन्तरम् बाह्यं मृज्जलादिना आ
भ्यन्तरं रागादिमलक्षालनम् तथा च स्मृतिः शौचं तु द्विविधं
प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्त
थान्तरम् इति स्थैर्यं सन्मार्गे प्रवृत्तस्य तदेकनिष्ठता आत्मविनि
ग्रहः शरीरसंयमः एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पंचमेनान्वयः [illegible] ७

पंचोली टीका

इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्रात् विविक्ततयाज्ञेयंशुद्धंक्षेत्रज्ञं
विस्तरेणवर्णयिष्यन्तत्साधनान्येवज्ञानशब्देनसूत्रवन्निरू
पयति अमानित्वमितिपंचभिः अमानित्वमात्मश्लाघावि
रहः अदंभित्वंस्वधर्मप्रकटीकरणाभावः अहिंसाप्राणि
नांअपीडनंक्षांतिः परापराधप्राप्तौअविक्रियः आर्जवंऋ
जुभावः मोक्षसाधनोपदेशिनःआचार्यस्यशुश्रूषादिप्रयोगे
नसेवनमाचार्योपासनंशौचं द्विविधंदेहस्यमृदुदकादिना
अंतःकरणस्यसद्भावनयारागादिमलानांक्षालनंद्विविधं
शौचंमोक्षमार्गेप्रवृत्तस्यनिश्चयत्वंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः आ
त्मोपकारितयाआत्मशब्दवाच्यस्यदेहेंद्रियसंघातस्यवि
निग्रहः सन्मार्गेस्थापनम् ७ ॥

सणवीरसमिद्वोधिनी

इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्राद्विविक्ततयाज्ञेयंशुद्धंक्षेत्रज्ञंसवि
स्तरंवर्णयिष्यन्प्रथमंतज्ज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमिति अ
मानित्वंस्वगुणश्लाघाराहित्यमदंभित्वंस्वधर्मप्रकटीकरणंतद्रा
हित्यं अहिंसाप्राणिनामपीडनं क्षांतिः परापराधसहनमविक्रि
या आर्जवमृजुभावोऽवक्रत्वं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्यशुश्रू
षादिप्रयोगेनसेवनंशौचंकायमलानांमृज्जलाभ्यांप्रक्षालनंस्थै
र्यंस्थिरभावःसन्मार्गेआत्मविनिग्रहःपाणीरसंयमः शुद्धत्वमा
नित्वयोर्द्वः स्वश्लाघाकरणमदंभित्व निर्धर्मस्यापि मिथ्याकवचा
दियारणंदंभित्वंतदभावः अहिंसानिषिद्धहिंसापरित्यागोवीरस्य
श्रीवधादेःप्रतिषेधात् क्षांतिर्दुष्टापतितदुःखसहिष्णुताआर्जवंकु
टिलमार्गेणदुष्टस्याकरणमाचार्योपासनंधर्म्योपदेष्टुःसंसे

63

वनं शौचं शास्त्रकवचादिमार्जनं स्थैर्यं शुद्धे सत्त्वस्थत एकनिष्ठता
त्मविनिग्रहः शरीरसंयममेतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पंचमेना
न्वयः ७॥

मधुभाष्य

अमानित्वमित्यादिना आत्मतत्त्वज्ञानोपायमाह तत्र प्रथमं
दंभः ज्ञात्वापि स्वात्मनोऽल्पत्वं भोगमाहात्म्यभावनमित्यभि
धानम् आर्जवं मनोवाक्कायकर्मणामवैपरीत्यं सक्तिः स्नेहः
स एवातिपक्वोऽभिष्वंगः स्नेहः सक्तिः स एवातिपक्वोऽभिष्वं
गइत्युच्यतइत्यभिधानम् तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमपरोक्षज्ञानार्थ
मात्मदर्शनं पंचमेनेति सर्वं पश्यतिप्रतिज्ञातमुच्यते अन्यथान्य
भवतीति आदिमद्देहादिवर्जितं अनादिमत् सर्वेंद्रियाणिगु
णांस्थाभासयतीति सर्वेंद्रियाणिगुणांस्थाभासयतीति सर्वें
द्रियगुणाभासं इंद्रियवर्जितत्वाय्यर्थउक्तः उपरस्तात् विकारां
नर्भावाङ्गनसायनं स्थमतउक्तं बहुत्वात्साधनत्वात्पुरुषे
गात्मभावः एतस्य यदितिवक्ते प्रकृतिविकारपुरुषान्तं
विभ्यादह गुणाः सत्त्वादयः तेषामत्यल्पोविशेषोलयसर्गे
विकाराइति दृष्टगुक्ताः कार्याकार्यगुणात्तिस्तेषामतः स्वल्पा
भवाजनाइति माधुक्ते दस प्रास्त्वाया कार्यं शरीरं शरीरं का
र्यमुच्यतइत्यभिधानं कारणानीइंद्रियाणिभोग्याद्वभवः स
हिविरूपत्वादनुभवइति प्रकृतिश्चनउक्तात्परिणामिनी
कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः भोक्तृत्वे सुखदुःखा
नां पुरुषप्रकृतेपरमितिभागवते यदित्याह ७॥

भाषा अनुवाद टीका

अब उक्त क्षेत्रसे पृथक जो ज्ञेय क्षेत्रज्ञ तिसको विस्ताररूप व
र्णन की इच्छा करि क्षेत्रज्ञके ज्ञान होनेके साधन पांच श्लोकसे क
हते हैं कि अमानित्व अदम्भित्व अहिंसा कहे मान कपट परपीडा
राहित्य औ क्षान्ति कहे क्षमा औ आर्जव जो सीधापन औ आचार्यो
पासन जो गुरु सेवन और शौच कहे बाह्य अन्तर शुद्धि सो भाव
शुद्धसे अन्तःशुद्धि जानो और स्थैर्य कहे सत् मार्ग मे प्रवृत्त और
उसी एक मे तत्परता तथा आत्मविनिग्रह कहे शरीर संयम ७

दोहा

अमान अदंभ अहिंसता सांति सर्लता होय आचार्यसेवा शौच
स्थिर आत्म विनिग्रह सोय ७॥

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च जन्म
मृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शने ८ ॥

शांकरभाष्य टीका १

किंच इंद्रियेति इंद्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभा
वो वैराग्यमनहंकारोऽहंकाराभाव एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदो
षानुदर्शनं जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मा
दिदुःखांतेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनं आलोचनं जन्मनि गर्भवासयो
निद्वारनिःसरणं दोषस्तस्यानुदर्शनं आलोचनं तथा मृत्यौ दोषानु
दर्शनं तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं आलोचनं
परिभूतता चेति तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं तथा दुः
खेष्वध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तेषु अथ वा दुःखान्येव दोषो दुःखदोष
स्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनं दुःखं जन्म दुःखं जरा दुःखं मृत्युर्दुः
खं व्याधयो दुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखं दुःखानि न पुनः स्वरूपेणै
व दुःखमित्येवं जरादिषु दुःखदोषानुदर्शनात् देहेंद्रियविषयभोगे
षु वैराग्यमुपजायते ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्मद
र्शनाय एवं ज्ञानहेतुत्वात् ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनं ८

आनंदगिरिकृत टीका २

न केवलममानित्वादीन्येव ज्ञानस्यांतरंगसाधनानि किंतु वैराग्यादी
न्यपि तथाविधानि संतीत्याह किंचेति दृष्टादृष्टेष्वनेकार्थेषु रागे
तत्प्रतिबंधे ज्ञानं नोदयते इति मत्वा व्याकरोति इंद्रियेति आविर्भूतो
गर्वोऽहंकारस्तदभावोऽपि ज्ञानहेतुरित्याह अनहंकार इति इंद्रियार्थे
षु वैराग्ये क्रममुपपादयति जन्मेति प्रत्येकं दोषानुदर्शनमित्युक्ते
तत्र जन्मनि दोषानुदर्शनं विशदयति जन्मनीति यथा जन्मनि दो
षानुसंधानं तथा मृत्यौ दोषस्य सर्वमर्मनिकृंतनादेरालोचनं का
र्यमित्याह तथेति जन्मनि मृत्यौ च दोषानुसंधानवज्जरादिष्वपि
दोषानुसंधानं कर्तव्यमित्याह तथेति व्याधिषु दोषस्यासह्यतारू
पस्यानुसंधानं दुःखेषु त्रिविधेष्वपि दोषानुसंधानं प्रसिद्धं व्याख्या

नान्तरमाह अथवेति यथा जन्मादिषु दुःखान्तेषु दोषदर्शनमुक्तं त
था तेष्वेव दुःखाख्यदोषस्य दर्शनं स्फुटयति दुःखमित्यादिना कथं
जन्मादीनां वाहे क्रियमाणानां दुःखत्वं तत्राह दुःखेति जन्मादिषु दो
षानुदर्शनकृते फलमाह एवमिति वैराग्ये सत्यात्मदृष्ट्यर्थं करणा
नां तदाभिमुख्येन प्रवृत्तिरिति वैराग्यफलमाह तत इति जन्मादिदुः
खदोषानुदर्शनं ज्ञानहेतुः किमित्युपसंख्यानमित्याशंक्य वैराग्या
द्वा पीहितत्वादित्याह एवमिति ८ ॥

स्वामिकृत टीका ३

किंचेन्द्रियार्थेष्विति जन्मादिषु दुःखदोषयोरनुदर्शनं पुनःपुनरालोच
नं दुःखरूपस्य दोषस्यानुदर्शनमिति वा स्पष्टमन्यत् ८ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

वैराग्यं शब्दादिविषयेषु अनहंकारः अहंकाराभावः एवं च जन्मादिदो
षदर्शने ८ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

इन्द्रियार्थेष्विति इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेषु दोषानु
संधानेन तदोद्वेजनं अनहंकारः अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितत्वं
प्रदर्शनार्थमिदं अनात्मीयेष्वात्मीयाभिमानरहितत्वं चापि विवक्षितं
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं सशरीरत्वे जन्ममृत्युजराव्या
धिदुःखरूपस्य दोषस्यावर्जनीयत्वानुसंधानं ८

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ८ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

एतत् ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पंचमेनान्वयः किंच
तदुक्तं आरंभाद्युपरामये रूपकृतं ज्ञात्वापि नोपेक्ष
ते कश्चिद्रोगदुष्टताशवेषमनिष्टत्वं स्यात्तं विरंचोक्त
सि त्यक्तस्येव तु नाथ हीरमसकृदाक्रोशमानाः तृण
इन्द्रियार्थेषु रूपरसादिविषयेषु वैराग्यं वैतृष्ण्यं तथा

एतावानहममस्मीत्यहंकाराभावः जन्मादिषु दुःख
दोषयोरनुपदं दर्शिने पुनः पुनरालोचनम् ॥ ८
८ ॥ ८ ॥ ८ ॥ ८

वनमाली टीका ८

इंद्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टेष्वानुश्रविकेषु च रागविरोधिन्यस्पृहारूपा
विरक्तिर्वैराग्यं आत्मश्लाघनाभावेपि मनसि प्रादुर्भूतो हं सर्वोत्कृ
ष्ट इति गर्वो हंकारस्तदभावो नहंकारः जन्मनो गर्भवासयोनिद्वारनिः
सरणरूपस्य मृत्योः सर्वमर्मच्छेदनरूपस्य जरायाः प्रज्ञावलवीर्यादि
नाशिकायाः व्याधीनां ज्वरादीनां मिष्टवियोगजानामध्यात्माधिभूता
धिदैवनिमित्तानां दोषस्य वातपित्तश्लेष्ममलमूत्रादिपूर्णत्वेन काय
जुगुप्सितत्वस्य चानुदर्शनं पुनः पुनरालोचने ८ ॥

ऊसमवैजयन्ती टीका ९

किंच इंद्रियार्थेषु प्राकृतेष्वैहिकामुष्मिकशब्दादिविषयभोगेष्वा
त्मज्ञानप्रतीपेषु वैराग्यं प्रीत्यभावः अहंकारः अनात्मनि देहेन्द्रियादा
वात्माभिमानरहितत्वं एवकारस्य सर्वैर्विशेषणैस्सह संबंधः यथाह
नानात्मीयेषु पुत्रकलत्रदेहादिष्वात्मीयत्वाभिमानरहितत्वं [illegible]
[illegible]
[illegible] हि चिन्तनम् जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषा
नुदर्शने जन्मगर्भवासयोनिद्वारनिःसरणरूपे मृत्युः सर्वदेहादिवि
स्मरणरूपप्रमादः प्रमोदो वै मृत्युरहं ब्रवीमीति स्मृतेः जरादेहेंद्रिया
दिशैथिल्येन बुद्धिवलरूपतेजोगुणपराक्रमादिनिरोधकता व्याधिः
ज्वरातिसारादिलक्षणः एतेषु दुःखस्वरूपस्य दोषस्यानुदर्शनमव
र्जनीयत्वानुसंधाने ८ ॥

मधुसूदनी टीका १०

श्री॰
गी॰ टी॰
त्र॰

66

किंच इंद्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टेषु श्रुतेषु वा भोगेषु रागविरोधिनी
अस्पृहात्मिका चित्तवृत्तिर्वैराग्यं आत्मश्लाघनाभावेपि मनसि प्रौढ
भूतोहं सर्वोत्कृष्ट इति गर्वोऽहंकारः तदभावो नहंकारः अयोगव्य
वच्छेदार्थ एवकारः समुच्चयार्थः चकारः तेनामानित्वादीनां विंश
तिसंख्याकानां समुच्चितो योग एव ज्ञानमिति प्रोक्तेन तदेकस्याप्य
भाव इत्यर्थः जन्मनः गर्भवासयोनिद्वारनिःसरणरूपस्य मृत्योः स
र्वमर्मछेदनरूपस्य जरायाः प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधपरपरिभवा
दिरूपायाः व्याधीनां ज्वरातीसारादिरूपाणां दुःखानामिष्टवियो
गानिष्टसंयोगजातानामध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तानां दोष
स्य वातपित्तश्लेष्ममलमूत्रादिपरिपूर्णत्वेन कायस्य जुगुप्सितत्व
स्यानुदर्शनेषु नः पुनरालोचने जन्मादिदुःखांतेषु दोषस्यानुद
र्शने जन्मादिव्याध्यंतेषु दुःखरूपदोषस्यानुदर्शने जन्मादिव्या
ध्यंतेषु दुःखरूपदोषस्यानुदर्शनमितिवा इदं चाविषयवैराग्यहे
तुत्वेनात्मदर्शनस्योपकरोति ८ [illegible] ॥

सदानंदी टीका ॥

दृष्टादृष्टेषु भोगेषु इह रागविरोधिनी यास्पृहात्मिका तस्या वैरा
ग्यं ज्ञानसाधनं १ वैराग्यादि पुनत्वेन सर्वोत्कृष्टोस्म्यहं बुधः इतिग
र्वोस्यहंकारस्तदभावो नहंकृतिः २ अयोगव्यवच्छेदार्थ एवकार इ
हेरितः समुच्चयार्थश्च स्त्वत्र तेनोक्तानां समुच्चितः ३ विंशतेः साध
नानां च योग एवात्र साधनं ज्ञानमित्युक्तमेकस्याप्यभावेन वसंम
तः ४ जन्मनो गर्भवासादियोनिद्वारेण निःसृतेः मर्मछेदनरूपस्य
मृत्योर्दुःखाकरस्य च ५ प्रज्ञाशक्तिनिरोधादिरूपाया जरसस्तथा
व्याधीनां ज्वरमुख्यानां दुःखानां च त्रयीरूपिणां ६ आध्यात्मिकादिरूपा
णामिष्टानिष्टप्रजातानां तथा दोषस्य वातपित्तात्मकश्लेष्ममूत्रमलादि
भिः ७ पूर्णत्वेन वपुर्निंदितत्वस्यालोचनं पुनः व्याध्यंतेष्वथवा दुः
खरूपदोषानुदर्शने ८ इदं च भोगवैराग्यहेतुत्वेनात्मदर्शने सम्य
भूया गुपकरोत्येवमस्यानुदर्शने ९ ॥ ८

नीलकंठी टीका १२

इंद्रियार्थेषुदृष्टेषुश्रुतानुश्रविकेषुवाशब्दादिषुवैराग्यंरागाभावः अनहं
कारःदर्पराहित्यं अयोगव्यवच्छेदार्थएवकारः समुच्चयार्थश्चकारः
जन्मादिषुपज्जायमानेदुःखंपरस्यत्वथादोषाश्चदैन्यादयस्तेषामनुद
र्शनं ८ ॥

आनंदीटीका १३

वैराग्यंवैतृष्ण्यंअनहंकारः शरीरादावस्मीतिप्रत्ययाभावःजन्मा
दिभिःकृतं गर्भवासादिकंक्रियमाणंवानरकपातादिदुःखंसप
वदोषस्तस्यदर्शनंपर्यालोचनम् तथाचापरार्के ॥ ८ ॥

रामकंठी टीका १४

ततश्चेंद्रियार्थेषुविषयेषुदृष्टानुश्रविकेषुत्वयातिशयादिदोषद
र्शनाद्वैराग्यंरागदोषरहितत्वंतत्प्रकर्षसमासादनात्स्वतोन्येषु
गुणेष्वपिपर्यवस्यति तस्मिंश्चनाहंदेशगुणेसत्यनहंकारईदृशो
स्मीतिदुरभिमानाभावः यद्वाशरीरादावहमस्मीतिप्रत्ययनि
वृत्तिः ततश्चजन्मादिदोषप्रभवस्यदुःखस्यमहादोषस्यानु
दर्शनंपृष्ठतोनिरूपणं तद्यथा गर्भवासादिनिरतिशयक्लेशा
नुभवादिकंजन्मनोदुःखं प्राप्तशरीरग्रहस्य[illegible]वश्यम्भाविम
रणदुःखं तथासतिशरीरेबाधकरोगादिदुःखमितिशरीरित्वं
नामादिमध्यान्तावस्थासुदुःखमयमेवेतिविवेकहर्म्यादिरूढः
स्वपरविषयत्वेनविवेकुदृत्तमः यथोक्तंवासिष्ठे प्रज्ञाप्रासादमा
रूढस्त्वशोच्यःशोचतोजनान् भूमिष्ठानिवशैलस्थःसर्वान्
प्राज्ञोनुपश्यतीति ॥ ८ ॥

लासिकी[illegible]नीटीका १५

किंच इंद्रियार्थेषुदृष्टानुश्रविकेषुविषयेषुवैतृष्ण्यम् अनहंकारः
अहंसर्वोत्कृष्टइतिगर्वाभावः जन्मादिषुदुःखदोषयोरनुद
र्शनंपुनःपुनरालोचनम् दुःखरूपस्यदोषस्यानुदर्शनमि
तिवा किंच ८ ॥

इंद्रियार्थेषु विषयेषु वैराग्यं वैतृष्ण्यं अनहंकार अहंकाराभावः
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्मनि योनियंत्रान्नि
सरणं दोषः मृत्यौ जरणवेदनादिदुःखं दोषः जरायां प्रज्ञायां प्र
ज्ञाशक्तितेजसेंद्रियबलहानिरिति दोषः व्याधौ शिरोरोगज्वरा
दिपीडा दोषः तथा दुःखेषु आधिव्याध्यादिषु दोषः तेषां सर्वे
षां अनुदर्शनमालोचनं ८ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

किंच इंद्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु रागराहित्यं अन
हंकारो अहंकाराभावस्तथा जन्मादिदुःखांतेषु प्रत्येकं दोषानु
दर्शनं जन्मनि गर्भवासयोनिद्वारान्निःसरणं दोषस्तस्यालो
चनं मृत्यौ दोषानुदर्शनं तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोध
दोषालोचनं तथा व्याधिषु रोगेषु आध्यात्मादिषु दुःखेषु दोषा
नुदर्शनमिति प्रथमश्च भावः अस्मिन् विषमे संसारे स्वात्मनिज

न्मादिदोषसंभवपर्यालोचनादिंद्रियार्थेषु वैराग्यमाश्रित्य
स्ववर्णाश्रमोचितेयधर्मेवमपनायोदेहः हेयणीयइति ८॥

मधुभाष

८॥

भाषा अनुवाद टीका

और इन्द्रियार्थ जो रूप आदि विषय तिनमे वैराग्य और अनहंका
रता तथा जन्म मृत्यु जरा व्याधि दुख दोष इनको वार वार देख
ना चाहिये ८ ॥

दोहा

इंद्रियविषय विरागताबिन हंकारहि होय जन्ममरण क्षय
रोग दुखदोष निदर्शन सोय ८॥

68

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु नि
त्यंच समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९

शांकरभाष्य टीका १

किंच असक्तिरिति असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीति
मात्रं तदभावोऽसक्तिरनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावोऽभिष्वङ्गोनाम शक्ति
विशेषएवानन्यात्मभावनालक्षणोयथा अन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि
वाहमेव सुखी दुःखी च जीवति मृते वाहमेव जीवामि मरिष्यामि
चेति क्वेत्याह पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेषुदारेषु आदिग्रहणादन्ये ष
प्यत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु तच्चोभयं ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानमुच्यते
नित्यञ्च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता क्व इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानाम
निष्टानां चोपपत्तयः संप्राप्तयस्तास्विष्टानिष्टोपपत्तिषुनित्यमेव
तुल्यचित्तता इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति न कुप्यति चानिष्टोपपत्ति
षु तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानं ९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ज्ञानस्यान्तरङ्गमेव हेतुन्तरमाह किञ्चेति तत्वशक्तिरेवाभिष्वङ्गा
भावलक्ष्या च पुनरुक्ति रित्याशंक्याभिष्वङ्गोक्तिद्वारा निरस्यति अभि
ष्वङ्गोनामेति अन्यस्मिन्नेव पुत्रादावन्यत्वधिया तद्गते सुखादावात्म
नितद्भावनालक्षणे शक्तिविशेषेऽभिष्वङ्गोदाहरति यथेति उक्तविशेषणयो
रकाङ्क्षाद्वारा विषयमाह क्वेत्यादिना उक्तविशेषणयोस्तेनिष्टा इष्टो
पपत्तिमाह तच्चेति सदा हर्षविषादशून्यमनस्त्वमपि ज्ञानहेतुरि
त्याह नित्यञ्चेति तदेव विभजते इष्टेति तस्य ज्ञानहेतुत्वन्निगमय
ति तच्चैतदिति ९ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंचासक्तिरिति असक्तिःपुत्रादिपदार्थेषुप्रीतित्यागः अनभिष्वंगःपु
त्रादीनांसुखेदुःखेवाहमेवसुखीदुःखीचेत्यध्यासातिरेकाभावः इ
ष्टानिष्टयोरुपपत्तिषुप्राप्तिषुनित्यंसर्वदासमचित्तत्वं ९ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

श्री॰
गी॰ टी॰
३॰

69

असक्तिस्संगाभावः अनभिष्वंगः अभिष्वंगोऽन्यस्मिन् हेतुद्धिः ९ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

असक्तिरिति असक्तिः आत्मव्यतिरिक्तविषयेषु संगरहितत्वं अनभिष्वंगः पुत्रदा
रगृहादिषु शास्त्रीयकर्मोपकरणत्वातिरेकेण श्लेषरहितत्वं नि
त्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु संकल्पप्रभवेष्विष्टानिष्टो
पनिपातेषु हर्षोद्वेगरहितत्वं ९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ८

स्पष्टार्थम् ९ ॥

परमार्थप्रपाटीका १

असक्तिरिति पुत्रादिषु असक्तिः प्रीतित्यागः अनभिष्वंगः पुत्रदार
गृहादेरात्मत्वेऽध्यासः तयोः स्वामित्वारोपणं श्रुतिरपि शतपथे आत्मै
वेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वि
त्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छंश्च नातो भूयो विन्देदि
ति भाष्यं अस्यैवार्थं व्याख्यातः पूर्वं इदं मध्ये आत्मदेहमात्रत्वेन एवासीत्
सः जाया मे स्यादिति अकामयत अभिलषितवान् अनंतरं प्रजायेय
प्रजारूपेण स्यामिति अथानंतरं वित्तं मे वित्तं स्यादित्यकामयत
तदर्थं कर्म कुर्वीयेति एवमेतावानेव कामोऽभिलाषः तस्मात् स च
भवति परिणामे दुःखस्वरूपत्वात् तथापि अतः जायादिरूपं वादन्य
द्भूयो महत्तरं न विन्देत् न जानाति वा अयमार्ह्यैश्च न मोहितत्वात् अथैत
त्तदेवैतानंतमाहुः श्रेयोऽयमित्याह श्रुतिः मन एवास्यात्मा वाग्जा
या प्राणः प्रजेत्यादि तथा इष्टानिष्टोपपत्तिषु अपि च सर्वं स
मचित्तत्वं च ९ ॥

वनमाली टीका

सक्तिर्म
मेदमित्येतावन्मात्रेण प्रीतिः अत्यासक्तिस्तदभावः अहं दुःखी सुख्यहमेव
दुःखी सुखीत्यत्यंतप्रीतिरभिष्वंगः तद्राहित्यं असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रे
पुत्रादिषु गृहेष्वादिपदात् भृत्यादि सर्वं स्नेहविषयेष्वित्यर्थः नित्यं च
सर्वदा समचित्तत्वं हर्षविषादशून्यमनस्त्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु उप
पत्तिः प्राप्तिः इष्टप्राप्तौ हर्षाभावोऽनिष्टप्राप्तौ विषादाभाव इत्यर्थः ९

ब्रह्मवैजयन्ती टीका ९

किंच असक्तिरिति पुत्रदारगृहादिष्वन्येष्वादिशब्दोपात्तदासदासी
पशुधनद्रव्यादिष्वात्मज्ञानसमीपेष्वनात्मसु असक्तिः ममैवैते इत्यात्म
भिन्नत्वेन सामान्यधर्मस्य भावः अनभिष्वंगः पुत्रादिष्वन्येषु च अहमेवा
यमित्यात्माभिन्नत्वेन विशेषधर्मस्य भावः इष्टानिष्टोपपत्तिषु शत्रुपुत्र
मरणादिषु समीचीनोऽयमभवतीति हर्षाभावत्वं अनिष्टप्राप्तिषु स्वपु
त्रमरणादिषु च विषादाभावत्वं अयाहं जीवाम्यथाहं म्रियेतोऽस्मी मुक्ता
हानि व्याकुलचित्तरहितत्वमित्यर्थः ९ ॥

मधुसूदनी टीका ९

सक्तिर्ममेदमित्येतावन्मात्रेण प्रीतिः अभिष्वंगस्तु अहमेवायमित्यनन्य
त्वभावनया प्रीत्यतिशयः अन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वा अहमेव सु
खी दुःखी चेति तद्राहित्यमसक्तिः अनभिष्वंग इति वाक्ये कुत्र सक्त्यभि
ष्वंगौ वर्जनीयौ तत्राह पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेषु दारेषु गृहेषु आ
दिग्रहणादन्येष्वपि भृत्यादिषु सर्वेषु स्नेहविषयेष्वित्यर्थः नित्यं च
सर्वदा च समचित्तत्वं हर्षविषादशून्यमनस्त्वं इष्टानिष्टोपपत्तिषु उ
पपत्तिः प्राप्तिः इष्टोपपत्तिषु हर्षाभावः अनिष्टोपपत्तिषु विषादा
भाव इत्यर्थः चः समुच्चयः ९ ॥

सदानंदी टीका ११

सक्तिर्ममेदमित्येव प्रीतिमात्रमुदीरिता अभिष्वंगस्तु पुत्रादौ तादात्म्या
ध्यासलक्षणः १ अन्यस्मिन् पुत्रभार्यादौ सुखदुःखान्विते सति अहमेव
सुखी दुःखी इत्यादिरूपोध्यासग्रहः २ वर्जितौ सक्त्यभिष्वंगौ पुत्रदारगृहा
दिषु इष्टानिष्टपरिप्राप्तौ सर्वदा समचित्तता ३ इष्टप्राप्तौ न हर्षः स्यादा
निष्टप्राप्तौ विषादिता ४ । ९ ॥

नीलकंठी टीका १२

असक्तिरिति सक्तिः पुत्रादौ ममतामात्रं अभिष्वंगस्तेन सह तादात्म्याभि
मानोऽयमेवाहमिति च पुत्रादेः सुखेऽहमेव सुखी तद्दुःखेऽहमेव दुःखी
ति संगाभिष्वंगौ तद्वर्जनमित्यर्थः समचित्तत्वं हर्षविषादराहित्यं कुत्र
इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टप्राप्तौ हर्षाभावः अनिष्टप्राप्तौ विषादाभावः ९

आनंदीटीका १३

असक्तिंयत्रकुचनसंगाभावऔदासीन्यंअनभिष्वंगोममतात्या
गः समचित्तत्वंहर्षशोकादिशून्यता ९ ॥

रामकंटीटीका १४

तथाविधस्यचस्वर्गादिफलेषुक्रियाविशेषेषुआसक्तिरसंगऔ
दासीन्यं तथाहंममसुखदुःखेत्वेषुसुतकलत्रभवनादिष्वनभिष्व
ङ्गः सर्वस्वपरिग्रहपरित्यागपर्यंतांचदशांप्राप्तस्येष्टानिष्टोपपत्ति
षुप्रियाप्रियपदार्थप्राप्तिषुसतीषुसमचित्तत्वहर्षशोकादिवि
काररहितान्तःकरणत्वमेवमेव ॥ ९ ॥

लासिकी[illegible]टीका १५

किंच असक्तिः पुत्रादिपदार्थेष्वनिमग्नमनस्कत्वं अनभिष्वङ्गः पुत्रा
दीनांसुखेदुःखेचाहमेवसुखीदुःखीत्यध्यासातिरेकाभावः
इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषुप्राप्तिषुनित्यंसमचित्तत्वंहर्षविषा
दरहितमनस्कत्वम् [illegible] ९ ॥

पंचोलीटीका

पंचोलेटीका

किंचअसक्तिरिति पुत्रदारगृहादिषुसक्तिः प्रीतिभावः अनभिष्वं
गः एकत्वाभिमानाभावः वपुनः इष्टानिष्टोपपत्तिषुइष्टानिष्टप्रा
प्तौनिरंतरंसमचित्तत्वंतत्त्वचिंतना ९॥

रणवीरसमिद्धोयिनी॥

किंचअसक्तिरिति असक्तिः स्ववेनिमित्तेषुविषयेषुसक्तिः सं
गः प्रीतिमात्रंतस्याभावः अनभिष्वंगोभिष्वंगः स्नेहातद्राहित्यं
पुत्रेषुदारेषुगृहेषुचादिशब्देनभृत्यादिग्रहणं तथानित्यंसम
चित्तत्वंसमानचित्तता इष्टस्यप्राप्तौहर्षस्याकरणमनिष्टस्यापि
यस्यप्राप्तौकोपस्याधारणं जयेपराजयेवसमचित्तोभूत्वायोद्धुं
प्रवृत्तस्यपुत्रदारादीनामपिचिंतावसादेहनेधार्या तथानि
गमनकालेतैः संगोपिनकार्यइतिभावः ९॥

मधुभाष्य

९॥

भाषा अनुवाद टीका

और पुत्र दारा धन आदिमे असक्ति कहे प्रीतित्याग और पुत्रादि
मे सुख दुख देखि जो मे सुखी अथवा दुखी हूं ऐसा मानिलेना
अभिष्वंग है तिसका त्याग और इष्ट औ अनिष्ट दोनोकी प्राप्ति
मे सर्वदा समचित्त कहे चितकी एकरूपता अर्थात् सावधान
चित्त रहे ९ ॥

दोहा

अनासक्ति नहि प्रेम जो पुत्र मित्र गृहमांहि नित्यहि समता
चित मे इष्ट अनिष्ट परजाहि ९॥

72/15

72

मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणी
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि १०

शांकरभाष्यं टीका १

किञ्च मयि चेति मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना नान्यो
भगवतो वासुदेवात् परोऽस्त्यतः स एव नो गतिरित्येवं निश्चिताऽव्य
भिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेन भजनं भक्तिर्न व्यभिचरणशीला
अव्यभिचारिणी सा च ज्ञानं विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः स्वभाव
तः संस्कारेण वा शुच्यादिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितः अरण्य
नदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशस्तं सेवितुं शीलमस्येति
विविक्तदेशसेवी तद्भावो विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तेषु हि देशे-
षु चित्तं प्रसीदति यतस्तत आत्मादिसंभावना विविक्ते उपजायतेऽ
तो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते अरतिरमणं जनसंसदि
तज्जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां कलहोन्मुखि
तचित्तानां संसत् समवायो जनसंसत्र संस्कारवतां विनीतानां
संसत्तस्या ज्ञानोपकारकत्वात् अतः प्राकृतजनसंसद्यरतिर्ज्ञाना
र्थत्वात् ज्ञानं १० ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

साधनान्तरमाह किञ्चेति अनन्ययोगमेव संक्षिप्तं व्यनक्ति नेत्या
दिना उक्तधीद्वारा ज्ञानायाभक्तेर्भगवति स्थैर्यं दर्शयति तेति
तथापि ज्ञानशब्दस्य हेतुत्वादित्याह साचेति देशस्य विविक्तत्वं हि
विषयद्वाहरति विविक्त इति तदेव स्पष्टयति अरण्येति उक्तदेश
सेवित्वं कथं ज्ञानं हेतुस्तत्राह विविक्तेष्विति आत्मादीत्यादिश
ब्दे न परमात्मा वाक्यार्थश्चोच्यते तत्त्वरतिविषयत्वेनाविषयत्वे
नाविशेषतो जनसंसन्मात्रे किमिति न गृह्यते तत्राह तस्य इति
सतः सङ्गस्त भेषजमित्युपलम्भादित्यर्थः १० ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंच मयीति मयि परमेश्वरेऽनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्या व्यभिचा

श्री॰
गी॰ टी॰
त्र॰

73

रिणी एकांतभक्तिः विविक्तः शुद्धः चित्तप्रसादकरस्तं देशं सेवितुं शीलं य
स्य तस्य भावस्तत्त्वं प्राकृतानां जनानां संसदि सभायामरतिः रत्यभावः १०

पिशाचभाष्यटीका ४

विविक्तदेशसेवित्वं रहस्यदेशसेवित्वं १० ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

मयीति मयि सर्वेश्वरे चैकान्तयोगेन स्थिरा भक्तिः जनवर्जितदेश
वासित्वं जनसंसदि चाप्रीतिः १० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् १० ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

= दिंच मयीति मयि परमेश्वरे अनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्या अव्यभिचा
रिणी एकान्तभक्ति विविक्तः शुद्धचित्तप्रसादकरो यो देश
स्तन्निवासे शीलं यस्य प्राकृतानां जनानां संसदि सभाया
मरतिः १० ॥

[illegible]

वनमाली टीका ८

मयि सर्वेश्वरे सर्वान्तर्यामिनि ईश्वरैकप्रेमप्रवाहः अनन्ययोगेन ना
न्यो भगवतो वासुदेवादन्तकः स्यात्ः स एव नो गतिरित्येवं निश्च
येनाव्यभिचारिणी केनापि प्रतिकूलेन हेतुना निवारयितुमशक्या
विविक्तः स्वभावान्तःस्काराशुद्धः सर्वव्याघ्रादिशून्यश्च समे शुचौ श

कंटकवह्निवालुकादिविवर्जिते शाद्वलजलाश्रयादिभिः मनोनुकूले
नतवत्तः पीडने गुहानिवासाश्रयेन योजयेदिति भक्तेः जनानां मो
क्षमार्गविरुद्धानां विषयभोगवार्तानिरतप्राणिनां संसदि सभायां त
त्वविचारप्रतिकूलायामरतिः प्राणिनां साधूनां संसदि न रतिः कार्यैव
तदुक्तं संगः सर्वात्मना हेयः स चेत्त्यक्तुं न शक्यते सद्भिः सह क
र्तव्यः सतां संगो हि भेषजमिति ९ ॥

अनुभववैजयन्ती टीका ९

किंच मयि चानन्ययोगेनेति अनन्ययोगेन न अन्यः श्रीकृष्णान्य
तो योगः प्राप्त्युपायस्स तेनान्यथा तेन स एव मे गतिरिति निश्चयेन म
यि पुरुषोत्तमे भगवति वासुदेवे ऽव्यभिचारिणी केनापि विघ्नेन हे
तुना वारयितुमशक्या स्थिरा भक्तिः विविक्तदेशसेवि[त्वं विविक्त]
[देशसेवि]त्वं विविक्ते व्याघ्रव्यालव्याघ्रदंशमशकचौरोपद्रवरहिते प
वित्रे गंगायमुनाद्युपेते मथुरापुष्करप्रयागादि सेवित्वं शीलं
यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तथा च श्रुतिः समे शुचौ शर्करवह्निवा
लुकाविवर्जिते स्वच्छजलाशयान्विते मनोनुकूले न तु चक्षुपीड
ने गुहानिवाताश्रयणेऽवयोजयेदिति जनसंसदि जनानां वि
षयभोगलम्पटानामात्मज्ञानविमुखानां दुर्जनानां संसदि सभा
यां अरतिः प्रीत्यभावः आत्मज्ञानसाधनशीलानां जनानां तु संगः
कार्य एव तथा चोक्तं संगः सर्वात्मना हेयः स चेत्त्यक्तुं न शक्यते स
द्भिः सह कर्तव्यः सतां संगो हि भेषजमिति तस्मात् सर्वजनानामेव
संगत्यागो नाभिप्रेतः किंत्वात्मज्ञानविमुखजनसंगत्याग एव न तु
हरिजनसंगत्यागोऽप्याशयः ९ ॥

मधुसूदनी टीका ९

किंच मयि च भगवति वासुदेवे परमेश्वरे भक्तिः सर्वोत्कृष्टस्थानसार्वि
का प्रीतिः अनन्ययोगेन नान्यो भगवतो वासुदेवात्परोऽस्ति अ
तः स एव नो गतिरित्येवंविधेन अव्यभिचारिणी केनापि प्रति
कूलेन हेतुना निवारयितुमशक्या सापि ज्ञानहेतुः प्रीतिर्मयाव
न्मयि वासुदेवे न सम्यगनेदेहयोगेन नानावदिस्वके विविक्तः स्वभा

वतः संस्कारतो वा शुद्धः शुभ्रविभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितः सरयू
नीपुलिनादिः चित्तप्रसादको देशः तत्सेवनशीलत्वं विविक्तदेशसे
वित्वं तथा च श्रुतिः समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्द
जलाश्रयादिभिः मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे
न प्रयोजयेदिति जनानामात्मज्ञानविमुखानां विषयभोगलंपटो
पदेशकानां संसदि समवायेन तत्तान प्रतिकूलायामरतिः रमणे
साधूनां तु संसदि न तत्तानां नु कूलायां रुचिरेव तथा चोक्तं संगः
सर्वात्मना हेयः स चेत्यक्तुं न शक्यते स सद्भिः सह कर्तव्यः सतः सं
गो हि भेषजमिति १० ॥

सदानंदी टीका ॥

वासुदेवे भगवति मयि श्रीपरमेश्वरे सर्वोत्कृष्टत्वविज्ञानहर्षिका
प्रीतिरुत्तमा १ वासुदेवात्परो नान्यः समर्थः स च मे गतिः इत्येव
निश्चयेनानन्या विघ्नैर्नाभिभूयते २ सा भक्तिरुत्तमं ज्ञानं साधनेज्ञा
नमुच्यते स्वभावतो वा संस्काराच्छुद्धो देशो यथोक्ततः ३ तत्से
वसेविक्तशीलमसानग्रावपवनेन् प्राकृतानां जनानां विषयसदा
भोगैकचेतसां ४ सभायामरतिः शास्त्रप्रतिकूलानुवादिनां
साधूनां तत्वनिष्ठानां सभायां तु चिरारतिः संगः सर्वात्मना हेयः
स चेत्त्यक्तुं न शक्यते स सद्भिः सह कर्तव्यः संतः संगस्य भेषजं
६ इत्येमदालसामात्राप्यलर्के प्रमुदीरितं ७ १० ॥

नीलकंठी टीका १२

मयीति श्लोकः स्पष्टार्थः १० ॥

आनंदीटीका १३

अनन्ययोगेन वासुदेवः सर्वमिति निश्चयादन्येन पदार्थेन
योगाभावस्तेन अव्यभिचारिणी केनचिदपि विघ्नेन नि
वारयितुमशक्या १० ॥

रामकंठीटीका १४

तस्मात् ज्ञाननतरोर्मूलनाविषयपल्लवपुष्पस्थानीयायां गुणसा
मग्र्यां निर्हितायां फलस्थानीयामयि भक्तिरूपा सा की

दृशी अव्यभिचारिणी निरपायाकेनहेतुनानन्येनयोगेनानन्येनय
थाप्रतिपादितमत्स्वरूपव्यतिरिक्तेनवस्तुनायोगः संबंधोन्ययो
गस्तदभावोनन्ययोगस्तेन किमुक्तंभवति सर्वभावानांमत्स्व
रूपाव्यतिरिक्तत्वदर्शनंतेनानन्तरोः फलभूतामुख्यामद्भ
क्तिः साहिचतुर्थीज्ञानित्वरूपाभक्तस्यावस्थायथोक्तंप्राकृ
ज्ञानीत्वात्मैवमेमतइति तस्या चसत्वाविविक्तदेशसेवित्वं
विविक्तदेशस्यनाद्युपातिरुत्तरभक्तिरसास्मनस्वादविघ्नका
रिचैतनाचेतनवस्तुरहितस्यगिरिगुहापुण्यसरित्पुलिनगु
प्तगृहादिदेशस्यसेवित्वंभजनशीलत्वंता तद्विपरीतायांजन
संसदिविनयवृत्यानहेतुलोकसभायामरतिरुद्वेगस्तत्परि
हरणमित्यर्थः १० ॥

लासिकी[illegible]टीका १५

किंच मय्यात्मन्यनन्येननिरंतरेणयोगेन भक्तिरूपासाप्रोक्तलक्षणा
अव्यभिचारिणीनिश्चलादृढा विविक्तः शुद्धः स्वभावतः संस्कार
णेवा वहिर्मुखानांयमलपतांजनानांसभायामप्रीतिः [illegible] १०

पैवोलेटीका

किंचच्यवनः मयिपरमेश्वरविषयेऽनन्ययोगेनअष्टांगयुक्तसमाधि
नाऽव्यभिचारिणीध्रुवात्तानपूर्विकाभक्तिः विविक्तदेशसेवित्वं
एकांतसेवित्वंजनसंसदिअरतिः अप्रीतिः १० ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी

किंचमयिचेति मयिपरमेश्वरेभगवतिवासुदेवेऽनन्ययोगे
ननान्योभगवतोवासुदेवात्परोऽस्ति सएवास्माकंपरागतिरि
त्येवंरूपायानिश्चितबुद्धिस्तयाभजनंभक्तिरव्यभिचारिणी न
व्यभिचरति देवांतरंसंसेवनेतच्छीलेत्यव्यभिचारिणीमदे

काग्रेत्यर्थः विविक्तेति विविक्तः स्वभावतः संस्कारतो वा यो
शुद्धो देशस्तत्र स्वभावशुद्धोऽरण्यनदीपुलिनादिः संस्कारशु
द्धः स्वच्छदादि विविक्तदेशसेवित्वशीलमस्येति विविक्त
देशसेवी तद्भावो विविक्तदेशसेवित्वं तथा जनानां सामान्या
सामान्यानां संस्कृतानामसंस्कृतानां वा संसत्समवायस्तस्मि
न्नरमणं तथा च मयि परमेश्वरे दृढा भक्तिः किं कर्तव्या जनानां स्वव
र्णधर्मबहिर्भूतानां वैषयप्रधानानां समवायेनागर्हीनतास
मानानां समूहेन गच्छतां तथा विविक्तदेशः पाषाणादिका
ठिन्यपरिहारेण स्वस्थास्वास्थ्यसनार्थं संस्कृतो देशो रंगभूमि
स्तत्सेवनं विधेयमिति फलितमित्यर्थः १०॥

मधुभाष्य

१०॥

भाषा अनुवाद टीका

और परमेश्वरस्वरूप मेरेमे अनन्ययोगे अर्थात् सर्वत्र आत्मदृ
ष्टि से अव्यभिचारिणी एकान्तभक्ति और विविक्त कहे शुद्ध अ
थवा चित्त प्रसन्नकारी जो निर्जन देश वहां को वास औ सं
सारीव्यवहारी दुष्ट मनुष्यों की सभामे अरति ९ ॥

दोहा

मोमे अनन्ययोग सें अनन्य भक्ति जो होय एकांत देशका
सेवन जनसमूह अरति सोय १०॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा ११

शांकरभाष्य टीका १

किन्तु अध्यात्मेति अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्या
त्मज्ञानं तस्मिन् नित्यभावो नित्यत्वममानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां
भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानं तस्यार्थो मोक्षः संसारोपरमस्त
स्यालोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साध
नानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति एतदमानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्त
मुक्तं ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् अज्ञानं यदतः तस्मात् यथोक्तादन्य
थाविपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसा क्षान्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं
विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ११ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

साधनान्तरमाह किंचेति आत्मादीत्यादिशब्दोऽनात्मार्थस्तद्विषयं ज्ञा
ने विवेकस्तन्नित्यत्वं तद्वै वनिष्ठावत्त्वं विवेकनिष्ठो हि वाक्यार्थज्ञान
समर्थो भवति तेषां भावनापरिपाको नाम यत्नेन साधितानां प्रकर्ष
पर्यन्तत्वं तन्निमित्तं तत्त्वज्ञानमैकात्म्यसाक्षात्कारस्तत्फलालोचनं
किमर्थमित्याशंक्याह तत्त्वेति प्रवृत्तिः स्यादित्यतस्तत्त्वज्ञानार्थदर्शन
मप्येवदितिशेषः ज्ञानस्यान्तरङ्गहेतुमुक्तमुपसंहरति एतदिति कि
मितितस्य विज्ञेयत्वमित्याशंक्याह परिहरणायेति तत्र हेतुः संसा
रेति तस्य प्रवृत्तिरुत्पत्तिस्तद्धेतुत्वान्मानित्वादि त्याज्यं ज्ञाने च त्या
ज्यत्वे तेन तस्य ज्ञेयतेत्यर्थः इतिशब्दः साधनाधिकारसमाप्त्यर्थः ११

स्वामिकृतटीका ३

किंच अध्यात्मेति आत्मानमधिकृत्य वर्तमानं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मि
न्नित्यत्वं नित्यभावः त्वंपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः तत्त्वज्ञानस्यार्थः
प्रयोजनं मोक्षस्तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टतालोचनमित्यर्थः ए
तदमानित्वमदम्भित्वमित्यादि विंशतिसंख्याकं यदुक्तमेतत् ज्ञानमि
ति प्रोक्तं ज्ञानसाधनत्वात् अतोन्यथा अस्माद्विपरीतं मानित्वदम्भित्वादि

श्री॰
गी॰ टी॰
त्र॰

77

यदेतत् अज्ञानमिति प्रोक्तं अमानित्वादिभिस्तेन विरोधित्वादतः सर्वथात्या
ज्यमित्यर्थः ॥ ॥

पिशाचभाष्ये टीका ४

स्पष्टार्थम् ॥ ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्ये टीका ५

अध्यात्मेति आत्मनि ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तन्निष्ठत्वेन तत्त्वज्ञानार्थदर्शनेन त
त्त्वज्ञानप्रयोजनं यत्तत्त्वेन निरतत्वमित्यर्थः ज्ञायतेनेनात्मेति ज्ञानं आ
त्मज्ञानसाधनमित्यर्थः क्षेत्रसंबंधिनः पुरुषस्यामानित्वादयक मुक्ते
गुणेहेदमेवात्मज्ञानोपयोगी एतद्व्यतिरिक्तं सर्वं क्षेत्रकार्यमात्मज्ञान
विरोधीत्यज्ञानं [illegible]
[illegible] ॥ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

किंच अध्यात्मेति आत्मानमधिकृत्य वर्तमानं अध्यात्मं ज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वं नित्यभावः त
त्त्वपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षस्य दर्शनं सर्वोत्कृष्टत्वा
लोचनं एतदमानित्वादित्यादि विंशति प्रकारं ज्ञानं ज्ञानसाधनं प्रोक्तं अतोन्यथा अ
स्माद्विपरीतं मानित्वादिपदेन यदज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानविरोधित्वात् अतः सर्वथात्या
ज्यमित्यर्थः ॥ ॥

वनमाली टीका ८

आत्मानमधिप्रहमेजीवात्मपरात्मनोर्यज्ज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वेन नैवनि
ष्ठावत्वं तत्त्वज्ञानार्थं भगवदपरोक्षार्थं दर्शनं शास्त्रालोचनं श्रवण
मनननिदिध्यासनं च एतदमानित्वादिज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञायतेनेने
ति ज्ञानं करणे ल्युट् अतोन्यथा अस्माद्विपरीतं मानित्वादिकं यत्तदज्ञा
नं विरोधित्वादतो ज्ञानविरोधिपरित्यागेन ज्ञानसाधनमेवोपादेयमि
ति भावः ॥ ॥ ॥

अस्मवैजयन्ती टीका ९

किंच अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमिति आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तमात्मानात्म
ज्ञा विवेकरूपं यत् ज्ञानं तदध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वं निष्ठावत्त्वं तत्त्वज्ञा
नार्थदर्शनं तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं यत्तत्त्वं तस्य दर्शनं निरतत्वं

यद्वा तत्वज्ञानस्यऽर्थो मोक्षः तस्याखिललक्षणस्य दर्शनं हृदि स्मरणं एतदमानित्वादिकं ज्ञानं ज्ञायते प्राप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः परंपरया साक्षाच्च तत्वप्राप्तिसाधनभूतं प्रोक्तं तत्वविद्भिः यज्ज्ञेयस्वरूपेण सर्वेश्वरेण मया प्रकर्षेणोक्तं कथितं ऽ अतोऽस्मादज्ञानाद्यज्ञानमखिलं तदन्यथात्मज्ञानविरोध्यज्ञानम् ॥ ११ ॥

॥ मधुसूदनी टीका ११

ज्ञान अध्यात्मआत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं मात्मानात्मविवेकज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वं तन्नैव निष्ठावत्वं विवेकनिष्ठा हि वाक्यार्थज्ञान समर्थो भवति तत्वज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारस्य वेदांतवाक्यकरणकस्य अमानित्वादिसर्वसाधनपरिपाकफलस्य अर्थः प्रयोजनं अविद्यातत्कार्यात्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः परमानंदात्मावाप्तिरूपश्च मोक्षः तस्य दर्शनमालोचनं तत्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधने प्रवृत्तिः स्यात् एतदमानित्वादितत्वज्ञानार्थदर्शनांतं विंशतिसंख्याकं ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् अतोऽन्यथा अस्माद्विपरीतममानित्वादि यत् तदज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानविरोधित्वात् तस्मादज्ञानपरित्यागेन ज्ञानमेवोपादेयमिति भावः [illegible] ११ ॥

सदानंदी टीका ११

आत्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानमुच्यते तत्रैव सततं निष्ठावत्वं ज्ञानैकसाधनं १ विवेकनिष्ठो वाक्यार्थज्ञाने हि भवति क्षमः तत्वज्ञानस्य वेदांतवाक्यप्रामाणिकस्य च २ अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारस्य भीतिवानितः अमानित्वादिकरणपरिपाकफलस्य च ३ प्रयोजनमविद्यातत्कार्यदुःखादिबाधने चिद्रूपपरमानंदावाप्तिर्मोक्षस्य तस्य यत् ४ आलोचनं तदध्यात्मज्ञानसाधनमीरितं एतद्विंशति संख्याकं ज्ञानार्थत्वेन हेतुना ५ ज्ञानमित्युक्तमस्माद्विपरीतममर्थदं मानित्वादि तदज्ञानमुक्तं ज्ञानविरोधि यत् ६ अतो ज्ञानपरित्यागाद्ग्राह्यं सर्वैर्दितं जनैः ७ ॥ ११ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

अथात्मशास्त्रजे ज्ञाने निष्ठावत्त्वमध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानस्यार्थः
प्रयोजनमविद्यानिवृत्तिरात्मैदावाप्तिश्च तयोर्दर्शनं एतदमानित्वा
दिनमज्ञानार्थदर्शनांतं विंशकं ज्ञानं ज्ञानसाधनमितिप्रोक्तं वेदे
षु अज्ञानं ज्ञानविरोधि इतोन्यथा यदतन्मानित्वादिकमित्यर्थः त
स्मात्तत्परित्यागेन अमानित्वादिकमेवोपादेयमिति भावः ११ ॥

आनंदीटीका १३ ॥

अध्यात्मज्ञानम् आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तमात्मानात्मविचारणं त
स्मिन्नित्यत्वं तत्परत्वम् तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्व
ज्ञानाय शास्त्रपर्यालोचनम् एतद्दंभिकत्वादिकं ज्ञानमिति त
त्वज्ञानोपायत्वेनोक्तं यत् तस्मादमानित्वादेरन्यथा विपरीतं दंभा
हंकारादिवक्ष्यमाणमज्ञानमित्युक्तम्
११ ॥

रामकंटीटीका १४

तथाऽध्यात्मज्ञाननित्यत्वमध्यात्ममात्मनि यज्ज्ञानं परमात्मस्व
भावसंवेदनं तन्नित्यमव्यभिचारि यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं
तस्मिन्नसति तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वस्य परमात्मस्वरूपलक्ष
णस्य परस्य भावस्य ज्ञानं बोधः स्वसंवेदनानुभवः पूर्वेण प
देन ज्ञानसिद्धिं कल्पयतोऽन्तरेण सिद्धत्वमेव प्रतिपादितम् स
एवार्थः प्रयोजनं फलं यस्येति तस्य दर्शनं साक्षात्कारो निवृत्तरा
सिद्धिरित्यर्थः एते विविक्तदेशसेवित्वादयस्तत्त्वज्ञानार्थदर्श
नान्ताः फलभूतायाभक्ते रसस्थानीयाइ येनावतीर्णेन साम
ग्री ज्ञानमिति प्रोक्तं स एवार्थः अत उक्ताद्गुणसमूहादन्यथान्ये
न विपरीतेन प्रकारेण मानित्वदंभित्वादिना यत्स्थितं तत्सर्व
मज्ञानं ज्ञानविपरीतं वेदितव्यमेतन्न क्षपरत्वाद्देवासुरसर्ग
कथनप्रसंगेन पुनरपि ज्ञानाज्ञानलक्षणं वक्ष्यति ११ ॥

लासिकी टीका १५

किंच आत्मानमधिकृत्य प्रवर्त्तमानं ज्ञानमात्मज्ञानोपदेशकं शास्त्रं तत्प
र्यालोचनेन नित्यत्वं नित्यभावः तत्त्वज्ञानरूपस्य पुरुषार्थस्य दर्शनं
त्वा पुरुषार्थेषु सर्वोत्कृष्टं लोचनमित्यर्थः एतदमानित्वमित्यादि वि
शतिसंख्याज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानोत्तरभावित्वाच्च
अतोऽन्यथास्माद्विपरीतं मानित्वादि यदेतदज्ञानमिति प्रोक्तं श्रीवसि
ष्ठादिभिः ज्ञानविरोधित्वात् अतः सर्वथा परित्याज्यमित्यर्थः ११

[illegible] ॥११॥

पैचोलेटीका

किंच अध्यात्मेति अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं आत्मादिज्ञाने नित्यत्वमिति
भावः तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं एतदमानित्वादि यदुक्तं तज्ज्ञानहेतुत्वात् ज्ञा
नमिति प्रोक्तं एतत् अत एतस्माज्ज्ञानात् अन्यथा विपरीतं मानित्वदं म
भित्वादि तदज्ञानं तेषां संसारहेतुत्वात् ११

रणवीरसमिद्धोधिनी

किंचाध्यात्मेति आत्मन्यधिकृत्य प्रवृत्तं ज्ञानमध्यात्मज्ञानमा
त्मादिविषयं ज्ञानं स्वधर्मानुष्ठानज्ञानं वा तत्र नित्यत्वं नित्यस्थि
तिभावो यथाव्याख्यातानाममानित्वादीनां साधनानां परिपाक
फलं तत्त्वज्ञानं तस्यार्थं ऐहिकीय पारलौकीरामुष्मिकी परपद
प्राप्तिस्तस्यार्थस्य दर्शनं पुनः पुनर्विचारणं फलालोचने हि तत्त
त्साधनविधाने सम्यक्प्रवृत्तिर्जायते इत्यर्थः तदेतत्सर्वं ज्ञानसाध
नेषु हुसाधनसाम्येन संस्तुत्योपसंहरति एतदिति एतदमानि
त्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं ज्ञानमिति ऐहिकामुष्मिकोप
कारकारित्वाज्ज्ञानमिति नाम्ना प्रोक्तमभिहितं अज्ञानं यदतो
न्यथेति अतोऽस्माद्यथोक्तादन्यथा विपर्ययेणमानित्वमपास्त्री

यदिहिंसेत्यादि इहलोके परत्र चापकारित्वादविद्वत्ता यज्ञान
मिति नाशाभिहितं तस्मादज्ञानस्य परित्यागेन ज्ञानमेवोपा
यमिति भावः ११॥

मधुभाष्य

११

भाषा अनुवाद टीका

और आत्माको अधिकार करिके वर्त्तमान जो ज्ञान तिसमे नित्यभा
व अर्थात् तत्त्वमसि महावाक्य केतत्पद औत्व पदके अर्थपर वि
श्वास और तत्त्वज्ञान का फल जो मुक्ति तिसीको श्रेष्ठ रूपसे आलो
चन करना इससे अमानित्व अदंभित्व आदि जो वीस कहे गये सो
ई ज्ञान के साधन स्वरूप हैं यह वशिष्ठादि कोने कहा है और इ
न वीसोके विपरीत जोमानदम्भहिंसा आदिवीस हैं तेइ ज्ञानके वि
रोधी हैं औ अज्ञान के स्वरूप जानो इससे वे सदा वर्जनीय हैं ॥

दोहा

अध्यात्मज्ञान सुनित्यता तत्व ज्ञानार्थ दर्श ऐसो ज्ञान दि सोक
हा और अज्ञान सुपर्श ॥११॥

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते । अ
नादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

शांकरभाष्यं टीका १

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किमित्याकांक्षायामाह ज्ञेयं यत्तदित्यादि ननु
यमा नियमाश्चामानित्वादयो न तैर्ज्ञेयाः तेनत्वमानित्वादिकस्य विद्व
स्तुनः परिच्छेदकं दृष्टं सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य
परिच्छेदकं दृश्यते नत्वन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते यथा घ
टविषयेण ज्ञानेनाग्निर्नैष दोषः ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञानमुच्यते इति ह्य
वोचाम ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च ज्ञेयमिति ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत् प्र
वक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावद्वक्ष्यामि किं फलं तदिति प्ररोचनेन श्रोतु
रभिमुखीकरणायाह यत् ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतत्वमश्नुते न पुनर्म्रियत
इत्यर्थः अनादिमत् आदिरस्यास्तीत्यादिमत् न आदिमदनादिमत् किं
तत् परं निरतिशयं ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रकृतमत्र केचित् अनादिमत्
परमिति पदं छिन्दन्ति बहुव्रीहिणोक्तेर्थे मतुप आनर्थक्यमनिष्टं स्या
दित्यर्थविशेषञ्च दर्शयन्त्यहं वासुदेवाख्या पराशक्तिर्यस्य तन्मत्पर
मिति सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत् सम्भवति नत्वर्थः सम्भवति
ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वात् न सत्तन्नास
दुच्यत इति विशिष्टशक्तिमत्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्र
तिषिद्धः तस्मान्मतुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेपि प्रयोगः श्लोकपू
रणार्थः अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह
न सत्तत् ज्ञेयमुच्यत इति नाप्यसत्तदुच्यते ननु महता परिकरबन्धे
न कण्ठरवेणोद्घुष्य ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्यननुरूपमुक्तं न सत्तन्नास
दुच्यते इति न अनुरूपमेवोक्तं कथं सर्वासु उपनिषत्सु ज्ञेयं ब्र
ह्म नेति नेत्यस्थूलमनण्वित्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते
नेदं तदिति वाचोगोचरत्वान्ननु तदस्ति यद्वस्त्वस्तिशब्देनोच्यते अथा
स्तिशब्देन नोच्यते यत् नास्तितत् ज्ञेयं विप्रतिषिद्धञ्च ज्ञेयं तद
स्तिशब्देन नोच्यत इति च न तावन्नास्ति नास्तिबुद्ध्यविषयत्वान्नतु

सर्वा बुद्धयोऽस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगता प्रवर्तन्ते एवं सति ज्ञेयमप्यस्तिबुद्ध्यनु
गतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नाती
न्द्रियत्वेनोभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वात् यद्धीन्द्रियगम्यं वस्तु घ
टादिकं तदस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्य
यविषयं वा इदन्तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वान्न घ
टादिवदुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयमित्यतो न सत्तन्नासदित्युच्यते
यत्तूक्तं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं न सत्तन्नासदुच्यते इति न विरुद्धमन्यदे
व तद्विदितादथो अविदितादधीति श्रुतेः श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चे
त् यथा यज्ञाय शालामारभ्य को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा
न वेतीत्येवमिति चेत् न विदिताविदिताभ्यामन्यत्वश्रुतेरवश्यविज्ञेया
र्थप्रतिपादनपरत्वात् यद्यमुष्मिन्नित्यादि तु विधिशेषोऽर्थवादः उपप
त्तेश्च सदादिशब्दैः ब्रह्म नोच्यत इति सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्र
युक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातिक्रियागुणसम्बन्धद्वारेण संकेतग्र
हणसव्यपेक्षोऽर्थं प्रत्याययति नान्यथा अदृष्टत्वात् तद्यथा गौरश्व
इति वा जातितः पचतीति वा क्रियातः शुक्लः कृष्ण इति वा गुणतो
धनी गोमानिति च सम्बन्धतो न ब्रह्म जातिमदतो न सदादिशब्द
वाच्यं नापि गुणवत् येन गुणशब्देनोच्यते निर्गुणत्वान्नापि क्रियाश
ब्दवाच्यं निःक्रियत्वात् निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति श्रुतेः न च सम्बन्ध्ये
कत्वादद्वयत्वादविषयत्वादात्मत्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यत इति यु
क्तं यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिश्रुतिभिश्च १२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

उत्तरग्रन्थमवतारयति यथोक्तेति प्रमाणित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिप
ति तत्त्विति वस्तुपरिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्वमाशंक्याह नहीति परि
च्छेदकत्वात् ज्ञानत्वे ज्ञानत्वात् परिच्छेदकत्वमित्यन्योन्याश्रयमित्य
भिप्रेत्याह सर्वत्रेति स्वार्थस्यैव ज्ञाने परिच्छेदकत्वमित्यन्वयव्यतिरेका
भ्यां विशदयति नहीति व्यतिरेकदृष्टान्तमाह यथेति प्रमाणित्वा
दीनां ज्ञानत्वमाक्षिप्तं प्रतिक्षिपति नैष दोष इति तत्र हेतुत्वेनोक्तं
स्मारयति ज्ञानेति तेन ज्ञानशब्दे हेत्वन्तरमाह ज्ञानेति प्रमाणित्वा

रीनो ज्ञानत्वमज्ञातज्ञानत्वमवतारयति ज्ञेयमिति प्रश्नद्वारा ज्ञेयप्र
वचनस्य फलमुक्त्वा प्ररोचने कृत्वा तेन श्रोतृणामभिमुख्यमापादयि
तुं प्ररोचनफलोक्तिपरमनन्तरवाक्यमित्याह किमित्यादिना तदे
व विशिनष्टि अनादिमदिति आदिमत्वराहित्यमव्याकृतस्यापि त
तो विशेषं दर्शयति किन्तदिति भोक्तुरपि भोग्यात् परत्वमित्यतो
विशिनष्टि ब्रह्मेति अनादीत्येके पदं मत्परमिति पदच्छेदात्त्र पुन
रुक्तिरिति मतान्तरमथापयति अत्रे ति एकपदत्वसम्भवे किमि
ति पदद्वयमित्याशंक्याह बहुव्रीहिणेति आदिरस्य नास्तीति योब
हुव्रीहिणोक्तोर्थस्तस्यानादिमत्वनिर्देशेनास्ति मतुपोर्थवत्वमिति
मतुपानर्थक्यमनिष्टं स्यादिति मत्वा पदं छिन्दन्तीति एवेण सम्ब
न्धः आदिरस्य नास्तीत्यनादीत्युक्ते मत्परमित्यत्र व्याख्याने कोर्थः स्यादि
त्याशंक्याह श्रुत्येति उक्तव्याख्यानस्याश्रुतत्वान्नाये पुनरुक्तिसमा
धिरित्याह सत्यमिति ब्रह्मसम्भवे समर्थपक्षे ब्रह्मण इति तथा
पि विशिष्टशक्तिमत्व किं स्यादित्याशंक्याह विशिष्टेति तथापि
मतुपो बहुव्रीहिणा तल्लक्षणस्य कथं नामशक्यत्वेनेत्याह तस्मादि
ति अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यत्र पदान्तरं प्रतिज्ञेयस्य पक्षः समर्थि
तः सम्प्रति ब्रह्मणो ब्रह्मत्वादेव कार्यकारणात्मकत्वप्रामाण्यनुक्तानु
वादद्वारा न सदित्याद्यवतारयति प्रसक्तत्वेति सत्कार्यमभिव्यक्त
नामरूपत्वादसत्कारणं तद्विपर्ययादिति भावः ज्ञेयप्रवचन
मनिर्वाच्यविषयत्वात् प्रक्रमप्रतिकूलमित्याह प्रतिनत्वेति ति
विशेषस्य वक्तव्ये ते यत्तान्तद्विषये प्रवचने प्रक्रमानुकूलमि
त्युत्तरमाह नेत्यादिना अनिर्वाच्यत्वे नसन्नासदित्यु व्याख्याने क
थमिदमनुरूपमिति पृच्छति कथमिति ब्रह्मस्वप्रकाशस्य सिद्ध
त्वात्तदर्थं विधिमुखेनोपदेशायोगाद्व्यलक्षणमिति निहृतये ति
षेधद्वारोपदेशस्य वेदान्तेषु प्रसिद्धेरारोपितविशेषनिषेधरूप
मिदं प्रवचनमुचितमिति परिहरति सर्वेति ते यस्य ब्रह्मणो
विधिमुखोपदेशायोगे हेतुमाह वाचइति ब्रह्मणोस्ति शब्दावाच्य
त्वे नयविषाणवन्नास्तित्वमित्यतिप्रसङ्गमाशङ्क्य नेत्विति पर्वमत्

सर्वोपि ब्रह्मणि किमायातमित्याशंक्याह अथेति ज्ञेयस्यास्तिशब्दावाच्य
त्वे व्याघातमित्याह विप्रतिषिद्धमेवेति अस्तिशब्दावाच्यत्वादवस्तु ब्र
ह्मेत्यस्याप्रयोजकत्वमाह नत्ववदिति नास्तिबुद्धिविषयत्वमेवावस्तु
त्वे निमित्तमतस्तदभावाद्ब्रह्मणो नावस्तुत्वमित्येतदेव व्यक्तीकर्तुं चोद
यति नन्विति सर्वासामियामस्तिधीत्वेन नास्तिधीत्वेन वानुगतत्वे
न्यतरधीगोचरत्वाभावे ब्रह्मणो निर्बोध्यं दुर्वारमिति फलितमाह
नेति ब्रह्मणो घटादिवैलक्षण्यादुभयबुद्ध्यविषयत्वेपि नानिर्बो
ध्यतेत्याह नेत्यादिना घटादेरिन्द्रियग्राह्यस्योभयबुद्धिविषयत्वेपि
ब्रह्मणस्तदग्राह्यस्य नोभयधीविषयत्वं तथापि नानिर्बोध्यत्वं सच्चि
देकतानस्य शब्दप्रमाणादविषयत्वेन दृष्टत्वादित्युक्तमेव प्रपञ्च
यति यदीति परोक्तं विरोधमनुवदति यद्यपीति श्रुत्यवष्टम्भे न नि
रवद्यं नविरुद्धमिति सापि विरुद्धार्थं नानुमाने बाधकत्वमस्यावि
रोधापेक्षत्वादिति शङ्कते श्रुतिरिति तस्या विरुद्धार्थत्वेनाप्रामाण्ये
दृष्टान्तमाह यथेति प्राचीनवंशं करोतीति पारलौकिकफलयज्ञा
नुष्ठानार्थं शालानिर्माणं प्रस्तुत्य को हि तद्वेदेत्याद्या परलोकसत्वे
सन्दिहाना यथा विरुद्धार्था श्रुतिरप्रमाणमेव विदिताविदितान्यत्व
श्रुतिरपीत्यर्थः नेयं श्रुतिर्विरुद्धार्थत्वेनामानतया ज्ञातव्या ब्रह्म
ण्यद्वितीये प्रस्तुतप्रतिपादनेन मानत्वादित्युत्तरमाह नविरुद्धेति
कथं विरुद्धार्थत्वे कोहीत्युदाहृते तदसदर्थवादस्य विधिशेषस्य
स्वार्थे तात्पर्याभावादित्याह यदीति यत्र जात्यादिमत्त्वं तत्र वाच्यत्वं य
था गवादौ न ब्रह्मणि जात्यादिमत्त्वमतस्तस्यावाच्यत्वान्निषेधेनै
व बोध्यत्वमित्याह उपपन्नश्चेति नोच्यत इति निषेधेनैव तस्योप
देश इति शेषः जात्यादिमतोपि सत्येव वाच्यत्वं तत्रैव सङ्गतिग्रहादिति
प्रपञ्चयति सर्वो हीति प्रस्तुतस्य जात्यादिद्वारेणा[illegible]नेबोश
ब्दस्य न बोधकत्वमसिद्धेरित्याह नान्यथेति जात्यादेः सत्त्वविषय
त्वमुदाहरति तद्यथेत्यादिना ब्रह्मणस्त्वगोत्रमवर्णमित्यादिश्रु
तेः जात्यादिमत्त्वाभावान्न शब्दवाच्यतेत्याह नत्विति केवलो निर्गुण
श्चेति श्रुतेर्गुणद्वारा ब्रह्मणोऽवाच्यतेत्याह नत्विति केवलो निर्गु

णमिति निःक्रियत्वे मानमाह निष्कलमिति ब्रह्मणो द्वितीयत्वस्या
शेषोपनिषत्सु सिद्धत्वाद्विशिष्टस्य सम्बन्धस्य तत्सिद्धत्वासिद्धेनैत
ह्यणापि तस्य वाच्यत्वेत्याह नचेति ब्रह्मण्यभिधायकत्वा शब्दाप्रवृत्ते
हेत्वन्तराण्याह अद्वयत्वादिति ब्रह्मणो वाच्यत्वे श्रुतिमपि सम्वा
दयति यत इति १२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

एभिः साधनैर्यज्ज्ञेयं तदाह ज्ञेयमिति ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि श्रोतृरा
दरसिद्धये ज्ञानफलं दर्शयति यत् वक्ष्यमाणं ज्ञात्वामृतं मोक्षं प्रा
प्नोति किं तत् अनादिमत् आदिमन्न भवतीति परं निरतिशयं ब्र
ह्म अनादि इत्येतावतैव बहुव्रीहिणानादिमत्त्वे सिद्धे पुनर्मतुप् प्र
योगः छान्दसः यद्वा अनादीति च मत्परमिति च पदद्वयं मम विष्णोः
परं निर्विशेषं रूपं ब्रह्मेत्यर्थः तदेवाह न सत्तन्नासत् उच्यते वि
धिमुखेन प्रमाणविषयः सच्छब्देनोच्यते निषेधस्य विषयस्त्वसच्छ
ब्देनोच्यते इदं तु तदुभयविलक्षणमविषयत्वादित्यर्थः १२ ॥

पिशाचभाष्ये टीका ४

ज्ञेयमिति मत्परं मदात्मकं १२ ॥

अथैतद्यो वेत्तीति वेदितव्यलक्षणेनउक्त
स्तत्रज्ञेयस्यस्वरूपं विशोध्यते +

रामानुजभाष्ये टीका ५

+ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीति अमानित्वादिभिः साधनैर्ज्ञेयं प्रत्यगा
त्मस्वरूपं तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा जन्ममरणादिप्राकृतधर्मरहि
तममृतमात्मानं प्राप्नोति अनादि आदिर्यस्य न विद्यते तदनादि अ
स्य हि प्रत्यगात्मनो उत्पत्तिर्न विद्यते तत एवान्तो न विद्यते श्रुतिश्च
न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति मत्परं अहं परो यस्य तन्मत्परं
इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूतामिति हि उक्तं भगवच्छरीरत
या भगव च्छेषतैकरसं यथात्मस्वरूपं तथा च श्रुतिः य आत्मनि ति
ष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यम
यतीति तथा स कारणं न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः प्रधानक्षे
त्रज्ञपतिर्गुणेश इत्यादिका ब्रह्म बृहत्त्वगुणयोगि शरीरात्तदर्थान्तर
भूतेभ्यस्ततः शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्रज्ञतत्त्वमित्यर्थः सचाऽ

नेत्याय कल्पत इति हि श्रूयते शरीरपरिच्छिन्नत्वे चाऽस्य कर्मकृतत्वेन कर्म
वैयर्थ्यमुक्तं स्यात् अतो ब्रह्मात्मनापि ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते सद्गुणोत्कर्षमती
त्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्ष
ति समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परामिति वचनेन सदसदुच्य
ते कार्यकारणरूपावस्थाद्वयरहितं सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्व
रूपं नोच्यते कार्यावस्थायां देवादिनामरूपभाक्त्वेन सदित्युच्यते
तथा च श्रुतिः असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत तद्धेदं तर्हि
तदेवाव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते इत्यादि कार्यका
रणावस्थात्वपरत्वात्मनः कर्मरूपाविद्यावेष्टनकृतः न स्वरूपकृत
इति सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते यद्यपि सद्वा इदमग्र आ
सीदिति कारणावस्थं परं ब्रह्मोच्यते तथापि नामरूपविभागान
र्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरं परं ब्रह्म कारणावस्थमिति कारणावस्थाया
तेत्रज्ञतत्स्वरूपमिति श्रुत्वाच्यते ज्ञस्य सावस्था कर्मकृते
ति परिशुद्धस्वरूपेन सदसच्छब्दनिर्देश्यं १२ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ९

एतेन ज्ञानेन यद्ज्ञेयं तदुच्यते ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि इत्यादि मन्त्रा
वाक्योपपद्यते इत्यन्तम् अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यादिभिर्विशेषणैर्ब्रह्म
स्वरूपानुपात्रयाहकं सर्वप्रवादोत्तराभिविहितविज्ञानापह्यत्वभा
वं कथयति एतानि च विशेषणानि पूर्वमेव व्याख्यातानीति किं
निष्फलयानुवृत्त्या एतत्तेन ज्ञानेन ज्ञेयात्मकत्वं येयोवित्तिस
एव मद्भक्तः स च मद्भावेपति १२ ॥

परमार्थप्रपा टीका

एभिः साधनैर्युक्तं ज्ञेयमिति षड्भिः यत् ज्ञेयं तत्ते प्रवक्ष्यामी
ति श्रोतुरवधानसिद्धये ज्ञानफलमाह यदिति यद्वस्तुप्रमा
णं ज्ञात्वामृतमिति मोक्षमश्नुते प्राप्नोति किं तत् अनादिम
द्भवतीत्यनादिमत्परं निरतिशयं ब्रह्म यद्वा मत्परं मनः
परं निर्विशेषं ब्रह्म तदेवाह न सदिति तद्ब्रह्म न सच्चाप्यसत् वि
धिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सदित्युच्यते निषेधस्य विषय
मसत् इदं तदुभयविलक्षणमविषयत्वात् १२ ॥

वनमाली टीका

विकारोक्तिप्रसंगात्तदंतर्भूतस्यापनात्मकात्मनस्त्वसंगात्ज्ञानस्य प्रत्युक्तो
विषयः सचयः यस्य पावस्थे [illegible]त्यर्थं हृदयस्थ पः पश्चात्प्रतिज्ञानमपि
महामहलभंगात्यायेन यतस्वयदिव्येतत्प्रतिज्ञायाः प्रागेव तिद्रूपय
तिज्ञेयमिति श्रोतरभिमुखीकरणाय ज्ञेयं स्तव ताह ज्ञेयं यत्तत्प्र
वक्ष्यामीति सचयइति प्रज्ञाते परंब्रह्मणे नैवोच्यते अनादिमदित्या
दिविशेषणैर्यत्प्रभावइत्येतदुपपद्यते प्रज्ञातविषयते प्रादिरस्यप्रा
प्येनानादीत्येतावद्युक्तिमात्रेणाभीष्टार्थलाभेपितत्रादिरनादि
रितितन्त्रतमनुरूपभ्रमःस्यात् ततश्च ब्रह्मकारणमेव तत्र भवतीति
भ्रमस्यात्र परिहारार्थमनादिमदि त्युक्तं आदिरस्यास्तीत्यादिम
आदिमत् अनादिमत् सर्वस्य स्वपंकारणं स्वकारणरहितं चेत्यर्थः य
द्वानादिर्यस्येति बहुव्रीहिणार्थलाभेप्यतिशायने नित्ययोगे वा मतुपः
प्रयोगः यत्त्वनादीति च मत्परमिति च यदं च्छिन्नमत्र गुणान्परमुत्
कृष्टं निविशेषं परं ब्रह्मेत्याह तन्नसौगतसंख्यविवशो मत्तः परतर
नान्यत्किंचिदस्ति धनंजयेत्यादुक्तमपि न स्मरतीत्युपेक्ष्य
रभावेप्ययं यदुक्तं दोष इतिचेत्तत्राहिर केचित् अनादिमत्परमि
तिपदं छिंदंति यद्बहुव्रीहिणोक्तेर्थे मतुपश्चानर्थक्यात् अहं वासु
देवाख्या पराशक्तिर्यस्य तन्मत्परमिति वेतत्साद्वेमपोवत्क्रम
ययर्थः संभवति ब्रह्मणः सर्वविशेषनिषेधेनैव विजिज्ञापयिषि
तत्वात्तत्समत्वात् सद्धान इति विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनेन विशेषप्र
तिषेधस्येति विरुद्धं तस्मात्मतपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेपिप्र
योगः श्लोकपूरणार्थ इति अत्र विशेषनिषेधस्यैव विशेषत्वेन तस्
वे विशेषनिषेधोक्तिर्व्याहतेत्यसदुक्तमेव हृषीकेशोहृष्टे सततस्तु तं
मसदस्तं तदुभयविलक्षणत्वात् तदुभयशब्दे नोच्यते यदस्यम्हा
पोत्पत्तितविज्ञानं तन्नमात्र वाग्रंतर्विवासदितिक्रमस्य तत्सारान्त
रसम्पदवाच्यं एवमहाभूतविलक्षणं तत्तत्पदवाच्यमित्यर्थः १२

ऊमहसवैजयन्तीटीका ५

एवममानित्वादिभिः साधनैः साध्यं ज्ञानस्वरूपमुपदिश्याधेदानीं
तेन ज्ञानेन ज्ञेयं यत्स्वरूपं तज्ज्ञानस्वरूपं परमात्मस्वरूपं वाह ज्ञेयंय

श्री॰
गी॰ टी॰
३॰

84

नसदिति यत्तज्ज्ञेयं अमानित्वादिसाधनसाध्येन ज्ञानेन ज्ञेयं यत् अत
योवेत्तीति विदित्वलक्षणो हेयस्य स्वरूपं परमात्मस्वरूपं वक्ष्य
वक्ष्यामि प्रकर्षेण स्फुटबोधनया वक्ष्यामि यत् ज्ञेयं द्वयस्वरूपं ज्ञात्वा
वबुध्य जनोऽमृतं प्रकृतिसंबंधरहितं स्वस्वरूपं पर[मात्म] स्वरूपं वाश्नुते
लभते ननु ज्ञेयं किमित्याशंक्य ज्ञेयद्वयस्य स्वरूपं प्रतिपादयन्नना
दीत्यारभ्यति तेत्रभिन्नात्मानात्माकानौ सर्वेषामाह तत्रादौ जीव
पक्षेऽप्रदर्शयति अनादिमत्परादिर्यस्य तत् अनंतस्याप्युपलक्षण
मेतत् आद्यंतशून्यमित्यर्थः न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि
श्रुतेः न जायते म्रियते वा कदाचिदित्यादिस्मृतेश्च मत्परं अहं स
र्वेश्वरः परः स्वरूपगुणशक्त्यादिभिरधिको यस्य तत् ब्रह्म बृहत्त्वगुण
योगित्वादात्मन्यपि ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेत्यादिश्रु
तेः सगुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मभूतः प्रस॰
न्नात्मा न शोचति न कांक्षतीति वक्ष्यमाणाच्च तदात्मस्वरूपं कार्या
वस्थारहितत्वेन सन्नोच्यते कारणावस्थारहितत्वेन चासदपि नो
च्यते विभक्तसुरनरादिनामरूपतया कार्यावस्थं सदित्युच्यते वि
भक्तनामरूपतया कारणावस्थमसदित्युच्यते तदवस्थाद्वयरहि
तं विशुद्धमणुरूपकं ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मकमीश्वराधी॰
नस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकं जीवात्मस्वरूपं ज्ञेयं भवतीत्यर्थः एवमी
श्वरस्वरूपमपि ज्ञेयं तथाहि अनादिमत् आदिमत्त्वं भवतीत्यना॰
दिमत् अनादित्वं तत्र यमाश्रयमित्यर्थः परं तमसशब्दवाच्यायाः
प्रकृतेः परं नित्यं त्वरूपं तमसः परस्तादिति श्रुतेः यद्वापियंतीति
परं चिदचिदात्मकस्य जगतो धारकं पोषकं च परत्वगुणयुक्तमित्य
र्थः ब्रह्म बृहत्स्वरूपगुणशक्तियोगित्वेन ब्रह्मव्यापकं न तत्रिर्वि
शेषं ब्रह्मत्वासंभवात् न सत्तन्नासदुच्यते इति तद्ब्रह्मस्वरूपं सद
सच्छब्दाभ्यां कार्यकारणाभ्यां नोच्यते स्वरूपेण ताभ्यां विलक्षणत्वा
न्न यद्वा तत्कार्येणेति न असत्कारणरूपेणेति न किंतु सदसद्वा
च्यकार्यकारणरूपमेव ब्रह्म भवतीत्यनेन ब्रह्मणो जगतश्च स्व
रूपेणाभिन्नत्वेपि तद्धर्मकेणाभिन्नत्वं सूचितम् सदेव सोम्येद

मयग्रासीत् अहमेवेदमग्रआसीदित्यादिश्रुतिभ्यः १२ ॥

मधुसूदनी टीका १

अमीभिः साधनैर्ज्ञानशब्दितैः किं ज्ञेयमित्यपेक्षायामाह ज्ञेयं यत्तदित्यादिषड्भिः ॥

यत्ज्ञेयं मुमुक्षुणा तत्प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण स्पष्टतया वक्ष्यामि श्रोतुर
भिमुखीकरणाय फलेन स्तुवन्नाह यद्वक्ष्यमाणं ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतम
श्नुते संसारान्मुच्यत इत्यर्थः किं तत् अनादिमत् आदिरस्यास्तीत्या
दिमत् न आदिमत् अनादिमत् परं निरतिशयं ब्रह्म सर्वतोऽनवच्छिन्न
परमार्थवस्तु अत्र अनादि इत्येतावतैव बहुव्रीहिणार्थलाभेऽप्यति
शायने नित्ययोगे वा मतुपः प्रयोगः अनादि चेति मत्परं [illegible]मि
ति पदं केचिच्छिंदंति मत्तगुणाद्ब्रह्मणः परं निर्विशेषरूपं ब्रह्मेत्यर्थः
अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्येति मत्परमिति तु पदव्याख्याने निर्वि
शेषस्य ब्रह्मणः प्रतिपादिते न तत्र शक्तिमत्त्वस्य वक्तव्यत्वात् निर्विशेष
त्वमाह न सत्तन्नासदुच्यते विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सच्छब्देनोच्य
ते निषेधमुखेन प्रमाणस्य विषयस्त्वसच्छब्देन इदं तु उभयविल
क्षणं निर्विशेषत्वात् स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वाच्च यतो वाचो निवर्तंते
अप्राप्य मनसा सह इत्यादिश्रुतेः यस्मात् ब्रह्म न सत् भावत्वाश्रयः
नासत् अभावत्वाश्रयः अतो नोच्यते केनापि शब्देन मुख्यया वृत्त्या श
ब्दप्रवृत्तिहेतूनां तत्रासंभवात् तथाहि गौरश्व इति वा जातितः पच
ति पठतीति वा क्रियातः शुक्लः कृष्ण इति वा गुणतः धनी गोमानिति
वा संबंधतः अर्थं प्रत्याययति शब्दः अत्र क्रियागुणसंबंधेभ्यो विल
क्षणः सर्वोऽपि धर्मो जातिरूप उपाधिरूपो वा जातिशब्देन संगृही
तः यदृच्छाशब्दोऽपि डित्थ इत्यादिरेकविद्धर्मे स्वात्मानं वा प्रवृत्ति
निमित्तीकृत्य प्रवर्तत इति सोऽपि जातिशब्दः एवमाकाशशब्दोऽपि ता
र्किकाणां शब्दाश्रयत्वादिरूपं एकं धर्मं पुरस्कृत्य प्रवर्तते स्वमते
तु घटाद्यवच्छिन्नाकाशव्यक्तीनां जन्यानामनेकत्वादाकाशत्वमपि
जातिरेवेति सोऽपि जातिशब्दः अकाशातिरिक्ता वा दिगात्मैव काल
स्त्वनेश्वरादतिरिच्यते अतिरेके वा दिक्कालशब्दावप्युपाधिविशे
षप्रवृत्तिनिमित्तकाविति जातिशब्दावेव तस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तत्वा
नवधानाच्चतद्विषय एव शब्दः न तत्र तत्त्वात्सदिति जातिनिषेधः

क्रियागुणसंबंधानामपि निषेधोपलक्षणार्थः एकमेवाद्वितीयमिति
जातेर्निषेधः तस्यानेकव्यक्तिवृत्तेरेकस्मिन्नसंभवात् निर्गुणो निष्क्रि
य इति गुणक्रियासंबंधानां क्रमेण निषेधः असंगो ह्ययं पुरुष
इति च अथात आदेशो नेति नेतीति च सर्वनिषेधः तस्माद्दलनके॰
नचिच्छेदेनोच्यत इत्युक्तं नहि कथं प्रवक्ष्यामीति उक्तं कथं वा शास्त्र
योनित्वादिति सूत्रे यथा कथंचिल्लक्षणया शब्देन प्रतिपादनादिति
गृहाण प्रतिपादनप्रकारस्त्वाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमित्यत्र॰
व्याख्यातः विस्तरस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

सदानंदी टीका ॥

किं ज्ञानेन पृष्टोक्तेन ज्ञेयमित्यत आह च ज्ञेयं सम्यग्गुणाय तत्स्वरूपं वक्ष्या
म्यहं हरिः १ न फलेन स्तवयाह यन्मारेचप्रवर्तयत् ज्ञेयं पदस्य मार्ग
यज्ज्ञात्वा वंधात्प्रमुच्यते २ अनादिमत्त्वेन पदस्य परमात्मचिद्द्वयं वहु
व्रीहिसमासेनैवार्थलाभेपि वक्तृतः ३ प्रयोगो मत्परोक्तो ज्ञेयो निष्प्रयोगे
निशाय ते निर्विशेषं परं ब्रह्मलवक्तृवाचामगोचरः ४ विधिद्वारा प्रमा
णस्य विषयः सन्निरोच्यते निषेधद्वारतो मानविषयो सन्निरोच्यते ५
इदं तन्निर्विशेषत्वात्स्वप्रकाशतया ह्ययं उभयस्मादि भिन्नं तज्ज्ञेयं ब्र
ह्मपरात्परं ६ प्रतियोगिव्यवच्छेदशून्यत्वाद्देवविद्भुतं यतो वाचो निव
र्तंते अप्राप्य मनसा सह ७ इत्यादिश्रुतिवाक्येभ्यः शास्त्रानीतेविनिश्चि
ते न भावत्वाश्रयो ब्रह्मनाभावत्वाश्रयो स्पतः ८ नैवकेनापिशब्दे॰
न मुख्याहत्या नदुच्यते शब्दप्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामभावतः ९
ज्ञेयस्य ब्रह्मणो नास्ति शब्दबोध्यत्वमंजसा लोके गुणक्रियाजातिसं
बंधा हेतवो गिरां १० प्रवृत्तेस्तेन सत्यास्मिन्निर्गुणत्वादिहेतुभिः शुक्लः
पचति गौरश्चोयनी गोमानिति स्फुटं ११ दृष्टा प्रवृत्तिरेता सां गुणाद्ये
र्हेतुभिर्गिरां निर्गुणो निष्क्रियं शुद्धमेकमेवाद्वितीयकं १२ ब्रह्मतस्मा
त्र केनापि वक्तुं शब्देन शक्यते कथं तर्हि प्रवक्ष्यामीत्येवं भगवतेरितं

श्री

शृणु लक्षणयावल्लप्रतिपादनमेव तत् यथाकल्पे विज्ञासो वोधनार्थे
गिरोच्यते १४ वस्तुतो वचनानीति सर्ववेदान्तसंमतं निर्गुणं निष्क्रियं षण
तं तथा सेगोह्यये पुमान् १५ नेति नेतीति निषातपाः सेतिवाक्यानि चक्षते:
नैतद्दृश्लिननास्तीदं द्वयो मोहो ह्यवस्त्वतः १६ न सत्तन्नासदित्येव प्राह
विश्वस्वरूपिहि आविर्भावतिरोभावौ बुद्धेर्यस्मात्तिकाविह १७ न मेक
मेतदात्मानं विद्याद्व्यभिचारिणं इत्युक्तं संप्रदायज्ञैर्वार्तिकेशो स्वरे
श्वरैः १८ १२ ॥ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवं ज्ञेयं व्याख्याय तत्त्वयोः प्रभावमुक्त्वा तेन ज्ञेयस्वरूपेण समाधिकं
प्रभावं व्याचष्टे ज्ञेयमिति यत् ज्ञानसाधनैर्ज्ञेयं तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञे
यं ज्ञात्वामृतत्वं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति तस्य स्वरूपमावदाह अनादिमदि
ति आदिमत् प्रत्यक्तं तस्मादन्यक्रमप्यनन्तमितितदुत्पत्तिरणात् तदन्य
त् अनादिमत् अनादीत्यनावयुक्तं प्रवाहनित्यत्वमव्यक्तादीनामप्यस्ती
ति तेषामप्यनादितायोग्यभावेन तस्मातिषेधार्थमनादिमदित्युक्तं यद्वा
आदिमत्वं ततः परं च आदिमत्परे कार्यकारणे ताभ्यामन्यदनादिमत्पर
मिति अत एव परं निर्विशेषं नत्वपरं सविशेषं ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशू
न्यं न सत् प्रधानपरमाण्वादिवत् सदिति नोच्यते नाप्यसत् शून्यवद
दपि नोच्यते तथा च श्रुतिर्नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्यो
मा परो यदिति असच्छब्दितस्य शून्यस्य सच्छब्दितस्य प्रधानस्य रजःशब्
दितानां परमाणूनां परव्योमशब्दितस्य असत्त्वमिमनस्याव्यक्तस्यापि
सृष्टेः प्राक् निषेधं दर्शयति १२ ॥

अनेन ज्ञानेन यज्ज्ञेयं तत्

आनंदीटीका १३

दाह – आदिमत् आगमापायि महाभूतादिसंघातरूपं तेज शब्दवाच्यमतस्मा
द्व्यतिरिक्तमागमापायहीनं सदेकरूपम् परमुत्कृष्टं ब्रह्म सर्वज्ञं स
र्वशक्ति सर्वकर्त्रीत्यर्थः परत्वे हेतुमाह न सत्तत् सदिति व्यक्तं स्थू
लं प्रकटितनामरूपं व्यवहारयोग्यं महदादि परं ब्रह्मत्वेन हि लक्ष
णमित्यर्थः असदव्यक्तं मूलप्रकृतिरवेनननतद्व्यतिरिक्तं चोच्यते
[illegible] १२ ॥

सं

86

एवंविधेन च ज्ञानेन ज्ञेयं ज्ञातव्यं यथोक्तेन ज्ञानेन फलतयावस्थि
तं परमात्मलक्षणं वस्तु तदिदानीं प्रवक्ष्यामि तत्स्वरूपप्रकर्षेण
कथयिष्यामि यद्ज्ञात्वामृतममविनाशिस्वरूपमश्नुते व्याप्नोति ननु
नन्वसंवेद्यस्य सर्वसंवेदकस्वभावस्य कथमिदं तावद्वेद्यवस्त्वन्त
रवज्ज्ञेयत्वेन व्यपदेशः कृतः सत्यं न तस्य वस्तुनः परमार्थतो ज्ञेयता
संभवति किंत्वारुरुक्ष्ववस्थायां ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागात्मकत्वा
दुपचारेण ज्ञेयशब्दस्तत्र प्रवर्तते न तु वास्तवेन रूपेण तस्य ज्ञेयता
विवक्षिता यतः सोयमहमिति स्वात्मत्वेन प्रत्यवमर्शीय एव तस्य
ज्ञानं तदिदमहमिदं वेद्मीति व्यतिरेकेण न तस्य कस्यानुभवितृत्वमा
ब्रह्मलक्षणस्य तत्त्वस्यावगमः संभवति तथाविधस्यैव तद्विशेषण
माह किं तज्ज्ञेयमिति संक्षेपेण निर्दिशति । परं ब्रह्मेति परमार्थतः स
र्वस्य वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वे स्थिते यज्ज्ञेयतया संप्रत्याभासते तदपरं
यत्तु ज्ञातृमात्रस्वरूपं तत्परं ब्रह्मेत्युक्तं कीदृशं तदनादिमदि
दं वेद्यं वस्तु सर्वचेतनसाधारणं पृथिव्यादिरूपं विषयतयाव
वस्थितं तथा प्रतिदेहं शरीरतयाव्यवस्थितमुभयरूपतया प्रा
कृप्रतिपादितम् कारणापेक्षतया सर्वमादिमदागमापायधर्म
कत्वाद्यदादिकोट्यवच्छिन्नं तत्प्रान्तकेप्यवच्छिन्नमपि तद्विपरीतं तु
कारणान्तरनिरपेक्षसद्भावमनादिमत्परं ब्रह्मेत्युक्तमत एव की
दृशं न सदिह हि यदिंद्रियैर्बाह्यभ्रान्तैरिदमिति गृह्यते तन्मा
यीयैः प्रमातृभिः सदिति प्रपद्यते ब्रह्म तु प्रमात्रेकस्वभावत्वात्त
दैंद्रियागोचरभूतं तथा सन्न भवति न चैवमसत्तदुच्यते [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] १२ ॥

लासिकी [illegible]टीका १५ ॥

प्रभिर्ज्ञानसाधनैर्यन्मुमुक्षु
भिर्ध्येयलक्षणं ज्ञेयं सामान्यतः पूर्वश्लोकमपि
प्रबन्धेनाविशेषतो निरूप
यति॥

ज्ञेयं स्वत्वेन ज्ञातुम् योग्यं मुमुक्षूणां स्वार्थलक्षणं तत्प्रवक्ष्यामि विशेषतो
वक्ष्यामि यज्ज्ञेयं ज्ञात्वा सम्यक्प्रतिपद्यामृतं मोक्षं प्राप्नोति तस्य

मच्छब्दवाच्यं परमार्थतएकमेवमायया ब्रह्मेश्वरादिभेद
भिन्नंशास्त्रेषूक्तम् तत्रादौ ब्रह्मरूपं निरूपयति ब्रह्मोख्य
यद्वस्तु अनादिमादिरहितम् मत्परंमत् ईश्वरात्परमत्क
का॑ र्यमायालक्षणरहितत्वात् नसत्तद्विधिमुखेनप्रमाणविष
यंनोच्यते असन्निषेधविषयंचनोच्यते विधिनिषेधयोर
विषयत्वात् तद्विचारस्य शास्त्रेषु बहुधाकृतः इहविस्तरभ
यान्नोच्यते तद्ब्रह्मरूपं ज्ञेयं मच्छब्दस्य मुख्यवाच्यमिति
[illegible]
॥१२॥

पंचोलेटीका

एभिःसाधनैर्यत्ज्ञेयंतदाह ज्ञेयमितियत्ज्ञेयंब्रह्मतत् प्र
हेप्रवक्ष्यामि यत्ज्ञात्वाअमृतमश्नुतेवपुनःनम्रियतेईश्वरस्तेअ
नादिमत् उत्पत्तिरहितंपरंनिरतिशयंब्रह्मतज्ज्ञेयंनसत्तन्ना
सदुच्यतेसदसद्बुद्धिविषयोनभवति ॥१२॥

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

एभिःसाधनैः किंज्ञेयमित्यपेक्षायामाह ज्ञेयमिति ए
भिः पूर्वोक्तैः साधनैर्यज्ज्ञेयं तत्तव्यंतत्त्ववक्ष्यामि प्रकर्षेण
स्पष्टतया वक्ष्यामि श्रोतृरायारसिद्ध्ये ज्ञानफलं दर्शयति
यद्ब्रह्मज्ञानं ज्ञेयं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य पूर्वोक्तं किंतच्छुद्धकार्य
विषयकनरकपातादिदोषपरंपरापरित्यागेनामृतममृ
तत्वंप्राप्नोति आत्मापुनर्ननिवर्तते तदुभयपरमंममेत्यु
क्तत्वात् किंतदित्यपेक्षायामाह अनादिमदिति आदिमत्
भवतीत्यनादिमत्परंनिरतिशयंब्रह्म ज्ञातुमर्हतीति बहुव्रीहि
णाकेप्यर्थे मतुपः प्रयोगोतिशायिनि नित्ययोगेवा बोद्ध

व्यः अत्र केचिदनादिमत्परमिति पदद्वयं वदंति ममविसो:
परं निर्विशेषरूपं परं ब्रह्मेत्यर्थः निर्विशेषत्वमेवाह न सदिति
विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सच्छब्देनोच्यते निषेधमुखे
न प्रमाणस्य विषयोसच्छब्देनोच्यते इदं तु तदुभयविलक्ष
णं तदुभयाविषयत्वात्स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वाच्च यतो वाचो
निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः भावत्वाश्रयाभावाद
भावत्वाश्रयाभावाच्च जात्यादिमुख्यवृत्ति हेतूनां शब्दानां तत्रा
संभवाच्च न केनापि शब्देन ब्रह्मोच्यते इत्यर्थः १२॥

मधुभाष्य

१२

भाषा अनुवाद टीका

और इस सब साधनसे जिसको जानना होता हैं तिसको छ श्लो
कसे कहते हैं कि जो जानवे जोग है सोई मैंहू यहकहूंगा परन्त
अभीश्रोताके आदर सिद्ध होने के लिये वही ज्ञानका फल दिखा
वते है कि मैंजो ज्ञानकी वातकहूंगा सो जानि के लोग मुक्ति पा
वतेहैं और सो ज्ञे ये पदार्थ क्याहे इसपर कहतेहैं कि वह अना
दि औ परकहे निरतिशायब्रह्मरूप यही ज्ञेयब्रह्म न सत् न अस
त् अर्थात् सत असत् शब्दसे नहीं कहा जाता तात्पर्य यह कि स
त कहे जो विधि मुखसे प्रमाण का विषय औअसत् कहे जो नि
षेधका विषय सोई सत् असत् कहावता है यहतो ब्रह्म अविष
य हेतु से इन दोनो से भिन्न ही है १२ ॥

दोहा

जो ज्ञेय तेहि कहहौं जाने मुक्त जिहहोय अनादिमत परब्रह्म
हि कहा सत असत नहि सोय १२॥

व्यः अवके विदन्ताद्दिमन्तव्यमिति पदद्वयं वदंति ममविद्मोःप
रं निर्विशेषरूपं परंब्रह्मेत्यर्थः निर्विशेषत्वमेवाह नसदिति
विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सच्छब्देनोच्यते निषेधमुखे
न प्रमाणस्य विषयो सच्छब्देनोच्यते इदं तत्तदुभयविलक्षण
तदुभयाविषयत्वात्स्वप्रकाशत्वे तन्यरूपत्वाच्च यतो वाचो नि
वर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः भावत्वाश्रयाभावादभा
वत्वाश्रयाभावाच्च जात्यादिशब्दप्रवृत्तिहेतूनां सर्वथानां तत्रा
संभवाच्च न केनापि शब्देन ब्रह्मोच्यते इत्यर्थः १२॥

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति १३

शांकरभाष्यं टीका १

सच्छब्दप्रत्ययविषयत्वादसत्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपा
धिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयंस्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह सर्वत इ
ति सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वत्र पाणयः पादाश्चास्येति सर्वतः पा
णिपादन्तत् ज्ञेयं सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभा
व्यते तत् क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते क्षेत्रञ्च पाणिपादादिभिर
नेकधा भिन्नं क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति
तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तं न सत्तन्नासदुच्यते इति उपाधिकृतं
मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते स
र्वतः पाणिपादमित्यादि तथाहि सम्प्रदायविदां वचनमध्यारो
पापवादाभ्यां निःप्रपञ्चं प्रपञ्च्यते इति सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन
गम्यमानाः पाणिपादादयो ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्या इति
ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ज्ञेयस्येत्युपचारत उच्यन्ते तथा व्याख्येयमन्य
त् सर्वतः पाणिपादं तत् ज्ञेयं सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतोक्षी
णि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रु
तिमत् सर्वत्र श्रुतिमत् श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तत् यस्य तत् श्रुति
मल्लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्य संव्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभ
ते १३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

सर्वविशेषरहितस्यावाङ्मनसगोचरस्य ग्रहणेः दृष्टेश्च विपरी
तस्य प्राप्ते ब्रह्मणः शून्यत्वे प्रत्यक्षेणेन्द्रियग्रहणादिहेतुत्वेन क
ल्पितदेहसत्तास्फूर्तिप्रदत्वे नेश्वरत्वेन च सत्वं दर्शयन्नादौ देहा
दीनां हस्तिमनोरथादिवदचेतनानां चेष्टा सर्वेकप्रवृत्तिमत्वात्
चेतनाधिष्ठितत्वमनुमिमानस्तत् प्रत्यक्चेतनं ब्रह्मेत्याह सर्व
तेति तदस्तित्वमिति तच्छब्दो ज्ञेयब्रह्मार्थः तदाशङ्केति तच्छब्देना

सत्त्वमुच्यते ननु सर्वदेहेषु पाणिपादमस्तीति कथं पाणीनां च पा
दानां च देहस्थत्वेनात्मधर्मत्वे तत्राह सर्वतीति करणग्रहणमीश्वरस्यादिग्र
हणवत् चेतनत्वैकग्रहणमित्वाच्चेतनाधिष्ठानत्वाभिकेत्यर्थः उक्त
ग्रहणाच्चेतनालिङ्गसिद्धावपि कथं चेत्तत्तित्वमित्याशंक्य चैतन्य
स्यैव तदुपाधिना तत्तत्त्वाच्चेतनालिङ्गे तदनित्यमेवेत्याह तत्
उत्तरश्चेतितस्य तेजोपाधित्वेपि कथं पाणिपादादिशिरोमुखादिम
त्त्वमित्याशंक्याह तदन्वेति एतत्स्वोपाधितत्त्वस्मिन् विशेषोक्तिरि
ति शेषः कथं तर्हि नमसन्त्वासदिति निर्विशेषत्वोक्तिरित्याशंक्याह
तद्वेति पाणिपादादिमत्त्वमौपाधिकं मिथ्या चेत् तत् पक्षवचनाधि
कारे कथं तदुक्तिरित्याशंक्याह उपाधीति मिथ्यारूपमपि तत् यत्र
तत्त्वानोमयोगीत्यत्र तद्धर्ममतिमात् न याहीति पाणिपादादीना
मन्यगतानामात्मधर्मत्वेनारोप्य व्यपदेशो कोहेतुरिति चेत् तत्राह
सर्वत्रेति तत् यस्य ब्रह्मणः शक्तिसन्निधिमात्रेण प्रवर्तनसामर्थ्ये त
त्त्वे निमित्तीकृत्य स्वकार्ये वर्तो भवन्ति पाणिपादय इति कृत्वेति यो
जना सर्वतोक्षिशिरोमुखमिति दिशति तथेति तत्तत्रयं यथा सर्व
तः पाणिपादमिति व्याख्याते तथैतद्वक्तमेव स्पष्टयति सर्वत इति
सर्वतोक्षिपादेरन्तरार्थमाह सर्वतोक्षीति प्रतिश्रवणवत्त्वमवशि
ष्टज्ञानेन्द्रियं तत्त्वस्य पाणिपादमुत्त्ववत्त्वमाद्यवशिष्टकर्मेन्द्रियवत्त्वस्य
मनोबुद्ध्यादिमत्त्वस्य चोपलक्षणं एकस्य सर्वत्र पाणिपादिमत्त्वं साध
यति सर्वमिति १३ ॥

स्वामिकृतटीका १

ननु चैवं ब्रह्मणः सदसद्विलक्षणत्वे सति सर्वं खल्विदं ब्रह्म ब्रह्मैवेदं
सर्वमित्यादिश्रुतिभिर्विरुध्येतेत्याशंक्य परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूय
ते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धया विश्वशक्त्या स
र्वात्मतां तस्य दर्शयन्नाह सर्वत इति पञ्चभिः सर्वतः पाणयः पादा
श्च यस्य तत् सर्वतोक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् सर्वतः श्रुति
मत् श्रवणेन्द्रिययुक्तं सत् लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति सर्वप्रा
णिवृत्तिभिः पाणिपादादिभिरुपाधिभिः सर्वव्यवहारास्पदत्वेन तिष्ठतीत्य
र्थः १३

पैशाचभाष्यटीका ४

स्पष्टार्थम् १३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

सर्वतइति सर्वतःश्रुतिमत् इत्यन्तं श्लोकं व्याचष्टे सर्वतस्सर्वत्रादिकार्य
कृत् तथा अपाणिपादोजवनोग्रहीता पश्यत्यचक्षुः सशृणोत्यकर्णः इतिपर
स्वरूपस्यापाणिपादस्यापि सर्वतः पाणिपादादिकार्यकर्तृत्वं श्रूयते प्रत्य
गात्मनोऽपि परिशुद्धस्य तत्साम्यापत्त्या सर्वतः पाणिपादादिकार्यकर्तृत्वमस्
तिसिद्धमेव तथा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपै
तीति हि श्रूयते इदंज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता इति च वक्ष्यते
लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीति लोके यत् वस्तुजातं तत्सर्वं व्याप्य तिष्ठति
परिशुद्धस्वरूपं देशादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगतमित्यर्थः १३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् १३ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ प्रमाणविषयीभूतस्य सतो विचित्रां शक्तिं दर्शयन्नाह सर्वतइति पंचभिः
तत् ज्ञानबलक्रियाशक्तिमत् ब्रह्म सर्वतः सर्वमनन्ततः पाणिपादाद्यस्यास
र्वतःश्रुतिमत् श्रवणयुतं सल्लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति श्रुतिरपि (
विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतःपात् संबाहुभ्यां
धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एक इति भाष्यं अनया सर्वात्मकत्वे
न जडालादिविलक्षणत्वात् अधिष्ठानाद्यभावेऽपि स्वरूपशक्तीत्याह घ ∨
विश्वतश्च सर्वतो व्याप्ताश्चक्षुः इतोऽपि च विश्वतोमुखः तथापि विश्वतोबा
हुः इतोऽपि विश्वतस्पात् स एवंविधः परमेश्वरः स्वस्मिन् त्रैलोक्यमुत्पाद
नीयतीत्यर्थः कथमित्यत आह बाहुभ्यामादिवत् संधमति धमति गतिकर्मा +
संप्रकर्षेण रयति तथा उरुस्त्रगमनशीलैः पादैः एष्टि ॥ +

+ वी संधमति उभयोरेव च वर्णाश्रयान्याभिप्रायं एवं द्यावापृथिवी जनयन् देव एको द्योतमानः परमेश्वर एक असहाय एव वर्तते १३ ॥

वनमालीटीका ८

सर्वतः पाणिपादं सर्वेषामवयवान्तरेषु पाणिपादकार्यकर्तृत्वमेव स
र्वतःपाणिपादत्वं एवमवयवान्तरेष्वपि योज्यं यद्वा अवयवावयविनो
रभेदाद्व्यापकविग्रहाभिन्नानामपि पाणिपादीनां व्यापकत्वमित्यर्थः
अहिकुंडलन्यायेनाभिन्नानां पाणिपादीनामविभागश्रुतिभेदव्यवहारः य
द्वा सर्वव्यापकोऽप्यचिन्त्यानन्तशक्तिः पाणिपाद्यवयवैः कैरणान्तरैरनन्त शु
रूपैः सर्वत्र जीवनदेशु नियामकतया स्थितत्वात् सर्वतःपाणिपादं त

दिग्यादिकमखपने सर्वजीवजडादिकमावृत्य व्याप्य तिष्ठति १३ सर्वतोक्षि॰
वक्ता जीवं दिव्याणि सर्वेन्द्रियाणि तेषां गुणान् विषयान् ... ब्रह्म
दिवै सर्वेन्द्रिय... तथापि ... दिवै ... तत्
दिव्य ... विषयान् ... सर्वेन्द्रियाणि ...
तत् सर्वेन्द्रिय... तेनाखिलेन ... गतिस्तैः ... सर्वत्र
तदेव ... जीव... कर्ता ... शब्दादि
कर्तृत्व ... ग्रहणकर्तृत्वादिगुणाश्रये ... देहे तीर्थे ...
... सर्वैः ... भोक्ता ... भोक्तृपालकं ...
... श्रुत्वा ... चायात्मकार्यस्य ...
... चेतनत्वं १४ ॥

श्रीमद्वैजयन्तीटीका ९

किंच सर्वत इति पुनः कीदृशं ब्रह्म परमात्मस्वरूपे सर्वतः पाणिपादं स
र्वत्र स्वरूपेषु भगवन्मायोपात्तविग्रहेषु वा पाणयः पादाश्च यस्य त
त् अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेति श्रुत्या शुद्धात्मस्वरूपे पाणिपादा
द्यभावेऽपि जवनग्रहीतेत्यादिना पाणिपादादिकार्यकर्तृत्वमंगीकृ
त्य सर्वतः पाणिपादमित्युक्तमतो न विरोधः एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्
विग्रहेऽपि तथैव सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वत्राक्षीणि शिरांसि मुखा
नि च यस्य तत् तथा सर्वतः श्रुतिमत् सर्वत्र श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं यस्य
तत् लोके जगति यत्किंचिज्जातं सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति परिशु
द्धस्वरूपे देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यतया सर्वगते यद्वा स्वदेहा
वयवे विभुरूपेण ज्ञानगुणेन व्याप्य तिष्ठति यथा प्रकाशयत्ये
कः कृत्स्नं लोकमिमं रविः क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारते
ति वचनेन तच्छुद्धात्मस्वरूपे तथैव भवति तथैव ब्रह्मस्वरूपमपि
ज्ञेयं तथा हि लोके प्राकृते च सर्वत्र चेतनाचेतनवस्तुमात्रं स्वस्वरू चे
पेणैव व्याप्य तिष्ठतीत्यन्यत्समानं १३ ॥

मधुसूदनी टीका ९

+एवं निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः सत्त्व
रूपत्वेऽप्याविषयत्वादसत्त्वाशंकायां नासदित्यनेनापास्ता
यामपि विस्तरेण तदाशंकां नि
रस्यार्थं सर्वप्राणिकरणोपाधि
द्वारेण चेतनक्षेत्रज्ञरूपतया त
दस्तित्वं प्रतिपादयन्नाह ॥

+सर्वतः सर्वत्र सर्वेषु देहेषु पाणयः पादाश्च चेतनाचेतनाः स्वस्वव्यापारेषु
प्रवर्तनीया यस्य चेतनस्य तज्ज्ञेयं तत् सर्वतः पाणिपादं तेनैव

ल सर्वाचेतनप्रवृत्तीनां चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वात्तस्मिंस्तेन ज्ञे
चेतनेन ब्रह्मणा ज्ञेये सर्वाचेतनवर्गप्रवृत्तिहेतौ नास्ति नास्तिता शं
केत्यर्थः एवं सर्वतोक्षिशिरोमुखानि च प्रवर्तनीयानि यस्य
तत्^ एवं सर्वतः श्रुतयः श्रवणेंद्रियाणि यस्य प्रवर्तनीयत्वेन सं
तितत् सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वप्राणिनि
काये एकमेव नित्यं विभु च सर्वमचेतनवर्गमावृत्य स्वसत्तया^
स्फुर्त्या चाध्यासिकेन संबंधेन व्याप्य तिष्ठति निर्विकारमेव स्थितिं
लभते नतु स्वाव्याप्तस्य जडस्य पंचस्पंदोपेतेन प्राणेन वायुमात्रेणा
पि संव्याप्नत इत्यर्थः यथा च सर्वेषु देहेषु एकमेव चेतनं नित्यं वि
भु च न प्रतिदेहं भिन्नं तथा प्रपंचितं प्राक्
१३ ॥

^ सर्वतोक्षिशिरो मुखं

सदानंदी टीका ॥

एवं च निर्विशेषस्य ब्रह्मणः सदसद्भिन्नं वक्तुं चेतनासत्त्वसामर्थ्यं प्रत्य
याविषयत्वतः १ असत्त्वमेव किं न स्यान्न हि ज्ञेयस्य सर्वथा ह्यपाशंका
निरूपर्थं तदस्तित्वं प्रदर्शयन् २ सर्वप्राणीन्द्रियोपाधिद्वारेणास्या
खिलात्मनो मन्विदानंदहेतत्स्वरूपत्वेनाहत केवलः यस्य सर्वेषु दे
हेषु पाणयश्चरणा जडाः स्वस्वव्यापारविषये प्रवर्त्याश्चेतनस्य तत्
४ सर्वाचेतनवृत्तीनां चिदधिष्ठानतावशात् ब्रह्मणिरस्त्यतो ज्ञेयं
सर्वतः पाणिपादवत् ५ तस्मिंश्च ब्रह्मणि ज्ञेये जडवर्गप्रवर्तके
नैवास्ति नास्तिताशंका काचिदित्याशयो हरेः ६ यस्यैव सर्वतोक्षी
णि शिरांसि च मुखानि च संति प्रवर्तनीयानि तत्ज्ञेयं सर्वशक्तिम
त् ७ सर्वतो यस्य विद्यंते लोके श्रवणेंद्रिये सर्वं जडसमूहं
तद्व्याप्य तिष्ठति स्थले ८ स्वसत्तया स्वस्फूर्त्या न दध्यले सर्वं
मात्मति बालयत्रपिनो पातिनहतो विकारितं मनाक् ९ रूपमो
पाधिकं मिथ्यैवास्ति वाधिगमायतत् सेयधर्मं वदित्येव परि
कल्पव्यते तथा १० १३ ॥

यं^

एवंसच्चयइत्येनतत्क्षेत्रज्ञस्वरूपमपास्तसमस्तविशेषशून्यमपा॰
यमसद्भावइतिप्रतिज्ञातेतस्यप्रभावंवैश्वरूप्यलक्षणमुपपा
दयति सर्वतइति सर्वतःसर्वासुदिक्षुअंतर्बहिश्चपाणयःपादा
श्चास्यसंतीतिसर्वतःपाणिपादं एवंसर्वतःअक्षीणिशिरांसिमु
खानिचयस्यतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमत्श्रवणवत्
लोकेसर्वमावृत्यव्याप्यतिष्ठति यथास्वप्नद्रष्टृकतैजसोवासनाम
येनैवपाणिपादादिनास्वाप्नंप्रपंचमनुभवति तस्यचजाग्रत्का
लेऽप्यधिष्ठानेपिंडेतमेवपाणिपादादिकंतदेवस्थूलप्रपंचा
नुभवसंस्कारापादनद्वारावासनामयस्यप्रपंचस्यकारणं वासना
मयस्यस्थूलप्रपंचस्यकारणमितिबीजांकुरन्यायेनानयोरन्योन्य
स्मिन्नन्योन्यसद्भावोन्योन्यकारणत्वंचास्तीति एवंसकलप्राणिधी
वासनोपरक्तात्मनोपाधिकेचैतन्येसकलप्राणिधीवासनामा॰
यंसमष्टिसूक्ष्मप्रपंचमवभासयति स्वस्यचोपाधिभूतेब्रह्मांडग
तसकलप्राणिपाणिपादादिकमेव एवंचसर्वत्रस्थूलसूक्ष्मयो
रपिसमष्टिप्रपंचयोरन्योन्यंबीजांकुरन्यायेनकार्यकारणभा॰
वमन्योन्यस्मिन्सद्भावंचाभिप्रेत्योक्तंभगवताभाष्यकारेण सकल
प्राणिकरणोपाधिद्वारेणक्षेत्रज्ञस्यास्तित्वंप्रतिपाद्यतइति का
र्यद्वाराकरणास्तित्वसिद्धौचकारणाभावेप्युपयते अनादिमत्प ॰प
रंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यतइति ननुप्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्प
र्शनंवरमितिन्यायेनव्यर्थैवहिकारणोपन्यासइतिचेन्न तद्वि
नाप्यद्वाधिगमायोगात् शाखाचंद्रन्यायेनहिसगुणंनिर्गुणस्य
वस्तुनोज्ञापकं यथोक्तंभाष्ये उपाधिकृतमिथ्यारूपमप्यस्ति
त्वाधिगमायज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमि
त्यादि तथाहिसंप्रदायविदांवचनमध्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्र
पंचंप्रपंच्यतइति १३ ॥

तदेवमनुभयात्मकत्वेपिसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादि
प्रकाशयति---

आनंदीटीका १३

सर्वेषांदेहवतांनानायानिकर्मेंद्रियाणिज्ञानेंद्रियाणितत्तद्वि
षयकरणानितत्रायमेकएवस्वतंत्रःकर्ताप्रेरकःयतःसर्वं

+ यत एवमपि सत्त्वेन प्रतिपन्नस्य सर्वस्य वस्तुनस्तथावभासकत्वात् तदेव सद्भावकारणं कथमसदिति वक्ष्यमाणशङ्कां अत एव तस्य परमार्थसदेकप्रमातृरूपस्य विश्वरूपत्वं प्रतिपादयितुमाह ॥

वैतत्त्वसंज्ञानमाहात्म्यज्ञातृत्वकर्तृत्वादिशक्तिभिर्व्याप्य तिष्ठति १३

रामकण्ठटीका १४

+ सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिना सर्वेषां देहज्ञानां यानि पादादीनि कर्मेन्द्रियाणि यानि च चक्षुःश्रोत्रादीनि धीन्द्रियाणि तत्तत्क्रियाज्ञानसाधनत्वेन व्यवस्थितानि तान्यसाधारणकर्तृज्ञातृशक्तेरेकस्य तस्यैव विश्वात्मनः शक्तिभेदा इति तात्पर्यम् यत आह सर्वमावृत्य तिष्ठतीत्येकमेव तत्त्वं सर्वमिदं जगत्कर्तृतया च व्याप्य वर्तत इत्युक्तमेवाह ॥ १३ ॥

अधुनात्र स्वज्ञानोपाय लासिकी[illegible] टीका १५ भूतमत्पन्नब्रह्ममीश्वररूपमाह ॥

सर्वेषां देहज्ञानां यानि बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि तानि विश्वात्मन ईश्वरस्यैवावयवभेदा इति तात्पर्यम् सर्वमहन्तया हृत्वा व्याप्य तिष्ठति स्वस्वभावादप्रच्युत एव भवतीत्यर्थः तदुक्तम् स्वात्मैव सर्वजन्तूनामेक एव महेश्वरः विश्वरूपोऽहमिदमित्यखण्डसर्वं हि हन्त इति १३

[illegible] १३ ॥

पंचोलेटीका

सदसद्व्यवहारस्याविषयत्वे तस्य असत्त्वाशङ्कायां सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेणान्तःस्थित्वं प्रतिपादयन् तामाशङ्कां निवर्तयति सर्वत इति पञ्चभिः [illegible] तज्ज्ञेयं ब्रह्म सर्वेषां पाणिपादयोरवयवावयवत्वेन सर्वतः पाणिपादं सर्वतः सर्वेषामक्षीणि शिरांसि मुखानि यस्य तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोके प्राणिसमूहे सर्वमावृत्य तिष्ठति १३

रणवीरसमिद्धोधिनी

नन्वेवं प्रमाणैः सदसद्विलक्षणत्वे सति सर्वं खल्विदं ब्रह्म ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिर्विरुध्यते इत्याशङ्काह एतस्यभा

क्ति र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रु
तिप्रसिद्धया चिंत्यशक्त्या सर्वात्मतां तस्य दर्शयन्नाह सर्वत
इति पंचभिः सर्वत्र सर्वेषु देहेषु पाणयः पादाश्चास्य चेतनस्य
ज्ञेयस्येति सर्वतःपाणिपादं तज्ज्ञेयं ब्रह्म सर्वाचेतनप्रवृत्ती
नां चेतनाधिष्ठानपूर्वत्वात्तस्मिन्नेव ज्ञे चेतने ब्रह्मणि ज्ञेये स
र्वाचेतनवर्गप्रवृत्तिहेतोर्नास्ति नास्तिकपक्षेत्यर्थः तथा
सर्वतोक्षीणि शिरांसि मुखानि यस्य तत्सर्वतोक्षिशिरोमु
खं सर्वतः श्रुतयः श्रवणेंद्रियाणि यस्य तत्सर्वतः श्रुतिमल्लो
के सर्वप्राणिनि सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति सर्वप्राणिवृत्ति
भिः प्राणादिभिरुपाधिभिः सर्वव्यवहारास्पदत्वेन तिष्ठती
त्यर्थः १३ ॥

मधुभाष्य

१३॥

भाषा अनुवाद टीका

और जो ऐसा कहो कि ब्रह्म सत् असत्से भिन्न है तो यह च
राचरात्मक अल्लाणः ब्रह्म है इत्यादि श्रुतिसे विरुद्ध होय है
यह शंका करि इस ब्रह्म की नानाप्रकार शक्तिओं ज्ञानक्रिया
बलक्रिया आदि स्वभावसिद्ध नाना मत से श्रुतियोंसे कहाजा
यहै इसतरह ब्रह्मको सर्वात्मता दिखाय पांच श्लोक से कह
तेहै कि सर्वत्र हस्तपद चक्षु मस्तक मुख जिसके सो सर्व
त्रही श्रवण इन्द्रिय से युक्त होय सब लोकको व्याप्त हो स्थि
त हैं अर्थात् यावत् प्राणीयोंमे वर्तमान करचरण आदि उपा
धि यों से व्यवहार करै है १६ ॥

दोहा

हस्तपाद सर्वत्र तिह नयन शीस मुख जोय श्रुतियुत सब
हि लोकमें सब आहत्य स्थित सोय १६॥

सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितं अ
सक्तंसर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच १४

शांकरभाष्य टीका १

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणाज्ज्ञेयस्य तद्वत्ताशंका मा
भूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः सर्वेन्द्रियेति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वा-
णि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यान्यन्तः क
रणे च बुद्धिमनसी ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात् सर्वेन्द्रियग्रहणेन
गृह्यंते अपि चांतःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामपि उपाधित्व
मित्यतोऽन्तःकरणबहिःकरणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैरध्यवसा
यसंकल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं स
र्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तज्ज्ञेयमित्यर्थः ध्यायतीव लेलायती
वेति श्रुतेः कस्मात्पुनः कारणान्न व्यापृतमेवेति गृह्यत इत्यत आ
ह सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः अतो न करणव्यापा
रैर्व्यापृतं तज्ज्ञेयं यस्त्वयं मन्त्रोऽपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्य
चक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादि सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनश
क्तिमत् तज्ज्ञेयमित्येवंप्रदर्शनार्थो न तु साक्षादेव जवनादिक्रिया
वत्त्वप्रदर्शनार्थः अन्धो मणिमविन्ददित्यादिमन्त्रार्थवत्तस्य मन्त्रस्या
र्थो यस्मात् सर्वकरणवर्जितं ज्ञेयं तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितं
यद्यप्येवं तथापि सर्वभृच्चैव सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सद्बुद्ध्य
नुगमात् न हि मृगतृष्णिकादयोऽपि निरास्पदा भवन्त्यतः सर्वभृत्
सर्वं बिभर्ति इति स्यादिदं चान्यत् ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गु
णं सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तैर्वर्जितं तज्ज्ञेयं तथापि गुणभोक्तृ
च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकार
परिणतानां भोक्तृ चोपलब्धृ तज्ज्ञेयमित्यर्थः १४ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

आरोपादृते साक्षादेव ज्ञेयस्य पाण्यादिमत्त्वमाशंक्याह उपाधीति
इन्द्रियविशेषणीभूतसर्वशब्दात् ज्ञेयोपाधित्वस्याविशेषाच्चान

बुद्ध्यादेरपि ग्रहणमित्याह अन्तःकरणेचेति श्रोत्रादीनां ज्ञेयोपाधित्व
स्य मनोबुद्धि द्वारत्वादपि तयोरिह ग्रहणमित्याह अपिचेति तयोरपी
होपादानेफलितमाह इत्यत इति अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह सर्वे
ति उपाधिद्वारा कल्पितव्यापारवत्त्वेमानमाह ध्यायतीति कल्पितमेवा
स्य व्यापारवत्त्वे नवास्तवमित्यत्र भगवतोपि सम्मतिमाकोक्ताद्वारा
दर्शयति कस्मादित्यादिना सर्वकरणराहित्ये फलितमाह अतइति
साक्षादेव ज्ञे यस्य वेगवद्विहरणादिक्रियावत्तायो मान्त्रणिकत्वात्
ज्ञेयस्य करणव्यापारैरव्यापारैरव्याप्तत्वमित्याशङ्क्यानुवादस्वर्वके
मन्त्रस्य प्रकृतानुगुणत्वमाह यत्त्विति करणगुणानुगुण्यभजनमन्त
रेण साक्षादेव नवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनपरत्वेमन्त्रस्य स्वार्थ
त्वे स्यादित्याशंक्य तदसम्भवान्नैवमित्याह अन्यइति अर्थवादस्यस्तु
तेर्थे तात्पर्याभावाच्च प्रकृतप्रतिकूलेनेत्यर्थः सर्वकरणराहित्ये न
व्यापारराहित्यस्योपलक्षणमित्यङ्गीकृत्योक्तमेव हेतुं कृत्वावस्तुतः
सर्वसङ्गवर्जितत्वमाह यस्मादिति वस्तुतः सर्वसङ्गाभावेपि सर्वा
धिष्ठानत्वमाह यद्यपीति स्वसत्तामात्रेणाधिष्ठानतया सर्वं बिभर्ती
त्येतदुपपादयति सदिति विमतेस्ति कल्पितं प्रत्येकं सदनुविद्धधी
बोध्यत्वात् प्रत्येकं चन्द्रभेदानुविद्धधीबोध्यचन्द्रभेदवदित्यर्थः सर्वस
दास्पदमित्यप्युक्तं मृगतृष्णिकादीनां तदभावादित्याशंक्याह नहीति
तेषामपि कल्पितत्वेन निरधिष्ठानत्वायोगाद्विरूप्यमाणे तदधिष्ठा
ने सदेवेति सर्वस्य सति कल्पितत्वमविरुद्धमित्यर्थः सर्वाधिष्ठान
त्वेनज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽस्तित्वमुक्तमुपसंहरति अतइति इतश्च ज्ञेये
ब्रह्मास्तीत्याह स्यादिदश्चेति नहि तस्योपलक्षत्वमसत्त्वमसत्वेमिथ्याती
त्यर्थः १४ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंचसर्वेन्द्रियेति सर्वेषांचक्षुरादीनामिन्द्रियाणांगुणेषुरूपाद्याका
रवृत्तिषु तत्तदाकारेणाभासत इति तथासर्वाणीन्द्रियाणिगुणा
अन्तर्बहिर्विषयानाभासयतीतिवासर्वैरिन्द्रियैर्विवर्जितंच तथाचश्रु
तिः अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णइत्या

दि असक्तं संगशून्यं तथापि सर्वंविभर्तीति सर्वभृत् सर्वस्याधारभूतं त
देव निर्गुणं सत्त्वादिगुणवर्जितं गुणानां सत्त्वादीनां च भोक्तृ पालकं १४

पिशाचभाष्ये टीका ४

सर्वेंद्रियव्यापाराणां मायाभासं प्रतिभासमात्रं यस्मिन्तत्सर्वेंद्रियगुणा
भासं असक्तमसंबंधं सर्वधात्रपिघाने निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितं गु
णभोक्तृ च शब्दादिगुणविकाराणां शब्दादिविषयाणां भोक्तृ यत् १४

रामानुजभाष्ये टीका ५

येति सर्वेंद्रि सर्वेंद्रियगुणैराभासो यस्य तत्सर्वेंद्रियगुणाभासं इंद्रियगुणा
इंद्रियवृत्तयः इंद्रियवृत्तिभिरपि विषयान् ज्ञातुं समर्थमित्यर्थः स्वभा
वतः सर्वेंद्रियविवर्जितं विनेंद्रियवृत्तिभिः सर्वं जानातीत्यर्थः असक्तं
स्वभावादेव देवादिसंगरहितं सर्वभृच्चैव देवादिदेहभरणसमर्थं च
स एकधा भवति द्विधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिश्रुतेः निर्गुणं तथा स्व
भावतः सत्त्वादिगुणरहितं गुणभोक्तृ च सत्त्वादीनां गुणानां भोगसमर्थं च
१४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् १४ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

किं च सर्वेंद्रियेति सर्वेषां चक्षुरादीनामिंद्रियाणां गुणैश्च रूपाद्याका
रवृत्तिभिस्तत्तदाकारेण भासत इति तथा सर्वेंद्रियैर्विवर्जितं च
क्तिरपि अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्य
कर्ण इति स्पष्टार्थं असक्तं संगशून्यं तथापि सर्वं बिभर्ति सर्वभृत्
तत्तदेव निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितं गुणानां सत्त्वादीनां भोक्तृ
पालकं १४ ॥

श्री· गी· टी· ३·

95

वनमाली टीका ८

सर्वाणिवस्त्नीद्रियाणिसर्वेद्रियाणितेषांगुणाविषयाःशब्दादयस्तानाभा
सयतीन्द्रियैर्ग्राहयतीन्द्रियगुणाभासमेतद्यामि स्वयंसर्वेन्द्रियैर्व
र्जितमिन्द्रियव्यापाराविषयमिन्द्रियजन्यज्ञानाविषयमित्यर्थस्तस्मिन्
करणात् सर्वेन्द्रियादिप्रेरकत्वेप्युदासीनत्वेनासक्तमसंगंनिर्लेपंस
र्वभृत् सर्वेषांजीवजडात्मकजगतोधारकंपोषकंचवशब्दादुत्पा
दिकर्तृ निर्गुणंप्राकृतसत्वादिगुणशून्यं सत्वादयोनसन्तियेषुतद्व
प्राकृतागुणाइतिवैष्णवोक्तेःगुणानांसत्वादीनां भोक्तृपालकंभक्त
कंभुजपालनाभ्यवहारयोः गुणमयप्रधानकार्यस्यविश्वस्यपाल·
कंनाशकंचेत्यर्थः १४ ॥

कुसमवैजयन्ती टीका ९

किंच सर्वेन्द्रियेतिसर्वेन्द्रियगुणाभासंसर्वेन्द्रियैःश्रोत्रचक्षुरादिभि
र्गुणान् शब्दादिविषयानाभासयतिप्रकाशयतीतितथातत् यद्वा
सर्वेन्द्रियैश्चक्षुरादिभिर्गुणैर्देवमनुष्याद्याकृतिरूपाभिर्हेतुभिराभा
भासतेदीप्यतेइतितथावत् इन्द्राहंब्राह्मणोहंमनुष्योहमित्येवंतत्त·
दाकारेणभासतइत्यर्थःसर्वेन्द्रियविवर्जितंइन्द्रियैःसहितैभिश्चवि·
नापिसर्वविषयान्ज्ञातुंसमर्थमित्यर्थःअसक्तं सुरनरादिदेहसंग
शून्यमपिचपुनःसर्वभृद्देवसर्वान्सुरनरादिदेहेन्द्रियादीन्वि
भर्तिधारयतिपोषयतिचेतितथातत् निर्गुणंप्राकृतगुणव·
र्जितमपिचपुनःगुणभोक्तृसर्वेषांप्राकृतगुणानांसत्वरजस्तम
सांभोक्तृभोगाकर्तृब्रह्मस्वरूपमपीदृशंतथाहिसर्वेन्द्रियगुणाभा
संसर्वेषामिन्द्रियाणांबाह्याभ्यंतरकरणानांगुणानांविषयाणांचा
भासःप्रकाशोयस्मात्तथासर्वेषांप्रमातृप्रमाणप्रमेयाणांचेत
नाचेतनवस्तुजातानांप्रकाशकमित्यर्थःसर्वेन्द्रियविवर्जितंन
[illegible]स्वयंतुसर्वेन्द्रियैःप्रकाश्यंनभवतिसर्वभृदपिसर्वधारकम
पि असक्तंतज्जन्यदोषैरलिप्तंगुणभोक्तृस्वाभाविकानांयावदात्म
ग्रहभावीनांकल्याणानन्तकानामनेतृकारुण्यवात्सल्यशौर्यशीलादी·
नांगुणानांभोक्तृभोगाकर्तृ अपिनिर्गुणंप्राकृतहेयसत्वादिगुणरहि

+ अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यत इति न्यायमनुसृत्य सर्वप्रपंचाध्यारोपणेनानादिमत्परं ब्र
ह्मेति व्याख्यातमधुना तदपवादेन न सत्तन्नासदुच्यत इति व्याख्यातमारभते निरुपाधिकस्वरूपज्ञानाय॥

नैव लक्ष्यते ज्ञेयं भवतीत्यर्थः १४ ॥

मधुसूदनी टीका ११

+ परमार्थतः सर्वेंद्रियविवर्जितं सत् मायया सर्वेंद्रियगुणाभासं स
र्वेषां बहिःकरणानां श्रोत्रादीनामंतःकरणयोश्च बुद्धिमनसोर्गुणैर
ध्यवसायसंकल्पश्रवणवचनादिभिस्तत्तद्विषयरूपैस्तथावभा
सत इव सर्वेंद्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तज्ज्ञेयं ब्रह्म ध्यायतीव ले
लायतीवेति श्रुतेः अत्र ध्यानेन बुद्धींद्रियव्यापारोपलक्षणं लेलाय
नेन च कर्मेंद्रियव्यापारोपलक्षणमर्थं तथा परमार्थतः असक्तं
सर्वसंबंधशून्यमेव मायया सर्वभृच्च सदात्मना सर्वं कल्पितं बिभ
र्ति धारयति पोषयतीति च सर्वभृत् निरधिष्ठानभ्रमायोगात्
तथा परमार्थतो निर्गुणं सत्त्वरजस्तमोगुणरहितमेव गुणभोक्तृ च
गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारा सुखदुःखमोहाकारेण परि
णतानां भोक्तृ उपलब्धृ च तज्ज्ञेयं ब्रह्मेत्यर्थः १४ ॥

सदानंदी टीका ११

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यते इति न्यायेन तज्ज्ञेयं विश्वा
ध्यारोपणेनच १ व्याख्यातमधुना विश्वापवादेन तदुच्यते बाह्यांत
रेंद्रियातीतं वस्तुतो ब्रह्म चिद्घनं २ बाह्यांतरेंद्रियाणां तत्सर्वेषाम
खिलैर्गुणैः संकल्पश्रवणाद्यैश्च मायया वभासते ३ सर्वेंद्रियाणा
व्यापारैस्तैर्व्यापृतवद्भवेत् ध्यायतीवेति वाक्योपि ध्याने लेलायने
तथा ४ बुद्धेः कर्मेंद्रियाणां च व्यापार उपलक्ष्यते सर्वसंबंधशून्यं
सद्धारयत्यखिलं जगत् ५ मायया कल्पितं स्वस्मिन्सत्तया स्फुरणे
नच वस्तुतस्तद्गुणैर्हीनं मायया गुणभोक्तृ च ६ सत्त्वादीनां परि
णामवतां शब्दादिभिः पृथक् सुखबोधाकारतस्तेषामुपलब्धृ मिद
हये ७ १४ ॥ ॥

नीलकंठी टीका १२

ननु सर्पाहुवनीयादिवदलौकिकमपि ब्रह्म कार्यकारणप्रपंचा
विशिष्टमिवत्रमेव सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिना शास्त्रेण कार्यशा
स्तया समर्प्यते नच वाच्यं उपासनापरं शास्त्रमब्रह्मणो वेविद्रो

प्रतिपादयितुमीष्टे इति देवताधिकरणन्यायेन देवताविग्रहादि
वत्तद्वैशिष्ट्यस्यापि अवांतरतात्पर्यविषयतयासिद्धेः नच देवता
विग्रहादेर्व्यावहारिकमेव सत्त्वं न पारमार्थिकं ब्रह्मज्ञानेन तस्य
बाधादिति वाच्यं सत्ताद्वैविध्यस्याप्रसिद्धेः तस्मात्सर्वतःपाणिपा
दत्वादिकं ब्रह्मणो वास्तवमेवेति नापवादमर्हतीत्याशंक्याह
सर्वेंद्रियेति सर्वाण्यांतराणि बाह्यानि च इंद्रियाणि मनोबुद्ध्य
हंकारचित्ताख्यानि श्रोत्रादीनि चेति ग्राहकमात्रसंग्रहीतेन गुणा
स्तद्विषयाः तेन ग्राह्यमात्रं गृह्यते समस्तग्राह्यग्राहकवदाभा
सते न तु ग्राह्यग्राहकस्वरूपं विविक्तं यथा जलसूर्यो ऽपस्थ इव कं
पत इवाभासते न तु वस्तुतो ऽपस्थः कंपते वा न तद्वदात्मनो ग्राह्य
ग्राहकाकारत्वं मिथ्यैवेत्यर्थः कुत एतत् यतः सर्वेंद्रियविवर्जितं
इंद्रियेति गुणानामप्युपलक्षणं न हि ब्रह्मणि किंचित् ग्राह्यरूपा
दि ग्राहकं वा मन आदि वर्तते अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं अप्रा
णो ह्यमनाः शुभ्रः यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपाद
मित्यादिश्रुतेः तस्मात्सर्वप्रपंचविशिष्टं विविक्तं ब्रह्म कथं तर्हि
सर्वं ब्रह्मेति शास्त्रमित्याशंक्याह असक्तं सर्वभृच्चैवेति असक्तं सर्व
भृदिति सर्वाधारत्वोक्त्या सर्वस्मात्पृथग्भूतमित्युक्तं सर्वस्य ब्रह्म
णः स[illegible]हाप्राप्ये भावोपि किं वटरूपयोरिव समवायसंबंधे
न कुंडबदरयोरिव संयोगसंबंधेन वेत्याशंक्य संबंधं विनैव स
र्वभृत्त्वं ब्रह्मण इत्याह असक्तमिति न तु व्याहतमेतत् असक्तमि
ति सर्वभृच्चेति चेति नैष दोषः न ह्यूषरभूमिर्मरीचिकोदकेन सं
सक्ता अथ च तदाधारभूतापि भवति न क्लेदं तद्विष्यति नन्वे
वं प्रपंचस्य मिथ्यात्वमापततीति तथा च कर्मोपास्तिविषया उप
रुध्येरन् न ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन यावद्देहं न बाध्यते तावत्क्रिया
कारकादिसर्वव्यवहारस्य सत्यत्वोपगमात् प्राणा वै सत्यं तेषामेष
सत्यमिति श्रुत्यापि प्राणोपलक्षितस्य प्रपंचस्य व्यावहारि
कं सत्यत्वमुक्तं न तात्त्विकं परमार्थसत्यं ब्रह्मदर्शिने सत्यत्वं
चाबाध्यत्वेन त्रिकालेषु प्राणानामस्ति ब्रह्मणस्तु सार्वदिकमिति

यथाभूपतीनांभूपतिरिंद्रकेपेश्वर्यातिशयभूयस्त्वकृतोभेदःस्य
एवमिहापिद्रष्टव्यं तस्माद्ब्रह्मणःसविशेषत्वंनिष्कलात्मबोधा
त्प्रागेवनतूर्ध्वमित्यवशेषतस्तत्त्वज्ञानेनबाधितुंशक्यमित्यनुपाधि
केब्रह्मणिकेनचिद्विकार्यशेषत्वेनेतत्प्रयुक्तं तदर्थमेक्रियाकारका
दिद्वैतोपमर्दाद्युपास्योपासनाभेदस्यबाधितत्वात् तस्माद्युक्तमुक्त
मुपाधिकृतेरूपंमिथ्येति किंच निर्गुणस्यगुणभोक्तृत्वंच ग्राह्यग्राहक
संबंधश्रुत्यमपिग्राहकेष्वत्यादिषुग्राह्यसंबंधात्ततयाकारेण
परिणतेषुसत्सुकेवलंतत्प्रकाशकत्वमात्रेणगुणभोक्तृत्वमप्यस्य
चिदाभासरूपस्योपपद्यते यथाप्रतिबिंबरूपेणसुपाधिकृतेनचं
लनादिकेनतथाचश्रुतिः ध्यायतीवलेलायतीवेति बुद्धौध्यायंत्यांत
त्प्रतिबिंबस्यचिदाभासोध्यायतीवनतुस्वतोध्यायतीतिवेतिप्रतिपादयति
एतेनअपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णइत्य
पिब्रह्मणउपाधिगुणानुगुणभजनशक्तिमत्त्वेनैवव्याख्येयं अयमपा
दोपिपादेजवनवतिजववान्भवतीति अंधोमणिमविंददित्यादिकंच
चनजातंचात्रानुसंधेयं तस्माद्युक्तमुक्तंनिर्गुणस्यगुणभोक्तृत्वंचेति भाष्य
तुनिर्गुणसत्त्वादिगुणरहितमपितेषांगुणानांसुखदुःखमोहात्मकत्वे
नपरिणतानांभोक्तृचउपलब्धृचेतिव्याख्यातं ४ ॥

आनंदीटीका १३

सर्वेषांज्ञानकर्मेंद्रियाणांयेगुणादर्शनादयः तानाभासय
तितत्तद्विषयग्रहणाभिमुखान्तर्यामित्वेनकरोतीतिसर्वेंद्रि
यविवर्जितमशरीरत्वेनकर्तृत्वप्रसिद्धेः श्रुतंहिअपाणिपा
दोजवनइत्यादिअसक्तमजडवर्गंयथाब्रह्माधिष्ठायतिष्ठति
तथाब्रह्मणकिमप्यधिष्ठायेत्यर्थः अतएवभूतसर्वजडवर्गं
धारयतिपोषयतिचनिर्गुणंयथासत्त्वादीनामेतदधीनाप्रवृ
त्तिः तथानास्यगुणाधीनायतोगुणभोक्तृगुणाननुभवति॥

रामकंठीटीका १४

सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति यानिनानादेहक्षेत्रसंबद्धत्वेनावभा
समानानिसर्वाणिबाह्याभ्यंतराणिहीन्द्रियाणितेषांशब्दा
दिविषयावभासकत्वाद्योयेगुणाधर्मास्तानवभासयति
प्रकाशयतियत्ततथोक्तंस्वयंतुसर्वेन्द्रियविवर्जितं नहि
स्वमायावभासितावच्छिन्नस्वरूपदेहक्षेत्रवर्तियतेन्द्रियार्थी
नेत्तानमित्यर्थः तथाऽसक्तंविमुक्तचिन्मात्रैकस्वभावव्यव
स्थितत्वादेहद्वयप्राकृतप्रपंचेनाऽमिश्रीभूतमप्यचसर्वभृ
त्सर्वंविभर्तिधारयतियत्तद्रहितत्वेविद्यव्यतिरिक्तस्वभावेपि
सर्वमिदमवस्थितंतद्विनाकस्यचिदपिस्वरूपलाभाभावात्
तत्एवनिर्गुणंगुणेभ्यः सत्वादिभ्यः प्रकाशप्रवृत्तिनियमा
त्मकेभ्यः सुखदुःखमोहहेतुभ्योनिष्क्रांतं तेभ्योत्यन्तव्यति
रिक्तस्वरूपं नहिव्रताऽनिष्प्रबोधात्मकंभवति केवलमा
काशमिवसूर्यातपरजस्तिमिरादिभिर्लेसेर्गीर्णेरत्यन्तासस्पृ
ष्टस्वरूपमपितत्वविचारशून्यैः प्रमातृभिस्तदूहतयागृहीते
वस्तुतस्तद्गुणभोक्तृत्वाद्गुणाननुभवितृतयाभुक्तेनतुनैस्त
स्वयमाश्रयते १४ ॥

+ अथैस्यस्वरूपप्राप्तिकारण
भूतंकूटस्थक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःस्वरूपमक्त्वा
व्यमन्योन्यमविनाभूतत्वा
देकत्रनिर्दिशति ॥

लासिकी [illegible] टीका १५

+ देहक्षेत्ररूपेणसर्वेन्द्रियतद्विषयावभासकम् कूटस्थरूपेण
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् आत्मरूपेणासक्तसंगरहितम् जी
वरूपेणसर्वभृत्सर्वदेहादिकमहंकारेणबिभर्तीति आत्म
रूपेणनिर्गुणंसत्वादिरहितम् जीवरूपेणगुणानांसत्वादी
नांभोक्तृउपलब्धृतद्वयमित्यर्थः ॥ [illegible]
[illegible] १४ ॥

पैवोलेटीका

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियतानेन्द्रियाध्यारोपणात्ज्ञेयस्यतद
नाशंकामाभूदित्येवमर्थमाह सर्वेन्द्रियेति सर्वेषामिन्द्रियाणां
कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियमनोबुद्धीनांवहिःकरणांतःकरणानांगुणैः ग्रुण

णा

वसायसंकल्पश्रवणवदनादिभिः आभासत इति सर्वेंद्रियगुणाभासं।
कल्पश्रवणवदनादिभिः आभासत इति सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रिय।
व्यापारैर्व्यापृतमिव भासते सर्वेंद्रियान्तःकरणबहिःकरणैरहितं अस
क्तेः सकलवस्तुसंश्लेषवर्जितं सर्वं बिभर्तीति सर्वभृत् रजतस्येव शुक्ति
सत्वादिगुणैर्वर्जितं निर्गुणं गुणानां सत्वादीनां सुखदुःखमोहाकारप
रिणामानामनुभवितृ गुणभोक्तृ १७ ॥

रणवीरसन्निबोधिनी

सर्वेंद्रियेति सर्वेषां चक्षुरादीनामिंद्रियाणां गुणेषु रूपाद्याकार
वृत्तिषु तत्तदाकारेणाभासत इति तथा सर्वाणींद्रियाणि तद्गु
णांश्च तत्तद्विषयानाभासयतीति वा सर्वैरिंद्रियैर्विवर्जितं च त
था च श्रुतिः अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणो
त्यकर्ण इत्यादि असक्तं सर्वगमप्यन्यं तथा सर्वं बिभर्तीति सर्वभृत् स
र्वस्याधारभूतं तदेव निर्गुणं सत्वादिगुणरहितं गुणानां सत्वा
दीनां भोक्तृ च पालकं चेत्यादि अभूतपाणिपादादींद्रियाध्यारोप
णाज्ज्ञेयस्य तद्वत्ताशंका माभूदित्येवमर्थोऽस्य श्लोकस्यारंभ इति
१७ ॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद टीका

और चक्षु आदि इन्द्रियोंके गुणस्वरूप अर्थात् रूपादि विषय
मे तिसतिस आकारसे वही प्रकाश मान है अथवा इन्द्रिय
और गुण कहे इन्द्रियों के विषय रूपादि समस्त मे सोई प्रका
श करताहै इससे सर्व इन्द्रियगुण आभास स्वरूप है और सम्पू
र्ण इन्द्रीयों से रहित है सोई श्रुति कहती हैं कि सोई जो ब्रह्म
वे हस्त रहित होके भी ग्रहण करते औपाद विनाभी वेगवान
तथा चक्षु हीन दृष्टा औकर्ण विहीन श्रोता और इन विषय
सकलको वे जानते हैं परउन को कोई भी नहीं जानता है व
हीपरमात्मा को वेद सब आदिपुरुष औरुरुष तथा सर्वव्यापी
कहते हैं और वे असक्त कहे सत्वादिगुण रहित औ गुण के
भोक्ता अर्थात् सत्वादि गुण समूह के प्रतिपालक है यह भग
वान अर्जुन से कहा १४ ॥

दोहा

सर्व इंद्रि गुणाभासहे सर्व इंद्रि बिन सोय सर्वाधार असंगजो
निर्गुण गुणभुज होय १४ ॥

वहिरन्तश्चभूतानामचरंचरमेवच सूक्ष्म
त्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचान्तिकेचतत् १५

शंकरभाष्ये टीका १

किञ्च वहिरन्तरिति वहिस्त्वक्पर्यन्तं देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितम
पेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा वहिरुच्यते तथाप्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देह
मेवावधिं कृत्वान्तरुच्यते वहिरन्तश्चेत्युक्ते मध्ये ऽभावे प्राप्त इद
मुच्यते ऽचरमेवच यच्चराचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा
रज्जुसर्पाभासः यद्यचरञ्चरमेवच व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं किम
र्थमिदमिति सर्वैर्न ज्ञेयमित्युच्यते सत्यं सर्वाभासं तथापि व्यो
मवत् सूक्ष्ममतः सूक्ष्मत्वात् स्वेन रूपेण तत् ज्ञेयमप्यविज्ञेय
मविदुषां आत्मैवेदंसर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादि प्रमाणतोहि सवि
ज्ञातं अविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्याप्यविदुषामप्राप्यत्वा
दन्तिके च तदात्मत्वात् विदुषां १५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

इतोपि ज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्याह किञ्चेति वहिरिति व्याख्येयमादाय
व्याचष्टे त्वगिति भूतेभ्यो वहिर्बाह्यं विषयात्मकमित्यर्थः क
थमनात्मनस्तदात्मत्वं कल्पनयेत्याह आत्मत्वेनेति अन्तःशब्दार्थ
माह तथेति भूतानाञ्चराचराणामन्तर्मध्ये प्रत्यगात्मभूतमित्यर्थः
द्वितीयंपादमवतार्य व्याचष्टे वहिरित्यादिना यन्मध्ये भूतात्मके
नानाविधदेहात्मना भासमाने तदपि ज्ञेयान्तर्भूतं तत्त्वमस्तीत्यर्थः
कथञ्चराचरात्मनो भूतजातस्य ज्ञेयत्वं तत्राह यथेति अधिष्ठा
ने रज्ज्वां कल्पितसर्पादेस्तन्मात्रवद्देहाभासस्यापि ज्ञेयान्तर्भावान्ना
स्त्वं मध्ये ज्ञेयस्य शाङ्कितत्वमित्यर्थः सर्वात्मकञ्चेत् ज्ञेयं सर्वै
रिदमितिकिमिति न गृह्यतेतिशङ्कते यदीति इदमिति ग्राह्यत्व
योग्यत्वाभावान्नेत्याह उच्यत इति सर्ववस्त्वात्मना भासनात्तद्योग्य
त्वे कथमित्याशङ्क्याह सत्यमिति सूक्ष्मत्वेपि किं स्यादित्याशङ्क्या
ह अत इति सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वं तस्याविज्ञेयत्वे कृतत्वज्ञाना

त्वक्तिस्तत्राह अविदुषामिति विशेषणफलमाह विदुषान्विति विदुषां
हि तेषामात्मत्वेन ज्ञातत्वेन कथं दूरस्थत्वमित्याशंक्याह अविज्ञात
तयेति कथं तर्हि तस्य प्रत्यक्त्वं तत्राह अन्तिके चेति विद्वदविद्वद्भेदा
पेक्षया दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके चेति श्रुतिः तदर्थोऽत्र प्रसंगादनू
दित इत्यर्थः १५ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंच बहिरिति भूतानां चराचराणां स्वकार्याणां बहिरन्तश्च तदेव
स्वर्णमिव कटककुंडलादीनां अचरं स्थावरं चरं जंगमं च भूतजातं
तदेव कारणात्मकत्वात्कार्यस्य एवमपि सूक्ष्मत्वाद्रूपादिहीनत्वात्
तदविज्ञेयं इदं तदिति स्पष्टज्ञानार्हं न भवति अतएवाविदुषां योज
नलक्षान्तरितमिव दूरस्थं च सविकारायाः प्रकृतेः परत्वात् विदु
षां पुनः प्रत्यगात्मत्वात् अंतिके च तत् सन्निहितं तथा च मंत्रः तदे
जति तन्नैजति तद्दूरे तद्वंतिके तदंतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बा
ह्यत इति एजति चलति नैजति न चलति तत् उ अंतिके इति छेदः १५

पिशाचभाष्यटीका ४

बहिः शरीरादन्तश्च १५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

बहिरन्तश्चेति पृथिव्यादिभूतानि परित्यज्याशरीरो बहिर्वर्तते तेषामन्त
श्च वर्तते जक्षत्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा इत्यादिश्रुतिसिद्धस्वच्छ
न्दवृत्तिषु अचरं चरमेव च स्वभावतोऽचरं चरं देहित्वे सूक्ष्मत्वात्त
दविज्ञेयं एवं सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञं तदात्मतत्त्वमस्मिन् देहे वर्तमा
नमपि अतिसूक्ष्मत्वात् देहात्पृथक्त्वेन संसारिभिर्न विज्ञेयं दूर
स्थं चान्तिके च तत् पृथिव्यादिभूतानि परित्यज्याशरीरो बहिर्वर्तते ते
षामन्तश्च वर्तते अमानित्वादियुक्तगुणरहितानां पुंसां स्वदेहे वर्त
मानमप्यतिदूरस्थं तथा अमानित्वादिगुणोपेतानां तदेवान्तिके च
वर्तते १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् १५ ॥ परमार्थप्रपा टीका

किंच बहिरन्तश्चेति भूतानां चराचराणां स्वकार्याणां बहिर्बाह्यान्तानन्तरन्तरश्च तदेव

सुवर्णमिव कटककुंडलादीनामचरं स्थावरं च जंगमं भूतजातं तदेवं कारणा
त्मकत्वात्कार्यस्य एवमपि सूक्ष्मत्वाद्रूपादिगुणातीतत्वादपि ज्ञेयं इदंत(या)
दित्याकारेण ज्ञानार्हं न भवति अत एवाविदुषां प्रति दूरतः स्थितं विदुषां
पुनः प्रत्यगात्मत्वादंतिके नितरां सन्निहितं यद्वा व्यापकत्वात् घटादीना
काशवत् दूरे अंतिकेपि तदेव श्रुतिरपीशावास्योपनिषत् तदेजति तन्नै
जति तद्दूरे तदंतिके तदंतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यत इति भाष्यं
तदात्माख्यं वस्तु एजति एजृ कंपने कंपते च तन्नैजति निष्कंपमस्ति अ
नेजदेकं मनसो जवीय इति तत्रैवोक्तं तथा दूरे अंतिके च तदेव व्याप
कत्वात् अत एव तदस्य जगतोंतरस्ति तथा तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः य
था घटांतर्बहिरेक आकाशोस्ति ५५ ॥

वनमाली टीका ५

भूतानामाकाशादीनां ब्रह्मादिकीटपर्यंतानां प्राणिनां च बहिरस्ति
पारकत्वात्पालकत्वाच्च तेषामंतर्यामित्वाद्व्यापकत्वाच्च अ
न्यथाभावराहित्यादचरं सर्वत्र देशेषु चरति वर्तते सर्वत्र प्राप्तमि
त्यर्थः गत्यर्थानां प्राप्त्यर्थत्वात् सूक्ष्मत्वादिंद्रियायोग्यत्वाद
नुमानस्यानैश्रेणासाधकत्वात् वेदैकसाकल्येनाप्रतिपादना
त् दुर्लभविज्ञेयमित्युच्यते कंठस्थविस्मृतमणिरिवाज्ञेयत्वाद्दू
रस्थं व्यापकत्वेन कूपपर्यंतविभक्तत्वेन वांतिके वस्थितं ५५ ॥

कुसुमवैजयन्ती टीका ५

किंच बहिरंतश्चेति भूतानां प्राकृतशरीराणां बहिरंतश्च स्थितं
मुक्तावस्थायां तेभ्यो भूतेभ्यो बहिर्वर्तते बद्धावस्थायां च तेषामंत
र्वर्तते जक्षत्क्रीडन्रममाणस्सह ब्रह्मणा विपश्चित जक्षत्क्रीड
न्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वेत्यादिश्रुतिभिर्जीवात्मनो मुक्तवद्बद्धा
वस्थायामपि स्वच्छंदवर्तित्वमुद्दृश्यते अचरं वृक्षपाषाणादिषु
स्थितं चरं देवमनुष्यादिषु स्थितं तमस्योभयविधशरीरित्वात् सूक्ष्म
त्वात् तद्विज्ञेयं जीवस्यास्य सूक्ष्मत्वादणुस्वरूपत्वात् अणुर्ह्येष आ
त्मा चेतसा वेदितव्यः वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भा
गो जीवः स विज्ञेयः स चानंत्याय कल्पते इत्यादिश्रुतेः अस्मिन्देहे अ
वर्तमानमपि संसारिभिर्जनैस्तदात्मनत्वमविज्ञेयं देहादृष्टत्वेन
ज्ञातुमशक्यं दूरस्थं वांतिके च तत् वा सूक्ष्मीतां तस्य स्वगात्मस्वरू
पे दूरस्थं अथवांतरवर्तीनां वांतिके समीपस्थं द्वितीयचशब्देनात्र अ

दूरांतिकत्वेदेवत्वकर्मसापेक्षा भगवद्रूपैव देहेतरिति त्रिसौंनम्
एवं ब्रह्मस्वरूपमपि तथाहि बहिरिति भूतानां चेतनाचेतना
त्मकानां बहिर्व्यापकरूपेणांतरश्चांतर्यामिरूपेण स्थितं अंत
र्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुतेः अचरं चरमेवा
विदचिन्मिश्रं च कार्यं स्थावरजंगमरूपेण तदात्मकत्वेन त
न्नाम्नाप्ययमेव स्थितं [illegible]
[illegible] सर्वे वेदा यत्पदमामनंति नामानि सर्वाणि यमा
विशंति स वै नामा स वैकमो महात्मेत्यादिश्रुतिभ्यः एवं चेत्तर्हि
सर्वैर्जनैः कुतो न ज्ञायते चेत्तत्राह सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं अणुरू
पस्य जीवस्याप्यंतरे स्थितमंतरात्मत्वेनाविज्ञेयं ज्ञातुं न शक्यं त
र्हि तज्ज्ञानाभावात्कस्यापि मुक्तिर्न स्यादिति चेत्तत्राह दूरस्थं चां
तिके च तत् अमानित्वादिगुणवर्जितानां जनानां स्वशरीरे वर्त
मानमपि दूरस्थं अमानित्वादिगुणयुक्तानां तत्समीपे अंतिके एव
वर्तत इति एवं ज्ञानिनो भूतानामज्ञानामदृष्टभागिनो भवति नान्य
इत्यर्थः १५ ॥

मधुसूदनीटीका ॥

भूतानां भवनधर्मणां सर्वेषां कार्याणां कल्पितानामकल्पित
मधिष्ठानमेकमेव बहिरंतश्च रज्ज्वादिवत्कल्पितानां सर्पधारा
दीनां सर्वात्मना व्यापकमित्यर्थः ॥ एवं सर्वात्मकत्वेपि सूक्ष्मत्वा
द्रूपादिहीनत्वात्तदविज्ञेयमिदमेवमिति स्पष्टज्ञानार्हं न भवति
अत एवात्मज्ञानसाधनशून्यानां वर्षसहस्रकोट्यापि अप्राप्य
त्वाद्दूरस्थं च योजनलक्षकोट्यंतरितमिव तत् ज्ञानसाधनसंप
न्नानां तदंतिके च तत् अत्यंतव्यवहितमेवात्मत्वात् दूराद्दूरे तदि
हांतिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायामित्यादिश्रुतिभ्यः [illegible]
[illegible]
[illegible] १५ ॥

सदानंदीटीका ॥

सर्वेषां कल्पितानां तत्कार्याणां पारमार्थिकं अधिष्ठानं तद्व्याप्यमेव

अत एव अचरं स्थावरं चरं जंगमं
भूतजातं तदेवाधिष्ठाना
त्मकत्वात् कल्पितानां ततः
किंचिदतिरिच्यत इत्यर्थः

हिरंतस्तनाहते स्थावरंजंगमेयधुनतजानेप्रकल्पितं तत्सर्वंब्रह्म
चिन्मात्रेनततोव्यतिरिच्यते २ कल्पितामधिष्ठानस्वरूपत्वेनभिन्न
ता एवंसर्वात्मकत्वेंडुर्लक्ष्यत्वात्दूरापितत् ३ दुर्विज्ञेयमतोज्ञानो
देहाद्यात्मधियोन्टणां वर्षकोटिसहस्रैस्तदप्राप्यत्वात्सुदूरगं ४
विद्वषोस्वात्मरूपेणनित्यप्राप्तेसमीपगं ५ १५ ॥

नीलकंठी टीका १२

ननुसकलसंबंधंचेत्कथमनुपलब्धंस्यादित्याशंक्याह बहिरिति भू
तानांप्राणिनांपंचकादशेंद्रियाणिस्थूलभूतानिचकेवलविकारत्वे
नव्यवहितत्वात्बहिरित्युच्यंते महदहंकारपंचतन्मात्राव्यक्तानि
प्रकृतिरूपत्वेनसंनिहितत्वादंतरित्युच्यंते चराचरमिति उभयानि
कृत्स्नान्यचराणिपाथ्युपलक्षितानिसर्वाधिभूताःपुरुषाच्चरमचरंचेत्यु
च्यते ननुचराचरंज्ञेयमितिसामानाधिकरण्यात्पुरुषाणा
ज्ञेयब्रह्मभावउक्तः बहिरंतश्चज्ञेयमितिषोडशस्यविकारेषणा
सप्रकृतिश्चतज्ज्ञेयस्यसंबंधउक्तः सचसंबंधोयादृशोयक्षस्ताद
शोबलिरितिन्यायेनप्रत्यक्षप्रकृतिविकृतिनिरूपितत्वेनाध्यस्त
एवंचपुरुषस्योपलब्धिमात्रशरीरस्यगुणैःसहआध्यासिकसंबंध
सत्वात्गुणोपलब्धत्वंयुज्यते यथाप्रकाशमात्रस्वरूपस्यरवेःप्र
काश्यसंबंधापेक्षंप्रकाशयितृत्वंतद्वदित्यर्थः ननुनित्यापरोक्षःपु
रुषप्रकृतिविकारसंबद्धश्चनर्हिकुतोनसर्वैर्दृश्यतइत्याशंक्याह
सूक्ष्मत्वात्दुर्लक्ष्यत्वात्तज्ज्ञेयंप्रविज्ञेयंदुर्विज्ञेयं यथाजपाकुसुमो
पहितस्यस्फटिकस्यशौक्ल्यंसंनिहितमपिरूपांतरविशेषेणा
तिरोहितंसन्नगृह्यते एवंनित्यापरोक्षमप्यसंगंब्रह्मोपाध्युपधा
नादविविक्ततयानगृहीतुंशक्यंकिंत्वौपाधिकधर्मापेतमेवगृह्यतेमू
ढैः विद्वद्भिस्तूपाधिप्रविलापनेनगृह्यतइत्याशयः एतदेवाह दू
रस्थंचांतिकेचतदिति यथास्फटिकजलेसूर्यबिंबसूर्याद्दूरस्थमप्यते
विद्वांसउपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनामप्रेल्लुप्गतानांबिंबग्रा
हित्वंसंपूर्णे बिंबस्यापस्यनवग्रहणात्एवंप्रकृतौपाधस्त्वहांतिसंका
रापेतमितिजाननत्बिंबदेशएवप्रतिबिंबंपश्यति बिंबेएवजल

स्यवमथस्यतेनतज्जलेप्रतिबिंबइति उपाधौपर्यासकल्पनातो
विषयस्योपाधिसंसर्गमात्राध्यासकल्पनेलाघवात् एवंबिंबभूते
ब्रह्मप्रतिबिंबभूतानांजीवानांचात्मनोविप्रकृष्टेविदूरोत्तप्रत्यत्तेसंनि
कृष्टमिति १५ ॥

आनंदीटीका १३

एतदेवदर्शयति— बहुशोव्याख्यातमिदम् १५ ॥

रामकंटी टीका ४

अतएवाऽनवच्छिन्ननिजमाहात्म्यविश्वरूपत्वादाकाशमिवघटादी
नांसर्वभूतानांचराचराणांवहिर्ज्ञेयभावेनान्तर्ज्ञातृभावेनचाव
भासमानमपिपरमार्थतःसामान्यसंवित्स्वभावमेवैकंतत्त्वंव्यव
स्थितंदेहादिप्रत्ययव्यवधानमात्रकृतोवाह्याभ्यंतरव्यपदेशः
अतएवाह नित्यनिश्चलस्वभावमात्रप्रतिष्ठितत्वादचरंगतिधर्म
विवर्जितंसर्ववस्तुवेदकतयानित्यप्रसरणशक्तित्वाच्चरंगमनशील
मिव तथेदन्तावसेयसर्ववस्तुविलक्षणस्वरूपत्वात्परमसूक्ष्मंत
तस्माच्चसौक्ष्म्याकरणादविज्ञेयमिदमित्यनवधार्यस्वरूपमतए
वसर्वप्रमातॄणांज्ञेयत्वाभावाद्दूरस्थमतिविप्रकृष्टमथचतद्धि
नाकस्यचिदपिज्ञानस्यकर्मणोवाप्यनुपपत्तेः सर्वेषामन्तिके
भ्यासेस्थितं ॥ १५ ॥

+एवंमायाकल्पितंचान्तर्वि
श्वप्रतिपाद्य अधुनापारमार्थिकेनरूपेणोक्तं
पादयति॥

लासिकी [illegible] टीका १५ ॥

+भूतानांचराचराणांवहिरन्तश्चपरमार्थतस्तदेवमक्षराभि
धेयंज्ञेयंसुवर्णमिवकटककुण्डलादीनाम् अचरंस्थावरंच
रंजङ्गमंभूतजातं तदेवकारणात्मकत्वात्कार्यस्य नन्वेवमव
णितंचेत्तर्हिकथंनदृश्यतेइत्यतआह तत्सूक्ष्मत्वाच्छब्दस्पर्शत्वा
दिवंतावच्छिन्नरूपादिहीनत्वादविज्ञेयमिदंतावच्छिन्नं वस्तुनि
दृष्टेज्ञेयत्वंनसामम् तांत्रिकत्वाद्दतोनदृश्यते तथाचश्रुतिः वि
ज्ञातारमरेकेनविजानीयात् अतआत्मनःप्रमेयत्वंप्रतिपादय
ताध्येयतयाध्यायतांचदूरस्थंयोजनलक्षान्तरितं प्रमादवत्तेन
ध्यानतयाचविमर्शनांतानदंतिकेचसन्निकृष्टमात्ममेवतदःसाध

नह्यकं स्वपदा स्वशिरश्छायां यद्वल्लंघितुमीहते पादोद्देशे शिरो न
स्यात्तथेयं वैदूबीकलेति अन्यत्र यत्प्रमेयीकृतोस्मीति सर्वेण्या
ल॑ त्मनिर्जितेन कथं प्रमेयीकरणं सहतेनातन्महेश्वर इति १५ ॥

पंवोलेटीका

वहिरिति वचन: तत्तेयं ब्रह्म भूतानां त्वक्पर्यंतानां देहानां मध्ये च
कल्पितमधिष्ठानमेकमेव बहिर्व्यापकत्वेन स्वरूपेणावर्तते अंतर्देह
मध्ये जीवस्वरूपेणावर्तते न मध्यस्थानीयं चराचरं स्थावरजंगमस्वरूपं स।
वेत्तेयं ब्रह्मैव वर्तते अविवेकिभिस्तत्त्वत्वानाद्यथावत्स्वरूपेणाविते
यमतएव तेषां दूरस्थं विवेकिनामात्मत्वेन सुलभत्वात् अंतिके नि
कटे १५॥

रत्नवीरसमिद्धाथिनी

बहिरिति भूतानां भवनधर्माणां सर्वेषां कार्याणां कल्पितानाम
कल्पितमधिष्ठानमेकमेव बहिरंतश्च रज्जुरिव स्वकल्पितानां स
र्पादीनां सर्वात्मना व्यापकमित्यर्थः अतएव चरं स्थावरं चर
चर जंगमं भूतजातं तदेवाधिष्ठानात्मकत्वात्कल्पितानां ततः
किं विद्यतेति रिच्यतेऽर्थः एवं सर्वात्मकत्वेपि सूक्ष्मत्वाद्रूपा
दिहीनत्वात्तदविज्ञेयमिदमेवेति स्पष्टज्ञानार्हं न भवति अत
एवात्मज्ञानसाधनशून्यानां वर्षकोट्याप्यप्राप्यत्वाद्दूरस्थं यो
जनसहस्रकोट्यंतरितमिव तत्ज्ञानसाधनसंपन्नानां त्वंतिके
चतद्व्यवदिनमेवात्मत्वादिति १५॥

मधुभाष्य

१५॥

भाषा अनुवाद टीका

और जैसे सुवर्ण के कार्य कड़ा कंगन कुंडल आदि आभूषणोमे
सोना कारण रूपसे भीतर बाहरवर्त्तमान है और जैसे जल तरं
गमे भी जलछोडि और नही है तथा आकाश जैसे सकल वस्तु
के वहिरन्तरवर्त्तमान है तैसेही ब्रह्म के कार्य स्वरूप चराचरादि
भूत समूह मे अन्तर बाहिर भी सोई ब्रह्म ही वर्त्तमान है क्यो
कि तावत कार्य के कारण सोई हैं परन्तु ऐसे होके भी रूपादि
विही नहेतसे यह इनने ऐसे कर स्पष्टरूप जानने योग्य नही
हैं और यही ब्रह्म अज्ञानियो को लक्ष योजनके समान दूर है
क्योकि विकार सहित जो प्रकृति तिससे पर है और ज्ञानियो को
अपरोक्ष रूपसे नित्यनिकट हैं सूक्ष्मता के कारण अज्ञानियो
को अविज्ञेय और वेदशास्त्र मार्ग से चलनेवाले ज्ञानियो को वि
ज्ञे य है अर्थात् जानिवे योग्य है आकाश के नाई जानो इसको
भो १५ ॥

दोहा

बाहर अंतर जीवके स्थावर जंगम दोहि जान्यो जात न सू
क्ष्मसें दूर निकट स्थितसोहि १५॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च १६

शांकरभाष्यं टीका १

किञ्च अविभक्तमिति अविभक्तञ्च प्रतिदेहं व्योमवत् तदेकं
भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमा
नत्वात् भूतभर्तृ च भूतानि बिभर्तीति तत् ज्ञेयं भूतभर्तृ च
स्थितिकाले प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलं उत्पत्तिकाले
प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं यथा रज्ज्वादिः सर्पादेर्मिथ्याकल्पि
तस्य १६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ज्ञेयस्यास्तित्वे हेत्वन्तरमाह किञ्चेति नहि प्रतिदेहं तभो वदेकं
तद्देहे मानाभावात् भिन्नत्वे च घटवदनात्मत्वापातादतोऽद्वि
तीयं सर्वत्र अपृथग्भूतं ज्ञेयं नास्तीत्यतिसाहसमित्याह अवि
भक्तञ्चेति कथं तर्हि देहभेदे भेदधीरित्याशंक्य कल्पनयेत्याह
भूतेष्विति तत्र हेतुः देहेष्विति कार्याणां स्थितिहेतुत्वाच्च ज्ञेय
मस्तीत्याह भूतेति निमित्तोपादानतया तेषां प्रलये प्रभवे च
कारणत्वाच्च तदस्तीत्याह प्रलयेति तर्हि कार्यकारणत्वस्य
वस्तुत्वान्नाद्वैतमित्याशंक्याह यथेति १६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किं चाविभक्तमिति भूतेषु स्थावरजंगमात्मकेषु अविभक्तं का
रणात्मनाभिन्नं कार्यात्मना विभक्तं भिन्नमिव स्थितं च तत्पूर्वो
क्तं ज्ञेयं भूतानां भर्तृ पोषकं स्थितिकाले च प्रलयकाले ग्रसिष्णु
ग्रसनशीलं सृष्टिकाले प्रभविष्णु नानाकार्यात्मना प्रभवण
शीलम् १६ ॥

पिशाचभाष्यं टीका ४

अविभक्तमभिन्नमाकाशवत् भूतभर्तृ स्थितिकाले ग्रसिष्णुः प्र
लयकाले प्रभविष्णुः उत्पत्तिकाले १६ ॥

श्री॰
गी॰ टी॰
३॰

105

रामानुजभाष्यटीका ५

अविभक्तमिति देवमनुष्यादिभूतेषु सर्वत्र स्थितमात्मवस्तु वेदितृ
त्वैकाकारतया अविभक्तं अविदुषां देवाद्याकारेण अयं देवो मनुष्य
इति विभक्तमिव च स्थितं देवोहं मनुष्योहमिति देहसामानाधिक
रण्येनानुसंधेयमानमपि वेदितृत्वेन देहादर्थान्तरभूतं ज्ञातुं
शक्यमित्युक्तमेनयो वेत्तीति इदानीं प्रकारान्तरेण स्वदेहाद
र्थान्तरत्वेन ज्ञातुं शक्यमित्याह भूतभर्तृ चेति भूतानां [illegible]रूपे
ण संहतानां पृथिव्यादीनां भर्तृ तद्भर्त[illegible]भ्यो भूतेभ्योर्थान्तरं ज्ञेयं अर्थान्तरमि
ति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः तथा ग्रसिष्णु अन्नादीनां भौतिकानां ग्रसि
ष्णुः ग्रस्यमानेभ्यो भूतेभ्योऽर्थान्तरभूतमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः
प्रभविष्णु च प्रभवहेतुः ग्रस्तानामन्नादीनामाकारान्तरेण परि
णतानां प्रभवहेतुस्तेभ्योऽर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः मृत
शरीरे ग्रसनप्रभवादीनामदर्शनान्न भूतसंघातरूपो देहस्तेन
ग्रसनप्रभवभरणहेतुरिति निश्चीयते १८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ८

स्पष्टार्थम् १८ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

किंच अविभक्तमिति भूतेषु नानानामरूपकर्मात्मकेषु का
रणात्मना अविभक्तमेव तथा कार्यात्मना विभक्तमिव चास्थि
ते तत्त्वतस्तु यथा भिन्ननामाकारेषु तरंगावर्तकल्लोलेष्वेक
जलमेवास्ति यथा [illegible] वा तरंगादीनामुत्पत्ति
स्थितिलयानामुदकमेवाश्रयस्तद्वद्भूतभर्तृ स्थितिकाले
पोषकं ग्रसिष्णु संहारकाले ग्रसनशीलं सृष्टिकाले प्रभ
विष्णु नानाकार्यात्मना प्रभवनशीलं तदेव ज्ञेयं १९ ॥

[illegible] ॥

वनमाली टीका ८

तस्याद्भुतप्रभावमाह अविभक्तमिति विभक्तेषु भिन्नेषु सर्वेष्वपि भू
तेषु तयोत्पत्त्या स्थितमविभक्तमभिन्नमेव तदीयतत्त्वमजानतां
नियमेन भेदेन भिन्नमिव प्रतीयते भूतानां प्राणिनां भर्तृ पालकं पो
षकं ग्रसिष्णु संहारकं प्रभविष्णु उत्पादकं तत्परं ब्रह्म मुमुक्षुभिर्ज्ञेयं वे
दांतश्रवणमनननिदिध्यासनादिभिरपरोक्षीकार्यं १६ ॥

ऊहमवैजयन्तीटीका ९

किंच अविभक्तमिति भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु अविभक्तमभिन्नं
चकारोऽप्यर्थे देवोऽहं मनुष्योऽहमिति देहमात्राधिकरणेन प्रतीय ना
मानमपि विभक्तं भिन्नमिव शब्दोऽवधारणे भिन्नमेव स्थितं एवं देह
जीवयोरचेतनत्वेन चेतनत्वेन च स्वरूपेण भिन्नत्वेपि आत्मनो जीव
त्वाधाराधेयत्वव्याप्यव्यापकत्वादिसंबंधेन चाभिन्नमिति भगवता
भिन्नाभिन्नदर्शिना भूतभर्तृत्वं च भर्तृभर्तव्यत्वसंबंधेनापि भिन्नाभिन्नं
ग्रसिष्णु अन्नादिरूपेण परिणतानां तेषां भूतानां ग्रसनशीलं ग्रसित
त्वग्रसनत्वसंबंधेन भोक्तृभोग्यत्वाभ्यां भिन्नाभिन्नत्वेप्यात् प्रभविष्णु चदे
हादीनामन्नादीनां चोत्पत्तिहेतुः ईदृशो यदात्मवस्तु तत्प्रैपणतो वेत्ती
ति वेदितृत्वेन सर्वेभ्यो देहादिभूतेभ्योऽर्थान्तरत्वेन ज्ञानशक्तिम
यः एवं ब्रह्मस्वरूपमपि तत्रापि हि अविभक्तमि[illegible]ति भूतेषु चेत
नाचेतनरूपेषु तादात्म्यसंबंधेनाविभक्तमविभिन्नं च पुनः विभक्त
मिव स्वरूपेणाभिन्नमेव स्थितं च पुनः भूतभर्तृ विदचिद्रूपाणां भूता
नां स्थितौ पालनकर्तृ च पुनः ग्रसिष्णु प्रलयकाले तेषां भूतानां संह
र्तृ च पुनः प्रभविष्णु सृष्टिसमये तेषां भूतानामुत्पत्तिकर्तृ यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयं[illegible]त्यभिसंविशं
ति तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यादिश्रुतेः जन्माद्यस्य यतः इति लक्षणसूत्रा
च्च जिज्ञासाविषयं जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणं जगाद्भिन्ना
भिन्नस्वरूपं तद्ब्रह्म ज्ञेयममानित्वादिगुणयुक्तैर्जनैर्ज्ञातव्यमिति भा
वः १६ ॥

+ यदुक्तमेकमेव सर्वमावृत्य तिष्ठतीति तद्विवृण्वन् प्रतिदेहमात्मभेदवादिनां निरासाय भूतेषु

मधुसूदनी टीका ९

+ सर्वप्राणिषु अविभक्तम् अभिन्नम् एकमेव तत्त्वं न तु प्रतिदेहं भिन्नं व्योमव
त् सर्वव्यापकत्वात् तथापि देहतादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् प्रतिदेहं
विभक्तमिव च स्थितं औपाधिकत्वेन अपारमार्थिको व्योम्नीव तत्र भे
दावभास इत्यर्थः ननु भवतु क्षेत्रज्ञः सर्वव्यापक एकः ब्रह्म तु जग
त्कारणं ततो भिन्नमेवेति नेत्याह भूतभर्तृ च भूतानि सर्वाणि स्थि
तिकाले बिभर्तीति तथा प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलं उत्पत्तिका
ले प्रभविष्णु प्रभवनशीलं सर्वस्य यथा रज्ज्वादिः सर्पादेर्मायाकल्पित
स्य तस्माद् यज्जगतः स्थितिलयोत्पत्तिकारणं ब्रह्म तदेव क्षेत्रज्ञं प्रतिदे
हमेकं ज्ञेयं न ततो ऽन्यदित्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible] १६ ॥

सदानन्दी टीका ११

यदुक्तमेकमेवेदं सर्वमावृत्य तिष्ठति इति इदं तद्विवृण्वन् नैकशो भेदवाद
निहन्तये १ अभिन्नं सर्वभूतेषु व्योमवद्व्यापकं महत् देहतादात्म्य
रूपेणाभासमानतया ऽऽश्रमात् २ प्रतिदेहं विभागेन तस्मिन्नाममिव च
स्थितं औपाधिकतया ऽस्य नभेदाभासेन कारणतः ३ वास्तवाद्वैतविद्वा
ताः क्षेत्रज्ञस्यात्मनो विभोः ननु क्षेत्रज्ञ एको ऽस्तु व्यापकः सर्वजन्तुषु ४
ब्रह्म तस्माद्धि भिन्नं स्याज्जगज्जन्मादिकारणं मैवं ब्रह्मैव चिन्मात्रं क्षे
त्रज्ञो ज्ञेयमद्वयं ५ स्थितौ विभर्ति भूतानि लये ग्रसनशीलवत् स
र्गे सर्वप्रभवनशीलं ज्ञेयं तदद्वयं ६ यथा रज्ज्वादिः सर्पादेः कल्पि
तस्य स्रष्टात्मनः जनिस्थितिलयाधारं तथा ब्रह्माखिलस्य तत् ७ १६

नीलकंठी टीका १२

एतदेवोपपादयन्नाह अविभक्तं चेति एक एव तु भूतात्मा भूते
भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति श्रुतेर्भू
तेषु कार्यकारणसंघातापन्नेषु जलपात्रेषु चंद्रस्येव ब्रह्मणः प्रति
बिंबा जीवा इत्येवोक्तरीत्या बिंबादनन्या इति तद्रूपेण भूतेषु अविभ
क्तं चाविभागमप्राप्तमपि ज्ञेयं वस्तु सूर्यदृष्ट्या विभक्तमिव द्वैतदेश

ष्वपि च बाह्यभिन्नमिव च स्थितं एवं तद्धि ज्ञेयं [illegible]णामि
व भूतानां पृथक्त्वापत्तिरित्याशंक्याह भूतभर्तृ चेति अपि प्रा
तत्वेन सर्वाणि भूतानि धारयतीति तत्तत्त्वेषां पृथक्त्वं नास्ति
रज्जुतत्त्ववत् दृश्यत्वानां सर्पदंडधारादीनामित्यर्थः एतदेवाह
ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च यथा रज्जुर्लक्षज्ञानदशायां सर्पादीन्ग्र
सति अज्ञानदशायां च तानेव प्रसूते तद्वत्ज्ञाने ब्रह्म सर्वभूता
नि ग्रसिष्णु ग्रसनशीलं अज्ञाने च सर्वभूतानां प्रभविष्णु उत्पाद
नशीलं १८ ॥

आनंदी टीका १३

वक्ष्यमाणव्याख्यानमिदम् १६ ॥

रामकंठी टीका १४

तथा विभक्तेषु देवमनुष्यतिर्यगादिभेदत्वात्परस्परभिन्नेषु वस्तु
षु सामान्यसंविदात्मकत्वेनाः विभक्तमभिन्नैकस्वरूपमथ च
विभक्तवच्च स्थितं भेदेनावभासमानत्वात् तथा तत्तत्त्वं भूतभ
र्तृ सर्वभूतानां तत्स्वतत्स्वरूपस्यावस्थितिहेतुत्वाद्धारकं ।
तथा ग्रसिष्णु संहारशक्तियुक्तत्वाद्ग्रसनशीलं तथा प्रभविष्णु
उत्पादनहेतुत्वात् स्थितिप्रलयसर्गकारणमित्यर्थः १६ ॥

लासिकी [illegible] टीका १५

भूतेषु देवमनुष्यादिषु विरूपतया परमार्थतोऽविभक्तमे
वसद्विभक्तमिव स्थितम् आपाततो देहाद्युपाधिभेदेनभा
समानत्वात् तदुक्तं चिद्धर्मा सर्वदेहेषु विशेषो नास्ति कुत्र
चिदिति अथ मंदाधिकारिणामुपासनार्थं तस्यैव ज्ञेयस्य सा
कारतामाह भूतभर्त्रिति तदेव ज्ञेयं सत्वेन प्रत्यभिज्ञातं त
योगं विष्णुरूपेण स्थितिकाले भूतभर्तृ रुद्ररूपेण प्र
लयकाले [illegible] ग्रसिष्णु ब्रह्मरूपेण सृष्टिकाले प्रभविष्णु
प्रभवनशीलं १६ ॥

पंचोलेटीका

एकमेवनदिहएणोति अविभक्तमिति वस्तुनःभूतेषुस
र्वेषुसर्वदेहेषुअविभक्तंव्योमवत्सर्वगतंएकमेवसर्वेप्रति
देहंविभक्तमिवभिन्नमिवदृश्यते तत् ज्ञेयंभूतभर्तृस्थिति
कालेभूतानिबिभर्तिग्रसिष्णुप्रलयकालेग्रसनशीलंप्रभवि
ष्णुसर्गकालेप्रभवनशीलं १६॥

श्रीगवीसमिद्धोधिनी॥

किंच तज्ज्ञेयंभूतेषुचराचरात्मकेषुसर्वेष्वविभक्तमभिन्नं
कारणात्मकत्वादेकमेवतद्विभक्तमिवभिन्नमिवस्थितं
देहेष्वेवविभाव्यमानत्वात् भूतभर्तृभूतानिबिभर्तीतिभूत
भर्तृस्थितिकाले ग्रसिष्णुग्रसनशीलंप्रलयकालेप्रभविष्णु
प्रभवनशीलंउत्पत्तिकालेकार्यात्मनेत्यर्थः यथैवजगदु
त्पत्तिस्थितिलयकारणंब्रह्मैवतेज्ञतमेकंप्रतिदेहंज्ञेयंनतद्व्य
तिरिक्तंकिंचिदित्यर्थः १६॥

मधुभाष्य

१६॥

भाषा अनुवाद टीका

और इस अध्याय के बारहें श्लोकसे कहाजो ज्ञे यपदवाच्य ब्र
ह्मभूताख्य सो स्थावर जङ्गम समूहमे अविभक्त अर्थात् का
रण रूप से अभिन्न और कार्य रूप से समुद्र फेन के समान
भिन्न वर्तमान है और समस्त भूतों के भर्ता अर्थात् स्थिति
काल मे प्रति पालक औ प्रलय से संहारक तथा सृष्टि का
लमे स्वयं आप नाना कार्य रूप से प्रगट होते हैं १८ ॥

दोहा

भूतनमांहि अभिन्नहै भिन्न इवरहित जु सोय भूतभरें सो
ज्ञेय है ग्रसत भवत फिर जोय १८॥

ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते
ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदिसर्वस्यविष्ठितं १७

शांकरभाष्यं टीका १

किन्च सर्वत्र विद्यमानं सन्नोपलभ्यते चेत् ते तमस्तर्हि न
किं तर्हि ज्योतिषामपीति ज्योतिषां आदित्यादीनामपि तत् ते
ये ज्योतिरात्मचैतन्यज्योतिषेद्धानि हि आदित्यादीनि ज्योतींषि
दीप्यन्ते येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धस्तस्य भासा सर्वमिदं वि
भातीत्यादि श्रुतिभ्यः स्मृतेश्च इह वै यदादित्यगतं तेज इत्या
देस्तमसोऽज्ञानात् परमस्पृष्टमुच्यते ज्ञानमिति ज्ञानादेर्द्धेः स
मादनबुद्ध्या आत्मावसादस्योक्तेभनार्पमाह ज्ञानममानित्वादि
ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तं ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञा
तं सत् ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते ज्ञायमानन्तु ज्ञेयं
तदेतत्त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितं विशे
षेण स्थितं १७ ॥ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ज्ञेयोपि ते यस्याविज्ञत्वमित्याह किञ्चेति ज्ञेयत्वमेव स्फोरयितुं
शङ्कयति सर्वत्रेति न तत्तमो मतत्वमित्याह नेति तर्हि कि-
न्तस्य रूपमिति पृच्छति किं तर्हीति तत्रोत्तरं ज्योतिषामिति सू
र्यादीनां बुद्ध्यादीनाञ्च प्रकाशकत्वात्प्रसिद्धे ते ये ब्रह्मेत्याह
ज्योतिषामिति तदेवोपपादयति आत्मेति तत्र श्रुतिद्वयं प्रमा
णयति येनेति उक्तेर्थे वाक्यशेषमपि दर्शयति स्मृतेश्चेति ते
यस्यात्मनः तमस्त्वेपि तत्र मस्पृष्टत्वमाशङ्क्योक्तं तमस इति उ
त्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह ज्ञानादेरिति उक्तमेव तत्सदीपनं प्रक
टीकरणमिति यावत् ज्ञानममानित्वादि करणव्युत्पत्तेरिति शेषः
ज्ञानगम्यं ज्ञेयमिति पुनरुक्तिं शङ्कित्वोक्तं ज्ञेयमिति उक्त
त्रयस्य बुद्धिस्थतया प्राकट्यं प्रकटयति तदेतदिति १७

स्वामिकृतभाष्यं टीका ३

किंच ज्योतिषामिति ज्योतिषां चंद्रादित्यादीनामपि तत् ज्योतिः प्र
काशकं येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रता
रकं नेमा विद्युतो भांति कुतोयमग्निः तमेव भांतमनुभाति स
र्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः अत एव तमसोऽज्ञाना
त्परं तेनासंस्पृष्टमुच्यते आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादि
श्रुतिभिः ज्ञानेन च मदेव बुद्धिवृत्तावभिव्यक्तं तदेव रूपाद्याकारे
ण ज्ञेयं च ज्ञानेन गम्यं चामानित्वमदंभित्व मित्यादिलक्षणे
न सर्वोक्तेन ज्ञानसाधनेन प्राप्यमित्यर्थः ज्ञानगम्यं विशिनष्टि
सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि विष्ठितं विशेषेणाप्रच्युतस्वरूपेणानि
यंतृतया स्थितं धिष्ठितमिति पाठे अधिष्ठाय स्थितमित्यर्थः १७

पिशाचभाष्यटीका ४

तमसः अज्ञानात्परमसंस्पृष्टं ज्ञानममानित्वादि ज्ञेयमनादि
मत्परं तेयं ब्रह्मेत्यादि ज्ञानगम्यं प्राप्यं फलमित्यर्थः ज्ञानेन गा
म्यं ज्ञानगम्यं फलं तत्त्वज्ञानमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजात
स्य विष्ठितं विशेषेणास्थितं १७ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

ज्योतिषामिति ज्योतिषां दीपादित्यमणिप्रभृतीनामपि तदेव
ज्योतिः प्रकाशकं दीपादित्यादीनामपि आत्मप्रभारूपं ज्ञानमेव
प्रकाशयति दीपादयस्तु विषयेंद्रियसन्निकर्षविरोधि संतम
स निरसनमात्रं कुर्वते तावन्मात्रेणैव तेषां प्रकाशकत्वं तमसः
परमुच्यते तमशब्दः सूक्ष्मावस्थप्रकृतिवचनः प्रकृतेः परस्तु
वतेरित्यर्थः अतो ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेयं ज्ञानगम्य
ममानित्वादिभिरुक्तैः ज्ञानसाधनैः प्राप्यमित्यर्थः हृदि सर्वस्य
धिष्ठितं सर्वस्य मनुष्यादेर्हृदि विशेषेणावस्थितं सन्निहितं १७

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् १७ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

किंच ज्योतिषामिति ज्योतिषां सूर्याग्निचंद्रादीनां ज्योतिः प्रकाशकं न
हि सूर्येण सूर्यो ज्ञायते किंतु चित्प्रयुक्तेन चक्षुषेत्यर्थः आत्मज्योति

देवायं पुरुषस्तस्य यस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः यद्वा ज्योति
षां सूर्यादीनामध्येज्योतीरूपत्वेन स्थितं येन सूर्यस्तपति योसावादि
त्ये हिरण्मयः पुरुषः सोसावहमित्यादिश्रुतेः किंच तमसः परंअ
ज्ञानात्परं परस्तात् आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति श्रुतेः ज्ञानं
बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं तदेवरूपाद्याकारेण ज्ञेयं यद्वा तदुक्तं ज्ञानस्या
भ्यन्तरे ज्ञेयं माधुर्यं पयसो यथा ज्ञानगम्यममानित्वादिज्ञानसाधनं
गम्यं सर्वस्य भूतजातस्य हृदि विष्ठितं विशेषेणाप्रच्युतस्वरूपेण नि
यंतृत्वेन चाश्रितं ॥ १७ ॥ ॥

वनमाली टीका ८

ननु सर्वत्र विद्यमानमपि नत्वोपलभ्यते वेद्यमीपमीदिवदंती
द्रियेजडेस्यान्नत्वस्यान्प्रकाशरूपस्यापि प्राकृतरूपाद्यभावान्नेः
द्रियैस्तदुपलभ्यत इत्याह ज्योतिषामिति ज्योतिषां सूर्यादीना
मपि ज्योतिः प्रकाशनशक्तिप्रदं तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतार

१ श्रं

कमित्यादिनो [illegible] तानां सूर्यादीनां सर्वनाशापरामर्शीत्वं यदा
दित्यगतं तेजोपदेहे मसीत्यादि वक्ष्यमाणत्वाच्च तमसः प्रकृतेः
परं तदृष्टं तन्नियामकेर्वमर्थः ज्ञानं स्वयं प्रकाशरूपं ज्ञेयं
स्वप्रकाशं तत्तत्त्वरूपयाप्रमस्तुभिरपि ज्ञेयं ज्ञानेन तद्विषयका
परोक्षेण गम्यं कैर्गम्यं प्राप्यं सर्वगतमप्यत्र यामितया सर्वस्य जी
वजातस्य हृदि स्थितं प्रधुपसर्गस्याकारलोपः [illegible] दसेविष्ठित

कं

मितिपादे विशेषेण नियामकत्वेन स्थितमित्यर्थः १७ ॥

अस्त्रमवैजयन्तीटीका ९

किंच ज्योतिषामिति ज्योतिषामपि सूर्येंदुनक्षत्रविद्युदग्न्यादी
पादीनामपि ज्योतिः सूर्यादीनामपि प्रकाशप्रभारूपं ज्ञानमेव
प्रकाशयति सूर्यादयस्तु विषयेंद्रियसन्निकर्षाविरोधितिमि
रनिरसनमात्रकुर्वंतेतावन्मात्रेणैव तेषां प्रकाशकत्वमिदं त
तमसः परमुच्यते तमशब्दवाच्याया सत्वावस्थापन्नायाः
प्रकृतेः पर [illegible] मुच्यते शास्त्रैः कथ्यते ज्ञानं च ज्ञानं ज्ञानयमे
के ज्ञानस्वरूपं वा [illegible] ज्ञानगम्यं अमानित्वादिज्ञान
साधनैर्गम्यं प्राप्यं हृदि सर्वस्य ब्रह्मादिपिपीलिकांतस्य हृदि

श्री॰
गी॰ टी॰
त्र॰

110

धिष्ठितमपरोक्षस्वरूपेण स्थितं तेन तदात्मस्वरूपं ज्ञेयं भवतीत्यर्थः एवं
ब्रह्मस्वरूपमपि न यथा हि ज्योतिषामपि चंद्रादित्यादीनामपि त
द्ब्रह्म ज्योतिः प्रकाशकम् न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा
विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भा
सा सर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुतेः पुनः कीदृशं तत् तमसः पर
मुच्यते तमःशब्दवाच्यायाः प्रकृतेः परं तेनास्पृष्टस्वरूपमुच्य
ते आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादिश्रुतेः पुनः कीदृशं ज्ञानं
विवेकरसं विज्ञानमानंदं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः
पुनः कीदृशं ज्ञानगम्यं प्रमातिमादिसाधनजेन ज्ञानेन प्रा
प्यं तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतेः पुनः कीदृशं हृदि
सर्वे[illegible]स्याधिष्ठितं सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि धिष्ठितमंतर्या
मिरूपेण स्थितं अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानामित्यादिश्रुतेः एवं
भूतं ब्रह्म ज्ञेयं भवतीत्यर्थः १७ ॥

+तत्र सर्वत्र विद्यमानमपि तन्नोपलभ्यते चेत् तर्हि जडमेव स्यात् तस्मात्स्वयंज्योतिषोऽपि तस्य रूपादिहीनत्वेनेंद्रियाद्यग्राह्यत्वोपपत्तेरित्याह ॥

मधुसूदनी टीका १

+न त्वेवं ब्रह्म ज्योतिषामवभासकानामादित्यादीनां बुद्ध्यादीनां
च बाह्यानामांतराणामपि ज्योतिरवभासकं चेत् न्यज्योतिषो ज
डज्योतिरवभासकत्वोपपत्तेः येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध
स्तस्य भासा सर्वं विभातीत्यादिश्रुतिभ्यश्च वक्ष्यति च यदादित्यग
तं तेज इत्यादि स्वयं जडत्वाभावेऽपि जडसंसृष्टं स्यादिति नेत्याह
तमसो जडवर्गात्परमविद्यातत्कार्याभ्यामपारमार्थिकाभ्यामसं
स्पृष्टं पारमार्थिकं न ह्यसत्सदसतोः संबंधायोगात् उच्यतेऽक्ष॰

१मिदं

रात्परतः पर इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिस्तदुक्तं निःसंगस्यास

भि१

संगेन कूटस्थस्याविकारिणा आत्मनोऽनात्मना योगो वास्तवो नो
पपद्यते आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति श्रुतेश्च आदित्यवर्णं
मिति स्वभाने प्रकाशान्तरानपेक्षं सर्वस्य प्रकाशकमित्यर्थः य
स्मात्स्वयं ज्योतिर्जडासंसृष्टं अत एव तज्ज्ञानं प्रमाणजन्य
वेतोहमभिव्यक्तसंविद्रूपं अत एव तदेव ज्ञेयं ज्ञातुमर्हं स
ज्ञातत्वाज्जडस्याज्ञातताभावेन ज्ञातुमनर्हत्वात् कथं तर्हि स

वैनैज्ञायतेनग्राह्यत्वेनगम्यंहृदीकेनामानित्वादिनातत्त्वज्ञानार्थ
दर्शनांतेनसाधनकलापेनज्ञानहेतुतयाज्ञानशब्दितेनगम्यं
प्राप्यंनतत्त्वहितेत्यर्थः ननुसाधनेनगम्यंचेतकिंदेशांतरव्यवहि
तनेत्याह हृदिसर्वस्याधिष्ठितं सर्वस्यप्राणिजातस्यहृदिबुद्धौ
धिष्ठितंसर्वत्रसामान्येनस्थितमपिविशेषरूपेणतत्रस्थितम
भिव्यक्तंजीवरूपेणांतर्यामिरूपेणचसौरंतेजइवादर्शेहृदयंको
नादौअव्यवहितमेववस्तुतोआत्मत्वादव्यवहितमिवसर्वभ्रमकार
णाज्ञाननिवृत्त्याप्राप्यतएवेत्यर्थः [illegible]
[illegible] १७ ॥

सदानंदी टीका ॥

सर्वत्रविद्यमानंसन्नोपलभ्यतएवचेत् नहिज्ञेयंतमोरूपंस्यादि
त्यत्राहमाधव: १ तज्ज्योतिर्बलसर्वेषांसूर्यादीनांप्रभावतो बाह्या
नामांतराणांचबुद्ध्यादीनांप्रकाशकं २ चैतन्यज्योतिषोभास्यंज
डज्योतिर्यतोभवेत् अविद्यातमसोप्यस्मात्परंसंसर्गवर्जितं ३
यस्माज्ज्ञेयंस्वयंज्योतिर्जडांसंस्पृष्टमालिनतन् निःसंगस्यससंगेन
कूटस्थस्यविकारिणा ४ आत्मनोनात्मनायोगोवास्तवोनोपपा
द्यते अतएवहिनज्ञानेसंविद्रूपत्वदीरितं ५ प्रमाणजमनोह
त्तावभिव्यक्तंभ्रमापहं स्वज्ञात्वाज्ञदेवास्तिज्ञातंयोगपविद्वहृदं ६
जडस्याज्ञाननाभावाज्ञानमहत्वमेव नोकथ्यतहिनसर्वेस्तज्ञाय
तेचेतिचेच्छृणु ७ अमानित्वादिनातत्त्वज्ञानहेतुतयास्तुना ज्ञान
संशब्दितेनैवगम्यंप्राप्यंनतत्त्वहिता ८ ननुसाधनगम्यंचेत्तर्हि
किंदूरदेशगमेवंभो: प्राणिजातस्यसर्वस्यैवहृदिस्थितं ९ सामा
न्येनापिसर्वत्रस्थितंयद्यपिसर्वगं विशेषेणतथाप्यत्रहृद्यभि
व्यक्तमेवतत् १० जीवांतर्यामिरूपेणसौरंतेजइवोदके वस्तुतः
स्वात्मरूपत्वान्नाह्यहृदमिवस्थितं भ्रांत्यज्ञाननिवृत्यातत्प्राप्य
तइवेत्यपि ११ १७ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवंज्ञेयस्यतटस्थलक्षणमुक्त्वास्वरूपलक्षणमाह ज्योतिषामि

ति ज्योतिषां बाह्यानामादित्यादीनामांतराणां च बुद्ध्यादीनामपि तदव
भासकानामपि तज्ज्ञेयं ब्रह्म ज्योतिरवभासकं चैतन्यज्योतिषो जडज्यो
तिरवभासकत्वोपपत्तेः तथा च श्रुतयः येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः
तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्याद्याः वदंति च यदादित्यगतं तेजइ
त्यादि तमसोऽज्ञानात् भूतग्रामप्रसवहेतोः परं हरस्पेन तदुच्यते
ननु यथा चांद्रस्य ज्योतिषोऽवभासकं तत्सजातीयं सौरं ज्योतिरिति
ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं एवं सौरादिज्योतिषामप्यवभासकं किंचित्त
त्सजातीयं ज्योतिरलौकिकं स्यादित्याशंक्याह ज्ञानमिति केवलज्ञ
प्तिमात्रशरीरं यज्ज्योतिर्नतु भौतिकं न देवसेयं वस्तु ग्राहकत्वात्
ज्ञानेन प्राप्तुमिष्टत्वमं कुतस्तर्हि तज्ज्ञानमत आह ज्ञानगम्यमि
ति यतस्तज्ज्ञानेनामानित्वादिना ज्ञानसाधनेन गम्यं प्राप्यं किंत
र्हि ग्रामांतरवद्देशव्यवहितं वा बाल्ययौवनाद्यवस्थांतरवत्का
लव्यवहितं वा तत्प्राप्यमसीत्यत आह हृदि सर्वस्य धिष्ठितमि
ति स्वात्मभूतमेव तद्दर्शिनोऽसम्यक्प्रकाशत इत्यर्थः १७

आनंदी टीका १२

ज्योतिषां सूर्यादीनामपि तज्ज्योतिः प्रकाशकम् तमोऽज्ञानं तस्मा
त्परम् अज्ञानान्धकारमतीत्यर्थः ज्ञानेनोक्तेन दमादिना ज्ञेयस्मा (प्राप्यमित्यर्थः)
त्वात्करणीयम् ज्ञानगम्यं ज्ञानेनैव प्राप्यं नतु स्वर्गादिवत्तपसा
दिना सर्वस्य प्राणिनः हृदि विष्ठितम् सर्वव्यापकं ब्रह्म सर्वत्र व
र्त्तः सदपि हृदये विशेषेणोपलभ्यतम् अतो हृदयस्य ब्रह्मो
पलब्धिस्थानत्वप्रसिद्धेः [illegible]
[illegible] मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भा
वायोपपद्यते इत्यनेनोक्तः १७ ॥

रामकंठी टीका १८

तथा ज्योतिषां सौरादीनां प्रकाशकानां प्रकाशहेतुत्वाज्ज्योतिः प्र
काशकं तानि हि जगज्ज्ञावप्रकाशकान्यपि संवित्प्रकाशप्रका
श्यानि अत एव तमसः परमुच्यते यद्यत्परप्रकाश्यं तत्तत्स्व
यमप्रकाशात्मकं तान्नमोरूपं तस्मात्तत्तत्परं सर्वप्रकाशकत्व

पत्वात्मस्वरूपं भवति किंवा तथा ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानेन यथा प्रतिपादि
तस्वरूपेणोपायेन ज्ञेयमात्मतया प्रत्यभिज्ञेयमित्यर्थः यतो
ज्ञानगम्यं ज्ञानेन विना तथा विषयीकर्तुमशक्यं परमार्थत
स्तु सर्वस्यैकस्य चिन्मात्रं हृदये संवेत्तृतया विशेषेण स्थि
तं सिद्धावस्थायां तथात्वसंवेदनसंवेद्यत्वादुपसंहरति ७

लासिकी [illegible]टीका ५

किंच एवं सर्वव्याप्यस्यात्मस्वरूपकथनेनोत्तरमुक्त्वा यत्प्रभा
वश्चात्मेत्यस्योत्तरमाह ज्योतिषामादित्यादीनां तदेव सच्छुद्धाभि
धेयं ज्योतिः प्रकाशकं स्वविमर्शप्रकाशप्रकाशत्वात्तेषाम् तथा च
श्रुतिः न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमि
दं विभाति तमसोऽज्ञानात्परं तेनास्पृष्टमुच्यते परमार्थसं
विद्रूपायाश्च हन्तायाः कस्यांचिदप्यवस्थायामनाच्छादित
त्वात् तदेव ज्ञानं बुद्धिवृत्त्यावभिव्यक्तम् तदेव रूपाद्याकारे
ण ज्ञेयं च तदेवामानित्वादिलक्षणेन ज्ञानसाधनेन गम्यं च
तदेव सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि देहैकदेशे विशेषेण प्रत्य
तवलज्ञानादिना स्थितम् सर्वत्र देहसामान्यात्मना प्रदी
पप्रभामण्डलवत्स्थितमपि अत्र तु विशिष्टतया प्रदीपव
त्सान्द्रात्स्थितम् ॥ १७ ॥

पंचोलेटीका

सर्वत्र विद्यमानमपि नोपलभ्यते केनचिदिति तत्स्वरूपं तमोरूपं स्यादित्या
शयाह ज्योतिषामिति ज्योतिषामादित्यादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्योतिः चै
तन्यरूपेण प्रकाशकं तमसः अज्ञानात्परमस्पृष्टमुच्यते ज्ञानम
मानित्वादिभिर्ज्ञा[illegible]दि ज्ञानसाधनं ज्ञेयं परं ब्रह्म तदेव ज्ञेयं ज्ञा
नत्वात्परमानन्दरूपत्वात् तदेव ज्ञानस्य फलं भवतीति ज्ञानगम्यम्

ध्येते ज्ञानं सफलं भवति तत्सर्वस्य हृदि विशेषेण स्थितं १७

रणावीरसमिहोयिनी

सर्वग विद्यमानस्यातस्यानुपलब्धिवणाज्ञउत्वमितिचेत्तत्स्व
प्रकाशत्वात्तस्य रूपादिरहितत्वादिंद्रियाद्यगोचरत्वोपपत्तेरित्याह
ज्योतिषामिति तज्ज्ञेयं ब्रह्म ज्योतिषामप्यादित्यादीनामपि ज्योतिः
प्रकाशकं ततः येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः न तत्र सूर्यो भाति न चं
द्रतारकमित्यादिश्रुतेः तत एव तमसोज्ञानात्परं तेनासंस्पृष्ट
मुच्यते आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति श्रुतेः ज्ञानं तदेव
बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं तदेव रूपाद्याकारेण ज्ञेयं ज्ञानेन गम्यम
मानित्वमदंभित्वमित्यादिलक्षणेन ज्ञानसाधनेन प्राप्य
मित्यर्थः तथा सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि विष्ठितं विशेषेण
प्रभुत्वस्वरूपेण नियंतृतया स्थितमित्यर्थः १७॥

मधुभाष्य

१७॥

112

भाषा अनुवाद टीका

और सो ब्रह्म जोति रूप जो सूर्य चन्द तारागण विद्युत औ अग्नि इन सब का जोति कहे प्रकाशकहैं जिस से ये सब प्रकाश मान हैं और ये सब जिस ब्रह्म को नही प्रकाश करि शकते हैं ऐसे ब्रह्म से यह समस्त जगत प्रकाशित है यह श्रुति कहती हैं इसी से तम जो अज्ञान तिससे पर है अर्थात् अज्ञान का लेशभी वहा नहीं है आदित्य वर्णस्त मसः परस्तात् इस श्रुतिने कहा है और सोई ब्रह्म बुद्धिवृत्ति मे ज्ञान रूप प्रगट है और सोई रूपादि आकार रूप से जे य कहे ज्ञान योग्य है और ज्ञानगम्य अर्थात् पूर्वोक्त अमा- नित्व आदि लक्षण ज्ञान के साधनो से प्राप्य है क्यों कि प्रा णी मात्रके हृदय मे नियन्ता अन्तर्यामी चेतन रूप से स्थि त है १७ ॥

दोहा

ज्योतिनकी सोज्योतिहै तमसें परे कहाय ज्ञेयगम्य है
ज्ञानसें समझहृदि व्यापैरहाय १७॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः म
द्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते १८

शंकरभाष्यटीका १

तत्रैव हि एवं विभाव्यते यथोक्तार्थोपसंहारार्थोयं श्लोकः प्रारभ्य
ते इति क्षेत्रमिति इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यन्तं तथा ज्ञानम
मानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयञ्च ज्ञेयं यत्तदित्यादि
तमसः परमुच्यते इत्येवमन्तमुक्तं समासतः संक्षेपत एतावान्
सर्वो हि वेदार्थो गीतार्थश्चोपसंहृत्योक्तोस्मिन् सम्यक् दर्शने को
धिक्रियत इत्युच्यते मद्भक्तो मयीश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे
समर्पितसर्वात्मभावे यत् पश्यति शृणोति स्पृशति वा सर्वमे
व भगवान् वासुदेव इत्येवं ग्रहाविष्टबुद्धिर्मद्भक्तः सन् एतत्
यथोक्तं सम्यक् दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो मद्भावः प
रमात्मभावस्तस्मै परमात्मभावायोपपद्यते युज्यते घटते मोक्षं
गच्छति १८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

तत्रानुभवमनुकूलयति तत्रैवेति तमर्थमुक्तार्थं सविकारं क्षे
त्रं पदवाक्यार्थविवेकसाधनञ्चामानित्वादितत्पदार्थञ्च शुद्धं
तद्भावोक्तार्थमुक्ता तेषां फलमुपसंहरति यथोक्तेति एवंहि
विभजते इत्येवमिति वक्तव्यान्तरे सति किमिति त्रितयमेव
संक्षिप्योपसंहृत्यते तत्राह एतावानिति उत्तरार्द्धमाकांक्षाद्वारावत
रयति प्रसिद्धेति ईश्वरे समर्पितसर्वात्मभावमेवाभिनय
ति यत्पश्यतीति विज्ञाय लब्ध्वेत्यर्थः १८ ॥

स्वामिकृतटीका ३

उक्तं क्षेत्रादिकमधिकारिफलसहितमुपसंहरति इतीति इत्ये
वं क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यन्तं तथा ज्ञानं चामानित्वादि तत्त्वज्ञाना
र्थदर्शनान्तं ज्ञेयं चानादिमत्परं ब्रह्मेत्यादि हृदि सर्वस्य विष्ठि
तमित्यन्तं वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तं सर्वमपि मया संक्षेपेणो

क्तं एतच्च पूर्वाध्यायोक्तलक्षणो मद्भक्तो विज्ञाय मद्भावाय ब्रह्मत्वा
योपपद्यते योग्यो भवति १८ ॥

पिशाचभाष्ये टीका ४

मम भावाय उपपद्यते मोक्षं गच्छति १८ ॥

रामानुजभाष्ये टीका ५

इतीति एवं महाभूतान्यहंकार इत्यादिना संघा तश्चेतनाधृतिरित्य
न्तेन क्षेत्रतत्त्वं समासेनोक्तं अमानित्वमित्यादिना तत्त्वज्ञानार्थद
र्शनमित्यन्तेन ज्ञातव्यस्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानसाधनमुक्तं अनादिमत्पर
मित्यादिना हृदि सर्वस्य विष्ठितमित्यन्तेन ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञस्य याथात्म्यं
संक्षेपेणोक्तं मद्भक्त एतत्क्षेत्रयाथात्म्यं क्षेत्रादिविविक्तात्मस्वरूप
प्राप्त्युपाययाथात्म्यं क्षेत्राद्विविक्तात्मस्वरूपयाथात्म्यं च विज्ञाय म
द्भावायोपपद्यते मम यो भावः स्वभावः [illegible] असंसारित्व
मये उपपन्नो भवतीत्यर्थः

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् १८ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

उक्तं क्षेत्रादिकमुपसंहरन्नाह इतीति इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि इत्यन्तं
तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं ज्ञेयं चानादिमत्परं ब्र
ह्मेत्यादि हृदि सर्वस्य धिष्ठितं इत्यन्तं वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तं मया
तु समासेन संक्षेपेणोक्तं एतच्च पूर्वाध्यायोक्तलक्षणो मद्भक्तो विज्ञा
य मद्भावाय ब्रह्मत्वायोपपद्यते योग्यो भवति तदुक्तं अग्नौ यद्वत्
हुतं सर्वमग्निरेव भवेद्यथा विदिते विदितं वेद्यं संविदेव भवेत्त
था कर्पूरोदीपसंसर्गाद्दीप एव भवेद्यथा वेद्यवेदनसंसर्गा
त्संविदेव भवेत्तथा संविदितं संविन्मयमेव भवति सर्ववेद्यं
अग्नावाहितमाहितमग्निः स्वयं किं न जायते काष्ठमिति तदे
वतत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च येन तदपि प्रपंचितम् १८ ॥

वनमाली टीका ८

उक्तार्थमुपसंहरन् तज्ज्ञानं स्तौति इतीति इत्थमनेन प्रकारेण महा
भूतादिधृत्यंतं तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वार्थदर्शनांतं ज्ञेयं चा
नादिमत्परं ब्रह्मलक्षणादिसर्वस्याधिष्ठितमित्यंतं श्रुतिभिः स्मृतिभ्यः
श्चाकृष्य स्वग्रहणाय मया संक्षेपेणोक्तं एतावानेव हि सर्ववेदा
र्थो गीतार्थश्च अस्मिंश्च सर्वाध्यायोक्तलक्षणो मद्भक्त एवाधिका
रीत्याह मद्भक्तः मय्यनन्यगुणे सर्वेश्वरे वासुदेवेऽर्पितसर्वात्मभा
वो मदेकशरणः स एतद्यथोक्तं क्षेत्रज्ञानज्ञेयं विज्ञाय विवेके
न ज्ञात्वा मद्भावाय सर्वानर्थशून्यपरमानंदभावाय मोक्षायोपप
द्यते मोक्षप्राप्तियोग्यो भवति यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा
गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति श्रुतेः १८ ॥

उत्तमवैजयन्तीटीका ९

उक्तानि क्षेत्रज्ञानज्ञेयानि तज्ज्ञानफलसहितान्युपसंहरति इ
तीत्थमिति इत्युक्तप्रकारेण क्षेत्रं तथा ज्ञानं तथा ज्ञेयं समास
तः संक्षेपेण मयोक्तं तत्र महाभूतानीत्यादिना संघातश्चेतना धृ
तिरित्यन्तेन क्षेत्रस्वरूपं अमानित्वमित्यादिना तत्त्वज्ञानार्थदर्श
नमित्यन्तेन ज्ञेयहृयुग्मज्ञानेन तत्साधने अनादिमत्परमित्यादिना
लादिसर्वस्याधिष्ठितमित्यन्तेन ज्ञेयतत्त्वं जीवेश्वरस्वरूपं चोक्तं म
द्भक्त एतत्त्रयं विज्ञाय मिथो विवेकेन त्रयस्य याथात्म्यस्वरू
पमवगम्य मद्भावाय मम यो भावो संसारित्वेन स्वप्राप्तये उपप
द्यते कल्पते योग्यो भवतीत्यर्थः १८ ॥

उक्तं क्षेत्रादिकमधिकारिणं फलं च वदन्नुपसंहरति ॥

मधुसूदनीटीका ९

इत्यनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण क्षेत्रं महाभूतादिधृत्यंतं तथा ज्ञान
ममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतं ज्ञेयं चानादिमत्परं ब्र
ह्मादिसर्वस्याधिष्ठितमित्यंतं श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्चाकृष्य
मन्दबुद्ध्यनुग्रहाय मया संक्षेपेणोक्तं एतावानेव हि सर्वो वे
दार्थो गीतार्थश्च अस्मिंश्च सर्वाध्यायोक्तलक्षणो मद्भक्त एवा
धिकारीत्याह [illegible] मद्भक्तः मयि भगवति वासुदे॰

श्री॰
गी॰ टी॰
त्र॰

115

वेपरमगुरौसमर्पितेसर्वात्मभावोमदेकशरणः संपन्नयथो
क्तेहेतुंज्ञानंतेयंचविज्ञायविवेकेनविदित्वामद्भावायसर्वान
र्थशून्यपरमानंदभावायमोक्षायोपपद्यते मोक्षप्राप्तेयोग्यो
भवति यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौतस्यैतेकथिताः
ह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनइतिश्रुतेः तस्मात्सर्वदामदेकशर
णःसंज्ञात्मज्ञानसाधनाभ्यासपरमगुरूपास्तिलिप्सुरनुवर्तेत
तुच्छविषयभोगस्पृहांहित्वेत्यभिप्रायः तदनेनग्रंथेनतत्त्वे
त्वंपदार्थशोधकषट्केनव्याख्याते इदानींयद्धिकार्यतत्स्थयत् स
चयोयत्स्वभावस्थेनतावद्व्याख्यातं तत्रप्रकृतिपुरुषयोः
संसारहेतुत्वकथनेनयद्धिकार्यतत्स्थयदिति प्रकृतिमित्या
दिश्लोकाभ्यामुपपद्यते सवयोयत्स्वभावश्चेतितपुरुषइत्यादिश्लोकाभ्या
मितिविवेकः तत्रसमस्मेध्यायेईश्वरस्यद्वेप्रकृतीपरापरात्वे
ङ्देक्षेत्रलक्षणेऽपरास्यपतयोनीतिभूतानीत्युक्ते तत्रापरा
प्रकृतिःक्षेत्रलक्षणापरातुजीवलक्षणाइति तयोरनादित्वमु
क्तानतुभययोर्निर्वभूतानामवच्यते ॥

सदानंदी टीका ॥

उक्तहेत्वादिकसेषाःफलवैवाधिकारिणे स्ववत्तेवोपसंहारंक
रोत्यायः परःप्रमान् १ महात्मनादिष्टत्वंतेहेत्रामित्यमदाख्य
ते प्रमानित्वादिचश्लोकेविंशतिज्ञानसाधने २ ज्ञेयंज्ञेयंयदि
त्यादिश्लोकमित्यनमद्वयं एतत्त्रयंसमासेनमयाक्रमशःकृतेस्ते
तेः ३ एतावान्सर्ववेदार्थोगीतार्थश्चेतुदाहृते कोत्रापिक्रिय
तेसम्यग्दर्शनेत्रोच्यतेपुना ४ वासुदेवेभगवतिमय्यिसर्वेग
रोहरौयःसमर्पितसर्वात्मभावोमच्छरणःप्रमान् ५ समस्त
क्रोयथोक्तेनसम्यग्दर्शनलक्षणे विदित्वाममभावायमोक्षा
यैवोपपद्यते ६ यस्मान्मद्भक्तएवात्रतत्त्वज्ञानेधिकारवान्
तस्माद्भोगस्पृहांत्यक्त्वामदेकशरणःसदा ७ प्रमानित्वादिसं
पायतत्त्वज्ञानपरोभवेत् ८ १८ ॥

नीलकंठी टीका १२

सर्व

उक्तमर्थजातमुपसंहरति इतीति क्षेत्रंमहाभूतादिधृत्यंतं
ज्ञानंज्ञानसाधनंअमानित्वादितत्वज्ञानार्थदर्शनांतं ज्ञेयं
अनादिमत्परमित्यादिविष्टितमित्यंतं श्रुतिभ्यःस्मृतिभ्य
श्चसमासतःसंक्षेपतउक्तं मद्भक्तएतत्त्रयंविज्ञायमद्भा
वायब्रह्मभावायोपपद्यतेयुक्तोभवति भक्तैवशरण्यंब्रह्म
यस्माच्चब्रह्मैवभवति तथाचश्रुतिः यस्यदेवपराभक्ति
र्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहा
त्मनइति ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिच १८ ॥

आनंदी टीका १३ ॥ उक्ततत्ववर्णनार्थमेतदुपसंहरतिइति ॥

स्वगमोर्थः १८ ॥

रामकंठी टीका १४

इत्येतावताग्रन्थेनक्षेत्रंमहाभूतानीत्यादिनाप्राकृतभावम
यंशरीरंतथाऽमानित्वादितत्वज्ञानार्थदर्शनान्तधर्मरू
पंज्ञानं तथाक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेष्वित्यादिनाम
द्वक्षेत्रज्ञस्वरूपंज्ञेयंतत्वमिति प्रधानंपदार्थत्रयमेतदु
क्तंयतोमद्भक्तोमदनुग्रहाद्देवमत्सपर्यापरएतद्विज्ञाय
त्वामद्भावायमत्स्वरूपसमापत्तयेउपपद्यतेउपपन्नः
समर्थोभवति [illegible]
[illegible]
[illegible] १८ ॥

लासिकी [illegible] टीका १५

क्षेत्रंमहाभूतादिधृत्यन्तम् ज्ञानंचामानित्वादितत्वज्ञानार्थ
दर्शनान्तम् ज्ञेयंच अनादिमत्परंब्रह्मेत्यादिहृदिसर्वस्य
विष्ठितमित्यन्तंसंक्षेपेणोक्तम् एतत्कलक्षणमद्भक्तोम

उपासको विज्ञाय मद्भावाय मच्छब्दाभिधेयसम्पत्त्वे योग्योऽस्ति
एवं तत्त्वेन ज्ञेयस्य यादृक् च सर्वयोग्यस्वभावश्चेत्येवं धर्मिप्रति
पादनं प्राथम्येन निर्वाहितम् [illegible]
[illegible] १८ ॥

पंचोलेटीका

यथोक्तार्थमुपसंहरति इतीति इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यंतं
तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यंतं तथा ज्ञेयं प्रव
त्ताभिः स्मादितमसः परमुच्यते इत्येवमंतं पुनर्दथं समासतः सं
क्षेपत उक्तः मद्भक्तः एतज्ज्ञेयं विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते
वर्तते १८ ॥

रत्नावीरसमिद्बोधिनी

उक्तं क्षेत्रादिकं फलसहितं संक्षिपति इति क्षेत्रमिति इत्येव
मुक्तप्रकारेण महाभूतादि धृत्यंतं तथा ज्ञानं चामानित्वादित
त्त्वज्ञानार्थदर्शनांतं ज्ञेयं चानादिमत्परं ब्रह्मेत्यादि सर्वस्य वि
ष्ठितमित्यंतं वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तं सर्वं मया संक्षेपेणो
क्तमेतदुक्तलक्षणं मद्भक्तो विज्ञाय मद्भावाय ब्रह्मभावायोपप
द्यते योग्यो भवतीति तदेवं क्षेत्रज्ञस्यैव ब्रह्मत्वेन सर्वतः पाणिपा
दं तदित्यादिना सर्वव्यापकत्वमचरं चरमेव चेत्यादिना सर्वा
त्मकत्वं भूतभर्तृ चेत्यादिना रक्षकमारकत्वादि प्रतिपादितं ज्ञा
नं ज्ञेयं ज्ञानगम्यमित्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कार्यकारणकर
णादिधर्मिकं विविधं दीरूपं जगति दृश्यते तत्सर्वं ब्रह्मेति फ
लितं तथा च सति कं चांतः इति दंतिकमित्यादि यत्सर्वमभि
हितं तत्सर्वमुपपन्नं भवतीति सिद्धम् १८

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद टीका

अब अधिकारी औ फल सहित कहा जो क्षेत्रादि इसका तात्पर्य कहते है कि इस अध्याय के पंचये श्लोक ले कर और सत्रहेत क ज्ञेय स्वरूप जो वसिष्ठादि ऋषियों ने विस्तार से कहा है सो सब मैने संक्षेप से कहा सो मेरे भक्त यह जानि करिके ब्रह्म ता की प्राप्ति होनेके योग्य होते हैं अर्थात् मेरे भाव को पावते हैं १८ ॥

दोहा

यही क्षेत्र त्यों ज्ञान है ज्ञेय कह्य संक्षेप मोर भक्त यहि जानि।
के मोहि पाप अलेप १८

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि वि
कारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् १९

शांकरभाष्ये टीका १

तत्र सप्तमे ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञल
क्षणे एतद्योनीनि भूतानीति चोक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययो
नित्वं कथं भूतानामित्ययमर्थोऽधुनोच्यते प्रकृतिमिति प्रकृतिं
पुरुषञ्चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादी न
विद्यते आदिर्ययोस्तावनादी नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि यु
क्तं नित्यत्वेन भवितुं प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हि ईश्वरस्येश्वरत्वं या
भ्यां प्रकृतिभ्यां ईश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुस्ते द्वे अना
दी सत्यौ संसारस्य कारणं न आदी अनादी इति तत्पुरुषसमा
सं केचिद्वर्णयन्ति तेन हि केवलेश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति य
दि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगन्ने
श्वरस्य जगतः कर्तृत्वं तदसत् प्राक् प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्ते
रीशितव्याभावात् ईश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् [illegible] संसारस्य निर्नि
मित्तत्वे निर्मोक्ष[illegible]प्रसङ्गात् शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् बन्धमोक्षा
भावप्रसङ्गाच्च नित्यत्वे पुनरीश्वरप्रकृत्योः सर्वमेतदुपपन्नं भ
वेत् कथं विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान् बुद्ध्यादिदेहेन्द्रिया
न्तान् गुणांश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान् विद्धि जा
नीहि प्रकृतिसम्भवान् प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणं शक्तिः
गुणात्मिका माया सा सम्भवो येषां विकाराणां गुणानाञ्च तान्
विकारान् गुणांश्च विद्धि जानीहि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिपरि
णामान् १[illegible] ॥ १९ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

प्रकृतिमित्यादि वक्ष्यमाणमनन्तरश्लोकग्रन्थसम्बन्धीत्याशंक्य व्य
वहितेन सम्बन्धार्थं व्यवहितमनुवदति तत्रेति तयोश्च प्रकृ
त्योः कर्मभूतकारणत्वमित्याह एतदिति भूतानामिव प्रकृत्योर

पि प्रकृत्यन्तरापेक्षाभ्रूतयोनितेति शङ्कते तेवेति नत्राकृताभ्यागा
मादिवारणाय बन्धस्य निदानत्वानाद्यात्मनो विक्रियावत्त्वाद् दोष
निरासार्थञ्च प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वे हेत्वन्तरोक्तौ प्रकृति प्रकृति
विकारभाववत्त्वञ्च दर्शयति प्रथमार्थ इति सर्व योयत्नसभावस्थे त्व
दिछेयाचष्टे प्रकृतिमितिई श्वरस्यापराप्रकृतिस्त्वप्रकृतिशब्देनो
क्तापरान्त प्रकृतिर्जीवाख्या पुरुषशब्दे न विवक्षितेति व्याकरोति
ईश्वरस्येति तयोरनादित्वे युक्त्यादयति तेनादिनातत्र युक्तिमाह
नित्यत्वादीश्वरस्येति ईश्वरस्योक्तप्रकृतिद्वयवत्वे कथमित्याशंक्या
ह प्रकृतीति तस्यजगज्जन्मादौ स्वातन्त्र्यमेव ईश्वरत्वं न प्रकृतिद्व
यवत्त्वमित्याशंक्याह याभ्यामिति प्रकृत्योरनादित्वे कुतोऽप्युक्त-
मित्याशंक्याह ते इति मतान्तरमाह तेत्यादिना तयोर्मूलकारण
त्वाभावे कस्य तदेहत्वमित्याशंक्याह तेन हीति प्रकृत्योरेव मू-
लकारणत्वे श्रुतिस्मृतिसिद्धमीश्वरस्य तथात्वं न स्यादित्याहय
दीति प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वपक्षे प्रत्याह तदसदिति किञ्च प्र
कृतिद्वयमनपेक्ष्य ईश्वरस्य संसारहेतुत्वे स्वातन्त्र्यान्मुक्तानाम
पि ततः संसारापत्तेरनिर्मोक्षशास्त्राप्रामाण्यान्न तस्यैव संसार
हेतुत्वेत्याह संसारस्येति निर्निमित्तत्वे प्रकृतिद्वयापेक्षारहिते परस्यै
व निमित्तत्वमिति यावत् किञ्च कार्यत्वे प्रकृत्योरुदयात् पूर्वं
बन्धाभावे तद्विश्लेषात्मनो मोक्षस्याभावात् कदाचिदुभयाभावे
पुनस्तदप्रसङ्गान्न प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वेत्याह बन्धोमे प्रकृत्यो
र्मूलकारणत्वेनानुपपत्तिरित्याह निष्पन्नइति स्वपक्षेदोषाभावे
प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति कथमित्यादिना सम्भवः सत्ताप्रापको
हेतुः प्रकृतेरनादित्वे विकाराणां गुणानाञ्च तत्कार्यत्वादात्म
नोनिर्विकारत्वं निर्गुणत्वञ्च सिध्यतीतिभावः १९ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तदेवंततदेत्रेयञ्चपाटक्षेपताबस्यपंचिते इदानीन्तयद्विकारित्य
तत्त्वप्रतस्वयोयत्त्वभावस्थेतेनस्त्वैवप्रतिज्ञातमेवप्रकृतिपुरु
षयोः संसारहेतुत्वकथनेनप्रपंचयति प्रकृतिमितिपंचभिः त

तु प्रकृतिपुरुषयोरादिमत्त्वेन तयोरपि प्रकृत्यन्तरेण भाव्यमित्यनवस्था
पत्तिः स्यात् अतस्तावुभावनादी विद्धि अनादेरीश्वरस्य शक्तित्वात्प्र
कृतेरनादित्वं पुरुषोऽपि न देशत्वात् अनादिरेवानयैव परमेश्वर
स्यानवच्छिन्नोनोपानादित्वं च श्रीमच्छंकरभगवत्पादैः प्रकटितमिति प्रपं
चेनोपपादितमिति नास्माभिः प्रतन्यते विकारांश्च देहेन्द्रियादीन्
गुणांश्च गुणपरिणामान् सुखदुःखमोहादीन् प्रकृतेः संभूतान्वि
द्धि १९ ॥ ॥

विश्वनाथभाष्ये टीका ४

प्रकृतिमव्यक्तं पुरुषं जीवं च ते विकारानपि अहंकारतन्मात्रान् देहेन्द्रि
यादीश्च तत्वादीन् सुखदुःखमोहाकारपरिणतान्नैव हि त्रयविभा
वनेयथार्थोपसंहारार्थीयं श्लोकस्यारभ्यते विद्धि प्रकृतिसंभवानेषां

रामानुजभाष्ये टीका ५

+प्रकृतिमिति प्रकृतिपुरुषावुभावन्योन्यसंसृष्टावनादी विद्धि बंधहेतु
भूतान्विकारान् इच्छाद्वेषादीन् अमानित्वादिकांश्च गुणान् मोक्षहेतुभू
तान् प्रकृतिसंभवान् विद्धि पुरुषेण संसृष्टेयमनादिकालप्रवृत्ता ^
क्षेत्राकारपरिणता प्रकृतिः स्वविकारैः इच्छाद्वेषादिभिः पुरुषस्य बं
भि^ धहेतुर्भवति सैवामानित्वादिभिः स्वविकारैः पुरुषस्यापवर्गहेतुर्भ
वतीत्यर्थः १९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

एतल्लक्षणं कृत्वा परीक्षा क्रियते द्वाभ्यां प्रकृतिरप्यनादिः कारणां
तराभावात् विकाराः पटादयः प्रकृतिरिति कार्यकारणभावे
हेतुः पुरुषस्य प्राधान्याद्योक्ता पंचभिः १९ ॥

परमार्थप्रपाटी० ॥

इदानीं यद्विकारि यत्त्वश्च यः स च योयत्प्रभाववांश्च वपूर्वं प्रतिज्ञात
मेव प्रकृतिः पुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेन प्रपंचयति प्रकृ
तिमिति संसारहेतुभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः सादित्वेनानयो
रपि प्रकृत्यन्तरेण भाव्यमित्यनवस्थापत्तिः स्यात् अतस्तावुभा
वनादी विद्धि तयोः सादित्वकल्पनायां तैरपि वक्तुं न शक्यते ^
आनीदवातं स्वधया तदेकमित्यादिश्रुतिभिर्भूतार्थसंवेदक

१९
अथात्यन्तविभक्तस्वभावयोः
प्रकृत्यात्मनोः संसर्गस्याना
दित्वं संसृष्टयोर्द्वयोः कार्यभे
संसर्गहेतुश्चोच्यते +

त्वात् अथजगदुत्पत्तिप्रादुर्भावहेतुत्वं प्रकटयति विकारानिति
विकारान् देहेंद्रियादीन् गुणांश्च सत्वादिपरिणामान् सुख॰
दुःखमोहादीन् प्रकृतेः संभूतान् विद्धि १९ ॥

[illegible]

वनमाली टीका ८

यतश्चयदितिप्रतिज्ञातेत्वलक्षणःक्षेत्रकत्वंवक्ष्येयोःप्रकृतिपुरुष
विकारान्संक्षिप्याहप्रकृतमिति अत्रप्रकृतिशब्देनचेतनाचेत
नप्रकृत्योःपुरुषशब्देनजीवपरयोश्चग्रहणंयोभावपीत्युक्ते
प्रकृतिपुरुषौवानादीविद्धि नकेवलमेकैकंकिंतूभावपिपुरु
षौऽभेऽभेवप्रकृतीतथाचद्वेप्रकृतीद्वौपुरुषौचानादीविद्धीत्य
र्थः विकारानिच्छादीन्गुणान्सत्वादीन्प्रकृतिसंभवान् प्रकृत्यु
पादानकान् सत्वादिगुणानांविकारत्वेपीच्छादीनामधिकविकार
त्वात्सत्वादेरल्पविकारत्वात्पृथगुक्तिःऊहापोऽवन्यायेनेतिमन्तव्यं १९

ऊतमवैजयन्ती टीका ९

एवमन्योन्यमत्यंतभिन्नस्वभावयोःप्रकृतिपुरुषयोःसंबंधस्याना
दिकालिकत्वेसंस्पृष्टयोस्तयोःकार्यभेदोनादिकालिकस्ततत्संसर्ग
स्यहेतुत्वंनिरूप्यते प्रकृतिमिति प्रकृतिंमायांचपुनःपुरुषंजी
वं अपिशब्दोवधारणेऽभावेतौमिथःसंस्पृष्टावनादीएवविद्धिअना
दिमदीयशक्तित्वात्नित्यावेवजानीहिएवकारेणप्रकृतिरनादि
सांतेतितत्वंभवतिभूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिश्रुतेःसेतद
र्थानात्यापस्यजलप्रक्षालनान्मलपंकादेःरागानुग्रहात्तस्करस्य
खलादेश्चनिवृत्तिवत्तस्यापिऐवतत्त्वेन निवृत्तिदर्शनान्निवृत्तिशा
स्त्रस्यावपर्यायत्वाभावाच्चघटादीनांभावाच्चप्रागभावघटादीनांतस्य
त्वेसंभवोऽभावस्यभावरूपपदार्थघटादीनांनाशुक्तत्वात् मिथ्या
रूपस्यैवांतःस्यात्ततनित्यस्येतिचेन्नहिवे थापुत्रोमृतइत्यपिव

कं कालत्रयादेव प्रियाणां भवतीति तस्मान्मायाया नादित्वमेव नादित्वात्ते
तिसूचिते विकारान्महदादिशरीरान्तकार्यरूपानिच्छाद्वेषकामक्रो
धादीन्संसारबंधहेतुभूतान् च गुनः गुणान् अमानित्वादिकान्मो
क्षहेतुभूतानेतान्सर्वान्प्रकृतिसंभवान्प्राकृतानेवैतान्विद्धिजा
नीहि अनेन तेषामात्मना परिणामिता याः प्रकृतेरन्यः पुरुष इति दर्शितं
म् या प्रकृतिः स्वविकारैः पुरुषं बध्नाति सैव स्वगुणैः पुरुषं मोचयती
त्यभिप्रायः १९ ॥

प्रकृतिभवा

मधुसूदनी टीका १९

प्रकृतिर्मायाख्या त्रिगुणात्मिका पारमेश्वरी शक्तिः क्षेत्रलक्षणा या अ
कृ अपरा प्रकृतिरित्युक्ता या च परा प्रकृतिर्जीवाख्या क्षेत्रज्ञ इह
पुरुषस्त्युक्त इति न पूर्वापरविरोधः प्रकृतिं पुरुषं च उभावपि अ
नादी एव विद्धि न विद्यते आदिः कारणं ययोस्तौ तथा प्रकृतेरनादि
त्वं सर्वजगत्कारणत्वात् तस्या अपि कारणसापेक्षत्वे अनवस्थाप्रसंगात्

अ

पुरुषस्यानादित्वं च धर्माधर्मप्रयुक्तत्वात् कृत्स्नस्य जगतो जातस्य
हर्षशोकभयसंप्रतिपत्तेः अन्यथा अकृताभ्यागमप्रसंगात्
यतः प्रकृतिरनादिरनंतस्याभूतयोनित्वमुक्तं अप्युपपद्यते इत्या
ह विकारांश्चेत्यादि विकारांश्च षोडश पंचमहाभूतानि एकादशे
न्द्रियाणि च गुणांश्च सत्वरजस्तमोरूपान् सुखदुःखमोहान् प्रकृ
तिसंभवानेव प्रकृतिकारणकानेव विद्धि जानीहि विकारा गु
प्रकृतिसंभवत्वेन [illegible] १९

सदानंदी टीका १९

अथेदानीं भगवतः प्रकृती द्वे परापरे सप्तमे आगुपन्यस्ते क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञलक्षणे १ एतद्योनीनि भूतानीत्युक्तं तत्रापराभिधा या क्षेत्रल
क्षणा प्रोक्ता परा क्षेत्रज्ञलक्षणा २ उक्ता नयोरनादित्वं भूतयोनि
त्वमुच्यते प्रकृतिः क्षेत्ररूपा या माया सा त्रिगुणात्मिका ३ या जी
वाख्या परा प्रोक्ता पुरुषः स इहोच्यते न विद्यते तयोरादिः कारणं
विद्धि तौ तथा ४ अनादि जगतो हेतुरनादिः प्रकृतिर्मता हेतु
पेक्षा यदा तस्या अनवस्था भवेत्तदा पुरुषस्याप्यनादित्वं धर्मादे

णश्चयत्नतः नात्मनः हर्षशोकादेः सर्वसंप्रतिपन्नः ८ अन्यथाकृ
तहानादिहषणां कोनिवारयेत् अतस्तयोरनादित्वंसिद्धं वैदिक
कसंमतं ७ महाभूतानि पंचैव एकादशेंद्रियाणि च विकाराश्च
गुणाश्चैव सत्त्वाद्याकारधारिणः ८ मायाकारणकाविद्धि नाना
रूपविपर्ययान् ९ ॥ १९ ॥

नीलकंठी टीका १९

एवं क्षेत्रं शरीराख्यमव्यक्तमक्षरं तत्प्रकाराश्च महदाद्यास्त्रयोविंश
तिः तद्विकाराः इच्छादयो ज्ञानाज्ञानशब्दिता अमानित्वमानित्वादयः
पुरुषश्चोक्तः इदानीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मिथ्येयस्माद्यज्ज्ञायते तेन क्षेत्र
ज्ञस्य प्रभावश्चेति द्वयं वक्तव्यं तदाद्यं विवृणोति त्रिभिः प्रकृतिमिति
सप्तमाध्याये ऽष्टधा या प्रकृतिरपरोक्ता सा त्र प्रकृतिः या च जीवभू
तापराप्रकृतिरुक्ता सा त्र पुरुषशब्देनोच्यते एतौ हि संश्लिष्टौ संसारं
जनयतः वियोगश्च तयोर्मोक्षः तत्र तौ उभावप्यनादी विद्धि तयोरा
दिमत्त्वे संसारस्याकस्मिकत्वापातात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगाच्च
स्यात्तत्र विस्तरः विकारान् इच्छादीन् गुणान् बुद्धींद्रियादींश्च प्रकृति
संभवान् विद्धि १९ ॥

आनंदी टीका १९

प्रकृतमेवाह अनादी संगप्रलयानां पुनः पुनः चक्रवत्परिवि
तेनात्मप्रकृतिपुरुषयोः संयोगस्य प्रथमकोटिः केनापि नज्ञा
यते ज्ञानात्वंतकोटिरस्त्येवेत्यर्थः १९ ॥

रामकंठी टीका ॥

अथयदेतदत्रज्ञानं उपदिष्टं तेन प्रकृतिक्षेत्रज्ञपरमात्मल
क्षणपदार्थत्रयं निर्णीतमिति संग्रहेणक्रमेण प्रदर्शयित
माह येषा प्रकृतिः सप्तमे विषयभावेन संप्रति शरीरभावेन
विभज्य प्रतिपादितस्वरूपा तथैव यः पुरुषो विषयित्वेन श
रीरित्वेन प्रतिपादितः एतावेतावन्योन्यसंबंधत्वेना ऽनादी
विद्धि जानीहि तस्मैतयोरेकतासंबंधस्य पूर्वकोटिरप्र
लभ्यते ज्ञानात्तु यथोक्तस्वरूपादन्तरकोटिरस्त्येवा ऽन
योरेवमनादित्वंसंबंधस्याप्यत्रतात्पर्यं न तु समसृष्टि ।

कथानित्यत्वप्रतिपादनं यतः प्रकृतेर्वैयत्यादुभयत्वस्य धर्मयोगि
त्वे सति प्रवाहनित्यत्वं पुरुषस्य तु परमार्थतः संविद्रूपत्वात्कूटस्थ
नित्यत्वमत एवाह विकारान्महदादीन्गुणांश्च सत्वादीन्वेद्येकस
भावान्प्रकृतिसंभवान्प्रधानकारणान्जानीहि १९ ॥

लासिकी टीका

अधुनायद्विकारियतश्चयदितिपमेप्रतिपादनायाह प्रकृतिम
स्वभावविस्मरणरूपां पुरुषं परिशायानं कूटस्थमात्मानमेतावु
भावपि अनादीन विद्यते न्योन्यमादिर्ययोस्तेअनादीपरस्परसंब
द्धतयातुल्यकक्ष्ये समप्राधान्येजानीहि नहि पुरुषमंतरेण प्रकृ
तिः प्रकृतित्वं अथवा प्रकृतिं विना पुरुषस्य पुरुषत्वं यथा मोक्ष
दशायामन्योन्यवियोगेन यत्वनादीआदीरहितेइतिविद्यियतेत
नो वितं ईश्वरादाविर्भूतत्वेनादिमत्वात् विकारान्देहेंद्रियादी
न्गुणान्गुणपरिणामान्सुखदुःखादी प्रकृतेः संभूतान्विद्धि १९

पंचोली टीका

इदानीं प्रकृतिद्वयस्य प्रकृतिपुरुषलक्षणस्य जगत्हेतुत्वं विष
यभागेन निरूपयन् यद्विकारियतश्चयदित्यादिपूर्वोक्तमेव प्रपं
चयति प्रकृतमिति पंचभिः प्रकृतिमपरांत्रिगुणलक्षणां पुरुषं
परां जीवरूपामेतावुभावनादी विद्धि न विद्यते आदिर्ययोस्ता
वनादी विद्धि विकारस्य बुद्ध्यादिदेहेंद्रियांतान् गुणान्सुखदुः
खमोहप्रत्ययाकारपरिणतान्प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिस्त्रिगुणा
त्मिकामायातत्संभवान्विद्धि १९ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

तदेवं तत्क्षेत्रं यच्चयादृक्चेत्यादि प्रपंचितमधुनायद्विकारियतश्च
यत्स्वयोयत्प्रभावश्चेत्यादिपूर्वप्रतिज्ञातं प्रकृतिपुरुषयोः संसार
हेतुत्ववर्णनेन प्रपंचयति प्रकृतिमिति प्रकृतिर्मायाख्यात्रिगुणा
त्मिकेश्वरशक्तिः क्षेत्रलक्षणा प्रकृतिरभिहिता जीवाख्यापरा प्रकृ

121

तिः पुरुष इति प्रोक्तौ उभे एते प्रकृती ईश्वरशक्ती उभावप्यनादी
अविद्यमान आदिः कारणं ययोस्तावनादी संसारस्य कारणे ना
नयोः कारणांतरमादिमत्वे त्वनवस्थापातः विद्धि जानीहि वि
कारान्महाभूतादींश्चोऽगुणांश्च सत्वरजस्तमोरूपान्प्रकृतिसं
भवान्प्रकृतिपरिणामांस्तत्कारणान्विद्धि इति ॥१९॥

मधुभाष्य

१९॥

भाषा अनुवाद टीका

क्षेत्रस्वरूप औ जो जड़ अदृश्य आदि औ स्वभाव औ जैसा इच्छादि
धर्म विशिष्ट सो सब इहां हीं विस्तार रूप से कह चुके अब इ
वे संक्षेपत यही क्षेत्र जैसे इन्द्रिय आदि विकार से युक्त और
जैसे प्रकृति पुरुष संयोग से प्रगट होय है औ जिस प्रकार
स्थावर जंगम आदि भेद से भिन्न भिन्न स्वरूप होय है और सो
इ क्षेत्रज्ञ जो स्वरूप औ जैसे प्रभाव विशिष्ट हैं सो सब प्रकृति
पुरुष को संसार हेतुत्व कहने के द्वारा पांच श्लोकसे विस्तार
रूप कहते हैं कि सोई प्रकृति औ पुरुष दोनो अनादि हैं जो इ
नका कारण और हु होयगेतो अनवस्था दोष पड़ेगा अर्थात् उ
सका कारण जिसका कारण ऐसे ठिकानाम लगैगा इससे सो
इ प्रकृति पुरुष को अनादि जानो तो ईश्वर शक्तिप्रकृति भी
अनादि है और ईश्वरका अंश भूत पुरुष भी अनादि है और
देह इन्द्रिय आदि विकार तथा गुण रूप परिणाम को प्राप्त
जो सुख दुख मोह आदि सो सब प्रकृति से होते हैं यह जानो
परमेश्वर औ तदीय शक्ति यों को अनादित्व भाष्यकार श्रीशंक
राचार्य ने विस्तार से कहा है इससे इहां ग्रन्थ बढ़ने के डर से
मैंने नहीं कहा देह इन्द्री सुख दुख सब प्रकृति ही के कार्य हैं
१९ ॥

दोहा

प्रकृति पुरुषको जानहूं दोउ अनादि कोय विकार गुणोंको
जानहूं मायासंभव सोय १९ ॥

122

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते

शांकरभाष्य टीका ।

के पुनः ते विकाराश्च गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः कार्येति कार्यकार
णकर्तृत्वे कार्यं शरीरं कारणानि तत्स्थानि त्रयोदश देहस्या
रम्भकाणि भूतानि विषयाश्च प्रकृतिसम्भवा विकाराः सर्वो
क्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः सुख
दुःखमोहात्मकाः कारणाश्रयत्वात् कारणग्रहणेन गृह्यन्ते
तेषां कार्यकारणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत् कार्यकारण
कर्तृत्वे तस्मिन् कार्यकारण कर्तृत्वे हेतुः कारणमारम्भकत्वे
न प्रकृतिरुच्यते एवं कार्यकारणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं
प्रकृतिः कार्यकारणयोः कर्तृत्वमित्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं य
यस्य विपरिणामस्तत्तस्य कार्यं विकारः विकारि कारणं तयो
र्विकारविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्व इति नान्येव का
र्यकारणान्युच्यन्ते अथवा षोडश विकाराः कार्यं सप्त प्रकृति
विकृतयः कारणान्येव कार्यकारणानि उच्यन्ते तेषां क
र्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते आरम्भकत्वेनैव पुरुषश्च संसार
स्य कारणं यथा स्यात्तदुच्यते पुरुषः जीवः क्षेत्रज्ञः भोक्ता इ
ति पर्यायः सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वे उपलब्धृत्वे हेतु
रुच्यते कथं पुनरनेन कार्यकारणकर्तृत्वेन सुखदुःखभो
क्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यत इति अ
त्रोच्यते कार्यकारणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृ
तेः परिणामाभावे पुरुषस्य चेतनस्यासति तदुपलब्धृत्वे
कुतः संसारः स्यात् यदा पुनः कार्यकारणहेतुफलात्मना
परिणतया तथा प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य
भोक्तृत्वेनाविद्यारूपः संयोगः स्यात्तदा संसारः स्यादित्यतो य
त् प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकारणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृ

123

तेन च संसारकारणत्वमुक्तं तत्र पुरुषस्य कः पुनरयं संसा
रो नाम सुखदुःखसंभोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां
संभोक्तृत्वं संसारित्वमिति २० ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

विकाराणां गुणानां प्रकृतेश्च स्वरूपमाकांक्षाद्वारा निर्णीतमु
त्तरश्लोकस्यबीजं पातयति केपुनरिति प्रकृतस्यानादित्वकृ
तबन्धहेतुत्वमाह पुरुषइति स्यबीजं व्याचष्टे कार्यमित्यादि
ना ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं मनोबुद्धिरहंकारश्चे
ति त्रयोदशकरणानि तथापि भूतानां विषयाणाञ्चाग्रहणा
त् कथन्तेषां प्रकृतिकार्यत्वमित्याशंक्याह देहेति तथापि गु
णानामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिकार्यत्वं तत्राह गुणाश्चेति उक्त
रीत्या ति पूर्वार्धमाह एवमिति पाठान्तरमनूद्य व्याच
ष्टे कमर्थाभेदमाह कार्येत्यादिना व्याख्यानान्तरमाह अथवेति
एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषयाइति षोडशसंख्याकविकारे
त्र कार्यशब्दार्थः महानहंकारो भूततन्मात्राणीति प्रकृति
विकृतयः सप्त कारणं तेषां आरम्भकत्वेन कर्तृत्वेन हेतुरा
श्रयो मूलप्रकृतिरित्यर्थः उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह पुरुषश्चेति
तस्य परमात्मत्वं व्यवच्छिनत्ति जीवइति तस्य प्राणधारणेति
मित्तस्य तदर्थत्वं चेतनमाह क्षेत्रज्ञइति तस्यानौपाधिकत्वं वा
रयति भोक्तेति तयोः संसारकारणत्वमुपपादयितुं शंकय
ति कथमिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोस्तथात्वमित्याह अ
त्रेति तत्र व्यतिरेकं दर्शयति कार्येति नहि निरुपाधिकस्यात्म
नः स्वतः संसारोस्तीत्यर्थः इदानीमन्वयमाह यदेति सुख
यादिफलमुपसंहरति अतइति आत्मनोविक्रियस्य संस
रणं नोचितमित्याक्षिपति कः पुनरिति सुखदुःखान्यत
रसाक्षात्कारोभोगः सचाक्रियस्यैव दृष्टः संसारः तथावि
धे भोक्तृत्वमस्य संसारित्वमित्युत्तरमाह सुखेति श्लोकव्या
ख्यासमाप्ताविति पाठः २० ॥

स्वामिकृतटीका ३

विकाराणां प्रकृतिसंभवत्वं दर्शयन् पुरुषस्य संसारहेतुत्वं
दर्शयति कार्यकारणेति कार्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखादि
साधनानींद्रियाणि तेषां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे प्रकृतिर्हे
तुरुच्यते कपिलादिभिः पुरुषो जीवः तत्कृतसुखदुःखानां भो
क्तृत्वे हेतुरुच्यते अयंभावः यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः कर्तृ
त्वं न संभवति तथा पुरुषस्य अविकारिणो भोक्तृत्वं न संभव
ति तथापि कर्तृत्वं नाम क्रियानिर्वर्तकत्वं तच्चेतनस्यापि चेत
नादृष्टवशात् संभवति यथा वह्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यग्गम
नं वत्सादृष्टवशात् स्तन्यपयसः क्षरणमित्यादि अतः पुरुष
सन्निधानात् प्रकृतेः कर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वं च सुखदुःखसंवेदने
[illegible] धर्म एवेति प्रकृतिसन्निधानात् पुरुषस्य भोक्तृत्वमु
च्यत इति २० ॥

(margin: ^चैतन्याधिष्ठि[illegible]त्वात्)

पिशाचभाष्य टीका ४

कार्यकारणकर्तृत्वे भोक्तृत्वे उपलक्ष्यते २० ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

संसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेदमाह कार्येति कार्यं शा
रीरं कारणानि समनस्कानीन्द्रियाणि तेषां क्रियाकारित्वे पुरु
षाधिष्ठिता प्रकृतिरेव हेतुः पुरुषाधिष्ठितदेहाकारपरिणत प्र
कृत्याश्रयभोगसाधनभूताः कृता इत्यर्थः पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमे
व तदपेक्षया अपि कर्तृ शास्त्रार्थवत्त्वादित्युक्तं शरीराधिष्ठा
नप्रयत्नहेतुत्वमेव हि पुरुषस्य कर्तृत्वं प्रकृतिसंसृष्टः पुरुषः सु
खदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः सुखदुःखानुभवाश्रय इत्यर्थः २० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थे २० ॥

परमार्थप्रपा टीका

अथ पुरुषस्यानादित्वेन तथात्वं दर्शयति कार्यकारणेति
पुरुषो जीवस्तत्कृतसुखदुःखादि कार्यं शरीरं कारणानि सु
खदुःखादिसाधनानीन्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वे तदाकारपरि
णामे प्रकृतिर्हेतुः पुरुषस्तु सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुर

श्री॰
गी॰ टी॰
३॰

र्थभावः यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः कर्तृत्वेन संभव-
ति तथापुरुषस्याप्यविकारिणो भोक्तृत्वेन संभवति तथा
कर्तृत्वं नाम क्रियानिर्वर्तकत्वं चेतनस्यापि चेतनादृष्टव-
शात्संभवति यथाग्नेरूर्ध्वज्वलने वायोस्तिर्यक्पवने वत्स-
दृष्टात्तत्पयसः क्षरणं इत्यादिवतः पुरुषसन्निधानात्प्र-
कृतेः कर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वं सुखदुःखसंवेदनं तच्चचेत-
नाधर्मएवेति प्रकृतिसन्निधानात्पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति २० ॥

वनमाली टीका ८

कार्यं शरीरं करणानीन्द्रियाणि देहारंभकाणि भूतानि विषया-
श्चेह कार्यपदेन गृह्यंते गुणाश्च सुखदुःखादयः करणाश्रय-
त्वात्करणपदेन गृह्यंते तेषां कर्तृत्वे क्रियाविकारे हेतुः कारणं
प्रकृतिरुच्यते शरीरेंद्रियादिरूपेण प्रकृतिः परिणमत इत्य-
र्थः कारणेति दीर्घपाठे स एवार्थः पुरुषो जीवो विद्यावानतः
करणोत्पन्नसुखदुःखादेर्भोक्तृत्वे हेतुः अनुभवितृत्वे हेतुः स्वचे-
तनत्वात् बुद्ध्यादिजडत्वात् यद्यपि बुद्ध्यादिरूपेण प्रकृतेरपि
ज्ञानेच्छाकृतिसुखादीनां परिणामिकारणत्वेन प्रयत्नवत्त्वरूप-
कर्तृत्वं दुःखादिमत्त्वरूपं भोक्तृत्वं चास्ति तथापि यथा हस्तोत्प-
न्नदंडस्य तेजोत्पन्नयतनस्य सहदृश्ययोर्द्वयोः सत्त्वेपि न तत्र दंडि-
त्वव्यवहारः किंतु संयोगस्वत्वादिसंबंधेन यत्र दंडधनादिकं व-
र्तते तत्रैव दंडी धनीत्यादिव्यवहारस्तथा सुखदुःखादिकं स्वसं-
बंधेन यत्र जीवे वर्तते तत्रैव सुखदुःखित्वकर्तृत्वभोक्तृत्वा-
दिरूपः संसारः भगवज्ज्ञानेनाविद्यानाशात्तु करणेऽप्यत्र सत्यपि
दुःखादिके जीवन्मुक्तेनाविद्यापतितस्वामिप्राणिवनानुभू-
यते संबंधघटकाविद्याभावादिति भावः २० ॥

उत्कर्षवैजयन्ती टीका ९

अथ संक्षेपतयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेदमाह कार्यका-
रणेति कार्यं शरीरं कारणानि समनस्कानीन्द्रियाणि ज्ञानकर्म-
साधकत्वात् तेषां कर्तृत्वे क्रियाकारित्वे तत्तदाकारस्वपरिणा

म॰

१८४

मेवइत्यर्थः पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिर्हेतुः कारणमुच्यते क
विभिरिति शेषः पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिः पुरुषकर्मानुसारेण
तत्तद्देहेंद्रियादीनां तद्भोगापवर्गसाधनभूतानां परिणामस्व
भावानां स्रष्टा पुरुषो जीवात्मा प्रकृतिसंसृष्टः सन् प्रकृत्यर्पि
तानां सुखदुःखादीनां भोक्तृत्वे हेतुः कारणमुच्यते तेषां भोगे प्र
कृतिसंसृष्टो जीव एव कर्तेत्यर्थः प्रकृतेः कर्तृत्वे पुरुषाधिष्ठि
तत्वेनैव चेतनत्वस्याप्रवेशनाद्धर्माप्रवेशे न चेतनाश्रितधर्मा
णां कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादीनामाश्रयत्वेन संभवति पुरुषस्य
तु स्वाभाविकमेव कर्तृत्वमस्ति किंतु शास्त्रार्थवत्त्वादिति स्वातं
परमेश्वरस्य कर्तृत्वं तु चेतनाचेतनाधिष्ठातृत्वेन सर्वत्रैवाव
र्जनीयमित्युक्तं वक्ष्यते चेत्यभिप्रायः २० ॥

मधुसूदनी टीका ॰

+ कार्यं शरीरं करणानि इंद्रियाणि तत्स्थानि त्रयोदश देहारंभका
णि भूतानि विषयाश्चेह कार्यग्रहणेन गृह्यंते गुणाश्च सुखदुः
खमोहात्मकाः करणाश्रयत्वात्करणग्रहणेन गृह्यंते तेषां
कार्यकरणानां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे हेतुः कारणं प्रकृति
रुच्यते महर्षिभिः कार्यकारणेति दीर्घपाठेऽपि स एवार्थः प
रप्रकृतेः संसारकारणत्वमाख्याय पुरुषस्यापि यादृशं तत्त्वं तदा
ह पुरुषः क्षेत्रज्ञः पराप्रकृतिरिति प्राग्व्याख्यातः सुखदुः
खानां सुखदुःखमोहानां भोग्यानां सर्वेषामपि भोक्तृत्वे हेतु
परकोपलंभे हेतुरुच्यते [illegible] सुखदुःखमोहात्मकैः
[illegible] नतिमिच्छन्ति २० ॥

+ विकाराणां प्रकृतिसंभवत्वं विवेच्य पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति ॥

सदानंदी टीका ॥

मायिकत्वे विकाराणामविवेकेन विवेचयन् पुरुषस्याविवेके
न संसारित्वमिहोच्यते १ कार्यं शरीरमित्युक्तं करणानींद्रि
याणि च कार्यशब्देन भूतानि गृह्यंते विषयात्मना २ गुणाः
करणाश्रयत्वात्स्वबोध्याः करणेरिताः तेषां कार्यकरणाना
मुत्पत्तौ कारणं परं ३ माया प्रकृतिशब्देनात्र प्रोच्यते सा महर्षि

सिः प्रकृतेर्हेतुता सुकृता पुरुषस्य तदुच्यते ४ हेतुत्वं सुखदुःखा
नां भोग्यानां हेतुरुच्यते विनत्वस्तु परक्तोपलंभे भोक्तृत्वशाहिते ५

नीलकंठी टीका १२

उभयोरपि संसारं प्रतिकारणत्वेद्वारमाह कार्येति कार्यं शरी
रं तदारंभकाणि भूतानि विषयांश्च कारणानि त्रयोदशेंद्रियाणि
तदाश्रितान्सुखदुःखमोहात्मकान्गुणांश्च करणानीति पा
ठेपि स एवार्थः एतयोः कार्यकारणयोः कर्तृत्वे निमित्ते सति
कर्तृत्वेनेत्यर्थः हेतुः संसारस्य कारणं प्रकृतिर्भवति तथा
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे भोक्तृत्वे तु संसारस्य हेतुरिति
यदि हि कार्यकारणसुखदुःखस्वरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृ
तिर्न परिणमेत्तदा पुरुषः किमुपलभेत अनुपलभ्य वा
कथं संसारी स्यात् अनुपलब्धका वा प्रकृतिः कृतोपयुज्येत
तस्मादुपलभ्योपलब्धसंयोगः संसारकारणमिति पथ्याभा
षं व्याख्याते यद्वा पुरुषस्य कार्यत्वे कारणत्वे कर्तृत्वे च प्रकृति
रेव पुरुषतादात्म्यप्राप्ता हेतुर्भवति वह्नितादात्म्यप्राप्तं लोहं
वह्नेश्चतुष्कोणत्वादाविव हेतुर्भवति तथा प्रकृतेः सुखदुः
खभोक्तृत्वे स्वच्छायाप्रदानेन पुरुषः कारणं वह्निरिव लोहस्य ह
स्वच्छायाप्रदानेन दग्धृत्वे तथा हि कार्यत्वादयः प्राकृतदेहेंद्रि
यबुद्धिधर्माः संतश्चिदात्मन्यारोप्यंते गौरोहं मनुष्यः पुत्रोहं का
णोहं खिन्नोहं करोम्यहमकार्षमहमिति तथा चिच्छायापन्ना
बुद्धिश्चेतयाम्यहं सुखदुःखादीनुपलभ इति मन्यते सोयं प्रकृ
तिपुरुषयोरन्योन्यधर्माध्यासः संसारस्य कारणमित्युपपादितं
भवति सांख्याभिमतं पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि निरस्तं भवति अ
न्यथा प्रकृतिः कर्त्री पुरुषो भोक्तेति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिक
रण्यमापद्येत नच भोक्तुः पुरुषस्य निर्विकारत्वमपि वक्तुं शक्य
मित्यन्यत्र विस्तरः हेतुत्वेश्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते इ
ति त्वप्रत्ययस्य सर्वाभ्यामपि संबंधे कार्यत्वं कारणत्वं कर्तृत्वं चे
ति विग्रहः द्वंद्वैकवद्भावश्च प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचन
मात्रे प्रथमेत्यादिवत् २० ॥

+ एवंसामान्यतःप्रकृतिपुरुषयोःस्वरूपंप्रतिपाद्यविशेषतःप्रतिशरीरंनानात्वेनयथातत्त्वं तथाप्रतिपादयति ॥

आनंदी टीका १३

+ कार्याणिदेहारंभकाणिभूतानिकरणानिबाह्याभ्यन्तराणि इंद्रियाणितेषांकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्यतेयस्ययादृशीसात्विकीराजसीतामसीवाप्रकृतिःतस्यतादृशंशरीरमुत्पद्यतेइत्यर्थः तदेवंप्रकृतिपरतंत्रःपुरुषःसुखदुःखानांसात्विकादिप्रकृतिकार्याणांबहुवचनोक्तेःसुखदुःखमोहानांभोक्तृत्वेचेतनत्वाद्यनुभवेहेतुरुच्यते [illegible] ॥

+ एवंसामान्येनप्रकृतिपुरुषयोःस्वरूपंप्रतिपाद्येदानींयथाप्रकृतिःप्रतिपुरुषंनानाशरीरभावेनसंबद्धा [illegible] पुरुषश्चप्रतिशरीरंनानात्वेनसंबद्धभावेनयथासंबद्धस्तथाप्रतिपादयितुमाह ॥

रामकंटी टीका १४

+ कार्यंमहाभूताद्यात्मकं कारणानिबाह्यान्तराणींद्रियाणिइतिशरीराद्यात्मकःसमूहःकार्यकारणशब्देनोच्यतेतस्यकर्तृत्वेनावस्थानेविशिष्टाहंप्रत्ययरूपेप्रकृतिरव्यक्तंहेतुःकारणंसाहिशरीरात्मनाव्यवस्थितासतीतत्रिविशिष्टाहंप्रत्ययनिमित्तं तथासुखादीनांवेद्यत्वाद्वेद्यानामात्मनोयोभोक्तृत्वाभिमानस्तत्रवेदकस्वभावत्वात्पुरुषएवकारणं सतिपुरुषप्रत्ययेसुखदुःखात्मनोभोग्यस्यविषयत्वंउक्तस्यचविषयित्वव्यपदेशः [illegible] २० ॥

प्रकृतिसंभूतत्वमेवविशदयति ॥

लासिकी [illegible] टीका १५ ॥

कार्यस्यदेहादेःकारणस्येंद्रियादेःकर्तृत्वे उत्पादकत्वेदेत्र तस्यप्रकृतिस्त्रिगुणसाम्यात्मिकाहेतुःप्रयोजिकाउच्यते । पाचकस्येवपचनसामग्री नहिचेतनंविहायजडस्यकर्तृत्वंयुक्तम् तदुक्तम् अस्मिन्सतीदमस्तीतिकार्यकारणतापिवा साप्यपेक्षाविहीनानांजडानांनोपपद्यतेइति एतदुक्तंभवति स्वस्वरूपविस्मरणेनैवबहिर्मुखेनयातीत्यर्थः तदुपादानंदेहेन्द्रियाद्यंकुरं विम्बभूतःपुरुषआत्मासुखदुःखभोक्तृत्वेप्रतिविम्बरूपस्य देवैतोजनय[illegible]

क्षेत्रज्ञस्य प्रयोजक उच्यते आश्रयभूतत्वात् पितराविव बालकस्य २०

२० ॥

पंचोलीटीका

इदानीं विकाराणां गुणानां च स्वरूपं दर्शयन् तेषां प्रकृतिसंभवत्वकथनेन पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति कार्येति कार्यकारणकर्तृत्वे कार्यं शरीरं कारणानींद्रियाणि तेषां कर्तृत्वे उत्पादकत्वे प्रकृतिः माया हेतुः कारणं पुरुषः क्षेत्रज्ञः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे तु हेतुः कारणमुच्यते २०॥

भगवीरसमिश्रोपिनी॥

विकाराणां प्रकृतिजन्यत्वं दर्शयन् पुरुषस्य संसारकारणत्वं दर्शयति कार्येति कार्यं शरीरं कारणानि देहारंभकानि त्रयोदशभूतानि कार्यग्रहणेनेह विषयाणां षोडशानां विकाराणां त्रयाणां गुणानां सुखदुःखमोहानां च प्रकृतिसंभवत्वाद्ग्रहणं भवति तेषां कार्यकारणानां कर्तृत्वे समुत्पादकत्वे हेतुः कारणं प्रकृतिरुच्यते पुरुषः क्षेत्रज्ञः सुखदुःखमोहानां भोग्यानां भोक्तृत्वे कारणमभिधीयते इति २०॥

मधुभाष्य

२०॥

भाषा अनुवाद टीका

भगवान श्रीकृष्ण सकल विकार प्रकृति से उत्पन्न हैं य
ह देखाय अब पुरुष को संसार होने का हेतु इस श्लोकमें
देखावते हैं कि कार्य जो शरीर और कारण जो सुख दुख
के साधन स्वरूप कहे करने वाले इन्द्री सब और इन्द्रियों
को कर्तत्व कहे तीन तीन रूप हो जाना इस सब को कार
ण प्रकृति है यह कपिल आदि ऋषियों ने कहा और पु
रुष जो जीव सो शरीर इन्द्री आदिकन सुख दुख सबका
कारण स्वरूप कहा है तात्पर्य यह कि यद्यपि अचेतन प्र
कृति आपसे कुछ नहीं कर शकती और विकारी पुरुषको
भी भोक्तृत्व कहे भोग करना यह असंभव है तो भी कर्तत्व
शब्द का अर्थ यह है कि क्रिया करना अचेतन प्रकृति को
भी चैतन्यरूप जीवके अदृष्टवशाते सम्भो है जैसे अचेत
न होके भी अग्निज्वाला का ऊर्ध्व गमन औ वायुका तिर्छो
गमन और वच्छो को जैसे दुध स्त्रवण करै है तैसे ही पु
रुष की सान्निध्य कहे अवलंब से प्रकृति को कर्तत्व है
और भोक्तृत्व जो सुख दुख का ज्ञान सो चेतन का धर्म
है इससे प्रकृति संनिधान कहे माया की निकटता को
प्राप्त होय पुरुष को भी भोक्तृत्व कहा है २० ॥

दोहा

कार्यकारण करणमें हेतु प्रकृति कहि सोय पुरुषहूं
सुखदुःखभोगमें कहा हेतु सो होय २० ॥

127

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणा
न् कारणं गुणसङ्गोस्य सदसद्योनिजन्मसु

शांकरभाष्य टीका १

यत् पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य
तत् किंनिमित्तमित्युच्यते पुरुष इति पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः
प्रकृतावविद्यालक्षणायां कार्यकारणरूपेण परिणतायां स्थि
तः प्रकृतिस्थः प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतत् हि यस्मात् तस्मा
द् भुङ्क्ते उपलभत इत्यर्थः प्रकृतिजान् प्रकृतितो जातान् सुख
दुःखमोहाकाराभिव्यक्तान् गुणान् सुखी दुःखी मूढः पण्डि
तोऽहमित्येवं सत्यामप्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्य
मानेषु यः सङ्ग आत्मभावः संसारस्य स प्रधानं कारणं जन्म
नः स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवतीत्यादिश्रुतेः तदेतदा
ह कारणं हेतुर्गुणसङ्गः गुणेषु सङ्गोऽस्य भोक्तुः सदसद्योनि
जन्मसु सत्यश्चासत्यश्च योनयः सदसद्योनयस्तासु सदसद्यो
निषु जन्मानि तानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिज
न्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गो वा सदसद्योनिजन्मस्व
स्य संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसारपदमध्याहार्यं सद्यो
नयो देवादियोनयः असद्योनयः पश्वादियोनयः सामर्थ्यात्
सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः एतदुक्तं भ
वति प्रकृतिस्थत्वाख्याविद्या गुणेषु च सङ्गः कामः संसारस्य का
रणमिति तच्च परिवर्जनायोच्यते अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञा
नवैराग्ये ससंन्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धे तच्च ज्ञानं पुरस्तादुप
न्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयं यत् ज्ञात्वामृतमश्नुत इत्युक्तं चान्यापोहे
नातद्धर्माध्यारोपेण च २१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

श्लोकान्तरं प्रश्नोत्तरत्वेनावतारयति यदिति निमित्तं वक्तुमादौ
संसारित्वमस्य विधेयं व्याप्तसादित्याह पुरुष इति यस्मात् प्र

१२८

कृतिमात्मत्वेन गतत्वस्याहङ्कार इति योजना गुण विषयं भोग
मभिनयन्ति स्त्रुवेति अविद्याया भोगहेतुत्वात् किं कारणान्वेष
णायेत्याशंक्याह सत्यामपीति संगस्य जन्मादौ संसारे प्रधान
हेतुत्वे मानमाह सयथेति उक्तेर्थे द्वितीयाद्यमवतार्य व्याचष्टे
तदेतदित्यादिना साध्याहारं योजनान्तरमाह अथवेति सदस
द्योनी विविच्य व्याचष्टे सद्योनयइति योनिद्वयनिर्देशात् मध्य
वर्तिन्योमनुष्ययोनयोपि ध्वनिता इत्याह सामर्थ्यादिति संग
स्य संसारकारणत्वेनाविद्यायास्तत्कारणत्वमेकस्मादेव हेतो
रुपपत्तेरित्याशंक्याह यत्तदिति अविद्योपादाने संगोनिमि
त्तमित्युभयोरपि कारणत्वं मिथ्यनीत्यर्थः द्विविधहेतूक्ते विव
क्षिते फलमाह तच्चेति संसर्गस्याज्ञानस्य सत्वोविहेतेस्तन्नि
वर्तिके वाच्यमित्याशंक्याह अस्येति वैराग्ये सति सन्यासस्य
सर्वैकत्व ज्ञाने सा संगाज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः उक्ते ज्ञाने मान
माह गीतेति अध्यायादौ चोक्ते ज्ञानमदाश्रितमित्याह तच्चेति
तदेव ज्ञाने यज्ज्ञात्वेत्यादिना न सत्तन्नासदित्यनेनान्यनिषे
धेन सर्वतः पाणिपादमित्यादिना चानन्तर्य्यध्यासेनोक्तमित्या
ह यज्ज्ञात्वेति २१ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तथाप्यविकारिणो जन्मरहितस्य च भोक्तृत्वं कथमित्यत आह
पुरुषइति हि यस्मात्प्रकृतिस्थस्तत्कार्ये देहे तादात्म्येन स्थितः
पुरुषः अतस्तज्जनितान् सुखादीन् भुंक्ते अस्य च पुरुषस्य सती
षु देवादियोनिषु असतीषु तिर्यगादियोनिषु यानि जन्मानि ते
षु गुणसंगः शुभाशुभकर्मकारिभिरिन्द्रियैः गुणेषु विषयेषु
संगः कारणमित्यर्थः २१ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

पुरुषः प्रकृतिस्थोहि २१ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

एवं अन्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृ
तिपुरुषयोः कार्यभेदउक्तः पुरुषस्य स्वतः स्वानु
भवैकसुखस्यापि वैषयिकसुखदुःखोपभोक्तृ
त्वे हेतुमाह॥ ॥

+पुरुषइति गुणशब्दः स्वकार्येषूपचारिकः स्वतन्त्रानुभवैकस्व॰

त्वेः पुरुषः प्रकृतिस्थः प्रकृतिसंसृष्टः प्रकृतिजान् गुणान् प्रकृतिसं
सर्गोपाधिकान् सत्वादिगुणकार्यभूतान् सुखदुःखादीन् भुंक्ते अनुभ
वति प्रकृतिसंसर्गहेतुमाह कारणमिति पूर्वपूर्वप्रकृतिपरिणा
मरूपदेवमनुष्यादियोनिविशेषेष्ववस्थितोयं पुरुषः तद्योनिप्रकृ
तियुक्तसत्वादिगुणमयेषु सुखादिषु सक्तः तत्तत्साधनभूते पुण्य
पापकर्मण्येव प्रवर्तते ततः तत्पुण्यपापफलानुभवाय सदस
द्योनिषु साधुसाधुषु योनिषु जायते ततस्तु कर्मारभते ततस्तु जा
यते यावदमानित्वादिकानात्मप्राप्तिसाधनभूतान् गुणांस्तु सेव
ते तावदेवं संसरति तदिदमुक्तं कारणं गुणसंगोस्य सदसद्योनि
जन्मस्विति २१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

प्रकृतिः पुरुषयोः संबंधवत्किलान्योन्यापेक्षाहूतिः अतएवास्य
पुरुषहृद्भिर्नानाकारैर्नामभिरथीयते हूपद्रष्टेत्यादिभिः अथ
मत्र तात्पर्यार्थः प्रकृतिस्तद्विकारश्च तदेशाविधः सर्गस्तथा
पुरुष एतत्सर्वमनादिनित्यं च ब्रह्मतत्वांकुरितत्वमस्ति तदनन्य
त्वात्तथा चाह य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सहेति एवमने
न सर्वाभेदरूपेण ब्रह्मदर्शनेन यो योगी प्रकृतिं पुरुषं गुणांश्च तत
द्विकारांज्जानाति स सर्वेण प्रकारेण यथा तथा वर्तमानोपि मुक्त
एवेत्यर्थः ईदृशं च ज्ञानं प्रधानं केचित्सदा अतयोपास्यते अन्यैः
शास्त्रोक्तेन सांख्येन येन अपरैः कर्मणा इतरैरपि स्वयमीदृशं ज्ञा
नमजानद्भिरपि श्रवणमपवर्गैर्यथाश्रुतमेवोपास्यते तेपि मृ
त्युसंसारं तरंति येन केनचिदुपायेन भगवत्तत्वमुपास्यमानस्तु
तारयत्यतः सर्वथैवमासीनेत्युक्तम् २१ ॥

परमार्थप्रपाटीका

तथाप्यविकारिणो जन्मरहितस्य भोक्तृत्वं कथमित्याह पुरुष इति
हि यस्मात्कारणात्प्रकृतिस्थः तत्कार्ये देहे स्थितः पुरुषः अतस्त
त्रस्थितान् सुखदुःखादीन् भुंक्ते अस्य च पुरुषस्य सतीषु देवादियो
निषु असतीषु तिर्यगादियोनिषु यानि जन्मानि तेषु गुणसंगतः
शुभाशुभकर्मकारिभिरिंद्रियैः संगः कारणमित्यर्थः २१ ॥

वनमाली टीका

दुःखादीनां हेतुरंतःकरणं जीवः केवलं भोक्तेत्याह पुरुष इ
ति पुरुषो जीवः प्रकृतिस्थः प्रकृतिकार्ये देहे साभिमानतया
स्थितो देहं देहिकं चैवाहं ममेति मन्वानः प्रकृतिजान्प्रकृ
तिकार्यबुद्ध्युत्पन्नान्दुःखादीन्गुणान्भुंक्ते अहं दुःखीत्य
नुभवति न तु स्वोत्पन्नान्भुंक्ते स्वस्य निर्विकारत्वेन दुःखाद्यु
त्पत्त्यसंभवात् हीत्यनेन प्रसिद्धत्वादर्थक्रियाकारित्वाद्बा
धकाभावाच्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं जीवस्य परमार्थस
देवनत्वेषेति सूचयति पुरुषपदेन जीवेश्वरयोः प्रकृत
त्वेऽपि जीव एव परामृश्यते नेश्वरः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व
त्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीत्यादिश्रुत्येश्वरस्य भोगनिषेधा
जीवस्य तद्विधानाच्च ततः शुद्धबुद्धनिर्मुक्तस्वभावस्य जी
वस्यानर्थप्राप्ति देहसंबंधे किं निमित्तं तत्राह कारणमि
ति प्रस्य भोक्तृत्वेन प्रकृतस्य जीवस्य गुणादिहेतु सदस
त्स्वपश्वादिनानायोनिगतेषु जन्मसु तन्मामावित्यर्थः स
त्वादिगुणसंगः कारणं सत्वादिगुणरचितनानादेहेषु प्र
वाहादिरहं ममेत्यभिमानः पुनस्तत्कर्मभोगाय देहांतरे
(पुनस्तत्कर्मभो) मित्यनादिरुंरंतपरिसंसारे भ्रमतीत्यर्थः २१

जन्ममेवैजयंतीटीका

एवं मिथः संसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेद उक्तः अधु
नोभयोर्मध्ये पुरुषस्यैव प्रकृत्यधिष्ठाने सुखादिभोगे च क
र्तृत्वं प्रकृतिसंसर्गहेतुत्वं च स्फुटयति पुरुष इति पुरुषो
जीवात्मा यद्यपि स्वतः स्वस्वरूपेणानन्दानुभवैकसुखवत्तथा
प्यनादिकर्मवासनया प्रकृतिस्थः प्रकृतिरधिष्ठितः प्रकृ
तिकृतदेहेंद्रियप्राणादिरूपः स्वयमेव भूत्वा प्रकृतिजान्
प्रकृतस्तत्पत्रानुगुणान् सत्वरजस्तमः कार्यरूपान्प्रकृति
संसर्गनिमित्तकान्सुखदुःखादीननुभुंक्तेऽनुभवति केषु

नुभवतीत्यपेक्षायामाह सदसद्योनिजन्मसु सुरनरादिषु स
तीषु तिर्यगादिषु पुण्यपापकर्मार्जितासु साधुषु असाधुषु योनि
षु यानि जन्मानि तेषु तत्र तत्र जातिकुलधनविद्याबलरू
पाद्यभिमान्देहपुत्रकलत्राद्यनात्मवर्गप्रसक्तः पूर्वोपार्जि
तसात्त्विकादिकर्मप्रयुक्तः पुण्यपापादिकर्मसु प्रवर्तते त
तस्तत्पुण्यपापादिफलानुभवाय सदसद्योनिषु जायते
ततश्च तत्तदेव कर्मारभते ततश्च पुनर्जायते एवं यावद
मानित्वादिकानात्मप्राप्तिसाधनरूपान्गुणान्न सेवते
तावदेव संसरतीति पुरुषस्यैव कर्तृत्वं न तु प्रकृतेः प्र
कृतिसंसर्गे हेतुमाह कारणमिति अस्य प्रकृतिसंस
र्गिस्य गुणसंगोऽनादि गुणमयविषयस्पृहा कारणं
अयं भावः जीवोऽनादिरनादिकर्मवासनानुरक्तः सन्
भोक्तृत्वाद्भोगान् स्पृहयंस्तदर्पितकामनादिसन्निहि

तांप्रकृतिमाश्रयंति यावत्तस्य संगात्तद्वासनानलीयते त॰
त्लयेन परमात्मधाम स्वालोनिर्गच्छे सोऽश्नुते सर्वान्कामा
न्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतिभ्य इति यत्तु प्रकृतिरित्या
देः कार्यकारणेत्यादेः प्रकृतैव वचेत्यादेर्नानंतगुणेभ्य इत्या
देश्चापानार्थग्राहिभिस्साङ्ख्यैः ॥

प्रकृतेरेवकर्तृत्वमुक्तंनकिलपुरुषस्याभिमानमेव लोकेकाष्ठव
दचेतनायास्तस्यास्तत्वासंभवात् उपादानापरोक्षज्ञचिकीर्षाकृति
मत्वंखलुकर्तृत्वं नचचेतनस्यैवेति श्रुतिराह विज्ञानंयज्ञंतनु
तेकर्माणितनुतेपिचएषहिद्रष्टाश्रोतारसयिताघ्राताभंतावो
द्धाकर्ताविज्ञानात्मापुरुषइत्यादिकायच्चपुरुषसंनिधिनाचेतन
त्वाध्यासस्तस्यास्तत्वमित्याहुस्तन्न यत्संनिधिप्रयुक्तंचैतन्याध्यास
स्याः कर्तृत्वंतत्तस्यैवसंनिहितस्यस्वतन्त्रत्वात् नखलुतन्मात्रस्या
दृष्टत्वमयोहेतुकमपितद्वन्हिहेतुकमेवदृष्टं नचचलतिज
लेफलंतिनत्वरितिवच्चन्नउपासनस्यास्तत्वसिद्धिः जलादिचेतन्यो
न्यायेष्टितत्वेनेष्टासिद्धेः विधायकश्रुतिव्याकोपाच्चेनदेवंनहि
जडंप्रकृतिमुद्दिश्यस्वर्गादिफलकंज्योतिष्टोमादिमोक्षफलकं
~~तोमिहेतत्वादिमोक्षफलकं~~ध्यानंवश्रुतिर्विधत्ते अपितुचेतनमे
वभोक्तारमुद्दिश्येतिपुरुषस्यैवकर्तृत्वं नतुप्रकृतेरितियदुक्तं
कंतत्तुहानिधात्रीचर्यादेवयथाकरेणाविभ्रतिपुरुषेकरोविभर्त्ती
तिव्यपदेशस्तथाप्रकृत्याकुर्वंतिपुरुषेप्रकृतिःकरोतीतिसंभ
वेदित्यर्थः अपरेत्प्राकृतैर्देहादिभिर्युक्तस्यैवपुरुषस्ययत्तु
द्यादिकर्मकर्तृत्वेननतेविमुक्तस्यशुद्धस्यास्यतः प्रकृतेरेवनदि
तिवदंति तेषांशुद्धस्यापुरुषस्यतत्वलभवेत्किन्तुकामादिसंयुक्तस्यै
वेत्यपिवक्तव्येकालज्ञेत्यलंकृतनकंनिरासैः २१ ॥

+ यत्पुरुषस्यसुखदुःखभोक्तृत्वंसंसारि
त्वमित्युक्तं तस्यकिंनिमित्तमित्युच्यते॥

मधुसूदनी टीका १

+ प्रकृतिर्मायाख्यातामिथ्यैवतादात्म्येनोपगतः प्रकृतिस्थःहिएवपुरु
षः भुंक्तेउपलभतेप्रकृतिजान्गुणान् अतः प्रकृतिजगुणोपले
भहेतुःसदसद्योनिजन्मसु सद्योनयोदेवाद्याः तेषुहिसात्विक
मिष्टंफलंभुज्यतेअसद्योनयः पश्वाद्याः तेषुहितामसमनिष्टंफ
लंभुज्यते' सद्योनयोयमीयमधिष्ठात्वाद्ब्राह्मणाद्याःमनुष्याःतेषु
हिराजसंमिश्रंफलंभुज्यते अतःसत्वाद्याःपुरुषस्यगुणसंगःस
त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रकृतितादात्म्याभिमानएवकारणं नतु
प्रसंगसंबंधःसंसारइत्यर्थः अथवागुणसंगःगुणेषुशब्दादि

'सद

'तस्य

णसुखदुःखमोहात्मकेषुसंगोभिलाषःकामइतियावत् सएवास्य
सदसद्योनिजन्मसुकारणं सयथाकामोभवति तत्क्रतुर्भवति
यत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतइतिश्रु
तेः अस्मिन्नपिपद्येमूलकारणत्वेनप्रकृतितादात्म्याभिमानोद्
ष्टव्यः [illegible] २१ ॥

सदानंदी टीका ११

भोक्तृत्वेपत्सुखादीनांसंसारित्वंयदीरितं पुंसस्तस्यनिमित्तंकि
मित्यत्राहद्वयमापत्तिः १ स्वस्यतादात्म्यतोमायायोगतोयंपुरुषोगु॰
णान् मायिकान्सुखदुःखादीन्भ्रान्त्योपलभतेसदा २ पंडितोहं
सुखीदुःखीमूढोहंचेत्यनेकधाप्येवंरूपोयमासंगःसोज्ञानेसति
कारणं देवतिर्यङ्नरादीनांपुरुषस्यास्यजन्मसु यद्वायंगुणका
माख्यःसंगःशब्दादिरूपिषु ४ कारणंसंसृतेर्मुख्यमज्ञावचजने
सदा अविद्यायांयआसंगस्तत्कार्येषुगुणेषुच ५ कारणंसंसृतेः
सोस्तितादात्म्याध्यासलक्षणःहेयःसमविद्यासंगःइत्येवंवजना
यच ६ उक्तंतथाचगीताख्येशास्त्रेतस्यनिहत्तये सवैराग्यंससं
हु॰ न्यासंज्ञानमेवंसुदातं ७ तच्चज्ञानमपध्यस्तंदेत्वदेत्वगोचरं
धत्वाविद्याचतत्कार्यंज्ञात्वाबलविदग्धयं ८ विमुच्यतेगुणासंगा
तादात्म्याध्यासलक्षणात् ९ २१ ॥

नीलकंठी टीका १२

ननुयथाबौद्धंकर्तृत्वंपुंस्यारोप्यतेएवंपौंस्नंभोक्तृत्वंबुद्धावस्थिये
तेत्यमेवारयति पुरुषइति हिप्रसिद्धं प्रकृतिस्थःदेहेंद्रियमनः
संघातमध्यारूढस्तत्तादात्म्यंगतइत्यर्थः प्रकृतिजान्सुखदुःख
मोहात्मकान्गुणान्भुंक्ते उपलभते यदात्वसौसमाधिमूर्छा॰
दौप्रकृतिस्थत्वंनास्तितदानसुखादीनुपलभते तेनोपाधिगता
नेवसुखादीनितदभावेनप्रतीयंतइतिसिद्धं श्रुतिरप्यात्मेंद्रिय
मनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइतींद्रियमनोयोगादेवात्मनिभो

तृत्वंदर्शयंतीशब्दस्यकेवलस्यभोक्तृत्वंनास्तीतिदर्शयति कु
तस्तर्हिभोक्तृत्वस्यप्राकृतोबंधइतितत्राह कारणमिति
अस्यपुरुषस्यसदसद्योनिजन्मसु तत्रसद्योनिजन्मानोदेवाः
असद्योनिजन्मभाजस्तिर्यंचः स्थावराश्च सदसद्योनिजन्मा
नोमनुष्याः एतेषुत्रिविधेष्वपिजन्मसुप्राप्येषुअस्यडंसोगुणसं
गः सत्वादिभिर्गुणैः कारणंहेतुः तथाहि सात्विकादे
वाभवंति राजसामनुष्यास्तामसाश्चपशवस्तेषांतत्तद्यो
निप्राप्तौतद्गुणप्राधान्यमेवकारणं वक्ष्यतिच ऊर्ध्वगच्छं
तिसत्वस्थाइत्यादि यद्वा प्रकृतिस्थोविद्वान्वागुणान्भुं
क्ते पश्वादिभिश्चाविशेषादितिन्यायात् तत्किंविद्वानि
वाविद्वानपिकृतोनमुच्यते अविद्वानिवविद्वान्वाकृतोन
बध्यते इत्याशंक्याह कारणमिति गुणेषु देहेंद्रियवि
षयेषुसंगः अहमिदंममेदमित्यभिनिवेशः सएवज
न्मकारणं विद्वांस्तुतदभावान्नजन्म समानेपिदेहसं
बंधेयदायद्देहाभिमानंधत्तेतदासएवदेहपीडया
पीड्यतेनतुदेहपतिर्जीवः यदात्वयंदेहाभिमानंधत्ते
तदानेतरइतिप्रसिद्धं संगस्यबंधकत्वंनतुसांनिध्यमा
त्रंबंधकं अतोविद्वदविदुषोः समानेपिदेहसंबंधेसंग
तंभावकृतोमहान् विशेषइतिभावः २१ ॥

१३ श्री
गी टी

तदेवविवृणोति ॥

आनंदी टीका १३

प्रकृतिस्थः प्रकृतिपरतंत्रः पुरुषः देही प्रकृतिजान् गुणान् सु
खदुःखमोहान् भुंक्ते न भवति अस्य परतंत्रस्य पुंसः गुणेषु सुखा
दिषु संगः सदसद्योनिजन्मसु कारणम् अथच षोडशेध्याये अ
भयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिवक्ष्यमाणेषु प्रकृतीनां गुणेषु संगः सेमा
दैव्यः असत्यश्चासुर्यः योनयः तास्तु यानि जन्मानि तेषु कारणमिति २२

[illegible]

रामकंठी टीका १४

पुरुषस्य च विषयित्वव्यपदेशः अतः यस्मात्प्रकृतौ नानाकार्य
कारणात्मकशरीरभावेन परिणते प्रधाने स्थितो मायावशात्ता
वन्मात्राहंकारः वहंभेन वर्तमानः प्रकृतेः संभूतान् गुणान् सत्त्वा
दीन् सुखाद्यात्मना परिणतान् भुंक्ते वेदकत्वेन विषयीकरोति
यतो महाभूतगुणाः शब्दादयः सुखाद्यात्मनैव यत्वमापन्नाः पु
रुषस्य विषयित्वव्यपदेशहेतवः एवं शरीरशरीरिभावेन विषय
विषयिभावेन च प्रकृतिपुरुषयोरविवेकजः संबंधः ततश्चास्य
पुरुषस्य गुणेन शरीरात्मना विषयात्मना च यः संगोहंकारमम
कारात्मको हृत्पकः संबंधस्तत्सतीषु सत्त्वगुणप्रधानासु सतीषु
च रजस्तमःप्रधानासु योनिषूत्पत्तिकारणम् भूतिषु यानि जन्मा
नि पुरुषादिरूपतया संभवात्तेषु गुणसंगः एव कारणं हेतुः।
प्रकृतिपुरुषविवेकाभावमात्रनिमित्ता संसारिता पुरुषस्येत्य
र्थः [illegible] ॥ २१ ॥

लासिकी [illegible] टीका १५ ॥

+ हि यस्मात्पुरुष आत्मा प्रकृतिस्थस्तत्कार्यदेहादौ तादात्म्येन ९
स्थितः सन् देवन्नत्संतां प्राप्तः प्रकृतिजान् गुणान् सुखदुः

+ ननु तदाश्रयभूतः पुरुष एव चेद्भोक्ता तत्प्रयोजकस्तर्हि स एव भोक्तास्तु किंचिदाभासरूपक्षेत्र
ज्ञपरिकल्पनया नह्यादर्शप्रतिबिंबितो वक्त्रं दर्शयति दहेदित्यत आह ॥

खादीन्भुंक्तेन भवति न स्वरूपतः अयोगोलकाद्रेतादात्म्य
मात्मेवक्रियर्थ्यादाह्यं दहति एवमेकस्मिन्देहे तादात्म्या
पत्तौ देहान्तरे तदप्रसक्तिरित्याशंक्याह कारणमिति ।
अस्य देवत्वस्य सतीषु देवादियोनिषु असतीषु तिर्यगा
दियोनिषु सदसतीषु मनुष्यादियोनिषु यानि जन्मा
नि तेषु गुणसंगः शुभाशुभकर्मकारिभिरिंद्रियैः संगः
कारणमित्यर्थः [illegible] स्य
[illegible]
[illegible]
[illegible] २१ ॥

पंचोलीटीका

पुरुषस्य संगस्य कथं सुखदुःखानां भोक्तृत्वमित्यत आह पुरुष
इति हि यस्मात्पुरुषः भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतौ अविद्यायां स्थितः
प्रकृतिजान्प्रकृतिजातान्गुणान्सुखदुःखादीन् भुंक्ते उपलभते
अस्य भोक्तुः पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मसु सद्योनयः देवानां सृष्टि
असद्योनयस्तिर्यगादीनां सृष्टिः तज्जन्मानि तेषु गुणसंगः गुण
सत्वादिषु सुखदुःखमोहाद्याकारपरिणतेषु संगस्तदात्मभावः
अभिलाषो वा कारणं हेतुः २१ ॥

रणवीरसमिद्बोधिनी

किं निमित्तं पुरुषस्य सुखदुःखभोक्तृत्वं संसारित्वमित्याह पु
रुष इति प्रकृतौ मायायां तिष्ठति प्रकृतिस्थः प्रकृतिमात्मत्वेन
गतः पुरुषः प्रकृतिजान्प्रकृतिकार्यभूतान् सुखदुःखादिरूपेणो
पस्थितान्गुणान्भुंक्ते अस्य पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मसु सद्यो
नयस्त्वसद्योनयः सदसद्योनयस्तासु यानि जन्मानि तेषु विषयभू

तेत्रिगुणानां सत्त्वरजस्तमसां संगमस्तदात्मकप्रकृत्यभिमानप
व कारणं तत्र सयोनयो देवाद्यास्तासु सर्वोऽहंकास्ताविकं फ
लमुंक्ते ऽसयोनयः पश्वाद्यास्तास्वतामसं फलं सदसयोन
यो मनुष्याद्यर्मीयर्मिश्रत्वात्तास्वराजसं मिश्रमेव फलं भुंक्ते
इति ४९॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद टीका

जो कहो कि अविकारी औ जन्म रहित जो आत्मा तिसको भो
क्तृत्व कहे भोगना कैसे संभव होयहै कि जिस हेतु सोई पुरु
ष प्रकृतिस्थ अर्थात् प्रकृति का कार्य जो शरीर तिसमे तदा
त्मरूप होय वास करै है इससे उस शरीर से प्रगट जो सुख
दुख आदि तिनको भूलसे भोग करै है जैसे मनुष्य कोइ वस्त्र
या द्रव्य पाय अपनी कर मानि फेरि उसके जानेसे दुखी होय
है कहो यहां दुखका कारण अभिमान छोड़ और क्या है औ
र सत जो देव मनुष्य जोनि औ असत् जो पशु पक्षी आदि
जोनि तिनमे जो इस पुरुषका जीवरूप जन्म सो गुण कहे
शुभ अशुभ कर्म्मकारी इन्द्रीगण ति न के संगसे होय है सं
ग ही ऊंची नीची देह धारण मे कारणरूप है यह जानो २१

दोहा

पुरुष मायायुत होयके भोगें प्रकृति गुण कोय गुणसं
योगको हेतु यह सत असत योनि होय २१॥

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः पर
मात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः २२

शांकरभाष्यं टीका १

तस्यैव पुनः साक्षान्निर्देशः क्रियते उपद्रष्टेति उपद्रष्टा समीपस्थः
सन् द्रष्टा स्वयमव्यापृतो यथा ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृ
तेषु तटस्थोऽन्योऽव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलः ऋत्विग्यजमानव्या
पारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत् कार्यकारणव्यापारेषु अव्यापृ
तोऽन्यो विलक्षणस्तेषां कार्यकारणानां सव्यापाराणां सामीप्ये
न द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा अथवा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टारस्ते
षां बाह्यो द्रष्टा देहस्ततआरभ्यान्तरतमश्च प्रत्यक् समीपे आत्मा
द्रष्टा यतः परोऽन्तरो नास्ति द्रष्टा सोऽतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुप
द्रष्टा स्यात् यज्ञोपद्रष्टृत्वाद्वा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टा अनु
मन्ता च अनुमोदनमनुमननं कुर्वंस्तेषु तत्क्रियासु परितोष
लक्षणोऽनुमन्ता चाथ वा अनुमन्ता कार्यकारणप्रवृत्तिषु स्व
यमप्रवृत्तोपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते तेनानुमन्ताथ
वा प्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवार
यतीत्यनुमन्ता भर्ता भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां
चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां यत् स्वरूपा
वधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्तात्मेत्युच्यते भोक्ताग्न्युष्णव
न्नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः स
र्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्य
न्त इति भोक्तात्मोच्यते महेश्वरः सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च म
हान् ईश्वर श्चेति महेश्वरः परमात्मा देहादीनां बुद्ध्यन्तानां प्र
त्यगात्मत्वेन कल्पितानामविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण
आत्मेति परमात्मा सोऽतः परमात्मेत्यनेन शब्देन चाप्युक्तः क
थितः श्रुतौ क्वासौ अस्मिन् देहे पुरुषः परोऽव्यक्तादुत्तमः पुरु
षस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति यो वक्ष्यमाणः क्षेत्रज्ञश्चापि

श्री॰
गी॰टी॰
३॰

135

मां विद्धि इत्युपन्यस्तो व्याख्यायोपसंहृतस्य तमेतं यथोक्तलक्षणमा
त्मानं २२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

प्रकृतस्यैव मोक्षहेतोर्ज्ञानस्य साक्षान्निर्देशार्थं श्लोकमुत्थाप
यति तस्येति कार्यकारणानां व्यापारवतां समीपे स्थितः सन्नि
धिमात्रेण तेषां साक्षित्वेव समर्थत्वेन उपद्रष्टेति पदं व्याचष्टे स
मीपस्थ इति लौकिकस्येव द्रष्टुरस्यापि स्वव्यापाराविष्टतया निः
क्रियत्वविरोधमाशंक्याह स्वयमिति स्वव्यापारादृते सन्निधिरे
व द्रष्टृत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति उपद्रष्टृशब्दस्यार्थान्तरमाह
अथवेति बहूनां द्रष्टृत्वेपि कस्योपद्रष्टृत्वं तत्राह तेषामिति उपो
पसर्गस्य सामीप्यार्थत्वेन प्रत्यगर्थत्वात्तत्रैव सामीप्यावसाना
त् प्रत्यगात्मा च द्रष्टा चेत्युपद्रष्टा सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मेत्यर्थः
उक्तमेव व्यनक्ति यत इति यथा यजमानस्य ऋत्विजाञ्च यज्ञ
कर्मणि गुणाख्या दोषरूपा सर्वयज्ञाभिज्ञः सन्नुपद्रष्टा विषयी
करोति तथायमात्मा चिन्मात्रस्वभावः सर्वं गोचरयतीत्युपद्रष्टे
ति पक्षान्तरमाह यद्वेति अनुमन्ता चेत्येतद्व्याकरोत्यनुमन्ते
ति ये स्वयं कुर्वन्तो व्यापारवन्तो भवन्ति तेषु कुर्वत्सु सत्सु या
स्तेषां क्रियास्तासु पार्श्वस्थस्य परितोषोऽनुमननं तच्चानुमोदनं
तस्य सन्निधिमात्रेण कर्त्ता यः सोऽनुमन्तेत्यर्थः व्याख्यान्तरमाह
अथवेति तदेव स्फुटयति कार्येति अर्थान्तरमाह अथवेत्या
दिना भर्तेति पदमादाय भरणं किन्नामेति पृच्छति भर्तेति त
द्रूपं निरूपयन्नात्मनो भर्तृत्वं साधयति देहेति भोक्तृत्वं के कि
यावन्ते प्राप्तभोगत्वादवसानतेतिन्याये विभजते आत्मनेति(?) विशे
षणान्तरमादाय व्याचष्टे महेश्वर इति परमात्मत्वमुपपादय
ति देहादीनामिति अविद्यया कल्पितानामिति सम्बन्धः परम
त्वे प्रकृष्टत्वे सः सर्वोक्तविशेषणवानिति यावत् परमात्मशब्द
स्य प्रकृतात्मविषयत्वे श्रुतिमनुकूलयति अत इति तस्य ताद
र्थ्यं अस्मत्पदाद्(?) प्रत्याचष्टे क्वेति कस्मात् परत्वं तदाह अव्यक्तादि

ति तत्रैव वाक्यशेषात्तद्रूपमाह उत्तम इति सोऽस्मिन् देहे परः
पुरुष इति सम्बन्धः शोधितार्थयोरैक्यज्ञानं प्रागुक्तं फलोक्त्याश्लो
निर्लेपत्वञ्चेति २२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तदनेन प्रकारेण प्रकृत्यविवेकात्पुरुषस्य संसारः तत्त्वस्वरूपत
इत्याशयेन तस्य स्वरूपमाह उपद्रष्टेति अस्मिन् प्रकृतिकार्ये देहे
वर्तमानोऽपि पुरुषः परो भिन्न एव तद्गुणैर्युज्यत इत्यर्थः तत्र हे
तवः यस्मादुपद्रष्टा पृथग्भूत एव समीपे स्थितत्वात् द्रष्टा साक्षी
त्यर्थः तथानुमन्तानुमोदिता एव सन्निधिमात्रेणानुग्राहकः साक्षी
चेताः केवलो निर्गुणश्चेत्यादि श्रुतेः तथापि स्वरूपेण भर्ता वि
पं के[illegible]वासः भोक्ता पालक इति च महांश्चासावीश्वरश्चेति ब्र
ह्मादीनामधिपतिश्चेति परमात्मेत्यपीति चोक्तः श्रुत्या तथा च श्रु
तिः एष लोकाधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपाल इत्यादि २२

पिशाचभाष्यं टीका ४

उपद्रष्टा शरीरेन्द्रियेषु स्वविषयाणि व्याप्नुवत्सु तटस्थलक्षणस्य
कर्मणः समीपस्थोपद्रष्टा अनुमन्ता कार्यकारणप्रकृतिषु स्वय
मप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते भर्ता देहेन्द्रियमनो
बुद्धीनां संहतानां चैतन्याभासपरार्थे निमित्ततेन चैतन्याभा
वानां यत्स्वरूपं तच्चैतन्यात्मकं तमवति भोक्तात्मेत्युच्यते भोक्ता॰
प्रत्ययैः स्वावच्छिन्नचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकोऽप्रत्य
यो चैतन्यग्रस्त इव जायमाना विभक्ता इव विभाव्यन्त इति भोक्ता॰
त्मेत्युच्यते महानीश्वरो महेश्वरः परमश्चासावात्मेति परमात्मा दे
हेऽस्मिन्नव्यक्तात्परः पुरुषः २२ ॥

रामानुजभाष्यं टीका ५

उपद्रष्टेति अस्मिन् देहेऽवस्थितोऽयं पुरुषो देहप्रवृत्त्यनुगुणसंक
ल्पादिरूपेण देहस्योपद्रष्टा भवति तथानुमन्ता च भवति तथा
देहस्य भर्ता च भवति तथा देहप्रवृत्तिजनितसुखदुःखयोर्भो
क्ता च भवति एवं देहनियमनेन देहभरणेन देहस्य शेषित्वेन

चदेहेंद्रियमनोसाक्षित्वातिमहेश्वरो भवति तथा च वदन्ते शरीरं य
दवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानि
वाशयादिति अस्मिंदेहेंद्रियमनोसाक्षित्वात् परमात्मेति चाप्युक्तः
देहेमनसिवात्मशब्दोनेनत्रमेव प्रयुज्यते ध्यानेनात्मनि पश्यंति
केचिदात्मानमात्मनेति अपि शब्दात् महेश्वर इति चोक्त इति
गम्यते पुरुषः परः अनादिमत्परमित्यादिनोक्तापरिछिन्नज्ञान
शक्तिरयं पुरुषोनादिप्रकृतिसंबंधकृतगुणसंगादेतद्देहमात्रः
महेश्वरो देहमात्रपरमात्मा च भवति २२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

स्पष्टार्थम् २२ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

तेन तेन प्रकारेण प्रकृतिविवेकात्पुरुष संसारः नतु स्वरू
पत इत्याशयेनाह उपद्रष्टेति अस्मिन प्रकृतिकार्ये देहे वर्त
मानोपि पुरुषः परः भिन्न एव न तद्गुणैर्युज्यत इत्यर्थः तथा अ
नुमंता अनुमोदिता च सन्निधिमात्रेणानुग्राहकः तथापीश्वरेण
रूपेण भर्ता विदारक इति चोक्तः भोक्ता पालक इति च अत्र
श्रानपद्मीकृतिः अदृष्टो द्रष्टा श्रुतः श्रोता मतो मंता विज्ञा
तो विज्ञाता नान्योस्ति द्रष्टा नान्योस्ति श्रोता नान्योस्ति मंता
नान्योस्ति विज्ञातैष त आत्मांतर्याम्यमृतोतोन्यदार्तमिति
भाष्यं अदृष्टो द्रष्टा नायं परः स तु द्रष्टा विषयसाक्षी एवं सर्वत्र
तद्रूपत्वात् नान्यो द्रष्टा नास्ति नापि श्रोता मंता विज्ञाता एवं वि
यएष तेंतर्यामी आत्मा अमृतो नित्यमुक्त अतः आत्मनः सकाशा
दन्यदार्तं अन्यदात्मनो विलक्षणं दृश्यजातमार्तं वाधितं शुक्ति
कारजतवदित्यर्थः किंभूतो महेश्वरः ब्रह्मादीनामधिपतिः
परमश्चात्मान्तर्यामी चोक्तः श्रुतिरपि एष भूताधिपतिरेष लो
केश्वर एष लोकपाल इति

लोकपालो भर्ता २२॥

वनमालीटीका ८

अत्रोधिपतिराश्रयः ईश्वरो नियंता

ननु जीवस्य देहसंबंधे गुणसंगो निमित्तमात्रे जडत्वाद स्वतंत्रः
नात्स्वतंत्रे किं कारणमित्यपेक्षायां स्वतंत्रे कारणं परमेवद

मेवयन्नपश्यदितिश्रुतिर्ज्ञानमीशस्यप्रेरकत्वंचोपपादयति उ
पद्रष्टेतिश्रुत्यानुमेयत्वं सर्वप्रेरकत्वंसाक्ष्यं उपद्रष्टेत्यादिसर्वं
नत्रहेतुः अनुमन्ताप्रेरकःसर्वेषामुपरिस्थितोद्रष्टा उपद्रष्टाभ
र्तासर्वस्यधारकःभोक्तापालकःपत्रादेःफलस्य भोक्ताच महे
श्वरोचिंत्यशक्तिःपरमात्मातिशयेनव्यापकःपूर्णोनेनलक्षणः
सर्वचेतनोत्तमस्य अत्रःपुरुषःपरःअनुमन्ताहेचप्रेरकश्चासा
सीनतयानिर्देशोपि अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवचेत्यु
क्तेःदेवत्तेचापिमोक्षविहीनत्वायुक्तेश्चाह मेवानुमन्तेतिसिध्यत्येव . २२

उत्सवैजयन्तीटीका ९

एवंदेहेभोक्तृतयावस्थितंजीवंनिरूप्यतेनैवनियन्तृतयातस्य
तत्रस्थितिमाह उपद्रष्टेति अस्मिन्देहेवस्थितोयंपुरुषोजीवात्मा
स्वदेहस्यस्वभावानुसारसंकल्पादिरूपेणोपद्रष्टाभवतितथैवा
नुमन्तास्यस्वरूपस्वभावादेर्ज्ञाता यद्वा अनुमन्तानुमतिप्रदाता
तदनुमतिंविनादेहःकिंचिदपिकर्तुंनक्षमोभवतीत्यर्थः च
नःभर्तास्यधारकःपालकश्चतथाभोक्ताऽस्यशीतोष्णसुखदुःखा
दिकमेवभुंक्तेइत्यर्थःतथामहेश्वरोऽस्यनियन्तास्वामीवशरीरंय
द्वाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वरःगृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गंधानि
वाशयादितिवचनेनतथापरमात्मेतिचाप्युक्तःदेहोपतस्त्वात्मश
हेनोच्यतेध्यानेनात्मनिपश्यंतिकेचिदात्मानमात्मनेत्यनेनतत्रमे
ववक्ष्यते अयंतदेहेन्द्रियप्राणमनोस्विप्रतिपरमात्मापरमोदे
हादिभ्यउत्कृष्टश्चात्मानिपुव्यापनस्वभावःसचासौसचतथाप्
वंभूतोपिपुरुषोऽनादिप्रकृतिसंबंधवशात्तद्गुणेनबद्धोभवती
त्यर्थःकेचित्तस्यश्लोकस्य परत्वेनव्याख्यानंकृतंतदसङ्गतम्
पुंप्रकृत्योःप्रकरणत्वात्प्रकृतिपुरुषयोरेवकार्यकारणकर्तृ
त्वेपुरुषःप्रकृतिस्थोहीत्यादीनामुक्तत्वात् यएवंवेत्तिपुरुषंध्या
नां^ नेनात्मनीत्यादीनांवक्ष्यमाणा^श्लोकानांविरोधाच्च २२ ॥

मधुसूदनी टीका ९

+ अस्मिन्प्रकृतिपरिणामेदेहेजीवरूपेणवर्तमानोपिपुरुषःपरः

+ तदेवंप्रकृतिमिथ्यातादात्म्याध्यासकृ
तस्यसंसारोनस्वरूपेणेत्युक्तंकीदृ
शःपुनस्तस्यस्वरूपंयत्रनसंभव
तिसंसारइत्याकांक्षायांतस्यस्व
रूपंसाक्षान्निर्दिशन्नाह ॥

श्री॰
गी॰टी॰
१३॰

137

प्रकृतिगुणासंस्पृष्टः परमार्थतः अतःसाक्षित्वेनरूपेणोपपत्तेः
यतउपद्रष्टा [illegible] यथा ऋत्विक् यजमानेषु यज्ञ
कर्मव्यापृतेषुतत्समीपस्थोऽन्यः स्वयमव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलः
ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषा[illegible]णामीक्षिता तद्वत्कार्यकार
णव्यापारेषुस्वयमव्यापृतोविलक्षणस्तेषांकार्यकरणानांसव्या
पाराणांसमीपस्थोद्रष्टा नतुकर्ता पुरुषः सयत्तत्रकिंचित्पश्य
त्यनन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः अथवादेह
चक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मसुद्रष्टृषुमध्येबाह्यान्देहादीनपेक्ष्य[illegible]व्यव
हितोद्रष्टात्मापुरुषउपद्रष्टा उपशब्दस्यसमीपार्थत्वात्तस्यचा
व्यवधानरूपस्यप्रत्यगात्मन्येवपर्यवसानात् अनुमन्ताचकार्य
करणप्रवृत्तिषुस्वयमप्रवृत्तोपिप्रवृत्तइवसन्निधिमात्रेणतद
नुकूलत्वादनुमन्ता अथवा स्वव्यापारेषुप्रवृत्तान्देहेंद्रियादी
न्ननिवारयति कदाचिदपितत्साक्षिभूतःपुरुषस्त्वनुमन्तासा
क्षीचेतेतिश्रुतेः भर्तादेहेंद्रियमनोबुद्धीनांसंहतानांचैतन्या
भासविशिष्टानांस्वसत्तयास्फुरणेनचधारयितापोषयिताचभो
क्ताबुद्धेःसुखदुःखमोहात्मकान्प्रत्ययान् [illegible] स्वरूपचैतन्येनप्रका
शयतीतिनिर्विकारएवोपलब्धा महेश्वरःसर्वात्मत्वात्स्वतं
त्रत्वाच्चमहानीश्वरश्चेतिमहेश्वरः परमात्मादेहादिबुद्ध्यंताना
मविद्ययात्मत्वेनकल्पितानांपरमःप्रकृष्टःउपद्रष्टृत्वादिसर्वोक्त
विशेषणविशिष्टआत्मापरमात्माइतिश्रुतेनेनशब्देनाप्युक्तःक
थितःश्रुतौ चकारादुपद्रष्टेत्यादिशब्दैरपिसएवपुरुषःपरउ
त्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतइत्यत्रापिवक्ष्यते [illegible]

[illegible]

[illegible] २२ ॥

सदानंदी टीका ॥

तदेवंप्रकृतिस्थस्याभिमानादात्मनोऽन्यथा पुरुषस्याखिलसंसा
रेणस्वतंत्रस्यशरीरितं १ कीदृशोपुरुषस्याखिलस्वरूपंयत्रसंसृतिः
स्वतोनास्तीत्यपेक्षायांपुरुषस्याद्वयस्यायत् २ यादृशोरूपमेतत्

स्पदेत्रज्ञस्यमतेनथा साक्षादेवपुनस्तस्यनिर्देशःक्रियतेधुना
प्रस्मिन्नावियकेदेहेवर्तमानोपिपूरुषः परोदेहाद्यसंस्पृष्टोसं
सारीवस्तुतःस्वतः यस्मादयमुपद्रष्टासमस्तव्यापृतेःपरः य
थार्त्विग्यजमानेषुव्यापृतेषुस्वकर्मणि ५ अव्यापृतस्तटस्थो
न्योयज्ञविद्याविशारदः ईक्षितागुणदोषाणामृत्विगादेःस्वकर्म
णः ६ तथादेहेंद्रियादीनांव्यापारेषुविलक्षणः स्वयमव्यापृत
स्तेषांव्यापाराणांसमीपगः ७ द्रष्टैवनतुकर्तासौसाक्षित्वेना
स्याविक्रियः द्रष्टारोवान्यवस्तूनांदेहवर्त्मनोपियः ८ तेषा
माभ्यंतरोद्रष्टोपद्रष्टाप्रत्यगात्मगः अथवयानरूपस्योपद्रष्टा
पिस्याविहृते प्रत्यगात्माद्वयेपर्यवसानादितिवार्थितः देहेंद्रि
यादिचेष्टास्वस्वयमव्यापृतोपिसन् ९ प्रहृतइवसांनिध्यादनु
मंतावभासते यद्वादेहेंद्रियादीन्प्रवृत्तान्निजकर्मसु ११ नवा
रयतियःसाक्षीसोनुमंतेत्युदीरितः संघातस्यशरीरादेश्चिदाभा
सात्वितस्ययः १२ स्वसत्तास्फूर्तिदानेनपोषकोधारकस्तथा स
भर्तानिर्विकारोपिसर्वोपिज्ञानभावतः १३ सचैतन्येनसर्वान्धी
प्रत्ययांस्त्रिगुणात्मकान् भासयन्नुपलब्धोक्ताभोक्तानैवतुवि
क्रियो १४ सर्वात्मत्वात्स्वतंत्रत्वान्महतामीशोमहेश्वरः देहादिप्रे
षणानांनोकल्पितानामविद्यया १५ आत्मत्वेनगृहीतानांप्रकृ
ष्टात्मांतरांतरः इत्येवंविशेषणैर्युक्तःपरमात्मेतिशब्दितः १६
सएवपुरुषःसाक्षादसंसारीस्वरूपतः क्षेत्रज्ञोनित्यमुक्तोपि
भ्रांत्यासंसारितांगतः १७ वस्तुतोमत्स्वरूपोसौक्षेत्रज्ञःपुरुषो
त्तमः सएवात्मापरब्रह्मदेहेस्मिन्पुरुषःस्मृतः १८ परमात्मा
द्वयानंदोमायोपाधिविवर्जितः प्रत्यगात्मतयाप्रोक्तःसाक्षी
सर्वांतरःपरः १९ देहेंद्रियमनोबुद्ध्यादिभ्योयस्तुविवेचितः क्षे
त्रज्ञःपुरुषःसाक्षीसोद्वयानंदलक्षणः २० प्रत्यगात्माद्वयानं
दःप्रत्यस्वरूपोद्वयात्मकः नानयोर्विद्यतेभेदोविनोपाधीमनाग
पि २१ उपाध्योर्विनिवृत्तिस्तुब्रह्मात्मैक्यधियाभवेत् ऐक्यधी
हेतुरेवात्रवक्तव्याहरिणेरितः २२ ॥ २२ ॥

सचयोयत्प्रभावश्चेतिक्षेत्रज्ञस्वभावौव्याख्येयत्वेनप्रतिज्ञातौ
तत्रक्षेत्रज्ञःप्रागेववर्णितःतस्येदानींप्रभावमाह उपद्रष्टेति त
त्रदेहेगुणसंगोजन्मकारणमित्युक्ते तत्रसंगश्चतुर्विधः पुरुषा
पलापेनगुणमात्रप्राधान्येनवातमंतभीव्यगुणप्राधान्येनवागु
णानांसमप्राधान्येनवाप्रप्राधान्येनवेति तत्राद्येदेहेंद्रियमन
आदिरूपेगुणसंघातमेवआत्मत्वेनपश्यन्भोक्ताभवति यथा
चार्वाकादिः द्वितीयेगुणानांप्राधान्यादात्मनिवास्तवकर्तृत्वा
भिमानेनकर्मफलानांभर्तासंचेताभवति यथातार्किकादिः तृ
तीयेगुणानांसमप्राधान्येनगुणगतमपिभोक्तृत्वमसंगेप्यात्म
निवसन्भल्लातकीकवदनुमन्यते यथासांख्यः चतुर्थेसर्वेषा
पिगुणधर्माणामात्मनिसंक्रममपश्यन्नुदासीनबोधरूपत्वे
नगुणप्रचारदर्शीउपद्रष्टाभवतियथास्माकंसाक्षी एतेषुच
तुर्ष्वपिगुणसंगिषूपद्रष्टोत्तमः अनुमंतामध्यमः भर्ताधम
मः भोक्ताधमाधमः सएवगुणान्वशीकृत्ययदाक्रीडतित
दामहेश्वरइत्युच्यते यःसर्गस्थित्यंतकर्ताप्रभुर्जगदंतर्यामीसए
वगुणानपहायस्थितःपरमात्मेतिवाप्युक्तोभवति यद्यप्युपद्रष्टा
पिगुणानपहायतत्वाद्विवेनास्थितोभवतितथापितस्यैवसंघा
तोपहितस्यसंघातांतरप्रचारदर्शित्वाभावादयंसकलसंघात
प्रचारदर्शीतिसर्वोत्कृष्टत्वात्परमोयमात्मा तमेनंवक्ष्यति उत्त
मःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः योलोकत्रयमाविश्यबि
भर्त्यव्ययईश्वरइतिएतावपिगुणासंगिनौ एवमेकएवदेहेस्मि
न्वियमानःपरोगुणातीतःस्वात्मनिगुणाख्यविलासस्थितोऽव
द्वैकरसआत्मागुणसंगेनषड्विधोभवति अयमेवास्यप्रभावः
तत्रअनुमंतृभर्तृभोक्तृभिस्त्रिभीरूपैरयंबध्यते उपद्रष्टृमहे
श्वरपरमात्मरूपैस्तुनित्यमुक्तएकएवेतिज्ञेयं अत्रभाष्यव्या
ख्यानुसंधेयोविस्तरभयान्नप्रदर्शितः २२ ॥

+ यदास्यप्रकृतिपरतंत्रता न भवेत्तदा स्वरूपं प्राप्नोतीत्याह ॥

आनंदीटीका १३

+ अस्मिन्नेव देहे परः प्रकृतेः पृथग्भूतः पुरुषः उपद्रष्टा साक्षि
वत्प्रकृतिगुणैरलिप्तः अनुमन्ता अंतर्यामितयानुमन्ता च जग
तां प्रेरयिता पि भर्ता धारयिता पोषयिता च भोक्ता तत्तत्कर्मा
नुभवन् महान् व्यापकः ईश्वरः प्रवृत्तिनिवृत्तिषु समर्थः पर
मात्मेति चाप्युक्तः बंधनान्मुक्तः परमात्मैव योगिभिः प्रोक्तः
अथ वास्मिन्देहे पुरुषः परः परमेश्वरः उपद्रष्टा देवदत्तकृता
नां कर्मणामुपद्रष्टानुमन्ता तत्कर्मफलप्रापक इत्यादिस्तु गमो
ध्यः ॥

रामकंठी टीका १४

+ यतः परतत्वस्य देहे स्मिन्नानापुरुषसंबंधिनि द्विधा स्थितिरित्याह ॥

+ महेश्वरः सर्वपुरुषैश्वर्यापेक्षया महानसत्कार्य ईश्वरः प्रभुः
परब्रह्मशब्दाः परपर्यायः स्वमायोपाधिकपुरुषव्यपेक्षया देहे
स्मिन्नुपद्रष्टा भर्तानुमन्ता भोक्ता चेति व्यवस्थितो यतः प्रकृत्या
दिमहदहंकारात्मना दृश्यत्वेनोपस्थापितमर्थं पुरुषः पश्य
तीत्युपद्रष्टा साक्षीत्युच्यते तथा दृश्यमेव शरीराद्यहंतया परा
मृशन्भर्ता कार्यकारणस्याहंतया धारकः स एव व्यपदिश्यते त
याप्रकृत्या मतं ज्ञातं वेद्यत्वेन प्रतिपन्नं सुखादिविषयभूतं वस्तु
दृष्टतः पुरुषो मन्यत इत्यनुमन्ता स उच्यते ततश्च तस्यैव भोक्त
त्वव्यपदेशः इत्थं सांख्यप्रक्रियया पुरुषस्य शरीरत्वविषयि
त्वारोपो य उच्यते तत्र विवेकाभावः कारणं स च मायानिबं
धनः यदा तु विद्योदयविवेकजज्ञानाविर्भावस्तदासावेव पु
रुषः परमात्मेत्यभिधीयते एवं च ततो यथोक्ताद्वयचिदेकस्व
भावब्रह्मस्वरूपतयोच्यते
२२ ॥

लासिकी टीका १५ ॥

नतु प्रकृतितादात्म्यमापन्नस्य पुरुषस्य तेषु तत्संज्ञास्तु वस्तुतस्तत
स्यैव भोक्तृत्वं सदादियोनिजन्म च तर्हि ततो व्यतिरेकात्तु पयोजेरनिर्मोक्ष
प्रसक्तिरित्याशंक्याह ॥

अस्मिन्प्रकृतिकार्यदेहेवर्तमानोपिपुरुषः उपद्रष्टा इंद्रियद्वाराउप
लब्धाअन्तःकरणद्वारानुमन्ताविस्रष्टा प्राणद्वारभर्त्तादेहादेर्धा
रकः बुद्धिद्वारासुखदुःखादेर्भोक्ता एवमीदृशः सन्नपिपरोदे
हादेर्भिन्नएवोक्तः यतोमहेश्वरःस्वातंत्र्यमपरित्यजन्परमात्माप
रमोत्कृष्टोनिरवधिरात्मायमेव यथालोकिकेश्वरःस्वेच्छयाव

यमप्युपगच्छन्स्वातंत्र्येणैवमोचयतितद्वत् अतोनानिर्मोक्षप्र
सक्तिः [illegible] २२

पंचोलेटीका

इदानींप्रकृतिविवेकादेवपुरुषस्यसंसारः नतुस्वरूपेणेत्याश
येनतस्यस्वरूपमाह उपद्रष्टेति अस्मिन्देहेप्रवर्त्तमानः पुरुषः देहें
द्रियव्यापाराणांसाक्षी उपद्रष्टा देहेंद्रियादीनिस्वव्यापारेषुवर्तमाना
नितन्निवारयति स्वयंप्रवर्त्तमानेपिप्रवृत्तेरवदर्शनेनतेनअनुमंता
देहादीनामात्माधीनास्थितिस्तेनभर्ताअन्तःकरणप्रविष्टःसुखदुः
खायत्तभवतिअतोभोक्तासर्वात्मत्वात् महेश्वरःसर्वान्तर्यामीत्वा।
त्मापरमात्मेत्युक्तः २२

रणवीरसमिद्धोधिनी

तदेवंपुरुषस्यप्रकृतेःस्वात्मत्वाभिमानात्संसारोनस्वरूपतइत्यभि
प्रायेणतस्यस्वरूपमाह उपद्रष्टेति अस्मिन्हि देहेप्राकृतेजीवस्व
रूपेणवर्तमानोपि पुरुषःप्रकृतिगुणैर्नसंस्पृश्यते तत्रहेतुः यतः
सउपद्रष्टाउपसमीपेस्थितत्वात्द्रष्टासर्वव्यापारसाक्षीत्यर्थः तु
यथा ऋत्विग्यजमानानांयज्ञकर्मव्यापृतानांसविधस्थोन्यःकर्म
कुशलोनिर्व्यापारस्तद्दोषाणामीक्षिता एवंकार्यकारणव्यापाराणां
समीपस्थःस्वयमव्यापारस्तद्विलक्षणःपुरुषोद्रष्टानतुकर्ता तथा
नुमंतानुमोदितेवसन्निधिमात्रेणानुग्राहकस्तथाभर्तादेहेंद्रिय
मनोबुद्धीनांचेतन्याभासविशिष्टानांस्वसत्तयास्फुरणेनचपोष
यितेत्यर्थः भोक्तापालकइतिच महेश्वरःसर्वात्मकत्वात्स्वतंत्रत्वा

श्च परमात्मांतर्यामीत्यादिभिः शब्दैरात्मा कथित एवं प्रकृतिपुरुष
विवेकज्ञानिनं स्तौति य एवमिति २२॥

मधुभाष्य

उपद्रष्टेति अनुमंता अन्वनविशेषतोनिरूपकः पुरुषः सुख
दुःखानामिति जीव उक्तः पुरुषप्रकृतिमिति जीवेशयोः सहैवो
च्यते अन्यत्र महातात्पर्यविरोधः उत्कर्षादिमहत्तातात्पर्ये तथा
हि सोकनयतमश्रुतिः अवाच्योत्कर्षमहत्वात्सर्ववाच्यं सर्व
न्यायानांचमहत्वात्तत्परत्वं विलोरनंतरस्यतत्त्वापिप्रसज्येवन
वात्तशंका अतोविरुद्धं तु यदप्रमाने तदत्रजात्वथवापि
युक्तिः नतत्प्रमाणकवयोवदंतिनवापियुक्तिनमतिर्दृढ
प्रैरिति अतोयुक्तिभिरप्येतदाप्यलायोनयुक्तः अतोयथायु
क्त्याऽविद्यमानवादिकल्पयतिसाप्याभासरूपेति सदेवमा
हात्म्यंवेदैरुच्यतइतिसिध्यति अवांतरवतात्पर्यंतत्राक्लि
ष्टंवतथैव अवांतरंवतात्पर्यंच सर्वेमहत्वाप्येकत्वात्तत्र
योरनंतइति एषामत्वाद्यभिधानाच युक्तंचपुरुषमतिक
ल्पितपुत्रादेराभासत्वं अत्रानसंभवात् नतुस्वतःप्रमाण
स्य वेदस्याभासत्वं अप्रमाणेनचसंभवत्येव पुंसांबहूनामप्य
ज्ञानात् नह्यसमदर्थीतश्रुत्यादेर्विपर्ययोपिस्यादितिनवाच्यं
यतस्तत्रैवाह नैतदिच्छंत्युक्तइतिहप्रजा
पतिरुवाचेति नहिरुद्धंचजीवस्यसात्म्यं आभासएवेतिवा
च्यं जनमेजयउवाच बहवःपुरुषाब्रह्मन्नुताहोएकएवतु कोस
त्रपुरुषः श्रेष्ठस्तंभवान्वक्तुमर्हति वैशंपायनउवाच॥
नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वह बहूनांपुरुषाणांच
यथैकायोनिरुच्यते तथातंपुरुषंविश्वमाख्यास्यामि

उत्काधिकमिति मोक्षधर्मे न चैतत्सर्वं स्वप्नेंद्रियजालवत् वै
यर्थ्या न स्वप्नादिवदिति भगवद्वचनं न च स्वप्नादिवदेकजीव
कल्पितत्वेनानुपपत्तिः विपर्ययं च मात्रकमाद्वितीये उक्तं वा
यास्यप्रमाणवाक्यां स्वप्नोद्भवात् प्रपंचं चलत्वात्तु च स्वप्नो नहि विच्छे
द्यते दृश्यतीति नायं दोषः नहीश्वरस्य जीवैक्यमुच्यते जीवस्य
हीश्वरस्यैक्यं स्यैतदपि न निरुपाधिकं प्रत्येनान प्रतिबिंबत्वावि
शेषं तथा च माण्डूक्ये श्रुतिः एकधा तिष्ठति बिंबेन विभो जी
वस्यैतद्रूपयोर्वदंतीति अहं ब्रह्मोपासनेन च फलाधिकमापि
वेश्रुप श्रुतिसिद्धं अहं ब्रह्मोपासकस्य तस्याप्यभ्यासेदवा
स्युते नात्रप्रत्यकेति तदीयोहमिति ज्ञानमहं ब्रह्मेतीति प्रति
वा मने तहकत्वात्सोस्मीति भूत्येव न तु स्वतंत्रमिति च प्राति
बिंबे न सोऽस्मि भूत्यस्येति भावना तथा सायास्य प्रमाणवाक्यं
मत्स्वरूपं प्रातिबिंबे न सोऽस्मीत्येवं सुपास्यः परमः पुमानस
इति प्रातिबिंबं च तत्साम्यमेव सांख्येन वेदोक्तं भगवत्स्वप
ज्ञानेन कस्मिंश्चिदपि ध्रुवात्मना वा ध्यानाद्वा दृष्टिः श्रावकाणा
च ज्ञानाद्वा ध्यानाद्वा सांख्यानां च ध्यानाद्वा तथा च गोपवनश्रुतिः
कर्मकृच्चापि तच्छ्रुत्वा ज्ञानाद्वा ध्यानाद्वा उपपद्यते श्रावकोपि त
था ज्ञानाद्वा ध्यानाज्ज्ञान्यपि पद्यते अन्यथा न तस्य दृष्टिर्हि कथं
चित्तोपजायत इति अन्यश्रुत्यप्रामाण्यानामप्युपायदर्शनम
उन स्वप्रकृतिभ्रूरूपैश्वर्यस्वरूपसाम्याय मंत्रुतमाह ॥ २२ ॥

भाषा अनुवाद टीका

उक्त रीतिसे प्रकृति जो माया तिसके अविवेक वशाते जीवको अ हं कर्ता अहं भोक्ता इत्यादि कल्पित मात्र संसार है पर विचारस्व रूप से तो इस जीवको संसार नहीं है इसी आशापर अब पुरुष का स्वरूप कहते हैं कि इस प्रकृति का कार्यरूप जो शरीर ति स मे वर्तमान होके भी जीव प्रकृति से भिन्न कहे प्रकृति के गुणों से युक्त नहीं उनसे अलग है क्योंकि ईश्वर अंश जीव उप द्रष्टा अर्थात् भिन्नरूपसे समीपमे रह कर देखनेवाला साक्षी मात्र है और अनुमन्ता अर्थात् समीप सम्बन्धसे अनुग्राहक । कहे अनु मोदन कर्ता माननेवाला है सोई श्रुति कहती हैं कि एक स्वयं प्रकाशरूप जो परमात्मा सो भूत मात्रमे निगूढ भा वसे स्थित है और सर्वव्यापी तावत प्राणी का अन्तर्यामी है औ र सकल कर्म का नियन्ता औ भूतमात्रका अधिष्ठानरूप और द्रष्टा औ समस्त भूतोंका चैतन्यकारी औ अद्वितीय तथा गुणों से अतीत कहे अलग है और यह पुरुष ईश्वर सम्बन्ध रूपसे भर्ता कहे पोषनकारी प्रतिपालक है और महेश्वर कहे ब्रह्मा दिकों का भी अधिपति अर्थात् स्वामी है सोई श्रुति है कि यह पुरुष सबका ईश्वर और सर्व भूतका अधिपति तथा भूतमा त्र का प्रतिपालक है २२ ॥

दोहा

उपद्रष्टा अनुमंता है भर्ता भोक्त महेश । यह परमात्महिं कह्यो पुरुष देहपर वेश २२ ॥

यएवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिंचगुणैःसह सर्व
थावर्त्तमानोपिनसभूयोभिजायते २३

शांकरभाष्य टीका १

यएवमिति यएवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादात्मभा
वेनायमहमस्मीति प्रकृतिञ्च यथोक्तामविद्यालक्षणां गुणैः स्व
विकारैः सह निवर्त्तितामभावमापादितां विद्यया सर्वथा सर्व
प्रकारेण वर्त्तमानोपि सभूयः पुनः पतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरे
देहान्तराय नाभिजायते नोत्पद्यते देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः अ
पिशब्दात् किमु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न जायत इत्यभिप्रायः ननु
यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तस्तथापि प्राक् ज्ञा
नोत्पत्तेः कृतानां कर्म्मणामुत्तरकालभाविनाञ्च यानि चातिक्रा
न्तान्यनेकजन्मकृतानि तेषां फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति स्यु
स्त्रीणि जन्मानि कृतविप्रणाशो हि न युक्त इति यथा फले प्रवृ
त्तानामारब्धजन्मनां कर्म्मणां न च कर्म्मणां विशेषोऽवगम्यते
तस्मात् त्रिप्रकाराण्यपि कर्म्माणि त्रीणि जन्मान्यारभेरन् संह
तानि वा सर्वाण्येकं जन्मारभेरन् अन्यथा कृतविनाशे सति स
र्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः शास्त्रानर्थक्यञ्च स्यादित्यत इदमयुक्तमुक्तं
न सभूयोभिजायत इति न क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि ब्रह्मवेद ब्र
ह्मैव भवति तस्य तावदेव चिरमिषीकातूलवत् सर्वकर्म्माणि
प्रदूयन्ते इत्यादिश्रुतिशतेभ्य उक्तो विदुषः सर्वकर्म्मदाहः इहा
पि चोक्तो यथैधांसीत्यादिना सर्वकर्म्मदाहो वक्ष्यति चोपपत्तेश्चा
विद्याकामक्लेशबीजनिमित्तानि हि कर्म्माणि फलारम्भकाणि
जन्मान्तराङ्कुरमारभन्ते इहापि च साहंकाराभिसन्धीनि कर्म्मा
णि फलारम्भकाणि नेतराणीति तत्र तत्र भगवतोक्तं बीजा
न्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशै
र्नात्मा सम्पद्यते पुनरिति अस्तु तावत् ज्ञानोत्पत्तेरुत्तरकालकृ
तानां कर्म्मणां ज्ञानेन दाहो ज्ञानसहभावित्वात् न त्विह जन्मनि

ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानां ज्ञानेन दाहो न त्वतीतानामनेकजन्मान्त
रकृतानां दाहोयुक्तः न सर्वकर्म्माणीति विशेषणात् ज्ञानोत्तरका
लभाविनामेव सर्वकर्म्मणामिति चेन्न संकोचे कारणानुपप
त्तेः यत्तूक्तं यथा वर्त्तमानशरीरजन्मारम्भकाणि कर्म्माणि न क्षी
यन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने तथा अनारब्धफला
नामपि कर्म्मणां क्षयो न युक्तइति तदसत् कथं तेषां मुक्तेषुव
त् प्रवृत्तफलत्वात् यथा पूर्वं लक्ष्यवेधाय मुक्तइषुर्धनुषोल
क्ष्यवेधोत्तरकालमपि आरब्धवेगक्षयात् पतनेनैव निवर्त्तते
एवं शरीरारम्भकं कर्म्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्ते प्यासंस्का
रवेगक्षयात् पूर्ववद्वर्त्ततएव यथा सएवेषुः प्रवृत्तिनिमित्ता
नारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोप्युपसंह्रियते तथानारब्ध
फलानि कर्म्माणि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन निर्वीजीक्रियन्तइ
ति पतितेस्मिन् विद्वच्छरीरे न सभूयोभिजायतइति युक्तमेवो
क्तमिति सिद्धं २३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

यथोक्तेन प्रकारेण जीवेश्वरादिसर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन पुरुषं
साक्षादपरोक्षत्वेन वेत्ति यावत् यथोक्तामनाद्यनिर्वाच्यां सर्वान
र्थोपाधिभूतामित्यर्थः विद्यया आत्मैकत्वगोचरया प्रकृति
मविद्यारूपां सकार्यामभावमापादितां योवेत्तीति सम्बन्धः
सर्वप्रकारेण विहितेन निषिद्धेन वेत्यर्थः पुनर्नेकारोऽन्वया
र्थः निपातसूचितं न्यायमाह अपीति नसभूयोभिजायतइत्युक्त
माक्षिपति नन्विति ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं जन्माभावस्योक्तत्वात् पु
नर्देहारम्भमपेत्य नाक्षेपः स्यादित्याशंक्याह यद्यपीति तथापि
त्रीणि जन्मानीति सम्बन्धः वर्त्तमाने देहे ज्ञानात् पूर्वोत्तर
कालीनानां कर्म्मणां फलमदत्वा नाशायोगाज्जन्मद्वयमावश्य
कमतीतानेकदेहेष्वपि कृतकर्म्मणां नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति
स्मृतेः अदत्वा फलमनाशादस्ति तृतीयमपि जन्मेत्याह प्रागिति
फलदानं विनापि कर्मनाशे दोषमाह कृतेति नयुक्तइतिक

त्वा फलमदत्वा कर्म्मनाशो नेति शेषः विमतानि कर्म्माणि
फलमदत्वा नश्यन्ते वैदिककर्म्मत्वादारब्धकर्म्मवदिति म
त्वाह यथैधांसीति नाशेन ज्ञानादिति शेषः नन्वनारब्धकर्म्मणां
ज्ञानान्नाशो युक्तोऽप्रहतफलवत्वादारब्धकर्म्मणान्तु प्रहत
फलवत्वेन बलवत्वात् ज्ञानात् ननिवृत्तिरित्याह नचेति प्रा
ज्ञानेऽप्यन्वेन ज्ञानविरोधित्वाविशेषात् प्रहताप्रहतफलत्व
मनुपयुक्तमिति भावः कर्म्मणो फलमदत्वा नाशाभावे फलि
तमाह तस्मादिति ननु कर्म्मणां बहुत्वानन्तफलेषु जन्मसु
क्रमस्थितमारम्भकर्म्मणो त्रिःप्रकारत्वादिति चेन्नानारब्धत्वेनै
कप्रकारत्वसम्भवात् तत्राह संहतानीति नास्ति ज्ञानस्यैका
न्तिकफलत्वमिति शेषः उक्तकर्म्मणो जन्मनारम्भकत्वे प्राग्युक्त
दोषमनुभाष्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वमाह प्रत्येति सर्वत्रेत्यार
ब्धकर्म्मस्वपीति यावत् फलजनकत्वानिश्चयोऽनाश्वासः कर्म्म
णो जन्मनारम्भकत्वे कर्म्मकाण्डानर्थक्य दोषान्तरमाह शास्त्रेति
प्रनारब्धकर्म्मणां सत्यपि ज्ञाने जन्मान्तरारम्भकत्वध्रौव्ये फलि
तमाह इत्यत इति श्रुत्यवष्टम्भेन परिहरति नेत्यादिना ज्ञानाद
नारब्धकर्म्मदाहे भगवतोपि सम्मतिमाह इहापीति ज्ञानाधीन
सर्वकर्म्मदाहे सर्वधर्म्मान् परित्यज्येति वाक्यशेषोपि प्रमाणी
भवतीत्याह वक्ष्यति चेति ज्ञानादनारब्धाशेषकर्म्मक्षयेप्युक्तिर
पि वक्ष्ये शावेत्याह उपपन्नेश्चेति तामेव विवृणोति अविद्येति
प्रज्ञस्याविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यक्लेशात्मकानि सं
चीनयंबीजानि तानि निर्म्मीकृत्य यानि धर्म्माधर्म्मकर्म्माणि
तानि जन्मान्तरारम्भकानि यानि विदुषो विद्यादग्धक्लेशबीज
स्य प्रतीतिमात्रशरीराणि कर्म्माणि तानि शरीरारम्भकाणि
दग्धपटवदर्थक्रियासामर्थ्याभावादित्यर्थः प्रतीतिमात्रदेहा
नो कर्म्माभासानां न फलारम्भकत्वमस्मिन्नर्थे भगवतोपि
सम्मतिमाह इहापीति तत्वज्ञानाहं प्रीतिकं शान्तो क
र्म्महारा देहानारम्भकत्वे वाक्यान्तरमपि प्रमाणयति बीजा॰

नीति ज्ञानानन्तरभाविकर्मणो ज्ञानेन दाहमङ्गीकरोति अपि
ति विरोधिप्रबलानामेवोत्पत्तेरिति हेतुमाह ज्ञानेति अस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानात् पूर्वभाविकर्मणो न ततो दाहो वि
रोधिनं विनाप्रवृत्तेरित्याह नचेति श्रुतिस्मृतिविरोधान्नैवमि
ति परिहरति नेत्यादिना सर्वशब्दश्रुतेः संकोचं शंकते ज्ञा
नेति प्रकरणादिसंकोचकाभावान्नैवमित्याह नेति आक्षेपद
शायामुक्तमनुमानमनुवदति यच्चेति आभासत्वादिदमसाध
कमिति दूषयति तदसदिति व्याप्त्यादिमत्वे कथमाभासत्वमि
ति पृच्छति कथमिति प्रवृत्तफलत्वोपाधिना हेतोर्व्याप्तिभङ्गा
दाभासत्वधीरित्याह तेषामिति तदेव प्रपञ्चयति यथेत्यादि
ना धनुषः सकाशादिषुर्मुक्तो बलवत् प्रतिबन्धकाभावे म
ध्ये न पतति तथा प्रबलप्रतिबन्धकं विना प्रवृत्तफलानां
कर्मणां भोगादृते न क्षयो नच तत्त्वज्ञानं तादृक् प्रतिबन्धकं
उत्पन्नादेव पूर्वप्रवृत्तेन कर्मणा प्रति बन्धशक्तेरित्यादिरर्थः
यत्र ज्ञानेनादाह्यत्वं तत्र प्रवृत्तफलत्वमित्यन्वयेपि यत्राप्रवृत्त
फलत्वं तत्र ज्ञानदाह्यत्वमिति व्यतिरेकासिद्धिरित्याशंक्याह
स एवेति प्रवृत्तौ निमित्तभूतो नारब्धो वेगो ऽनेनेति विग्रहः आ
श्रयस्यापि साभासान्तःकरणनिष्ठानीति यावत् विमतानि तत्व
धीनिमित्तनिवृत्तानि तत्कृतकारणनिवृत्तत्वात् स्वप्नसर्पादिव
दिति व्यतिरेकासिद्धिरिति भावः विदुषो वर्त्तमानदेहपाते देहा
न्तरे हेत्वभावात्तत्त्वधीरैकान्तिकफलेत्युपसंहरति पतितरति २३

स्वामिकृतटीका ३

एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनं स्तौति य एवमिति एवमुप
द्रष्टृत्वादिरूपेण पुरुषं यो वेत्ति प्रकृतिं च गुणैः सुखदुःखादिप
रिणामैः सहितां यो वेत्ति स पुरुषः सर्वथा विधिमतिलंघ्यापि
वर्त्तमानोपि पुनर्नाभिजायते मुच्यत एवेत्यर्थः
२३ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

गुणैर्विकारैः २३ ॥

रामानुजभाष्यं टीका ५

य एवमिति एवमुक्तस्वभावं पुरुषमुक्तस्वभावां च प्रकृतिं
वक्ष्यमाणस्वभावश्च सत्त्वादिभिर्गुणैः सह यो वेत्ति यथाव
द्विवेकेन जानाति स सर्वथा देवमनुष्यादिदेहेष्वतिमात्रक्लि
ष्टप्रकारं वर्तमानोऽपि भूयो न जायते प्रकृत्या न संवध्यति अप
रिच्छिन्नलक्षणमपहतपाप्मानमात्मानं तेन देहावसानसमये
प्राप्नोतीत्यर्थः २३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ८

स्पष्टार्थम् २३ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

एवं प्रकृतिपुरुषज्ञानिनं स्तौति य एवमिति एवमुपद्र
ष्टृत्वादिरूपेण यः पुरुषं वेत्ति तथा गुणैः सह सुखदुःखा
दिपरिणामसहितां प्रकृतिं च वेत्ति स पुरुषो विधिमतिल
ङ्घ्य वर्तमानोऽपि पुनर्नाभिजायते मुच्यत इत्यर्थः २३ ॥

[illegible] २३ ॥

वनमाली टीका ८

प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकोत्पादकं बुभुत्सातिशयोत्पादनाय तज्ज्ञानफल
माह य एवमिति यः एवं पुरुषं सर्वनियन्तारं विश्वोदयादिकर्ता
रमचिन्त्यशक्तिं पुरुषं परमात्मानं स्वस्वामिनं वेत्ति अपरोक्षी
करोति जीवं च पुरुषं ज्ञानानंदघनस्वभावं नित्यनिर्मुक्तं प्रकृ
तितत्त्वेन विलक्षणं ज्ञानानंदाकारत्वादिना ईश्वरसदृशं वेत्ति
सुखदुःखादिधर्मैः सह वर्तमानां प्रकृतिं च पुरुषद्वयविल
क्षणामीश्वरनियम्यतया हेयतया च वेत्ति स सर्वथा प्रारब्ध
कर्मवशाद्विधिमतिक्रम्य वर्तमानोऽपि भूयो नाभिजायते पत
च्छरीरपतने पुनर्देहग्रहणं न करोति भगवत्साक्षात्कारेण
विषयानिष्टत्वेन संसारासंभवात् तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोर
श्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति सूत्रात् अपिशब्दाद्विधिमन
तिक्रम्य वर्तमानः स्वहितस्थो भूयो न जायत इति किमु वक्तव्य
मिति लभ्यम् २३ ॥

उत्तमैवैजयन्तीटीका ९

प्रकृतिपुरुषज्ञानेन किं फलं स्यादित्यपेक्षायामाह य एवमि
ति एवमुक्तप्रकारेण यः पुरुषं प्रकृतिस्थमपि तद्विलक्षणस्व
भावं वेत्ति च पुनरुक्तस्वभावां प्रकृतिं मायां वेत्ति याथात्म्यस्वरू
पविवेकेनोभयमेव जानाति स प्रकृतिपुरुषयाथात्म्यवित्पु
रुषः सर्वथा वर्तमानोऽपि व्यवहारसंपर्केण संसरन्नपि देहस्थि
तोऽपि भूयः पुनरपि नाभिजायते तेषु जन्म न प्राप्नोति किन्तु दे
हान्ते विमुच्यत इत्यर्थः २३ ॥

+ तदेवं सत्त्वयोर्यत्स्वभावश्च तद्व्याख्यातं इदानीं य
ज्ज्ञात्वामृतमश्नुत इत्युक्तमुप
संहरति ॥ +

मधुसूदनी टीका ९

य एवमुक्तेन प्रकारेण वेत्ति पुरुषमहमस्मीति साक्षा
त्करोति प्रकृतिं चाविद्यां गुणैः स्वविकारैः सह मिथ्याभूता
मात्मविद्यया बाधितां वेत्ति निवृत्ते ममाज्ञाने तत्कार्यं इति स
सर्वथा प्रारब्धकर्मवशादिन्द्रव [illegible] द्विधिमतिक्रम्य वर्तमा
नोऽपि भूयो न जायते पतितेऽस्मिन्विद्वच्छरीरे पुनर्देहग्रहणं
न करोति अविद्यायां विद्यया नाशितायां तत्कार्यासंभवस्य

वक्ष्यमाणोक्तत्वात् तदपि गामङ्गजर एवायं योरखेव विनाशोन्मुप
देशादिक्रियायात् अपि शास्त्रविधिमनतिक्रम्य वर्तमानः स्व
हतस्वो भूयो न जायत इति किं तु कमभिप्रायः [illegible]
[illegible] २३ ॥

सदानंदी टीका ॥

यथोक्तं प्रत्यगात्मैकं वेत्ति यस्तत्त्ववत्सुधीः उपसंहरतीदानीं भ
गवान्भूतभावनः १ यथोक्तेन प्रकारेण योमुमुक्षुरुदारधीः
पुरुषं प्रत्यगात्मानं वेत्ति साक्षात्करोत्यजं २ मिथ्याभूतामविद्या
ख्यां वाधितां सगुणैः सह प्रकृतिं वेत्त्यसंदेहो विधस्ताखिलबंध
नः ३ विनिवृत्तेममाहंतानतकार्ये चेत्यशेषतः सप्रारब्धवशाज्ज्ञा
नी वर्तमानोपि सर्वथा ४ शास्त्रीये लौकिके वापि कर्मण्युल्लंघ्य
वा विधिं लोकवन्नैव संसारं देहांते याति विद्वधुः ५ पतितेस्मि
न्शरीरे सौ पुनर्देहं कदाचन नगच्छति विनष्टायामविद्याया
मशेषतः ६ स हि निस्यो महात्मा यः सदाचारः स्वधर्मवान् न भू
योजायते सोत्र किमु वाच्यमिति स्फुटं ७ अविद्याकामकर्मादिवी
जे सकलसंस्रतेः तत्त्वज्ञानाग्निना दग्धे पुनर्नो रोहतीहतत् प
बीजान्यग्न्युपदग्धानि नरोहंति यथा पुनः ज्ञानदग्धैस्तथा क्ले
शैर्नात्मा संपद्यते पुनः क्षीयंते चास्य कर्माणीत्येवं स्मर्यते श्रुति
ष्वपि विस्तरेणाखिलं सर्वं योभाष्येन उपरम्यते ९ २३ ॥

नीलकंठी टीका ॥

एवं यथोक्तलक्षणात्मज्ञाने फलमाह य एवमिति गुणैः सवि
कारैः सर्वथा विहितेन निषिद्धेन वा कर्मणा वर्तमानोपि न स भू
योभिजायते पुनर्जन्म न लभते मुक्तो भवतीत्यर्थः २३ ॥

आनंदी टीका ॥

योविद्वानेनविनिहंति निरोधाभिनसंयमेनात्मनि देहे स्वयमे
वात्मनात्मानं पश्यंति भूतिनयचतुत्वा तादानं जर्विंति अन्ये तां
हेचत्रसांख्येन योगेन कर्मयोगेन च अपरे चकर्मयोगेन
नार्दिणपुनरात्मानकर्मसन्तुष्टद्वयचकुत्वा पदे प्रत्नेनाना

+एतद्विचारस्यफलमाह॥

१३ श्री॰ गी॰ टी॰ 145

[illegible] ॥ एवंप्रकृतेः पारतंत्र्येण पुरुषं
संसरणशीलं पृथग्भावेन परमात्मरूपमेव यो वेत्ति प्र
कृतिं च गुणैः सहेति प्रकृतिसम्बद्धा एवैते गुणा न पुरुषसं
बद्धा इति च यो जानाति स प्रकृतिपुरुषतत्त्वज्ञः सर्वथास्मि
न्देहे वर्तमानोऽपि भूयो नाभिजायते [illegible]
२३ ॥

एवंप्रकृतिपुरुषस्वरविवेकलक्षणज्ञानस्यफलमाह—

रामकंठी टीका १४ ॥

यो योग्य एवमुक्तप्रकारेण पुरुषं नानात्वेन तत्त्वतया वस्थितं प्र
कृतिं च गुणैः सत्त्वाद्यात्मकविषयभावेनावस्थितैः सह वे
त्ति स तत्त्वज्ञ परमार्थवेदित्वात्सर्वथापि प्रकारेण तन्महर्णा
श्रमधर्मात्मकेन वर्तमानस्तदनुष्ठानात्तया तिष्ठन्नपि भू
यः पुनर्नाभिजायते न संसारी भवति यथोक्तज्ञानाग्निना
संसारप्रसवहेतूनां बीजस्थानीयानां कर्मणां दाहात् य
थोक्तं बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ज्ञान
दग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः । स्पष्टार्थः [illegible]
[illegible]
[illegible] २३

+एवंप्रकृतिपुरुषविवेकलक्षणस्यज्ञानस्यफलमाह॥ नासिकी

[illegible] टीका १५

+यो योगी एवमुक्तविधया पुरुषं गुणसंयुक्तां प्रकृतिं च वि
वेकेन वेत्ति उपलभ्यते सर्वथा विधिमुल्लंघ्यापि वर्तमानः
स योगी योगनारतम्यान पुनर्नाभिजायते देहसम्बन्ध
न प्राप्नोति मुच्यते इत्यर्थः किं पुनर्वक्तव्यं स्वहृतस्थो भूयो
न जायते इत्याशयः [illegible]
[illegible] २३ ॥

पंचोली टीका

एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनं स्तौति य एवमिति य एवं
प्रकारेण पुरुषं साक्षादहमिति वेत्ति चान्यत् गुणैः स्ववि-
कारैः सह प्रकृतिमविद्यालक्षणां बाधितां वेत्ति स सर्व-
था सर्वप्रकारेण वर्तमानोपि भूयः पुनरपि अस्मिन् शा-
रीरे नाभिजायते २३ ॥ ॥

रगवीरसमिद्धोधिनी

य एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण पुरुषं यथोक्तलक्षणां प्रकृतिं चोक्त-
स्वरूपां गुणैः सविकारैः सह वेत्ति पुरुष एवाहमस्मीति प्रकृति-
रविद्येह यास्यमेन विद्यते इति च जानाति स सर्वथा सर्वप्रकारेण
विधिमतिक्रम्येह वर्तमानोपि भूयो न जायते अपि पाण्डाहि विधि-
मनतिक्रम्य वर्तमानः स्वधर्मस्थः पुनर्नोत्पद्यते इति किमु वक्त-
व्यं तस्मात्प्रकृतिपुरुषविवेकवान् भूत्वा स्वधर्मस्थो मुमुक्षुः न
हिंते विद्धः पापात्मना पुण्यात्मना वा कर्मणां ससंगो वर्तते इ-
त्यर्थः २३॥

मधुभाष्य

२३॥

भाषा अनुवाद टीका

ऐसी जो प्रकृति औ पुरुष तिनके विवेक के ज्ञानवान मनुष्यों की प्रशंसा करते हैं कि जो लोग ऐसे उपद्रष्टारूप पुरुषको जानते हैं तथा प्रकृतिको औ प्रकृतिके गुणरूप परिणामको प्राप्त कहे रूपान्तर को प्राप्त सखदुःख सहित को जानि सके हैं वेई मनुष्य संसार मे रहते सम्पूर्ण विधिको उल्लंघन करके भी पुनर्जन्म ग्रहण नहीं करते मुक्तही होते हैं यह जानो २३ ॥

दोहा

जो यों जाने गुणसहित पुरुष प्रकृतिहिं याहि वर्तत सब
मे तदपि सो फिर जन्मत नाहि २३॥

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे २४

शांकरभाष्ये टीका १

अत्रात्मदर्शने उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते ध्यानेने-
ति ध्यानेन ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि कर-
णानि मनस्युपसंहृत्य मनश्च प्रत्यक्चेतयितर्यैकाग्रतया य-
च्चिन्तनं तद्ध्यानं तथा ध्यायतीव बकः ध्यायतीव पृथिवी ध्या-
यन्तीव पर्वताः इत्युपमोपादानात् तैलधारावत् सन्ततोवि-
च्छिन्नप्रत्ययो ध्यानन्तेन ध्यानेनात्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं
प्रत्यक् चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन केचित्
योगिनः अन्ये सांख्येन योगेन सांख्यं नाम इमे सत्वरजस्तमां-
सि गुणा मया दृश्या अहन्तेभ्योन्यस्तद्व्यापारस्य साक्षिभूतो नि-
त्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनमेष सांख्यो योगस्तेन प-
श्यन्त्यात्मानमात्मनेति वर्त्तन्ते कर्म्मयोगेन कर्म्मैव योग ई-
श्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानं घटनरूपत्वं योगार्थत्वात् योग
उच्यते गुणतस्तेन सत्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे २४

आनंदगिरिकृतटीका २

ज्ञेये यत्तदित्यादिना तत्पदार्थस्त्वंपदार्थश्चानन्तरमेव शोधितौ
तयोरैक्यज्ञाने हेतुत्त्वञ्चापि मासिद्धीत्युक्तमिदानीं तद्दृष्टिहेतून्
यथाधिकारं कथयति अत्रेति ध्यानाख्यसाधने किं रूपमिति
पृच्छति ध्यानं नामेति तद्रूपं वदन्नुत्तरमाह शब्दादिभ्य इति
एकाग्रतयोपसंहृत्येति सम्बन्धः यच्चिन्तनं प्रत्यक्चेतयित-
रि इति पूर्वेणान्वयः किं तच्चिन्तनमित्यपेक्षे दृष्टान्तद्वारा श्रुत्य-
वष्टम्भेन ध्यानं प्रपञ्चयति तथेति विवक्षितध्यानानुष्ठायेने- १म
ति यावत् आत्मानं पश्यन्ति परमात्मत्वेनेति शेषः केचिदि-
त्युत्तमाधिकारिणो गृह्यन्ते मध्यमाधिकारिणो निर्दिशति
अन्य इति सांख्यशब्दितं साधनं किन्नामेत्यपेक्षे विचारजन्यं

श्री॰
गी॰टी॰
त्र॰
147

ज्ञानेनैव ज्ञानहेतुना योगेन तल्लक्षणया योगारूढहेतोरनेन गौण्या वृत्त्या योगशब्दिते कर्मणेत्याह सांख्यमिति अथमानधिकारिणः संयोगेते कर्मणेति विवेकाग्र्य योगः तादर्थ्ये कर्मणः शुद्धिहेतोरस्ति तेन गौण्या वृत्त्या योगशब्दितेन कर्मणेत्याह गुणानइति अपरे पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति हृद्यवदन्नगाऽङ्गी कृत्याह नेनेति २४ ॥

^ एवंभूतविविक्तात्मज्ञानसाधनविकल्पानाह ध्यानेनेतिद्वाभ्याम् ॥

स्वामिकृतटीका ३

^ ध्यानेनात्माकारप्रत्ययावृत्त्या आत्मनि देहे आत्मना मनसा पश्यन्त्यात्मानं केचित्पश्यन्ति अन्ये तु सांख्येन प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेन योगेनाष्टाङ्गेनापरे अपरे च कर्मयोगेन सत्त्वशुद्ध्यात्मज्ञानद्वारा पश्यन्तीति सर्वत्रान्वयः पतेषां च ध्यानादीनां यथायोगं क्रमसमुच्चये सत्यपि तत्तन्निष्ठाभेदाभिप्रायेण विकल्पोक्तिः २४ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

ध्यानेनेति चिन्तस्याविच्छेदेन एकप्रकारतया ध्यानेन सांख्येन साक्षीनित्यो विलक्षण आत्मेति चिन्तनेन योगेन अनेनैव चिन्तनेन कर्मयोगेन ईश्वरार्पितेनानुष्ठीयमानेन कर्मणा २४

+ अथ प्रकृतिसंसृष्टस्यात्मनो विविक्तानुसंधानप्रकारं वक्तुं स्थावरं जंगमं च सत्त्वविदचिन्तं सर्गजमित्याह ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

+ ध्यानेनेति केचिन्निष्पन्नयोगा आत्मनि शरीरे वस्थितमात्मानं मनसा ध्यानेन भक्तियोगेन पश्यन्ति अन्ये चानिष्पन्नयोगाः सांख्येन योगेन ज्ञानयोगेन योगयोग्यं मनः कृत्वात्मानं पश्यन्ति अपरे योगादिष्वात्मावलोकनसाधनेष्वनधिकृतायेज्ञानयोगानधिकारिणः सुकरोपायसक्ताव्यपदेश्याश्च कर्मयोगेनान्तर्गतज्ञानेन मनसो योगयोग्यतामुत्पाद्यात्मानं पश्यन्ति २४

अभिनवगुप्तकृतटीका ८ स्पष्टार्थं २४

^ परमार्थप्रपाटी ७ = अथैवं विधविवेकेनात्मज्ञाने साधनं विनास्माकं — ध्यानेनेति द्वाभ्यां ध्यानेनाकारप्रत्याहारेण हृत्या आत्मनि देह एव आत्मना मनसैवात्मानं केचित्पश्यन्ति कृतिरपि श्रद्धान्विता भूत्वा वा

(80

त्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वोस्यात्मा भवतीति स्पष्टार्थं तथा
न्यधिकारिणः सांख्यैर्नैकेन प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालो
चनेन न पश्यंति श्रुतिरपि ऋग्वेदे पतंगमक्तमसुरस्य मा
यया हृदा पश्यंति मनसा विपश्चितः समुद्रे अंतः कवयो
विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छंति वेधस इति भाष्यं असु
रस्य बलवतः परमेश्वरस्य मायया अक्तं व्याप्तं अतएव प
तंगमनेकदेहपतनशीलं क्षेत्रज्ञं विपश्चितो ज्ञानवंतः
प्रथमं संकल्पात्मकेन मनसा अनंतरं हृदा निश्चयात्म
कबुद्धिरूपेण एवमात्मन्येवात्मानं पश्यंतीत्यर्थः तमे
व कवयः क्रांतदर्शिनः संतः समुद्रे विचक्षते समुद्रं
व्याप्नोति इति समुद्रः प्रपंचस्तस्मिन् पश्यंति अंतः अंत
र्हितमेवेत्यर्थः तत्र वेधसो हिरण्यगर्भस्य मरीचीनां प्रका

श्रानो पंचेंद्रियाणां पंदं सुख्यानमिछंति पदार्थश्रनीतिहृ॰
पेणावेषयंति अपरेकर्मयोगेन वित्तशुद्धिद्वारा पश्यंति
एवं यथाधिकाराविकल्पोक्तिः २४ ॥

[illegible] ॥

वनमाली टीका ८

अथ परमपुरुषज्ञानसाधनान्याह ध्यानेनेति इह चतुर्विधाज
नाः केचिदुत्तमाः केचिन्मध्यमाः केचिन्मंदाः केचिन्मंदतराः त
त्रोत्तमा ध्यानेन विजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रत्ययप्र
वाहेण श्रवणादिफलनिदिध्यासनाख्येनात्मनि हृदये आत्मा
नमीश्वरमात्मनैकाग्रचित्तेन केचित्पश्यंति अन्ये मध्यमाः सां
ख्येन योगेन निदिध्यासनपूर्वभाविना श्रवणमननरूपेणा
त्मनि हृदये आत्मानं कालेन ध्यानोत्पत्तिक्रमेण पश्यंति मंदा
ईश्वरार्पणधिया क्रियमाणेन फलाभिसंधिरहितेन सात्विक
कर्मयोगेनापरे पश्यंति सत्वशुद्ध्या श्रवणमननध्यानोत्पत्ति
द्वारेणेत्यर्थः २४ ॥

ॐ श्रीमद्वैजयंतीटीका ५

तस्य पुरुषस्य प्राप्तौ किं साधनं स्यादित्यपेक्षायां तत्प्रकारमाह
द्वाभ्याम् ध्यानेनात्मनीति केचित्परिपक्वयोगेन विशुद्धमान
साः पुरुषा आत्मनि देहे वर्त्तमानमात्मानं प्रत्यगात्मानमात्मना
भक्तियुक्तेनेनरविषयशून्येन ध्याननिष्ठेन मनसा पश्यंति सा
क्षात्कुर्वंतीति अन्ये परिपक्वभक्तियोगेनास्थिरचित्ताः पुरुषाः सां
ख्येन योगेन ज्ञानयोगेन भक्तियोगयोग्यं मनः कृत्वा तेनात्मा
नं पश्यंति च पुनरपरे आत्मसाक्षात्कारासाधारणसाधनभूते
षु भक्तिज्ञानरूपेषु योगेषु अयोग्यः नधिकारिणस्ते कर्मयोगेन ज्ञा
नगर्भकनिष्कामकर्मणा मनसो भक्तियोगयोग्यत्वसंपाद
नेन ज्ञानभक्तियुक्तेन मनसात्मानं पश्यंति २४ ॥

^अत्रात्मदर्शने साधनविकल्पा इ मे कथ्यंते

मधुसूदनी टीका ९

^इह हि चतुर्विधा जनाः केचिदुत्तमाः ~~केचिदुत्तमाः केचिन्मध्य~~
~~मा~~ केचिन्मध्यमाः केचिन्मंदाः केचिन्मंदतरा इति तत्रोत्तमाना
मात्मज्ञानसाधनमाह ध्यानेनेति ध्यानेन विजातीयप्रत्यया
नंतरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननफलभूते॰

श्री. गी. टी. ३.

149

नात्मचिंतनेन निदिध्यासनशब्दोदितेनात्मनि बुद्धौ पश्यंति साक्षा
त्कुर्वंति आत्मनं प्रत्यक्चेतनं आत्मना ध्यानसंस्कृतेनांतःकरणे
न केचिदुत्तमा योगिनः मध्यमानामात्मज्ञानसाधनमाह अन्ये
मध्यमाः सांख्येन योगेन निदिध्यासनपूर्वभाविना श्रवणमन
नरूपेण नित्यानित्यविवेकादिपूर्वकेणाइमे गुणत्रयपरिणा
मा अनात्मानः सर्वे मिथ्याभूताः तत्साक्षिभूतो नित्यो विभुर्नि
र्विकारः सत्यः समस्तजडसंबंधशून्यः आत्माहमित्येवं वेदांत
वाक्यविचारजन्येन चिंतनेन पश्यंत्यात्मानं आत्मनीति वर्तते ध्
यानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः मंदानां ज्ञानसाधनमाह कर्मयोगेनई
श्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणेन फलाभिसंधिरहितेन तत्तद्वर्णा
श्रमोचितेन वेदविहितेन कर्मकलापेन चापरे मंदाः पश्यंत्या
त्मानमात्मनीति वर्तते सत्त्वशुद्धिश्रवणमननध्यानोत्पत्तिद्वा
रेणेत्यर्थः २४ [illegible] ॥

सदानंदी टीका ॥

अज्ञात्मदर्शने श्रीशः साधनान्याह शास्त्रतः अधिकारानुसारे
ण विकल्पादि दिताश्रमी १ चतुर्विधाजना लोके केचित्सुकृत
माबुधाः केचित्सुमध्यमाः केचिन्मंदा मंदतराः परे २ ते ज्ञानमानो
ब्रलिकज्ञानसाधनमुच्यते सम्यक्कृतं मतेन तं ध्यानेनात्मवि
संस्कृते ३ सेंद्रियं चित्तमायम्य निदिध्यासनरूपिणा अद्वैतब्र
त्मा^ ह्मणा तं साक्षात्कुर्वंति चेतसा ४ सद्बुद्धौ संस्कृतेनैके मुख्यास्ते
ज्ञानयोगिनः मध्यमाः सांख्ययोगेन वेदांतश्रवणेन च ५ नि
त्यानित्यविवेकेन युक्तिभिर्मननेन च देहेंद्रियादयः सर्वे विका
राः प्रकृतेरिमे मिथ्याभूता अनात्मानस्तेभ्यो भिन्नोऽहमांतरः सा
क्षिभूतो विभुर्नित्यो निर्विकारोऽस्मि केवलः ७ जडसंबंधशून्यो
हमित्येवं युक्तितत्पराः बुद्धौ ध्यानपरिपाक्या पश्यंत्यात्मानमा
त्मना ८ श्रुत्वा मत्वा निदिध्यास्य साक्षात्कुर्वंति ये जनाः अखंडं
वस्तु सद्बुद्ध्या सावधानास्त उत्तमाः ९ यत्त्वश्रुत्वाप्यमनने तत्पराः
श्रद्धयान्विताः किं विद्वान्सविशेषास्ते मध्यमाः सांख्ययोगिनः ९

ईश्वरार्पणबुद्ध्यायेमेदाःकुर्वंतिकर्माणि फलाभिसंधिशून्येनान
हंकारेणचेतसा ॥ स्ववर्णाश्रमधर्मेणसत्वशुद्ध्याधिकारिणः
भूत्वाबोधपरिश्रांताःपश्यंत्यात्मानमात्मना १३ २४ ॥

नीलकंठी टीका १३

एवंविधात्मदर्शनेऽधिकारिभेदेनोपायविकल्पानाह ध्याने-
नेति त्रयेप्यात्मानंविविदिषंतिनिष्कामकर्मणापरमेश्वर
माराधयंतीतिकर्मयोगिनः ततएवोत्पन्नविविदिषावेदांतश्र
वणेप्रवर्तंते ततःप्रमाणगतासंभावनांनिहत्यसम्यक्तस्यैवा
र्थस्यमननेप्रवर्तंतेप्रमेयगतासंभावनांनिहत्यंतेसांख्याः
ततःप्रमाणप्रमेयगतासंभावनायानिहत्यनंतरंअनात्मनिदे
हादावात्मबुद्धिरूपायाविपरीतभावनायानिवृत्त्यर्थंनिदिध्या
सनेविजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाही
करणलक्षणेप्रवर्तंतेतेनतस्यपरिपाकेआत्मनिबुद्धिवृत्त्या
आत्मानंपरमेश्वरंपश्यंतीतिध्यायिनः तत्रयेकर्मसांख्ययोर्नि
ष्णातास्तेध्यानेनात्मनिदेहेआत्मानंपरमेश्वरंआत्मनाबुद्ध्या
पश्यंतिअन्येत्वकृतकर्माणःसांख्येनयोगेनविचारात्मकेनयो
गेनध्यानद्वारापश्यंति अन्येपुनःकर्मयोगेनैवपूर्वोक्तलक्षणे
नसांख्यध्यानद्वारापश्यंतीतिसाधनत्रयस्यसमुच्चयोनतुवि-
कल्पः २४ ॥

आनंदीटीका १३

+अत्रोपायान्तराण्याह ॥+ केचिद्ध्यानेनचित्तवृत्तिनिरोधाख्येनसंयमेनात्मनि
देहेस्वयमेवात्मनात्मानंपश्यंतिभूमिजयक्रमा
सादात्तकुर्वंतिअन्येसांख्येनयोगेनप्रकृतिपुरुष
विवेकेनअपरेचकर्मयोगेनब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृतेन
कर्मसमन्वयमुक्ता [illegible]
[illegible]
[illegible] वान्मत्समतिनरंति सर्वमेवज
गन्मम्ततिनउत्पसंयोगजमितिदर्शयति २४ ॥

+ अत्र चात्मनो दर्शने यथोक्तं ज्ञानमेव यद्यपि मुख्य उपायस्तथाप्युपायान्तरैर्गौणै
रप्यसौ कथंचिद्दृश्यत इत्याह ॥

१२ श्री॰
गी॰टी॰

रामकंठीटीका २४

+ केचित्सहजसिद्धतत्त्वज्ञाना नितरां परमेश्वरानुग्रहभाजो ध्या
नेनात्मानं पश्यन्ति यथोक्तब्रह्मस्वरूपानुस्मरणेन साक्षात्
कुर्वन्ति अतएव केनक्वापूनीत्वभेदप्रतिपादनार्थमाह आत्म
नात्मानमात्मनि पश्यन्तीति किमुक्तं भवति यत्राधिकरणे हृदया
दौ ध्यानं कुर्वन्ति येन चान्तःकरणेन यच्च तेन ध्यानेनोपलभन्ते
तत्सर्वं ब्रह्मस्वरूपतयैव प्रत्यवमृषन्तीति तात्पर्यम् तथा च परा का
ष्ठात्मज्ञानस्य संप्रेप्सतावंती योग्यतामप्राप्ता अन्ये सांख्येन प्रकृति
पुरुषविवेकरूपज्ञानेनात्मानं पश्यन्ति अन्ये योगेन पातंजलादिप्रणी
तविधिना समाधिनात्मानं पश्यन्तीत्यात्मज्ञानस्य परापरभेदेन प्र
कारद्वयमुपन्यस्तं तत्र ध्यानेनेत्यादिना मुख्यज्ञानमात्ररूपा यो
क्ता साधककर्मयोगिनामारूढावस्था यथोक्तं योगारूढस्य तस्यैव
शमः कारणमुच्यते इति कर्मयोगेनेति समुच्चयात्मकत्वेपि कर्म
प्रधाना कर्मयोगिनामारुरुक्ष्ववस्था आरुरुक्षोर्मुनेर्योगमित्या
दिना प्रतिपादितेति द्विप्रकारः पर उपायः सांख्येन योगेन च
त्वपरः स्थूलभेदप्रतिपत्तेरनुमानात् २४ ॥

+ एवं प्रकृतितो विवेकेनात्मनि प्रत्यभिज्ञाते सति तद्दर्शनोपायभेदानाह +

लासिकी [illegible] टीका २५

केचिद्विवेकभाजो योगिन आत्मनि स्वनावबुद्धेः पुरुषमात्मानम
खण्डं हृत्स्थं सर्वभूतव्यापकमात्मनात्मत्वेन ध्यातं तया नन्त
ध्येयतया ध्यानेन चित्तैकाग्र्येण पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति ए
वमन्ये योगिनः सांख्येन प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेन
अन्ये योगेनाष्टांगेन अपरे कर्मयोगेन फलत्यागेन पश्य
न्तीति सर्वत्रानुषंगः [illegible]

[illegible]

[illegible] २५ ॥

[illegible]

एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनो लोके विरला इति [illegible]
रेण पुरुषं साक्षात्कर्तुमशक्ता [illegible]

पंवोलेटीका

एवंभूतविविक्तात्मज्ञाने साधनविकल्पानाह ध्यानेनेति केचिद्यो
गिनः ध्यानेन एकाग्रतया आत्मचिंतनेन आत्मनि बुद्धौ आत्मना ध्यान
संस्कृतेनांतःकरणेन आत्मानं परमात्मस्वरूपं पश्यंति अन्ये सांख्ये
न योगेन सत्वादिगुणा नामे दृश्येभ्यः पृथक् नित्येणो विलक्षण आ
त्मेति सांख्ययोगस्तेन परमेश्वरआराधनबुद्ध्यानुष्ठीयमानं कर्मैव योगस्तेन
कर्मयोगेन २४ ॥

रसगवीरसमिद्धोधिनी

आत्मज्ञाने साधनभेदानाह ध्यानेनेति उत्तममध्यममन्दमन्द
तराणां चतुर्विधानां जनानां मध्ये केचिदुत्तमाः पुरुषा ध्यानेनात्मा
कारप्रत्ययाहत्यात्मनि बुद्धावात्मना निर्मलेनांतःकरणेनात्मानं प
श्यंति साक्षात्कुर्वंति अन्ये मध्यमाः सांख्येन प्रकृति पुरुषवैलक्षण्या
लोचनेन योगेन सर्वं यत्ते प्राकृतत्वेन जडत्वादनात्मानः एतत्साक्षिभू
तो जडवर्गसंबंधरहित आत्माहमित्येवं विचारजन्येन चिंतनेनात्मा
नं पश्यंति अपरे मंदाः कर्मयोगेन वेदोदितेन स्ववर्णाश्रमोचितेन
कर्मकलापेनेश्वरार्पितेनात्मानं पश्यंतीति २४ ॥

मधुभाष्य

२४ ॥

151

भाषा अनुवाद टीका

ऐसी जो प्रकृति तिस से भिन्न जो आत्मा तिसके ज्ञान हो
नेके विषयमे अनेक अनेक कल्पना रूप साधन दो श्लोक
से कहते हैं कि कोईतो ध्यान कहे आत्माकाराकारित ज्ञा
नरूप धारावाहिक अन्तःकरण की वृत्ति से इसी शरीरमे
मनके द्वारा आत्माका दर्शन करते हैं और कोई सांख्य अर्था
त् प्रकृति पुरुष का भेद आलोकनके द्वारा देखते हैं कोई
यम नियम आसन प्राणायाम प्रत्याहार धारणा ध्यान स
माधिरूप अष्टांग योगके क्रमसे जानते हैं और कितने ए
क निःकाम कर्मरूप भक्तियोग अनुष्ठान करके शुद्ध स
तोगुण होय तत्त्वज्ञानके द्वारा आत्माको देखते रहते हैं य
द्यपि ध्यानादि यथा योग्य क्रमसे एकही है तोभी तोन तोन
निष्ठाके भेद से भिन्न नाना मत कहा है २४ ॥

दोहा

लखें आपमे ध्यानसें आप आपहिं कोय और सांख्यसें यो
गसें कर्मयोगसें कोय २४

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ते
ऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः २५

शांकरभाष्य टीका १

अन्ये त्विति अन्ये त्वेतेषु विकल्पेषु अन्यतरेणापि एवं यथोक्तमा
त्मानमजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वा इदमेव चिन्तयेत्यु ती
क्ता उपासते श्रद्दधानाः सन्तश्चिन्तयन्ति तेऽपि चातितरन्त्येवा
तिक्रामन्त्येव मृत्युं मृत्युयुक्तं संसारमित्येतत् श्रुतिपरायणाः
श्रुतिः श्रवणं परमयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं
येषां ते श्रुतिपरायणाः केवलपरोपदेशप्रमाणाः स्वयं वि
वेकरहिता इत्यभिप्रायः किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा वि
वेकिनो मृत्युमतितरन्तीत्यभिप्रायः २५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

अधमतमानधिकारिणो मोक्षमार्गे प्रवृत्तिं प्रतिलम्भयति अ
न्ये त्विति आचार्याधीनां श्रुतिमेवाभिनयति इदमिति उपास
नमेव विवृणोति श्रद्दधाना इति परोपदेशात् प्रवृत्तानामपि
प्रवृत्तेः साफल्यमाह तेऽपीति तेषां मुख्याधिकारित्वं व्यावर्त
यति श्रुतीति तेऽपीत्यादिना सूचितमर्थमाह किमिति २५

स्वामिकृतटीका ३

अतिमन्दाधिकारिणां निस्तारोपायमाह अन्ये त्वेवमिति अन्ये
तु सांख्ययोगादिमार्गेणैवंभूतमुपद्रष्ट्रादिलक्षणमात्मानं
साक्षात्कर्तुमजानन्तः अन्येभ्य आचार्येभ्य उपदेशेन श्रुत्वा उपास
ते ध्यायन्ति ते च गुरूपदेशश्रवणपरायणाः सन्तो मृत्युं सं
सारं शनैरतितरन्त्येव २५ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

श्रुत्वान्येभ्य उपासते यथाश्रुतं श्रुतिपरायणाः २५ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

अन्ये त्विति अन्ये तु कर्मयोगादिष्वात्मावलोकनसाधनेष्वन

पिकृतान्येभ्यस्तत्वदर्शिभ्यो ज्ञानिभ्यः श्रुत्वा कर्मयोगादिभिरात्मा
नमुपासते ते ध्यानदर्शनेन मृत्युमतितरंति ये श्रुतिपरायणाः
श्रवणमात्रनिष्ठाः ते च श्रवणनिष्ठाः सतपापाः क्रमेण कर्मयोगा
दिनारभ्यातितरंत्येव मृत्युं अपिशब्दाच्च शब्दाच्च भेदोऽवगम्यते
[illegible]
[illegible] २५ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् २५ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अथातिमंदाधिकारिणां निस्तारोपायमाह अन्ये त्विति
अन्ये सांख्ययोगादिमार्गेणैवंभूतमुपदेष्टृत्वादिलक्षा
णमात्मानं साक्षात्कर्तुमजानंतस्तेऽन्येभ्य आचार्येभ्य उ
पदेशतः श्रुत्वा उपासते ध्यायंति तेऽपि श्रुतिपरायणा
आचार्योपदेशश्रवणसादरा मृत्युमतितरंत्येव २५ ॥

[illegible]

वनमाली टीका ८

मंदतराणां ज्ञानसाधनमाह अन्य इति अन्ये त्वमंदतरा पक्षपाये

ध्यनतरेणाप्येवंयथोक्तमात्मानमजानंतैतेभ्यः कारुणिकेभ्यः
आचार्येभ्यः श्रुत्वेदमेवंचिंतयतेत्युक्ताउपासतेश्रद्दधानाः संत
श्चिंतयंतितेपिचातितरंत्येवमृत्युंसंसारंश्रुति परायणाः स्वयं
विचारासमर्था अपिश्रद्दधानतया गुरूपदेशश्रवणमात्रपरा
यणाः श्रवणादिकेध्यानेनातिशायमतरंतीत्यर्थः २५ ॥

उत्तमवैजयन्तीटीका ९

किंच अन्येत्वेवमिति नतुनरंत्येयेआत्मदर्शनसाधनभूतेष्वक
र्मज्ञानभक्तियोगेष्वनधिकारिणस्तेएवमजानंतः कर्मज्ञानभ
क्तिरूपसाधनैरेवात्मदर्शनंभवेदित्येवमीदृशान्तुपायानजानं
तोविदंतः अन्यएवेचश्रुतिपरायणाः श्रुतिश्रवणपरास्तेष्वह
मयत्नमात्मावलोकनोपायस्यानेयेषांतेनथाकर्मज्ञानभक्ति
कथाश्रवणनिष्ठाः संतोऽन्येभ्यस्तदुक्तेभ्यस्तान्कर्मज्ञानादीनुपा
यान् श्रुत्वातैः कर्मादिसाधनैस्तमात्मानमुपासतेभजंतितेपि
चकालांतरेतद्विनश्वरकर्मणोनभ्यस्तानुपलभ्यानुष्ठायचातियो
रत्तरंमृत्युंजन्ममृत्युरूपंसंसारमतितरंत्येवनतुपुनः संसरंति
यदियेश्रुतिमात्रनिष्ठास्तेऽपिनअपीतिमृत्युंतरंतितर्हियेकर्म
ज्ञानभक्तियोगयुक्तास्तेषांमृत्युतरणेकिमुवक्तव्यमित्याशयः २ ५

मधुसूदनीटीका ९

^मंदतराणांज्ञानसाधनमाह ॥

^अन्येतुमंदतराः तुशब्दः पूर्वोक्तत्रिविधाधिकारिवैलक्षण्यद्यो
तनार्थः एषूपायेष्वन्यतरेणाप्येवंयथोक्तमात्मानमजानं
तः अन्येभ्यः कारुणिकेभ्यआचार्येभ्यः श्रुत्वाइदमेवंचिंतयते
त्युक्ताउपासते श्रद्दधानाः संतः चिंतयंति तेपिचातितरंत्येवमृ
त्युंसंसारंश्रुतिपरायणाः स्वयंविचारासमर्था अपिश्रद्दधानतया
गुरूपदेशश्रवणमात्रपरायणाः तेपीत्यपिशब्दात्येस्वयंविचा
रसमर्थास्तेमृत्युमतितरंतीतिकिमुवक्तव्यमित्यभिप्रायः २५

२५ ॥

सदानंदी टीका ११

अन्ये तु विकल्पेष्वपायेनाप्यन्तरेणा च अजानन्तो विवेकेन यथोक्ता
त्मानमान्तरं १ आचार्येभ्यो दयालुभ्यः कृतार्थेभ्यो हृदयान्विताः इदमे
वं चिन्तयन्तेत्युक्ताः सन्त उपासते २ तेऽपि धीरास्तरन्त्येव मृत्युं संसा
रसागरं स्वयं विचाराकुशलाः श्रद्धयानतया जनाः ३ गुरूपदे
शश्रवणेनान्यत्रासुक्तिभाजनाः ये विचारे स्वयं दक्षाः श्रद्धयाना
जितेन्द्रियाः ४ संसारं ते तरन्तीति किमु वाच्यं विचक्षणाः ५ २५

नीलकंठी टीका १२

पक्षान्तरमाह अन्ये त्विति अन्ये ऊहापोहकौशलहीनाः तस्मादे
व सर्वेभ्यो विलक्षणाः एवं सर्वोक्तप्रकारमजानन्तोऽन्येभ्य आ
चार्येभ्यः श्रुत्वा आत्मनो निर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वं तदुपासना
मार्गं चाधिगम्य उपासते यथोक्तप्रकारेण ध्यायन्ति तेऽपि च मृत्युं
संसारं तरन्त्येव अपिशब्दात्सर्वज्ञकोटिकास्तरन्तीत्यत्र किमाश्चर्य
मिति गम्यते एवशब्दात्तेषां मुख्यकल्पाभावेऽपि तरणे संशयो ना
स्ति यतस्ते श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं तदेव परमयनं मोक्ष
साधनं येषां ते तथा ध्याने प्रवृत्त्यतिशयात्तेषां चित्तशुद्ध्यर्थं
कर्मापेक्षा वेदान्तजनितनिश्चयासंभावनानिरासार्थं श्रव
णमननापेक्षेति भावः अयं च ब्रह्मसाक्षात्कारः संवादिभ्रमरू
प इति केचित् प्रमारूप इत्यन्ये तथाहि यथा कश्चिन्मणिप्रभां
मणिबुद्ध्यानुधावन् भ्रान्त एव तथापि तद्ग्रहणकाले मणिं लभते त
तः संवादिभ्रमः एवं त्वं पदार्थं तत्पदार्थं मणिप्रभाभूतेन तत्पदार्थ
बुद्ध्या भावयन् व्यवहारतो भ्रान्त एव तथापि तत्साक्षात्कारकाले
तदनन्यस्य तत्पदार्थस्य साक्षात्कारोऽपि संवादिभ्रमन्यायेन जाय
त इति तथा च वसिष्ठः असत्येऽसत्यतामायो शास्त्रतो परिदृश्यते
प्रत्येन ध्यानयोगेन शाश्वतं प्राप्यते पदमिति व्यवहारतो निर्विशे
षस्वरूपत्वेनासत्येऽप्यात्मनि तत्र निर्विशेषत्वभावनेऽसत्या नि
र्विशेषो यो ध्यानयोगो योगिन्याग्र्यध्यानवत् तथापि तेन शाश्वती
सत्यता प्राप्यते इत्युपपन्नं इति वसिष्ठवाक्यार्थः कल्पद्रुमाचार्यास्तु

+ एवंब्रह्मज्ञानाधिकारिणांत्रैवर्णिकानांदर्शनोपायमुक्त्वातदनधिकारिणांस्त्रीशूद्रादीनामप्याह॥

वेदांतवाक्यजध्यानभावनाजाः परोक्षधीः मूलप्रमाणंदर्शनेन
अमृतत्वंप्रतिपद्यतेइतिशाक्तः २५ ॥

आनंदी टीका १२

~~तत्रमोर्थः एवंमहानिद्रयोदोयदीन्द्रयदात्मानंपदीदादीनि~~
+ अन्येत्वेवमजानंतः तुपुनः अन्येस्त्रीशूद्रादयः एवमुक्तप्रका
रेणानधिकारादजानन्तः अन्येभ्यः श्रुत्वाश्रावयेच्चतुरोव
र्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतइत्यादिस्मरणात् पुराणेतिहा
सविद्भ्यः परमात्मस्वरूपंश्रुत्वापरमेश्वरमुपासतेतेस्त्री
शूद्रादयोपिचश्रुतिपरायणाः यथाश्रुतार्थचिन्तनतत्
पराः एवंध्यानादिदर्शनवन्मृत्युमतितरंति [illegible]
[illegible] २५ ॥

रामकंटी टीका १४

अन्येतुनर्दूप्रकारेष्वुपायेसंप्रतियोग्यताभावादेवंयथोक्तप्रका
रेणात्मानमजानन्तस्तावन्मात्रश्रद्धादिगुणयोगादन्येभ्यो दृष्टा
त्ममितंततत्राचार्येभ्यः श्रुत्वावधार्यागममात्रशरणास्तमुपासते
भजन्ते तेपितथाविधाः श्रद्धालक्षणस्यसिद्धिबीजस्योद्भू
ताः संतोमृत्युमतितरन्त्येवाः विनाशिनमात्मानंक्रमेणप्रतिपद्य
तेसत्यार्थाभिनिवेशित्वाद्यतः सत्यमसंभवद्वयमपिसंभवति ॥
विद्यानुगृहीताः सत्यमभिनिविशन्ति मायामोहितास्त्वसत्यंते
चतादृशमेवफलमाप्नुवंति तथाचोक्तमस्मतेचैवमस्त्रुक्षदयं
देहेप्रतिष्ठितम् मृत्युमापद्यतेमोहात्सत्येनामृतमाहितमित्यु
क्तमेवार्थस्फुटतरंप्रतिपादयितुंयावदध्यायपरिसमाप्तेराह २५

तासिकी [illegible]टीका १५ ॥

एवंप्रत्यभिज्ञानात्मतत्त्वस्यसाधनभेदानुक्त्वा तदनभिज्ञस्यश्रवणमात्रेणभजन
प्रवणस्यफलमाह ॥

अन्ये तु एवं प्रकृतितो विवेचितमात्मानमसम्यगजानन्तोऽन्येभ्य उक्त
त्वनिष्ठेभ्यः श्रुत्वा तत्त्वयथार्थश्रद्धादिगुणयुक्ता उपासते ध्या
यन्ति ते च श्रवणमात्रतत्पराः सन्तो मृत्युं संसारं क्रमेण ज्ञानोप
लब्धिद्वारः सरमतितरन्त्येव नन्वेवं संसारोत्तरणे प्राकृतपु
रुषविवेक एव साधकतमस्तेन किमिति स्तूयते किं साधना
न्तरं नास्तीत्याशंक्याह २५ ॥

पंचोलेटीका

अतिमंदाधिकारिणो निस्तारोपायमाह अन्ये त्विति एतः अन्ये त्वेते
षु विकल्पकल्पेषु अनंतरेणापि यथोक्तमात्मानमजानंतः अन्येभ्य आ
चार्येभ्यः श्रुत्वा उपासते चिंतयंति तेऽपि च श्रुतिपरायणाः श्रवणपरा
यणाः तत्र ज्ञानविश्वासाः मृत्युं संसारमतितरंति अतिक्रामंत्येव २५

अणवीरसमिद्बोधिनी

अन्ये त्विति अन्ये मंदतराः तु पादः पूर्वेभ्यो वैलक्षण्यद्योतनार्थः
एवं यथोक्तमात्मानमजानंतोऽन्येभ्य आचार्येभ्य उपदेशेन श्रुत्वो
पासते इदमेव चिंतयंत तिष्ठंतीत्यर्थः तेऽपि श्रुतिपरायणाः श्रुतिः
श्रवणं गुरूपदेशस्तत्परायणास्तत्पराः आदरवंत इत्यर्थः मृत्युं सं
सारमतितरंत्येव तेपीत्यत्रापिशब्दाद्विवादपराः स्वयं विचारंतीति किमु
वक्तव्यं २५॥

मधुभाष्य

२५॥

भाषा अनुवाद टीका

और अब अतिमन्द अधिकारियों के निस्तार की उपाय कहते
हैं कि सांख्ययोग आदि मार्ग से ऐसे उपद्रष्टारूप आत्माको सा
क्षात्कार करने मे अर्थात् देखने मे जो अशक्त हैं परन्तु और
किसी आचार्य का उपदेश श्रवण करिके ध्यानमात्र करते हैं
तेउ श्रद्धा पूर्वक उपदेश श्रवण मे तत्पर होय क्रम से मृत्यु
युक्त संसार से अवश्य मुक्त होते हैं अर्जुन तुम यह जानो २५

दोहा

और जु यह अयान हे भजैं सुन औरहिं सोय सोभी अतिश
य तरत है मृत्यु श्रुतिपर होय २५

यावत्संजायते किंचित्सत्वं स्थावरजंगमं क्षे
त्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ २६

शांकरभाष्यटीका १

क्षेत्रक्षेत्रज्ञैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यत् ज्ञानवाक्यमनन्तरमु
क्तं तत् कस्माद्धेतोरिति तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोकआरभ्यते
यावदिति यावत् यत्किञ्चित् सञ्जायते समुत्पद्यते सत्वं वस्तु
किमविशेषेणेत्याह स्थावरं जङ्गमं स्थावरं जङ्गमञ्च क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञसंयोगात् तज्जायते इत्येवं विद्धि जानीहि हे भरतर्षभ कः पु
नरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतो न तावत् रज्ज्वेव घटस्या
वयवसंश्लेषद्वारकः सम्बन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञ
स्य सम्भवति आकाशवन्निरवयवत्वात् नापि समवायलक्षणः त
न्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्यु
पगमादित्युच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वरूप
योरितरेतरतद्धर्माध्यासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपवि
वेकाभावनिबन्धनो रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावाद
ध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् सोयमध्यासस्वरूपः क्षेत्र
क्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणो यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्ष
णभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राक् दर्शितरूपात् क्षेत्रात् मुञ्जादिवे
षीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य न सत्तन्नासदुच्यते इ
त्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्मस्वरूपेण यः पश्यति
क्षेत्रञ्च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवदस
देव सदिवावभासते इति एवं निश्चितविज्ञानो यस्तस्य यथोक्त
सम्यक्दर्शनविरोधादपगच्छति मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतोरप
गमात् य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह इत्यनेन विद्वा
न् भूयो नाभिजायत इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तं न स भूयोऽभि
जायत इति सम्यक्दर्शनफलमविद्यापाननिवर्त्तकं सम्यग्दर्श
ने फलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः

जन्मकारणं त्वविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः २९ ॥

ऐकात्म्यधीर्मुक्तिहेतुरिति प्रागुक्तमनूद्य प्रश्नपूर्वकं जिज्ञासि
तहेतुपरत्वेन श्लोकमवतारयति क्षेत्रेति सर्वस्य प्राणिजातस्य
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्धाधीना यस्मादुत्पत्तिस्तस्मात् क्षेत्रज्ञात्मकप
रमात्मातिरेकेण प्राणिनिकायस्याभावादेकत्वज्ञानादेव मुक्ति
रित्याह कस्मादिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्धमुक्तमाक्षिपति कः पुन
रिति क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रेण सम्बन्धः संयोगो वा समवायो वेति
विकल्प्याद्यं दूषयति नतावदिति द्वितीयं निरस्यति नापीति
वास्तवसम्बन्धाभावेपि तयोरध्यासस्वरूपः सोस्तीति परिहर
ति उच्यत इति भिन्नस्वभावत्वे हेतुमाह विषयेति इतरेतरत्र
क्षेत्रे क्षेत्रज्ञे च तद्धर्मस्य क्षेत्रज्ञानधिकरणस्य क्षेत्रज्ञगतस्य चैतन्य
स्य क्षेत्रज्ञानाधारस्य ˇ जाड्यादेरध्यासरूपो योगस्तल्लक्षयोरित्याह इतरे
ति तत्र निमित्तमाह क्षेत्रेति अविवेकारोपितसंयोगे दृष्टान्त
माह रज्ज्विति उक्तं सम्बन्धं निगमयति सोयमिति तस्य निवृत्तियो
ग्यत्वं सूचयति मिथ्येति कथं तर्हि मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तिरित्या
शंक्याह यथेति योयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादि त्वंपदार्थविषयं
शास्त्रमनुसृत्य विवेकज्ञानमापाद्य महाभूतादिधृत्यन्तात् क्षे
त्रादुपदर्शितादिलक्षणात् प्रागुक्तं ˇ मुञ्जेषीकान्यायेन विविच्य सर्वो
पाधिविनिर्मुक्तब्रह्मस्वरूपेण ज्ञेयं योनुभवति तस्य मिथ्याज्ञान
मपगच्छतीति सम्बन्धः कथमस्य निर्विशेषत्वं क्षेत्रज्ञस्य सविशे
षत्वहेतोः सत्त्वादित्याशंक्याह क्षेत्रं चेति बहुदृष्टान्तोक्तेर्बहुविध
त्वं क्षेत्रस्य द्योत्यते उक्तज्ञानान्मिथ्याज्ञानापगमे हेतुमाह यथो
क्तेति तथापि कथं पुरुषार्थसिद्धिः कालान्तरे तुल्यजातीय-
मिथ्याज्ञानोदयसंभवादित्याशंक्याह तस्येति सम्यग्ज्ञानादज्ञान
तत्कार्यनिवृत्त्या मुक्तिरिति स्थिते फलितमाह यस्मादेवमिति उत्तर
ग्रन्थमवतारयितुं व्यवहिते सूत्रे कीर्तयति तेष्वित्यादिना अविद्या
नाशनिवर्त्यमज्ञानं मिथ्याज्ञानं तत्संस्कारादिदोषा इत्यर्थः व्य

ˇच क्षेत्रनिष्ठस्य च

ˇक्षेत्रं

वहितमनूयाथवहितमनुवदति जन्मेति २६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तत्र कर्मयोगस्य तृतीयचतुर्थपंचमेषु प्रपंचितत्वात् ध्यानस्य योगस्य च षष्ठाष्टमयोः प्रपंचितत्वात् ध्यानादेश्च सांख्यविविक्तात्मविषयत्वात् सांख्यमेव प्रपंचयन्नाह यावदित्यादि यावत्समाप्तिः यावत्किंचिद्वस्तुमात्रं सत्त्वमुपपद्यते तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगादविवेककृतात्तादात्म्याध्यासाद्भवतीति जानीहि २६ ॥ ॥

पिशाचभाष्ये टीका ४

स्पष्टार्थम् २६ ॥ ॥

+ अथ प्रकृतिसंसृष्टस्यात्मनो विवेकानुसंधानप्रकारं वक्तुं स्थावरजंगमं च सत्त्वं चिदचित्संसर्गजमित्याह +

रामानुजभाष्ये टीका ५

यावदिति यावत् स्थावरजंगमात्मना सत्त्वं जायते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरसंयोगादेव जायते संयुक्तमेव जायते न त्वितरेतरविप्रयुक्तमित्यर्थः २६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

यत्किंचिच्चरमचरं च तत्सर्वं क्षेत्रज्ञातिरेकेण न संभवतीत्यत एव सर्वत्रैव समबुद्धिर्योगी आत्मानं न हिनस्ति न दुस्तरे संसारार्णवे पातयति २६ ॥

परमार्थप्रपा टी०

अथान्ये सांख्येन योगेन ध्यायंतीति पूर्वमुक्तं तदेव प्रकटयन्नाह यावदिति यावत्किंचित्सत्त्वं वस्तुमात्रं स्थावरं जंगमं वा समुत्पद्यते तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्योगादविवेककृतात्तादात्म्याध्यासाद्भवतीति जानीहि प्रकृतिपुरुषयोगाद्बुद्धितत्त्वमित्यादि २६ ॥

[illegible] ॥

वनमाली टीका ८

प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपं तत्कर्मप्रकारं च उक्त्वाथ तत्तन्निरूपणमाह यावदिति यावत्किंचित्स्थावरजंगमात्मकं प्राणिजातं संजायते तावत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्रकृतिपरमात्मनोः संयोगात्संबंधाज्जायत इति ईश्वराधिष्ठितप्रकृतेः सकाशात्स्थावरजंगमानामुत्पत्तिः उत्पन्नदेहसंबंधादेव जीवस्यैवोपचारिक्युत्पत्तिः २६ ॥

कुसुमवैजयन्ती टीका ९

अथ यच्छब्दनादिसंयुक्तावेव प्रकृतिपुरुषौ तत्तत्त्वापि प्रकृतेः सकाशात्पुरुषो भिन्न एवेति विवेकं प्रथमं तावत्तयोः संयोगं तस्य हि माह यावदिति स्थावरजंगमं स्थावरं वृक्षादिमृत्तिकांतं जंगमं ब्रह्मादिपिपीलिकांतं यावत्किंचित्सत्त्वं प्राणिमात्रं सूक्ष्ममपकृष्टं वा संजायते उत्पन्नं भवति हे भरतर्षभ भरतवंशश्रेष्ठ तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्प्रकृतिपुरुषयोरितरेतरसंयोगादेव जायते न तु तयोरेकतरस्मादेवेति त्वं विद्धि जानीहि संबोधनेन यथा राजा भरतः प्रकृतिपुरुषसंयोगादुत्पन्नं जगज्ज्ञात्वा प्रकृतिवियुक्तमात्मानं च विज्ञाय मयि भक्तिं कृत्वा संसारमतरत्तथा त्वमपि तद्देशोत्पन्न एवं करिष्यसि चेत्तरिष्यस्येवेति सूचितं २६ ॥

+ संसारस्याविद्यकत्वाद्विद्यया मोक्ष उपपद्यत इत्येतस्या
र्थस्यावधारणाय संसारतत्त्वविवे
चकज्ञानयोः प्रपंचः क्रि+
यते यावदध्यायसमाप्ति
तत्र कारणं गुणसंगोस्य स
दसद्योनिजन्मस्वित्यत्रा
गुक्तं विवृणोति ॥+

मधुसूदनी टीका ९

यावत्किमपि सत्त्वं वस्तु संजायते स्थावरं जंगमं वा तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादविद्यातत्कार्यात्मकं जडमनिर्वचनीयं सदसत्त्वेन दृश्यं जातं क्षेत्रं तद्विलक्षणं तद्भासकं स्वप्रकाशं परमार्थसच्चेतनमसंयोगोदासीनं निर्धर्मकमद्वितीयं क्षेत्रज्ञं तयोः संयोगो मायावशादितरेतराविवेकनिमित्तो मिथ्याता

दात्म्याध्यासः सत्यानृतमिथुनीकरणात्मकः तस्मादेव संजाय
ते तत्सर्वं कार्यजातमिति विद्धि हे भरतर्षभ अतः स्वरूपाज्ञान
निबंधनः संसारः स्वरूपज्ञानाद्विनष्टुमर्हतीति स्वप्नादिवदित्य
भिप्रायः २६ [illegible]
[illegible] ॥

सदानंदी टीका ११

संसाराख्यस्य वैपस्याविद्यकत्वाद्धि विद्यया मोक्षोपपत्तिरस्तीत्ये
तस्यार्थस्यावधारणे १ प्रपंचः क्रियते वैपत त्रिवर्गकबोधयोः
स्थावरं जंगमं सत्त्वं यत्किंचित्सज्जायते २ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्तस्मा
न्योन्याध्यासात्सजायते अनिर्वाच्यमविद्यातत्कार्यं क्षेत्रं जडात्मके
ततो भिन्ने चिदानंदब्रह्मवस्तु सदद्वये उदासीने परे शुद्धे क्षेत्रज्ञे
निर्गुणात्मके ४ तयोर्मायावशादन्योन्याविवेकनिमित्तकः मि
थ्यातादात्म्यकोध्यासः सत्यानृतमिथुनात्मकः ५ तस्मादेवाखिले
सत्त्वजातं संजायते जगत् अतः स्वात्मापरिज्ञानहेतुको वंधु रे
वयः ६ संसाराख्यः स्वात्मैक्यज्ञानान्नश्यति सर्वथा स्वाप्नवद्यो
यथा निद्रात्ययेन नश्यति तत्क्षणे ७ तथैवाविद्यको वंधस्तत्त्वज्ञा
नाद्विनश्यति अतआध्यासिकं सर्वमाब्रह्मादितृणावधि ८ स
त्यंब्रह्मैव चेत्येवं विनिश्चित्य धियाबुधः स्वमहिम्नि स्वतः सिद्धे तु
तिष्ठन्नाप्नोति सल्लोजीवन्मुक्तो मुनिर्नित्यकृतकृत्यः सतिष्ठति

३

०२९

नीलकंठी टीका १२

सर्वं कार्यकारणकर्तृत्वेस्य त्रविदविनोः सुप्रकृत्योरन्योन्यम
मिथ्या सडकूतस्सैव गुणसंगरूपस्य कारणं गुणसंगोस्येति ना
नाजन्महेतुत्वे चोक्तं तद्विशदयति यावदिति सत्त्वं जीवरूपं
गुणसंगो त्ररूपायासक्तिर्न किंतु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोन्योन्य
स्मिन्नन्योन्यात्मकताध्यासलक्षणो बोध्यः शेषं स्पष्टं २६ ॥

आनंदी टीका २६

सर्वं वै वेदमार्गाणामेवासते पदार्थानिविनाशानवद्धिनत्री
सर्वे कलानां भावेन कर्मणा मानुरूपेणाकस्त्वदाकार

१३ श्री॰
गी॰ता॰

159

+ सर्वमेवजगत्प्रकृतिपुरुषसंयोगजमितिदर्शयति ॥

आनंदीटीका १६

[illegible] सुगमोर्थः [illegible]
[illegible] २६ ॥

रामकंठी टीका १४

यावत्परिमाणमपरिसंख्येयं किंचित्सत्वं केनचिद्भेदेनयु
क्तं प्राणिजातं संभवति विद्यते तत्सर्वं क्षेत्रस्य शरीरभावेन प
रिणतायाः प्रकृतेस्तथा क्षेत्रज्ञस्य नानाशरीरित्वाभिमा
नेनव्यवस्थितस्यात्मनः संयोगादनादिप्रवृत्तप्रवाहमाद्गमा
मसंबंधात्त्वं हेतो विजानीहि किमुक्तं भवति अस्यापर्यव
सानस्य नानाचराचरभावरूपस्य प्रपंचस्याविवेचितस्व
रूपतया प्रकृतिपुरुषयोः शरीरशरीरिभावेनैकतया
संबंधो निमित्तमतः शरीरशरीरिणो विवेक आद्यः प्र
कारो यथा प्रतिपादितस्य ज्ञानस्य तेन शरीरभावपरिण
तप्रकृतिविविक्तस्वरूपे स्वविदितेऽत्मनि वेदकत्वमा
त्रैकलक्षणाव्यभिचारात्सर्वक्षेत्रज्ञप्रतिपत्तिभ्रमनिवृत्ते
र्योगी परमात्मनः स्वाभाविकैकात्म्यदर्शनात्सम्यग्दर्शी भ
वतीत्याह २६ ॥

लासिकी [illegible]मीटीका १५

यावद्रूपरिसंख्येयस्थावरंजङ्गमात्मकं किंचित्सत्वं प्राणि
मात्रं संसारे जायते हे भरतर्षभ तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयो
गादविवेककृतात्मादात्म्याध्यासाद्भवतीति जानीहि अ
तस्तयोर्विवेक एव साधनान्तराभावेन संसारोत्तरणे प्रकृ
ष्टो हेतुः [illegible] २६ ॥

पंचोलेटीका

कर्मयोगस्य तत्तीयवन्दर्षपेच माध्यायेषु प्रपंचितत्वात् ध्यान
योगस्य षष्ठाष्टमयोः प्रपंचितत्वात् ध्यानादेस्त्रसांख्यविविक्ता

स्वविषयत्वात्सांख्यमेव सम्यग्दर्शनं प्रपंचयन्नाह यावदि-
ति यावत्समाप्तिः हे भरतर्षभ यावत्किंचित्स्थावरजंगमं रूपं
सत्वं वस्तु संजायते समुत्पद्यते तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मिथ्याध्यारोपितसंयोगात् समुत्पन्नं विद्धि
जानीहि २६ ॥

रणवीरससिद्धोधिनी ॥

सांख्यमेवमप्रपंचयन्नाह यावदिति यावत्किंचित्सत्वं वस्तु
स्थावरं जंगमं वा संजायते समुत्पद्यते तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसं-
योगादविवेककृतात्तादात्म्याध्यासाद्भवतीति जानीहि २६॥

मधुभाष्य

यावदित्यादिना आत्मानं चाकर्तारं यः पश्यति स पश्यति
एकस्थं एकस्मिन्नेव विस्रोऽस्थितं तत एव च विस्रो विस्ता
रं न वच्यपादित्तस्येत्याह २६॥

भाषा अनुवाद टीका

अब तृतीय चतुर्थ पञ्चम अध्याय मे कर्मयोग विस्तार से
कहा और छटयें अध्याय मे ध्यान योग का विस्तार कहा औ
र सांख्यके द्वारा भिन्न किया जो आत्मा सोई ध्यान आदिका वि
षय है इस हेतु सांख्य ही को अध्याय समाप्ति पर्यन्त विस्तार
करिके भगवान कहते हैं कि हे भरतर्षभ अर्जुन जो कुछ
स्थावर जंगम आदि वस्तु उत्पन्न है सो सब क्षेत्र क्षेत्रज्ञ दोनो
के योगसे है अर्थात अविवेककृत जो आत्माका अध्यास है
तिस हेतुसें उत्पन्नमात्र है यह निश्चय जानो २६ ॥

अष्टमे

दोहा

जेताहोतहै जुकछु स्थावर जंगमजोय क्षेत्र क्षेत्रज्ञ योग
सें जान भरत वर सोय २६ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं विनः
श्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति २७

शांकरभाष्यं टीका १

एतस्तस्याविद्यायानिवर्तकं सम्यगदर्शनमुक्तमपि पुनः श
ब्दान्तरेणोच्यते समं सर्वेष्वित्यादि सममिति समं निर्विशेषं
तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तं क्व सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु
प्राणिषु कं परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परं
परमश्चासावीश्वरश्च ईशानशीलश्चेति परमेश्वरस्तं सर्वेषु
भूतेषु समन्तिष्ठन्तं तानि विशिनष्टि विनश्यत्स्विति तञ्च प
रमेश्वरमविनश्यन्तं इति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यन्तवैलक्ष
ण्यप्रदर्शनार्थः कथं सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणो
भावविकारो मूलं जन्मोत्तरभाविनोऽन्ये सर्वे भावविकारा विना
शान्ता विनाशात् परो न कश्चिदस्ति भावविकारः भावाभावात्
सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्त्यतोन्त्यभावविकाराभावानुवादेन पूर्व
भाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिषिद्धा भवंति सह कार्यैः
तस्मात् सर्वभूतवैलक्षण्यमत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धं निर्वि
शेषत्वमेकत्वञ्च कश्चैवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स
पश्यति ननु सर्वोपि लोकः पश्यति किं विशेषणेन सत्यं पश्य
ति किन्तु विपरीतं पश्यत्यतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति यथा
तिमिरदृष्टिरनेकं चन्द्रं पश्यति तमपेक्ष्यैकचन्द्रदर्शी विशिष्य
ते स एव पश्यतीति तथैवेहाप्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं
यः पश्यति सविभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्यो विशिष्यते स
एव पश्यतीति इतरे पश्यन्तोपि न पश्यन्ति विपरीतदर्शित्वा
दनेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः २७ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

व्यवधानाव्यवधानाभ्यां सर्वानर्थमूलस्याज्ञानस्य निवर्तकं
सम्यग्ज्ञानं वक्तव्यमित्याह एतदिति तस्य सकृदुक्तत्वात् तदु

क्षार्थग्रहणनिर्देशे माशंक्यातिरोहितार्थस्य शब्दभेदेन पुनः पुनर्व
चनमधिकारिभेदानुग्रहायेति मत्वाह उक्तमिति सर्वत्र परस्यै
कत्वात् नोत्कर्षापकर्षवत्त्वमित्याह सममिति परमत्वमीश्वर
त्वञ्चोपपादयति देहेति आत्मा जीवत्वमित्यादिनान्वयोक्तिः आ
श्रयनाशादाश्रितस्यापि नाशमाशंक्याह नश्यत्स्विति अविनश्यन्त
मिति विशिनष्टि इति सम्बन्धः उभयत्र विशेषणद्वयस्य तात्
पर्यमाह भूतानामिति नाशानाशाभ्यां वैलक्षण्येऽपि कथमत्य
न्तवैलक्षण्यं सविशेषत्वभिन्नत्वयोरुक्तत्वादिति शङ्कते कथ
मिति भूतानां सविशेषत्वादिभावेऽपि परस्य तदभावादत्यन्तवै
लक्षण्यमिति वक्तुं जन्मनो भावविकारेष्वादित्वमाह सर्वेषा
मिति तत्र हेतुमाह जन्मेति न हि जन्मान्तरेणोत्तरे विकारा यु
ज्यन्ते जन्मवतस्तदुपलम्भादित्यर्थः विनाशानन्तरभाविनोऽपि
विकारस्य कस्यचिदुपपत्तेर्न तस्यान्त्यविकारत्वमित्याशंक्याह
विनाशादिति तस्यान्त्यविकारत्वे सिद्धे फलितमाह अत इति ते
षां जन्मादीनां कार्याणिकाराविकसन्तानि तदधिकरणानि
तैः सहेति यावत् परमेश्वरस्य भूतेभ्योऽत्यन्तवैलक्षण्यमुक्त
मुपसंहरति तस्मादिति निर्विशेषत्वे सर्वभावविकारविरहि
त्वे कूटस्थत्वमेकत्वमद्वितीयत्वं यः पश्यतीत्यादिव्याचष्टे य
एवमिति उक्तविशेषणमीश्वरे पश्यन्नेव पश्यतीत्युक्तमाक्षि
पति नन्विति ईश्वरपराङ्मुखस्यानात्मनिष्ठस्य तद्दर्शित्वेऽपि
विपरीतदर्शित्वादीश्वरस्वरूपस्येव सम्यग्दर्शित्वमिति विव
क्षित्वा विशेषणमिति परिहरति सत्यमिति उक्तमेव दृष्टान्ते
न विवृणोति यथेत्यादिना यः पश्यतीत्यादेरर्थमुपसंहरति
इतरइति परवस्तुनिष्ठेभ्यो व्यतिरिक्ता इत्यर्थः २२ ॥

स्वामिकृतटीका १

अविवेककृते संसारोद्भवमुक्त्वा तन्निवृत्तये विविक्तात्मविषयं
सम्यक्दर्शनमाह सममिति स्थावरजंगमात्मकेषु भूतेषु नि
र्विशेषस्वरूपेण समं यथा भवति एवं तिष्ठन्तं परमात्मानं यः प

श्यति अत एव तेषु विनश्यत्स्वपि अविनश्यंतं यः पश्यति स एव
सम्यक् पश्यति नान्यः २७ ॥

पैशाचभाष्यं स्पष्टार्थं २७ ॥

रामानुजभाष्यं

सममिति एवमितरेतरैर्युक्तेषु सर्वेषु भूतेषु देहादिविषमा
काराद्वियुक्तं तत्र तत्र तद्देहमतां स्थितं परमेश्वरत्वेन स्थिर
मात्मानं ज्ञातृत्वेन समानाकारं तेषु देहादिषु विनश्यत्सु वि
नाशानर्हस्वभावेनाविनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति स स्वात्मा
नं यथावस्थितं पश्यति यस्तु विषमाकारेण देहादिनात्मा
नमपि विषमाकारं जन्मविनाशादियुक्तं च पश्यति स नित्य
मेव संसारीत्यभिप्रायः २७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰ स्पष्टार्थः २७ ॥

परमार्थप्रपाटी॰

सर्वेषु स्थावरजंगमेषु समं सद्रूपेण वर्तमानमीश्वरं यः पश्य
ति स एव पश्यति नान्यः श्रुतिरपि शातपथी यद्वेव समः प्लु
षिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समा
नेन सर्वेण तस्मादेव समाप्नोति साम्नः सायुज्यं सलोकतां
जयति य एवं वेदेति भाष्यं पूर्वं साचामेति श्रुत्यसाम॰
स्वरूपमुक्तमिदानीं यद्वेवेति विकल्पेन समत्वमेव सामेत्याहत
त्रे नप्लुषिणा इति हस्तिजीवेन समः समो मशकेनेत्यादि य ए॰
वं वेद साम्नः परमेश्वरस्य सायुज्यं जयति अथ किंभूतेषु विनश्य
त्सु किंभूतमीश्वरं अविनश्यंतं यथा घटादिषु नष्टेषु तदंतर्गत
प्रकाशो न नश्यति अत्र अपश्यमहतो महित्वे इत्यादिश्रुतयः
पूर्वं व्याख्याताः २७ ॥

वनमालीटी॰

न रूपदृष्टेस्सायुज्यं हरेः सर्वप्रेरकत्वे तत्प्रयुक्तं तारतम्यत्वेन प्रेर
कत्वात्तारतम्यापत्तेस्तथा दुःखिभिः सहावस्थानात् दुःखित्वापा॰
दितत आह सममिति सर्वेषु दुःखादियुक्तेषु तारतम्ययुक्तेषु

भूतेषु स्थितं परमेश्वरं समं तारतम्यहीनमप्रच्युताद्भुतैश्वर्यं भू-
तेषु विनश्यत्सु क्रियमाणेषु विनश्यंतं निर्विकारं सदैकाकारं
परमेश्वरमचिंत्याद्भुतानंतशक्तियोनिरतिशयभक्त्यादिसाधन
संपन्नः पश्यति स एव तदीयतत्त्वं पश्यति २७ ॥

अथ वैजयन्तीटीका

अथात्मनः प्रकृतिवियुक्तत्वं दर्शयन् तज्ज्ञानेन तदेवात्मप्रा-
प्तिमाह द्वाभ्यां समं सर्वेषु स्थितं सर्वेषु स्थावरजंगमेषु जंगमा-
त्मकेषु दीर्घह्रस्वस्थूलकृशादिधर्मैर्विषमाकारेषु भूतेषु प-
रस्परेण पंचभूतमिलितेषु देहादिषु तिष्ठन्तमपि समं ज्ञाना-
नन्दस्वरूपत्वेन समानाकारं परमेश्वरं देहेन्द्रियमनः प्राणादीनां
स्वामिनं विनश्यत्सु विनश्यंतं तेषु स्थूलेषु विनश्यत्सु सत्स्वपि वि-
नश्यंतं विनाशानर्हस्वभावमेवं जीवात्मानं यः पुरुषः पश्यति
स एव याथात्म्येनात्मानं पश्यति साक्षात्करोति यस्तु देवमनु-
ष्यादिदेहं विषयाकारेण पश्यति स न पश्यति तस्य स्वस्वरूपं
संसारनिवृत्तिर्न स्यादित्याशयः २७ ॥

मधुसूदनीटीका

एवं संसारमविद्यात्मकमुक्त्वा तन्निवर्तकविद्याकथनाय य एवं
वेत्ति पुरुषमिति प्रागुक्तं विवृणोति सर्वेषु भूतेषु भवनधर्म-
केषु स्थावरजंगमात्मकेषु प्राणिषु अनेकविधजन्मादिपरि-
णामशीलतया गुणप्रधानभावापत्त्या च विषमेषु अत एव चं-
चलेषु प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा नापरिणम्य क्षणमपि
स्थातुमीशते अत एव परस्परबाध्यबाधकभावापन्नेषु एव-
मपि विनश्यत्सु दृष्टनष्टस्वभावेषु मायागंधर्वनगरादिप्रा-
येषु समं सर्वत्रैकरूपं प्रतिदेहमेकं जन्मादिपरिणामशून्य-
तया च तिष्ठन्तमपरिणममानं परमेश्वरं सर्वजडवर्गसत्तास्फू-
र्तिप्रदत्वेन बाध्यबाधकभावशून्यं सर्वदोषानास्कंदितमविन-
श्यन्तं दृष्टनष्टप्रायसर्वद्वैतवादेष्वबाधितं एवं सर्वप्रकारेण

जडप्रपंचविलक्षणमात्मानं विवेकेन यः शास्त्रचक्षु
षा पश्यति स एव पश्यत्यात्मानं ज्ञानदृष्ट्या येन सम्यग्भ्रमं
बाधमान इव अज्ञस्तु स्वप्नदर्शीव भ्रान्त्या विपरीतं प
श्यन्न पश्यत्येव अदर्शनात्मकत्वाद्भ्रमस्य न हि रज्जुं
सर्पतया पश्यन् पश्यतीति व्यपदिश्यते रज्जुदर्शनात्म
कत्वात्सर्पदर्शनस्य एवंभूतान्यात्मपरमार्थात्मद
र्शनात्तद्दर्शनात्मिकाया अविद्याया निवृत्तिस्तत्तस्त
त्कार्यसंसारनिवृत्तिरित्यभिप्रायः अत्रात्मानमिति॰

164

विशेषालाभोविशेषणमर्यादया ८ ८

परमेश्वरमित्येवं वा विशेषणपदं विषमत्व चंचलत्व बाध्यबाध
कत्वलक्षणं जडगतं वैधर्म्यं समत्वनिष्ठत्वपरमेश्वरत्वरूपात्म
विशेषणवशाद् दर्शितमात्मप्रत्यक्षेणोक्तमिति विवेकः [illegible]
[illegible] २७ ॥

सदानंदी टीका ११

एवमाविद्यकं वैधं विद्याबाध्यं प्रदर्श्य च तद्विवर्तकविद्यायाः श्रे
योयापनोपायमुच्यते १ समस्तन्तःस्वभावेनावैषम्ये विषमेष्वपि ब्र
ह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु विषमेषु च २ परिणामस्वभावत्वाच्चं
चलेष्वविरोधिषु बाध्यबाधकरूपत्वादन्योन्यं क्षणनाशिषु ३ ह
न्तृस्वभावेष्वपि समं परमेश्वरं सर्वदैकस्वरूपत्वात्प्रतिदेह
मखंडितं ४ निर्विकारं स्थिरं स्वेनात्मना स्फुरितं दंभडवक्षेषु बाध्यबाध
कतासून्यमबाध्यं दोषवर्जितं सर्वद्वैतस्य बाधेऽपि निर्विकल्पम
बाधितं एवं सर्वप्रकारेण जडवर्गविलक्षणं ६ स्वात्मानं वि
वेकेन पश्यति ज्ञानचक्षुषा स एव पश्यत्यात्मानं सकार्याज्ञान
बाधनात् ७ स्वप्नभ्रमेयथात्मत्वाजाग्रद्बोधे न पुष्कपीः स्वमप्र
मविनिर्मुक्तमात्मानं पश्यति स्फुटं स्वमदर्शीत्वविभ्रांत्यापश्यन्न
पि न पश्यति तथा सौभ्रांतिबाहुल्यात्पश्यन्नपि न पश्यति ९ नहि
सर्पं न पारज्ञं पश्यन्नपि स पश्यति तथात्मानं न देहादिजडवर्गं
विनश्वरं १० पश्यन्नज्ञो विमूढात्मा विदात्मानं न पश्यति तत्वदर्शी
मतिस्स्वात्मानं पश्यति नेतरः ११ एवमत्यन्तभिन्नत्वाद्दृश्यासं
सर्गिणं परं विशुद्धं प्रत्यगात्मानं साक्षात्कृत्याद्वयात्मना १२ स
कार्याज्ञानबाधेन कृतकृत्यो भवेन्नरः १३ ॥ २७ ॥

नीलकंठी टीका १२

तन्नाशोपायमाह सममिति सममपरिणामिनं कूटस्थं नित्यं स
र्वेषु भूतेषु देहाद्याकारेण परिणतेषु तिष्ठन्तं एतेन देहएव न द
र्शिगमस्थानमित्युक्तं परमेश्वरं नियामिनं सर्वशक्तिं एतेन कर्त्री
रं शून्यएवान्मविदृष्टव्याविनश्यत्सु तेषु भूतेषु रज्जूरगादिवत्
कल्पितत्वाद्दर्शिनेगच्छत्स्वविभुत्वादात्मत्वात्तिस्पष्टरूपत्वाच्चा

विनश्यंतंसर्वास्ववस्थास्वदर्शनमगच्छंतंयःपश्यतिसएव
पश्यति अन्येःपाइत्यर्थः २७ ॥

आनंदी टीका १३

सर्वेषुदेवमनुष्यादिदेहेषुसमंपक्षपातंविनाशवत्स्वविनाशिनमीश्व
रंकृतानांशुभाशुभानांकर्मणामानुरूप्येणफलदातारं
पश्यन् आत्मानमात्मनानहिनस्तिअविद्यादिनाकरणेनपरामे
वगतिंगमयतीत्यर्थः २७ ॥
नमेद्वेष्योस्तिनप्रियइत्युक्तत्वात्सर्वत्रपक्षपातंविनाकर्मानुरू
पफलप्रापकम् २७ ॥

रामकंठीटीका १४

सर्वेषुस्थावरेषुजंगमेषुचबहुप्रकारेष्ववान्तरभेदादनन्तवि
शेषेष्वपिभूतेषुसमंजन्मादिविकाररहितत्वान्निर्विशेषंतिष्ठ
त्वातिष्ठंतंपरमार्थनित्यत्वात्सदावर्तमानमीश्वरंस्वतंत्रंप
रमात्मानंयोयोगीपश्यत्यात्मत्वेनप्रत्यक्षमपरोक्षंसाक्षात्कु
रुतेसपश्यतितस्यैवसम्यगर्थदर्शित्वात्पारमार्थिकंदृष्टंत्व
न्नद्यतिरिक्तात्मनानात्वदर्शिनः सर्वेमिथ्यार्थदर्शिनइत्यर्थः
कीदृशेषुभूतेषुकीदृशंपश्यति विनश्यत्स्वविनाशान्तज
न्मादिविकारभागिष्वविनश्यन्तंवेदकत्वमात्रादेकस्यात्व
भावादप्रच्यवमानं सहितयाविधोयोगीसम्यङ्निमिषितेनय
थोपवर्णितेनज्ञानमयेनचक्षुषाप्रादुर्भावतिरोभावधर्मक
सकलवेद्यांशाविविक्तस्वरूपंवेदकैकलक्षणंपरमात्मानं
सर्वावस्थास्वेकतत्वमात्मत्वेनसाक्षात्कुर्वन्सम्यग्दर्शनउच्य
ते अन्येतुविपरीतदर्शनाइत्यर्थः सएवचात्मवानिति [illegible]
[illegible] २७ ॥

लासिकी [illegible]टीका २७ ॥

अथात्मदर्शनस्यावधिमाह—
विनाशभागिषुसर्वेषुस्थावरजंगमात्मकेषुभूतेषुप्राणि
षुसमंचिद्रूपतयानिर्विशेषंवर्तमानमविनाशिनंस्वात्मा

नमेवेश्वरं योगी स्वत्वेन प्रत्यक्त्वमपश्यन्स्वात्मानं जहते स एव प
श्यति तस्यैव पारमार्थिकदर्शनभाक्त्वात्सम्यग्द्रष्टृत्वम् न
त्वव्यतिरिक्तपुरुषवज्जत्वदर्शिनः [illegible]
[illegible] २८ ॥

पंगोलेटीका

अविवेककृतं संसारोद्भवमुक्त्वा तन्निवृत्तये विविक्तात्मविषयं स
म्यग्दर्शनमाह सममिति यः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु समं नि
र्विशेषं तिष्ठन्तं देहादिभ्यः परमीशितारं परमेश्वरं तेषु ब्रह्मादिषु
नश्यत्स्वविनश्यन्तमेवं यथोक्तं परमेश्वरं यः पश्यति स पश्यति २८

श्मगावीरसमिह्नोयिनी

सममिति सर्वेषु स्थावरजंगमात्मकेषु भूतेषु सद्रूपेण समं
निर्विशेषं यथा भवति तथा तिष्ठन्तं परमेश्वरं यः पश्यति अत
एव तेषु विनश्यत्स्वपि नाशं गच्छत्स्वप्यविनश्यन्तमनश्वरं नि
त्यं यः पश्यति स एव पश्यति सम्यग्दर्शी वा नान्यः एकः परमे
श्वरः सर्वभूतेषु निर्विशेषतया स्थित इति पितृत्वपुत्रत्वभ्रातृत्वा
दिभिर्न कोऽपि स्नेहास्पदं न वा तद्व्यतिरिक्तत्वेन कोऽपि द्वेषास्पदं
तस्मात्स्वजनाभ्रातॄन्सर्वांस्तथा एतान्न हन्तुमिच्छामीत्यादि वच
नानां मोहनष्टबुद्धिविषयता न धीरविषयतोचितेति भावः २८

मधुभाष्य

२८॥

भाषा अनुवाद टीका

अविवेक से संसार उत्पत्ति कहि कर अब संसार की निवृत्ति के अर्थ प्रकृति से भिन्न स्वरूप जो आत्मा उसका शोभन दर्शन कहते हैं कि स्थावर जंगमात्मक सर्व भूत मे निर्विशेष कहे समान सत्रूप समभाव व्यापी परमात्मा की जो मनुष्य देखते हे और भूतोंके विनाशमे आत्माको अविनाशीरूप देखते हैं तेई शोभन देखते है और कोई नहीं २७ ॥

दोहा

समहिं सबहि जीवमें रहे परमेश्वर जोय नष्टहि में अवि
नष्ट है लखें जो लखहे सोय २७

167

समंपश्यन्हिसर्वत्रसमवस्थितमीश्वरं
नहिनस्त्यात्मनात्मानंततोयातिपरांगतिं २८

शांकरभाष्य टीका १

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्त्तव्येति
श्लोकआरभ्यते समं पश्यन्निति: समं पश्यन्नुपलभमानोहि य
स्मात् सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयावस्थितमीश्वरं
अतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः समं पश्यन् किन्न हि
नस्ति हिंसां न करोति आत्मना स्वेनैव स्वमात्मानं ततस्तस्मा
त् अहिंसनात् याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्यां ननु नैव क
श्चित् प्राणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति कथमुच्यतेऽप्राप्तं नहिन
स्तीति यथा न पृथिव्यामग्निश्चे नचान्तरिक्षइत्यादि नैषदो
षः अज्ञानामात्मतिरस्करणोपपत्तेः सर्वोह्यज्ञोत्यन्तप्रसिद्धं सा
क्षादपरोक्षादात्मानं तिरस्कृत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य त
मपि धर्माधर्मौ कृत्वोपात्तमात्मानं हत्वान्यमात्मानमुपादत्ते
नवन्तञ्चैवं हत्वा तमेवन्तमपि हत्वान्यमित्येवं नवमुपात्त
मुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञो यस्तु परमार्थात्मा असा
वपि सर्वदाऽविद्यया हत इव विद्यमानफलाभावादिति सर्वे
आत्महन एवाविद्वांसो यस्त्वितरो यथोक्तात्मदर्शी स तु उभय
थात्मनात्मानं न हिनस्ति ततो याति परां गतिं यथोक्तं फलं
तस्य भवतीत्यर्थः २८ ॥

आनन्दगिरिकृत टीका २

प्रकृतं सम्यग्ज्ञानं किमित्यपेक्षायां तत्फलोक्त्या तस्यैव
स्तुत्या तद्धेतौ पुरुषं प्रवर्त्तयितुं श्लोकान्तरमित्याह यथोक्त
स्येति यस्मादित्यस्य ततःशब्देन सम्बन्धः सर्वभूतेषु तुल्यत
या स्थितं सर्वोक्तलक्षणमीश्वरं निर्विशेषं पश्यन्नात्मानमा
त्मना यस्मान्न हिनस्ति ततस्तस्मान्मोक्षाख्यां परां गतिं याति
इति योजना तत्र पादत्रयेण ज्ञानादज्ञानध्वस्तध्वस्तमनर्थध्वंसो

क्राज्ञानमिथ्याज्ञानयोरावरणयोर्नाशे सर्वोत्कृष्टां गतिं परमपु
रुषार्थं परमानन्दमनुभवति विद्वानिति चतुर्थपदार्थः नहि
नस्त्यात्मनात्मानमिति यथाश्रुतमादाय चोदयति नन्विति नह
ष्यामीति प्राप्तिद्वारा निषेधवन्नान्तरिक्षे ण दिवीति प्राप्त्यभा
वाच्च यन्निषेधोसंख्योनेष्यते तथेहापि प्राप्तिं विना निषेधोन
युक्तिमानित्याह यद्येति अज्ञानामात्मनैवात्महिंसासम्भवाद्वि
दुषां तदभावोक्तिर्युक्तेति समाधत्ते नैषदोषइति संग्रहवाक्यं
विवृणोति सर्वो हीति अनात्मशाद्बो देहादिविषयः अविदुषा
मारोपितात्महन्तृत्वं निगमयति इत्यात्महेति तथापि पारमा
र्थिकस्यात्मनो हननाभावान्न तेषां सर्वेषां आत्महन्तृत्वमित्या
शंक्याह यस्त्विति उक्तरीत्या सर्वेषामविदुषामात्महन्तृत्वं सिद्धं
इत्युपसंहरति सर्वइति आत्मनैवात्महननमविदुषां दृष्टं त
दिह विद्वद्विषये शक्यं निषेद्धुमित्याह यस्त्वितरइति उभयथा
पीत्यारोपानारोपाभ्यामित्यर्थः तस्मादनर्थभ्रमध्वंसे सर्वोत्कृप
रमानन्दप्राप्त्या परितृप्तत्वं युक्तमित्याह ततइति २८ ॥

स्वामिकृत टीका ३

अतइत्यतआह सममिति सर्वत्र भूतमात्रे समं सम्यक् अप्र
च्युतस्वरूपेणावस्थितं पश्यन् हि यस्मादात्मना स्वेनैवात्मानं
नहिनस्ति अविद्यया सच्चिदानंदरूपमात्मानं तिरस्कृत्य न वि
नाशयति ततश्च परां गतिं मोक्षं प्राप्नोति यस्त्वेवं न पश्यति स
हि देहात्मदर्शी देहेन सहात्मानं हिनस्ति तथा च श्रुतिः असु
र्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के
चात्महनो जना इति २८ ॥

पिशाचभाष्यं टीका ४

समं पश्यन्निति न हिनस्ति न व्यापादयति २८ ॥

रामानुजभाष्यं टीका ५

सममिति सर्वत्र देवादिशरीरेषु तद्वैषम्येनाधारतया नियं
तृतयावस्थितमीश्वरमात्मानं देवादिविषमाकारादिवियु

कं ज्ञानैकाकारतया समं पश्यन्नात्मना मनसा स्वमात्मानं न हिनस्ति
रक्षति संसारान्मोचयति यतस्तस्मात्तु ज्ञानात्मतया सर्वत्र समाना॰
कारदर्शनात्परां गतिं याति गम्यत इति गतिः परं गतं ब्रह्म यथावस्थित
मात्मानं प्राप्नोति देवाद्याकारादिषु क्ततया सर्वत्र विषममात्मानं प॰
श्यन्नात्मानं हिनस्ति भवजलधिमध्ये प्रक्षिपति २८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थं २८ ॥

परमार्थप्रपा टीका

अथ पूर्वोक्तप्रकारस्य प्रयोजनमाह सममिति सर्वत्र सर्वभूतेषु सं
स्थितमीश्वरं सममेकरसं स्वरूपं पश्यन् तारतम्यविवर्जितं वा पश्यन् आत्म
नाम सर्वात्मना मनोवाक्कायैरात्मानं न हिनस्ति हिंसां न करोति तत
स्तेनात्महिंसनेन परां गतिं याति श्रुतिरपि यदैतमनुपश्यत्यात्मानं
देवमञ्जसा ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सतीति भाष्यं यदा
एनमनुभवसिद्धं यतो देवं द्योतमानं भूतस्यातिक्रान्तस्य भव्यस्य भ
विष्यतो वा भूतजातस्य ईशानं नियामकं अञ्जसा साक्षात्करोति तदा
न विचिकित्सति हिंसावज्ञानिंदादिरूपां विचिकित्सां न करोति २८

वनमाली टीका

सर्वनियामकस्य सर्वान्तर्गतस्य निर्लेपतया ज्ञानफलमाह सममि॰
ति सर्वत्र चराचरप्राणिषु सम्यगवस्थितं नियामकत्वेन वर्तमानं स
मं निर्विकारं तारतम्यहीनं च निर्दोषं ईश्वरमचिन्त्यानन्तशक्तिं भगवते
पश्यन् परोक्षीकुर्वन् मनात्मना मनसात्मानं न हिनस्ति आत्मघा
तफलं नरकरूपं पुनः पुनर्जन्ममरणादिरूपं संसारं न प्राप्नोतीत्य
र्थः कुतो यतस्ततस्तादृशभगवज्ज्ञानात्परां गतिमपुनर्भवरूपां
मुक्तिं याति एतादृशानन्ताचिन्त्यैश्वर्यविशिष्टस्य हरेरपरोक्षज्ञाना
तन्महाप्रसादस्ततो मुक्तिरिति भावः २८ ॥

उत्तमवैजयन्ती टीका

किंच समं पश्यन्निति सर्वत्र स्थावरजंगमभूतेषु समं यथास्यात्तथा
सम्यगप्रच्युतस्वरूपगुणतया अवस्थितं न तदात्मत्वेन तदाधारत्वे
न तन्नियंतृत्वेन वा स्थितमीश्वरं तत्तद्देहादीनां स्वामिनं देहादिल
क्षणं जीवात्मानमात्मना प्राकृतविषयविरहितेन तत्त्वग्राहिणा
मनसा पश्यंस्तु न कुक्कोमनसैवानुद्रष्टव्य इत्यादिश्रुतेः आत्मा॰

नंजीवंनहिनस्तिजन्ममरणस्वरूपसंसारेनपातयतिकिंतुततःप्रकृति
वियुक्तात्मज्ञानात्संसाराद्वापरामुत्कृष्टांगतिंगम्यतेपरमेश्वरोऽहंपु
रुषोत्तमःप्राप्यतेनयासागतिस्तांपरांगतिंवंयाथात्म्यात्मस्वरूपंप्राप्नो
ति २८ ॥

मधुसूदनी टीका

तदेतदात्मदर्शनंफलेनस्तौतिसर्वभूतेषु समवस्थितंजन्मादिवि
नाशांतभावविकारशून्यतयासम्यक्तयावावस्थितमित्यविनाशि
त्वलाभः अन्यत्साग्व्याख्यातं एवंपूर्वोक्तविशेषणमात्मानंपश्यन्
अयमहमस्मीतिशास्त्रदृष्ट्यासाक्षात्कुर्वन् नहिनस्त्यात्मनात्मानं
सर्वोहिसर्वज्ञः परमार्थसंतमेकमकर्त्रभोक्तृपरमानंदरूपमात्मानं
अविद्ययासतिभात्यपिवस्तुनिनास्तिनभातीतिप्रतीतिजननं
समर्थयास्वयमेवतिरस्कुर्वन्नसंतमिवकरोतीतिहिनस्त्येवतंत
थाअविद्ययात्मत्वेनपरिगृहीतंदेहेंद्रियसंघातमात्मानंपरातनं
रुत्वानवमादनेकर्मवशादितिहिनस्त्येवतं अतउभयथाप्यात्म
हैवसर्वोप्यज्ञः यमधिकृत्ययंशाङ्क्तलावचनरूपास्मृतिः किंते
ननकृतंपापंचोरेणात्मापहारिणा योन्यथासंतमात्मानमन्यथा
प्रतिपद्यतेइतिश्रुतिश्च असुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः
तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाइति असुर्याःअसुर
स्यस्वरूपभूताःआसुर्यासंपदाभोग्याइत्यर्थः आत्महनइत्यनात्म
निआत्माभिमानिनइत्यर्थः अतोयमात्महाःसर्वोनात्मनिआत्मा
भिमानेशुद्धात्मदर्शनेनबाध्यते अतःस्वरूपलाभाद्विहिनस्त्या
त्मनात्मानं ततोयातिपरांगतिं ततआत्महननाभावादविद्या
तत्कार्यनिवृत्तिलक्षणांमुक्तिमभिगच्छतीत्यर्थः २८ ॥

सदानंदी टीका

तदेतदात्मविज्ञानंफलतस्तौतिमाधवः तुल्यत्वेनस्थितंयस्मा
त्सम्यग्दर्शीपरेश्वरं १ सर्वभूतेषुपूर्वोक्तविशेषणसम १

त्विते पश्यन्नात्मानमद्वैतमपमहम्मिति स्वयं २ साक्षात्कुर्वन्निया
सम्यक्कमवमस्यादिगानया स्वेन स्वं न हिनस्त्यस्माद्दर्शनात्कथं किमर
क्षति ३ सर्वोत्तपकमात्मानमकर्तारमसंगं तं अविद्ययातिरस्कृ
वे हिनस्त्येवात्मना स्वयं ४ परानंदघनं नित्यं विद्यमानमपीश्व
रं भ्रांत्यानुभवन्मूढो मायया वेवितः हतवान् ५ अविद्याध्यस्त
देहादिमात्मानं सगुणं तनं हत्वावर्तनमादत्ते कर्मणा नो हिन
स्त्यसौ ६ सर्वोत्तमात्महा तस्मान्नयैवमतःकृतिस्मृती असूर्यानाम
मते लोका अंधेन तमसावृताः ७ तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये के चा
त्महनो जनाः यो न्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न
कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा अतो यस्त्वात्मवित्पक्वा देहादावा
त्मताभ्रमं ८ स्वात्मबोधेन तत्त्वेकवेत्तानेश्वनहिनस्त्यसौ आत्मा
नो हननादेवसका पीतानवापनात् ९ अक्रूणां गतिमानंदा
वाप्तिरूपामयात्यसौ ११ २८ ॥

नीलकंठी टीका १२

दर्शनफलमाह सममिति स्वदेहेश्वव सर्वत्र देहमात्रे समवस्थि
तं सम्यगवस्थितमीश्वरं समं सममन पापश्यन्हि यतः स सर्वाभे
ददर्शी आत्मना देहादिना आत्मानं ईश्वरं न हिनस्ति नानायोनि
संकटेषु पातनेन न पीडयति किंतु ततः परां गतिं मोक्षं याति
यद्वापेक्षान्यदर्शिनात्वात्मानमभिवाप्यसमपि न हिनस्ति सर्वत्र
दयालुर्भवतीति भावः ततश्च परां गतिं याति २८ ॥

आनंदी टीका १३

प्रियस्यात्मकत्वे वै देवेनासरेणवास्त्रआवेन पुरुषः स्वभास्व
नं कर्म कार्यं तेन तस्य ज्ञानदनगुणगुणफलं दीपरमेश्वरह
णिर्गवेषाः सर्वैः प्रकारैः यः पश्यति विचारयति स एवं वि
चारयन्नात्मानं हंतारं पश्यति मयेदं बंधकं कर्म न कर्तव्य
मिति निश्चिनोति २९ ॥

आनंदीटीका १३

सर्वत्रदैवेसर्गेष्वासुरेवासमंपत्नपातेविनासमवस्थितमी
श्वरंकृतानांशुभाशुभानांकर्मणामानुरूप्येणफलदाता
रंपश्यन् आत्मानमात्मनानहिनस्तिअविहितकरणात्संसा
रेनपातयति किंतुविहितकर्मकरणात्परामेवगतिंगम
यतीत्यर्थः २८ ॥

रामकंठीटीका १४

तत्रहेतुमाह— यस्माद्यथोक्तप्रकारेणसर्वत्राकृतभावमप्येवंवर्गेसमं
सामान्येनविद्रूपतयातुल्यंकृत्वासमवस्थितंस्वभावतएव
सम्यक्कृतमतिर्हमीश्वरंप्रभुंपरमात्मानंपश्यन्प्रत्यभिज्ञा
नन्कश्चिदेवात्मनास्वयमेवात्मानंसत्यस्वभावंनहिनस्ति
प्रत्यभिज्ञानेनसंततमेवंभावनंप्रापयति किमुक्तंभवति
यएवंप्रतिपादितेनज्ञानचक्षुषादेहदेहवर्तीवविविक्तंपरमा
त्मानंनपश्यति सआत्मघातयुक्तोमुख्ययाहत्या यथोक्तं
योन्यथासन्तमात्मानमन्यथाप्रतिपद्यते किंतेननकृतं
पापंचौरेणात्मापहारिणा कश्चैवंविधंपरमात्मस्वरूपं
पश्यतीत्याह २८ ॥

नन्वभिन्नात्मदर्शनएव किमितिसम्यग्दर्शनमित्याशंक्याह ॥

लासिकी [illegible] टीका १५

+यस्मादतात्मानमेवेश्वरंसर्वत्रभूतमात्रेसमंचिद्रूपतयानिर्वि
शेषम् सम्यगप्रच्युतरूपतयास्थितंपश्यन्कुर्वन्नः स
एवंखण्डमात्मानं आत्मनापरिच्छिन्नपुरुषमात्रज्ञाने
ननहिनस्तिनद्वैधीकरोति अतस्तस्यैवभेदाभावात्सम्य
ग्दर्शनम् नभेददर्शिनः अथतत्फलमाह ततःसम्यग्दर्श
नान्नपदमेवयोगीपरांगतिंमोक्षाख्यांप्राप्नोति [illegible]
[illegible] २८ ॥

पंचोलेटीका

सम्यक्दर्शनस्यफलवचनेनतंस्तौति समम्मिति हियस्मात्सर्वत्र
सर्वभूतेषुसमवस्थितेनसततयावस्थितमीश्वरंसमेसमतयास्थितं
पश्यन्नपि: आत्मना आत्मानेनहिनस्ति ततएवात्मनोहिंसनाभावा।
मुक्तःश्रेष्ठांमोक्षाख्यांगतिंयाति २८

भगवीरसमिद्बोधिनी

ऊतश्चयाह समंपश्यनिति हि यस्मात्सर्वत्रसर्वेषुस्थावरजंगमा
त्मकेषु भूतेषु समं तुल्यतयासमवस्थितं सम्यगप्रच्युतस्वरूपे
णावस्थितंपरमेश्वरंपश्यन्नात्मनास्वयमेवात्मानं नहिनस्तिस्वव
र्णोचितधर्मपरित्यागेननताशयति अवश्यमनुष्ठेयस्ववर्णधर्म
परित्यागोह्यात्महिंसा तांनकरोति ततआत्महिंसायाअकरणात्प
रांगतिं महत्त्वमप्राप्तिलक्षणांयातिगच्छतिप्राप्नोतीत्यर्थ: २८

मधुभाष्य

२८॥

भाषा अनुवाद टीका

और उस शोभन दर्शन होनेका कारण क्याहै इस पर कहते
हैं कि सोई शोभन देखने वाला मनुष्य यावत् भूतमात्र मे स
म्यक् प्रकार से अन्तरस्वरूप अवस्थित परमात्मा का दर्शनक
रिके आप अपने को नष्ट नहीं कर्ता अर्थात् सच्चिदानन्द आ
त्मा स्वरूप को अविद्या अज्ञानसे आवरण करि के नाश नहीं
करता है तिससे श्रेष्ठगति मुक्तिरूप को प्राप्त होता है और जो
इस पूर्वोक्तरूप से नहीं देखता है सो शरीरही को आत्मा क
रि के देखनेवाला शरीरके सहित अपने को अवश्य ही नष्ट
कर्ता है सोई श्रुति कहती हैं कि जो उक्त प्रकार से आत्महा
होता है सोई मरण के अनन्तर प्रकाश शून्य अन्धकार से
आवृत्त जो स्थान ताहो को जाता हैं २८ ॥

दोहा

देषत समहि सर्वमे समहे ईश्वर जोय आपआपको नांह
नेंजात परमगति सोय २८॥

172

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति २९

शांकरभाष्ये टीका १

सर्वभूतस्थमीशं समम्पश्यन्न हिनस्त्यात्मनात्मानमित्युक्तं तद
नुपपन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेष्वात्मस्वित्येतदाशं
क्याह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्या प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणात्मि
का मायान्तु प्रकृतिं विद्यादिति मन्त्रवर्णात्तया प्रकृत्यैव च
नान्येन महदादिकार्यकारणाकारपरिणतया नान्यैव कर्मा
णि वाङ्मनःकायारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि स
र्वशः सर्वप्रकारैर्यः पश्यत्युपलभते तथात्मानं क्षेत्रज्ञम
कर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितं पश्यति स परमार्थदर्शीत्यभिप्रा
यः निर्गुणस्याकर्तुं निर्विशेषस्याकाशस्येव भेदे प्रमाणानु
पपत्तिरित्यर्थः २९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

श्लोकान्तरं शंकोत्तरत्वेनावतारयितुमनुवदति सर्वेति प्रति
देहं धर्माधर्मादिमत्त्वेनात्मनो भेदभानान्न सम्यक् दर्शन-
मिति शंकते तदिति स्वगुणैः सुखदुःखादिभिः स्वकर्मभि
श्च धर्माधर्माख्यैर्वैलक्षण्यात् प्रतिदेहं भेदे न हि विशिष्टेष्वा
त्मसु कथं साम्येन दर्शनमित्येतदाशंक्य परिहरतीत्याह
एतदिति प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्वं व्यावर्तयति प्रकृ
तिरिति मायाशब्दस्य सांख्यार्थीयत्वं प्रत्याह त्रिगुणेति उ-
क्तः परस्य शक्तिर्मायेत्यत्र श्रुतिसंमतिमाह मायान्त्विति अन्ये
न केनचित् क्रियमाणानि न भवन्ति कर्माणीत्येवकारा-
र्थमाह नान्येनेति किन्तदन्यत्त्रिविधमित्युक्ते सांख्याभिप्रेता
प्रधानाख्या प्रकृतिरित्याह महदादीति सर्वप्रकारत्वं काम्य
त्वनिषिद्धत्वादिना प्रकारबाहुल्यमात्मानमकर्त्तृविशेषण
मः पश्यतीति सर्वेण सम्बन्धः स पश्यतीत्यस्यार्थं पुनरुक्ते

विप्राशंक्याह सएव परमार्थेति आत्मनो प्रतिदेहं भिन्नत्वे तेषु समद
र्शनमयुक्तमित्युक्तस्य कः समाधिरित्याशंक्याह निर्गुणस्येति २९

स्वामिकृतटीका ३

ननु शुभाशुभकर्मकर्तृत्वेन वैषम्ये दृश्यमाने कथमात्मनः सम
त्वमित्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्यैव देहेंद्रियाकारेण प
रिणतया सर्वशः सर्वप्रकारैः क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्य
ति तथात्मानं चाकर्तारं देहाभिमानेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्व
तस्त्येवं यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति नान्य इत्यर्थः २९ ॥

पिशाचभाष्ये टीका ४

प्रकृत्या त्रिविधया सर्वशः सर्वप्रकारैः २९ ॥

रामानुजभाष्ये टीका ५

प्रकृत्यैवेति सर्वाणि कर्माणि कारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत इ
ति सर्वाकरीत्या प्रकृत्या क्रियमाणानि यः पश्यति तथात्मानम
कर्तारं ज्ञानाकारं च पश्यति तस्य प्रकृतिसंयोगात् तदधिष्ठानेन
जन्मसुखदुःखानुभवस्य कर्मानुपात्तात्मकृतमिति च यः पश्य
ति आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति २९ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

यस्य हीदृशी स्थिरतरा बुद्धिर्भवति प्रकृतिरेवेदं करोति नाहं
किंचिदिति स सर्वं कुर्वाणोपि न करोति एवमकर्तृत्वे यदि वा
विस्तीर्णत्वेन सर्वथा ध्यायदाभूतानां पृथक्ता चित्रता मात्मन्ये
व पश्यति आत्मन एव चोदितां तां मन्यते तदापि सर्वकर्तृत्वा
न्नलेपभाक् यतोसौ परमात्मैव शरीरस्थोपि न लिप्यते आका
शवत् २९ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथान्योत्पत्तिफलमाह प्रकृत्वेति सर्वशः सर्वप्रकारैः क
र्माणि देहेंद्रियादिरूपेण परिणतया प्रकृत्यैव क्रियमाणा
नीति यः पश्यति स एवात्मानमकर्तारं कर्तृत्वाभिमानशू
न्यं पश्यति २९ ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ॥

वनमाली टीका ८

विकृतेषु नानावस्थेषु भूतेषु विद्यमानेन परमात्मनेति निर्विकार
त्वमुपपाद्य जीवस्यापि स्वतो निर्विकारत्वमाह प्रकृत्येति कर्मा
णि वाङ्मनःकायारम्भाणि सर्वशः सर्वप्रकारैः प्रकृत्यैव देहेन्द्रि
यादिरूपेण नानाकारपरिणतया न केवलपुरुषेण निर्विकारेण
यः पश्यति तथात्मानं स्वतोऽकर्तारं पश्यति स पश्यति स एवात्म
तत्त्वसम्यग्दर्शीत्यर्थः अनाद्यविद्यावशाद्देहादावहं ममेत्यभिमा
नस्य जीवस्याभिमानिकसंबंधेन वास्तवं कर्तृत्वं न त्वविद्यादेहा
दिसंबंधं विना केवलस्य न च बुद्धिस्थकर्तृत्वं जीवे मिथ्याभूत
मारोपितमिति वाच्यं यत्र यत्र धर्मि समानसत्ताककर्तृत्वादिरूपो
वेयत्तस्यैव हि मो[illegible]ः स्यान्न च बुद्धेर्मोक्षः संभवतीत्यतो नाद्य
विद्ययादेहेन तत्कृतकर्मादौ जीवस्य प्रवाहानाद्यहं ममेत्यभिमा
नस्याध्यासाभिमानसंबंधेन वास्तवमेव कर्तृत्वादिकमपि प्रक
र्तृत्वं [illegible]कर्त्राभिमानाद्यनेन तन्भावेन केवलस्याकर्तृमिति भावः २९ ॥

उत्समुवैजयन्ती टीका ९

नन्वस्ति चोररूपयाति दुःखं प्रयान्ति मायया पापकोऽयं पुरुषः स्वाज्ञा
नेकार्थ्यपातिकर्म्यं वा [illegible] स्वकेरूपे प्राभातीत्यपेक्षायां तत्र प्रका
रमाह द्वाभ्याम् प्रकृत्यैव चेति प्रकृत्यैव चकारान्मदधिष्ठितया
परमेश्वरप्रेरितया सर्वशः सर्वाणि क्रियमाणानि कार्यकारण
कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते इत्युक्तप्रकारेण प्रकृतिकर्तृकाणि
कर्माणि कर्मेन्द्रियैः कृतानि यः पुरुषः पश्यति विवेकचक्षु

श्री॰
गी॰ टी॰
३॰

174

षः स्वलोकयति तथा तेनैव प्रकारेण कर्तारं निमित्तं विना नाविर्भूत
कर्तृत्वधर्मकं ज्ञानाकारं यद्वा प्रकर्तारं प्रधानं स्वतन्त्रकर्तारं वा लक्षणप्र
युक्तः कर्तृः कर्तानमकर्तारं प्रयोज्यकर्तारमित्यर्थः एवं च तेति श्रु
तिः प्रकारो वासुदेवः स्यादिति स्मृतेः अक्षराणामकारोऽस्मीत्यत्रैवो
क्तत्वाच्च आत्मानं जीवात्मानं च यः पश्यति स एव प्रकृतिवियुक्ता
त्मानं याथात्म्येन पश्यति नान्य इत्यर्थः २९

ननु शुभाशुभकर्मकर्तारः प्रतिदेहं भिन्ना आत्मानो विषमाश्च तत्तद्धि विचित्रफलभोक्तृत्वेनेति कथं सर्वभूतस्थमेकमात्मानं समं पश्यन्न हि नस्त्यात्मनात्मानं इत्युक्तमत आह ॥

मधुसूदनी टीका १०

कर्माणि वाङ्मनःकायारभ्याणि सर्वशः सर्वैः प्रकारैः प्रकृत्यैव दे
हेन्द्रियसंघाताकारपरिणतया सर्वविकारकारणभूतया त्रिगु
णात्मिकया भगवन्माययैव क्रियमाणानि न तु पुरुषेण सर्व
विकारशून्येन यो विवेकी पश्यति एवं क्षेत्रेण क्रियमाणेष्वपि
कर्मस्वात्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितमसंगमेकं
सर्वत्र समं यः पश्यति तथा शब्दः पश्यतीति क्रियाकर्षणार्थः
स पश्यति स परमार्थदर्शीति पूर्ववत् सविकारस्य क्षेत्रस्य त
न हि विचित्रकर्मकर्तृत्वेन प्रतिदेहं भेदोऽपि वैषम्योऽपि निर्विशेष
स्याकर्तुराकाशस्येव न भेदे प्रमाणं किंचिदात्मन इति प्रतिपा
दितं प्राक् २९

क्षेत्रे

॥ २९ ॥

सदानन्दी टीका ११

शुभाशुभादिकर्तारः प्रतिदेहं विलक्षणाः विचित्रफलभोक्ता
रो विषमा विषमाश्रमाः १ कथं समस्तभूतस्थमात्मानं समम
द्वयं पश्यन्स्वं हि न हन्तीति शंकायामाह रमापतिः २ वाङ्मनःका
यकर्माणि प्रकारैरखिलैरपि देहाद्याकारया मिथ्या त्रिगुणात्म
कया नया ३ मायया क्रियमाणानि नात्मना विक्रियात्मना यः प
श्यति विवेकेन तथा क्षेत्रेण सर्वथा ४ कर्मस्वाक्रियमाणे क्षे
त्रज्ञमविकारिणं असंगमेकं सर्वत्र यः पश्यत्यक्रियं प्रभुः स
परमार्थदर्शीति सम्यक् पश्यति वस्तुतः सक्षेत्रस्य विकारस्यैव

वसंपेभिन्नतायनः ९ प्रकृतेर्निर्विशेषस्यन वैषम्येनभिन्नता
२ २५ ॥ ॥

नीलकंठी टीका १२

ननुविषमस्वभावानिभूतानिकःसमबुद्ध्यापश्यत्यिमिवशी
नबुध्येमाघ्यंकाह प्रकृत्यैवेति सर्वशःसर्वप्रकारेणाकर्माणि
वाङ्मनःकायैरारभ्यान्तिप्रकृत्यैवक्रियमाणानीतियःपश्यति
तथाआत्मानंवाकर्तारंयःपश्यतिसर्वाकरीत्यासएवसर्वंत्रस
मंपश्यतीतिपूर्वेणान्वयः २९ ॥

आनंदीटीका १३

हियस्मात्प्रकृत्यैवदेवेनान्तरेणावासभावेनपुरुषःशुभा
शुभकर्मकार्यनेनस्मनदन्तगुण फलदायीपरमे
श्वरइतिसर्वशःसर्वैःप्रकारैःयःपश्यतिविचारयति
सएवंविचारयत्रात्मानंअकर्तारंपश्यति मये
दंवपकंकर्मनकर्तव्यमितिनिश्चिनोति २९ ॥

रामकंठी टीका १४

प्रकृतिश्चेतनाचेतनविभागेनपरापररूपाप्राक्प्रतिपादित
द्विप्रकारा परमेश्वरेच्छावशादेवदेहदेहत्त्वभावेनाऽनादि
नासंयेनसंवद्धासतीसर्वमिदंजगच्चित्रंविरचयति यथाच
समभेद्विप्रकारायाःप्रकृतेःस्वरूपंप्रतिपाद्याक्रमेणयोनी
निभूतानिसर्वाणीत्युपधारयेति अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा
त्किंचित्संभवतीत्यादिनाश्लोकेनेषएवार्थोभिहितः तदेवं
रूपयाप्रकृत्यैवकेवलयाक्रियमाणानिनिर्वर्त्यमानानिना
नाशरीरसंवद्धत्वेनावभासमानानिकृत्स्नानिकर्माणिवि
विधाःक्रियायआत्मनस्तत्वदर्शीपश्यतिसम्यग्निरूपयति।
सतादृशोयोगीतथातेनप्रकारेणात्मानंब्रह्मस्वरूपंसत्य
स्वभावंसर्वदाविशुद्धचिन्मात्रस्वरूपेस्तात्मन्येवसप्रतिष्ठं

१३ श्री° गी° टी°

175

सन्तमकर्त्तारं परमार्थतः सर्वक्रियास्वव्यापृततया स्वरूपव्य
तिरिक्तकार्यनिर्वाहप्रयत्नरहितं पश्यति किमुक्तं भवति ।
यथा क्षेत्रज्ञस्य प्रकृत्यभेदाभिमानेन कर्तृत्वं न तथा परमा
त्मनस्तस्य हि स्वरूपसत्त्वमर्षमात्रमुख्यो कर्तृता क्षेत्रज्ञ
स्य कर्तृत्वाभावेन न गौणीति यायं कर्तृकार्यव्यपदेशः स
र्वोभेदनिबंधनेनाभेदस्य मायामात्रविलसितो न वस्तुसत्ता
मवलंबते ततएकस्य तत्त्वस्य व्यतिरिक्तकार्यनिबंधनं क
र्तृत्वं न वास्तवमिति तात्पर्यम [illegible]

[illegible] २९ ॥

लासिकी [illegible] टीका १५

प्रत्यभिज्ञात्मदर्शिनो दर्शनं प्रत्याययति ॥

+प्रकृत्यैव देहेन्द्रियाद्याकारेण परिणतया सर्वैः प्रकारैः क्रि
यमाणानि कर्माणि यः पश्यति तथात्मानं चाकर्तारं यः प
श्यति स आत्मा क[illegible]रोति स एवात्मानं पश्यति तेनैव प्रकृतितो
विवेकेन सम्यगात्मा दृष्टः [illegible]
[illegible] २९॥

पंचोलीटीका

ननु शुभाशुभकर्मकर्तृत्वेन वैषम्ये दृश्यमाने कथमात्मनः समत्व
मित्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति च पुनः यः सर्वशः सर्वप्रकारैः प्रकृ
त्या त्रिगुणात्मिकया पारमेश्वर्या मायायैव देहेन्द्रियव्यापाररू
पाणि कर्माणि क्रियमाणानि ननु परमेश्वरेण पश्यति तथा आत्मा
नमकर्तारं सर्वैः पाप्यरहितं यः पश्यति स पश्यति सर्वत्र समदर्शी २९

गणवीरसमिद्बोधिनी॥

सर्वत्रादि वैषम्यस्य दृश्यमानत्वात्कथमात्मनः समत्वमित्याह प्र
कृत्यैवेति प्रकृतिर्माया तयैव महदादिरूपया कार्यकारणाकारप
रिणतया क्रियमाणानि संपद्यमानानि कर्माणि मनोवाक्कायका

र्माणि सर्वशः सर्वैः प्रकारैः यः पश्यति तथात्मानं क्षेत्रज्ञमकर्ता
रंकर्मणामनिष्पादकंयः पश्यति सएवसम्यक्पश्यति सएवपरत
त्वदर्शीप्रकृतिविधास्यमानानांकर्मणांक्षेत्रज्ञआत्मन्यनारोपादि
ति २९

मधुभाष्य

२९॥

भाषा अनुवाद टीका

जो कहो कि शुभ अशुभकर्म्म के कर्त्तव हेतुसे वैषम्य देख
पड़ती है फेरि आत्माका समत्व कैसे है इसपर कहते हैं कि
जो देह इन्द्रिय आकार मे रूपान्तर को प्राप्त प्रकृति के द्वारा
नाना प्रकार क्रिय माण कर्म्म होते हैं ऐसा जो मनुष्य देखै
है और अपने को अकर्त्ता देखै है अर्थात् स्थूल शरीर मे अ
हं बुद्धि से आत्मा कर्त्ता होता है और स्वरूप से उसको कर्त्त
त्व नहीं है ऐसे जो मनुष्य देखै है सो सम्यक देखै है सोई
कहा हैं कि यः पश्यति सपश्यति इति २९ ॥

दोहा

मायासें हूं कर्म यह किए जात सभ जोए देषत जो त्यों आ
त्मको अकर्त्ता देषहिं सोए २९

176

यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति तं
तएवचविस्तारंब्रह्मसंपद्यतेतदा ३० ॥

शांकरभाष्य टीका १

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्च्यते यदेति यदा
यस्मिन् काले भूतपृथक् भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्व
मेकस्थमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्यो
पदेशतो मत्वात्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यत्यात्मैव इदं सर्वमिति
अतएव च तस्मादेव च विस्तारमुत्पत्तिमनुपश्यति आत्मनः
प्राणआत्मन आशा आत्मनः स्मरआत्मन आकाशआत्मनस्तेज आ
त्मनः आपआत्मन आविर्भावतिरोभावौ आत्मनो भूतात्मनोऽन्न
मित्येवमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते
ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन् कालेइत्यर्थः ३० ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

प्रकृतेर्विकाराणाञ्च सांख्यवत् पुरुषादन्यत्वप्रसक्तौ प्रत्याह
पुनरपीति उपदेशजनितं प्रत्यक्तदर्शनमनुवदति आत्मैवेति
भूतानां विकाराणां नानात्वं प्रकृत्यासहात्ममात्रतया प्रलीनं
पश्यति नहि भूतपृथक्त्वं सत्यां प्रकृतौ केवले परस्मिन्विला
पयितुं शक्यत इत्यर्थः परिपूर्णादात्मन एव प्रकृत्यादेर्विशे
षान्तस्य स्वरूपलाभमुपलभ्य तन्मात्रतो पश्यतीत्याह अत
एवेति उक्तमेव विस्तारं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति आत्मन इति
ब्रह्मसंपत्तिर्नाम पूर्णत्वेनाभिव्यक्तिस्तत्र पूर्णत्वहेतोः सर्वस्यात्म
मात्रकृतत्वादित्याह ब्रह्मैवेति ज्ञानसमानकाले मुक्तिरिति
सूचयति तदेति ३० ॥

स्वामिकृतटीका ३

इदानीं तु भूतानां प्रकृतितादात्म्यत्वेनाभेदात् भूतभेदकृतम्
प्यात्मनो भेदमपश्यन् ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह यदेति यदा भूतानां
स्थावरजंगमानां भेदं पृथग्भावं पृथक्त्वं एकस्थमेकस्यामेव प्रकृ

शक्तिरूपायांप्रकृतौस्थितंप्रलयेऽनुपश्यतिआलोचयतिततएव
चतस्याएवप्रकृतेःसकाशात्भूतानांविस्तारंसृष्टिसमयेऽनुप
श्यतितदाप्रकृतितावन्मात्रत्वेनभूतानामप्यभेदंपश्यन्परिपू
र्णंब्रह्मसंपद्यतेब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ३० ॥

पिशाचभाष्ये टीका ४

पुनरपिसम्यग्दर्शनंशब्दान्तरेणप्रपंचयते यदेति एकस्थंएका
स्मिन्नात्मनिस्थितंविस्तारंविकासः ३० ॥

रामानुजभाष्यं टीका ५

यदेति प्रकृतिपुरुषतन्नात्मकेषुदेवादिषुसर्वेषुभूतेषुसत्सु
तेषांदेवत्वमनुष्यत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिपृथग्भावमेकस्थंप्रकृ
तिस्थंयदापश्यतिनात्मस्थंततएवप्रकृतितएवउत्तरोत्तरपुत्र
पौत्रादिरूपभेदविस्तारंचयदापश्यतितदैवब्रह्मसंपद्यते अनव
च्छिन्नज्ञानैकाकारमात्मानंप्राप्नोतीत्यर्थः ३० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३० ॥

परमार्थप्रपाटी ७

एवंसमत्वावकर्तृत्वदर्शनेनब्रह्मसंप्राप्तिरुक्ताऽधुनाजगतएक
त्वदर्शनादाह यदेति यदानानानामस्वरूपवतांभूतानांपृ
थग्भावंपृथगवस्थानमेकस्थंएकस्मिन्समष्टिरूपेतिष्ठती
त्येकस्थंअनुवेलंपश्यति एकस्मिन्सूत्रेनानामणीनामिवेत्य
र्थः ततस्तेनएकरूपेणपरमेश्वरेणसहविस्तारंपश्यतिज
लेनतरंगाणामिव तदाब्रह्मसंपद्यतेब्रह्मैवभवति अयस
मत्वदर्शनेपिसंसारावस्थायांदेहसंबंधनिमित्तैः ३० ॥

वनमाली टीका ८

ईश्वरोपिसर्वाधारत्वसर्वकर्तृत्वादिज्ञानस्यफलमाह यदेति
यदाभूतानांस्थावरजंगमादीनांजरायुजादीनांवापृथग्भावं

पृथक्त्वम् एकस्थम् एकाधारकं अनुनिरंतरं पश्यति पार्थ को
न भूतानि हरिस्थानानि पश्यतीति यावत् तत एव हरेः सकाशा
देव च विस्तारं विश्वस्योत्पत्तिं पश्यति तदेतादृशज्ञानकाले ब्रह्म
संपद्यते परमात्मानं निर्मुक्तबंधनः प्राप्नोति ततो मोक्षः स्यादिति
शेषः परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतेः
भावप्रधाननिर्देशाद्ब्रह्मत्वमाविर्भूतबृहद्गुणवत्त्वं प्राप्नोती
त्यर्थः स चानंत्याय कल्पत इति श्रुतेः ३० ॥

ऊत्समवेजयन्ती टीका ९

किंच यदा भूतेति यदायं पुरुषो भूतपृथग्भावं भूतानां देवमनु-
ष्यादीनां पृथग्भावं नानाकारगतं देवत्वमनुष्यत्वदीर्घत्वह्रस्व-
त्वस्थूलत्वकृशत्वादिरूपं पार्थक्यमेकस्थं प्रलयकाले प्रकृतिस्थ-
मेव नात्मस्थं ततः प्रकृतेः सकाशादेव विस्तारं सृष्टिसमये तेषां
देवत्वादीनां विस्तारं पुत्रपौत्रादिकं भिन्नभिन्नाकारनीलपीतादि
विविधरूपादिभिर्बहुविस्तारं च पश्यति स प्रकृतिविमुक्तस्वा-
त्मदर्शी पुरुषस्तदात्मदर्शनानंतरमेव काले ब्रह्म प्रकृतिवि-
क्तमभिव्यक्तापहतपाप्मत्वादिबृहद्गुणकं स्वस्वरूपं संपद्यते प्रा-
प्नोति ३० ॥

+ एवमापाततः क्षेत्रभेददर्शनमभ्यु-
पेत्य क्षेत्रज्ञभेददर्शनमपाकृतं इदानीं
क्षेत्रभेददर्शनमपि मायिकत्वेनाप
करोति ॥

मधुसूदनी टीका ९

+ यदा यस्मिन्काले भूतानां स्थावरजंगमानां सर्वेषामपि जडवर्गा-
णां पृथग्भावं पृथक्त्वं परस्परभिन्नत्वं एकस्थमेकस्मिन्नेवात्मनि
सद्रूपे स्थितं कल्पितस्याधिष्ठानादनतिरेकात् सद्रूपात्मस्वरूपा
दनतिरिक्तमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशमनु स्वयमालोचयति
आत्मैवेदं सर्वमिति एवमपि मायावशात् तत एकस्मादात्मन ए
व विस्तारं भूतानां पृथग्भावं च स्वप्नमायादिवदनुपश्यति ब्रह्म
संपद्यते तदा सजातीयविजातीयभेददर्शनाभावात् ब्रह्मैव स
र्वानर्थशून्यं भवति तदा तस्मिन्काले यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आ-
त्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति
श्रुतेः प्रकृत्यैव चेत्यत्रात्मभेदो निराकृतः यदा भूतपृथग्भाव

भिन्नत्वेनात्मभेदोपीतिविशेषः

३०॥

सदानंदी टीका ११

एवमापाततः क्षेत्रभेददर्शनमादिशन् क्षेत्रज्ञस्य भिदा दृष्टिवि
वेकेन निराकृता १ इदानीं मायिकत्वेन क्षेत्रस्यापि भिदेक्षणं अपा
करोति भगवानीशानीनोत्तरेण हयः २ यस्मिन्काले समस्तानां स्थि
रजंगमरूपिणां परस्परविभिन्नत्वमेकस्मिन्नात्मनि स्थिते ३ अ
धिष्ठानादभिन्नत्वं कल्पितत्वेन सर्वतः शास्त्राचार्योपदेशेन स्वानु
भूत्यानुपश्यति ४ मिथ्यात्मनां हि सर्वेषां सत्यादिशुणलक्षणं या
विशेषसंसारमात्मानं प्रवक्ष्यते ५ नह्यात्मवान्भवेत्सर्पो दं
डाद्यध्यासरूपिणा आत्मनाविवर्तेनेव सर्पो रज्ज्वात्मनात्मवान् ६
इत्युक्तेवार्त्तिके द्वैतव्याविद्वद्ब्रह्मलोत्पापि अधिष्ठानाद्धि भिन्नत्वक
ल्पितानां यदा भवेत् ७ कल्पितत्वक्षतिस्तर्हि तथाधिष्ठानताक्ष
तिः सर्पदंडस्रगादीनां कल्पितानां ग्रणो ह्ययं ८ अधिष्ठानस्वरूपः
त्वान्न भेदोस्ति मनागपि एवं मायावशात्तस्मादेकस्मादात्मनो ह्या
त् ९ स्थावरजंगमवर्गस्य पृथग्भावं प्रकल्पितं स्वयमालोचयत्येष
आत्मैवेदमिति श्रुतेः ११ तस्मिन्काले तु भूतस्यैव स्वात्मकभेदमतिः पुमा
न् सजातीयविजातीयभेददर्शनवाधतः १२ समस्तानर्थभूतस्य त
द्दलेव भवति स्वयं यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः १३
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः इत्यस्यैवेति पद्ये स्मिन्ना
त्मभेदो निराकृतः १४ यदा भूतेति पद्ये त्वानात्मभेदो निराकृतः ३०

नीलकंठी टीका १२

ननु कथं प्रकृतेरेव कर्तृत्वं न त्वात्मन इत्याशंक्याह यदेति भूता
नां वियदादीनां जरायुजादीनां च पृथग्भावं नानाभावेनावस्थानं
परिदृश्यमानमिदं यदा एकस्थं एकस्मिन्नात्मनि स्थितं रज्ज्वां सर्पा
दिवत् कनके वा कुंडलादिवत् विलीनं शास्त्राचार्योपदेशमनुप
श्यति ततएव एकस्मात् विस्तारं च भूतपृथग्भावस्य सृष्ट्यानाव

स्यामनुस्मादिवत्पश्यति तदाब्रह्मसंपद्यतेब्रह्मैवभवति अ
यंभावः कर्तृत्वंहिक्रियावत्त्वंक्रियाचपरिस्पंदःसचपरिछिन्न
स्यैकदेशभूतस्यप्राकृतस्यभूम्यादेरेवसंभवतिनतुव्यापकस्य
सर्वभूतस्थभावव्यापिनोब्रह्मण इति ३० ॥

आनंदीटीका १२

भूतानांचराचराणांपृथग्भावंनानात्वमेकस्थमेकस्मिन्नेव
परमेश्वरेतिष्ठतीत्यनुपश्यति अद्वैतेजीवानानाकाराःना
नास्वभावाःस्वभावानुरूपंनानाकर्मकुर्वाणाःप्रलयेत्वेक
स्मिन्नेवपरमेश्वरेसंकुचितस्वरूपास्तिष्ठंतीतिविचारयति
चपुनःसर्गादौततएवपरमेश्वरादेवविस्तारंपश्यतिसर्गा
दौहिपरमेश्वरस्यैवजीवाःप्राक्कर्मानुरूपमाकारस्वभावा
दिनानात्वंप्राप्नुवंतीत्येवंतत्परमार्थज्ञानंतस्यायदाभवति
तदैवतत्परमेश्वरतत्त्वज्ञानमाहात्म्याद्ब्रह्मसंपद्यतेइतिफल
स्तुतिः ३० ॥

रामकंठीटीका ४

+ इत्थंचास्थितेप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञान
नंतरंवास्तवब्रह्मलक्षणैकत्वविषय
ज्ञानमाविर्भवतीतिप्र
तिपादयितुमाह॥

+ तदानस्मिन्कालेयोगीब्रह्मसंपद्यतेयथोक्तपरमात्मनिपरमा
त्मनिपरमार्थसत्येएकस्मिंस्तत्त्वेसमापत्तिमाप्नोतिकदाय
स्मिन्कालेविवेकज्ञाननैर्मल्यात्सम्यक्प्रकाशमानसर्वग
तैकदेशज्ञस्वरूपोयोगीभूतानांचराचराणामनंतभेदानांपृथ
ग्भावमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वमेकस्थंपश्यत्येकस्मिन्परमात्मनि
ह्यभिन्नसंवित्प्रकाशैकरूपतांयदानुभवतियोगी यथा
चसर्वमेकस्थंपश्यतितथैवयदाततएवैकस्मादात्मनोविस्ता
रंनानाभावमयंविभूतिवैतत्यंपश्यतितदाब्रह्मसंपद्यते
अनेनापिकिमुक्तंभवति विवेकजज्ञाननिस्यानतिर्मलम
तिर्योगीयथैकस्मिंस्तत्त्वेलीनंसर्वभेदजातंतदभिन्नंपश्यती
त्यर्थः तथैवतदैवैकंतत्त्वविश्वभावभेदात्मनाप्रसृतंतत्स्वस
वित्स्वभावनानात्वप्रतिपत्तिभ्रमोविगलतीत्यर्थः तथा

१२ श्री॰ गी॰टी॰

चायमेवार्थः केनापि विपश्चितानूदितः यद्यत्पृथक्त्वसं
दिग्धं तत्पृथक्त्वान्न भिद्यते इति नेदं वंविधस्य परमात्म
नो वह्नशोषपुंस्तलदर्शणप्रसंगात्पुनराह ३०॥

नन्वेवं सति भिन्नात्मदर्शिनो पि सम्यग्दर्शित्वान्मोक्षावाप्तिः स्यादित्याशंकायामनराह॥

लासिकी [illegible]मी टीका १५

+यदायं भिन्नात्मदर्शी योगी भूतानां भेदं वै विश्वमेकस्मिन्नात्म
नि पक्षे न स्थितं योगाभ्यासतारतम्येनानुपश्यति साक्षात्क
रोति तत एवात्मनस्तेषां विस्तारं पृथक्त्वामदितापश्य
ति तदा ब्रह्म संपद्यते मुच्यते इत्यर्थः न भिन्नात्मदर्शी न द
शायाम [illegible] ३०॥

पंचोलेटीका

इदानीं भूतानामपि प्रकृतिमात्रत्वेन अभेदात्भूतभेदकृत
मपि आत्मनो भेदमपश्यन् ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह यदेति यदाय
स्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावमेकस्मिन्नात्मनि स्थि
तमेकस्थं पश्यति ततश्चात्मन एवाविर्भावतिरोभावादि विस्ता
रं च यदा पश्यति तदा तस्मिन्काले ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति ३०

रणवीरसमिद्धायिनी॥

यदा यस्मिन्काले भूतानां स्थावरजंगमानां पृथग्भावं परस्पर
भिन्नत्वमेकस्थमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमनुपश्यति शास्त्राचार्यो
पदेशमनुसृत्य समालोचयति तत एवात्मन एव च विस्तारं पृथ
ग्भावं च पश्यति प्रलयकाले पृथक्त्वमात्मस्थं सृष्टिकाले चात्म
न एव पृथक्त्वमद्भूतं प्रकृतिवशात्पश्यति तदा तस्मिन्काले ब्र
ह्म संपद्यते इति ३०॥

मधुभाष्य

३०॥

भाषा अनुवाद टीका

अब प्रकृतिके सकल कार्यभूत औ तिन की कारणस्वरूप प्रकृतिमात्र इस भेदके अभाव हेतुसे जो मनुष्य भूतगत भेदजनित आत्माका भेद नहीं देखें हैं ऐसे मनुष्योंको ब्रह्मभाव प्राप्ति कहते हैं कि जब स्थावर जङ्गम भूतका पृथक भाव कहे भेदको ऐसे देखते हैं कि एक यही परमेश्वर की शक्तिरूप प्रकृति मे सृष्टि स्थिति प्रलय कालमे भूतोंकी उत्पत्ति पालन नाश निरन्तर देखते हैं और तब कालमे प्रकृति स्वरूप मात्र देखते भूतोंके अभेददर्शी लोग परिपूर्णस्वरूप ब्रह्मही हैं ३० ॥

दोहा

भूत पृथकता जबहि जो एकहि मे देषंत ताते हुं विस्तार तब
ब्रह्महि मे वर्तत ३० ॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः
शरीरस्थोपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ३१

शांकरभाष्य टीका १

एकस्यात्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसम्बन्धे प्राप्तमिदमुच्यते अ
नादीति अनादित्वादनादेर्भावोऽनादित्वमादिः कारणं यस्य ना
स्ति तदनादि यद्ध्यादिमत् तत् स्वेनात्मना व्येत्ययन्त्वनादित्वान्नि
रवयव इति कृत्वा न व्येति तथा निर्गुणत्वात् सगुणोहि गुणव्य
याद्व्येत्ययन्तु निर्गुणत्वाच्च न व्येतीति परमात्मायमव्ययो नास्य
व्ययो विद्यत इत्यव्ययो यत एवमतः शरीरस्थोपि शरीरेष्वात्मन
उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते तथापि न करोति तदकर
णादेव तत्फलेन न लिप्यते योहि कर्त्ता स कर्म्मफलेन लिप्य
ते अयन्त्वकर्त्ता अतो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः कः पुनर्देहेषु
करोति लिप्यते च यदि तावदन्यः परमात्मनो देही करोति लि
प्यते च तत इदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं क्षेत्रज्ञञ्चापि
मां विद्धीत्यादि अथ नास्तीश्वरादन्यो देही कः करोति लिप्यते चेति
वाच्यं परो वा नास्तीति सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यञ्चेति भगवत
प्रोक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः सांख्यार्हतबौद्धै
श्च तत्रायं परिहारो भगवता स्वेनैवोक्तः स्वभावस्तु प्रवर्त्तत इ
त्यविद्यामात्रे स्वभावोहि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति
न तु परमार्थत एकस्मिन् परमात्मनि तदस्त्यत एतस्मिन् पर
मार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजका
णां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्म्माधिकारो नास्तीति तत्र त
त्र दर्शितं भगवता ३१ ॥ ॥

आनंदगिरिकृतटीका १

परिहरणीयेन सर्वात्मत्वे प्राप्तमात्मनो देहादिगतेन कर्तृत्वादि
ना तद्वत्वं दृष्टं हि पवित्रस्यापि पञ्चगव्यादेरपवित्रसंसर्गात्
तद्दोषेण दुष्टत्वमित्याशंकामनूद्योत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति

पक्षेति अनादित्वमेव साधयति आदिरिति तथापि किं स्यादि
त्याशंक्य कार्यत्वकृतव्ययाभावः सिध्यतीत्याह यद्वीति तथापि
गुणापकर्षहारको व्ययो भविष्यति नेत्याह तथेति निरवयवत्वा
देव अवयवह्रासकस्य निर्गुणत्वाद् गुणह्रासकस्य च व्ययस्याभा
वेपि स्वभावतो व्ययः स्यादित्याशंक्याह परमात्मेति परमात्मनः
स्वतः परतो वा व्ययाभावे फलितमाह यत इति स्वमहिम्नि प्र
तिष्ठस्य कथं शरीरस्थत्वं तत्राह शरीरेष्विति सर्वगतत्वेन स
र्वात्मत्वेन च देहादौ स्थितोपि स्वतो देहाद्यात्मना वा न करोति
कूटस्थत्वाद् देहादेश्च कल्पितत्वादित्यर्थः कर्तृत्वाभावेपि भोक्तृ
त्वं स्यादित्याशंक्याह तदकरणादिति तदेवोपपादयति योही
ति परस्य कर्तृत्वादेरभावे कस्य तदिष्टमिति पृच्छति कः पु
नरिति परस्मादन्यस्य कस्यचिज्जीवस्य कर्तृत्वादीत्याशंक्याम
नुवदति यदीति तस्मिन् पक्षे प्रक्रमभङ्गः स्यादिति दूषयति
तत इति ईश्वरातिरिक्तजीवानङ्गीकारात् उपक्रमविरोधोस्तीति
शङ्कते अथेति नहि अतीतकर्तृत्वादेरधिकरणं वक्तव्यमिति
दर्शयाह क इति परस्यैव कर्तृत्वाद्यपारत्वान्नास्ति वक्तव्यमि
त्याशंक्याह परो वेति नास्तीति वाच्यमिति शेषेण सम्बन्धः
नहि कर्तृत्वादिभाक्त्वे परस्यास्मदादिवदीश्वरत्वमिति भावः प
रस्यान्यस्य वा कर्तृत्वादावविशिष्टे शरीरस्थोपीत्यादिश्रुतिमूल
मपि ज्ञातं वक्तुमशक्यत्वात् त्याज्यमेवेति परीक्षकसमत्योप
संहरति सर्वथेति परस्य वस्तुतोकर्तृत्वभोक्तृत्वाविषयता तदा
रोपादादेयमेव भगवन्मतमिति परिहरति तत्रेति तमेव प
रिहारं प्रपञ्चयति अविद्येति व्यावहारिके कर्तृत्वादावविशि
ष्टे पारमार्थिकमेव किन्नेष्यते तत्राह नत्विति वास्तवकर्तृत्वा
द्यभावे लिङ्गमुपन्यस्यति अत इति ३१ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तथापि परमेश्वरस्य संसारावस्थायां देहसंबंधनिमित्तैः कर्मभि
स्तत्फलैश्च सुखदुःखादिभिर्वैषम्यं दुःपरिहरमिति कुतः सम

सांदि

दर्शनेनत्राह अनादित्वादिति यदुत्पत्तिमत्तत्तदेवहिव्येतिविना
शमेति यच्चगुणवत्तत्तस्यगुणनाशेव्ययोभवति अयंतुप
रमात्मानादिर्निगुणश्चातोव्ययोविकारीत्यर्थः तस्माच्छरीरेस्थि
तोपिकिंचिन्नकरोतिनचकर्मफलैर्लिप्यते ३१ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

शरीरस्थःशरीरउपलभ्यमानः ३१ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

अनादीति अयंपरमात्मादेहान्निःकृष्टस्वभावेननिरूपितःशरी
रस्थोपिअनादित्वादिनारभ्यत्वादव्ययः निर्गुणत्वात्सत्वादिगुणर
हितत्वान्नकरोतिनलिप्यतेदेहस्वभावैर्नलिप्यतेनवाध्यते
३१ ॥ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ३१ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

कर्मभिस्तत्फलैश्चसुखदुःखादिभिर्वैषम्यंदृष्टाविहरमित्याह अनादित्वा
दिति अयंपरमात्माशरीरस्थोपिनकरोति अकर्तैवास्तिनतत्फलैर्लिप्य
ते कुतःअनादित्वात् निर्गुणत्वाच्च यदुत्पत्तिमत्तन्नश्यति तथायद्गुण
वत्तद्गुणक्षयेउपक्षीणंभवति परमात्मातुअनादिर्निर्गुणश्चातोऽव्य
यः अविकारीअतो नलिप्यते ३१ ॥

वनमाली टीका ८

नानाविकारवत्सुस्थितस्यनिर्विकारत्वमत्यंतासंभाव्यमानमि
तिपुनरपीश्वरस्यनिर्लेपत्वमाह अनादित्वादिति अनादित्वा
त् आदिकारणरहितत्वात् निर्गुणत्वात्प्राकृतगुणशून्य
त्वादव्ययःषड्विधविकारशून्यःशरीरस्थोपिनियामकतया
जीवदेहस्थोपिकर्तापिलोकवदनित्यक्रियाशून्यत्वाद्विरूप
शक्तिमत्वाच्चनकरोत्युदासीनत्वान्नलिप्यते जीवस्यस्वतोव्यय
त्वेपिदेहाभिमानेनसादित्वात्तथादेहाद्यात्मकसत्वादिगुणसं
वेधाच्चतद्वदनादित्वेनाशोप्यस्तितत्तएवकर्मलेपोस्तीतिभा

वः यद्वा पुरुष एवेदं सर्वमिति श्रुतेः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात्कथं
भूतानां नानात्वं पृथक्त्वमत आह अनादित्वादिति अत्र शरीरस्थश
ब्दो जीववाची अयं परमात्मा शरीरस्थो जीवो न भवति कुतः प
रमात्मनो नादित्वात् देहादिसंबंधेनाप्युत्पत्त्यसंभवात् निर्गुण
त्वात् सर्वात्मना त्रिगुणसंबंधाभावात् अव्ययः देहादिसंबंधे
नापि नाशशून्यः ईश्वरस्तु सर्वं करोति ईश्वरो न च लिप्यते जीव
स्य तु तादृशत्वात् तथा च विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन जीवेशयो
र्भेदसिद्धिः यद् ईश्वरो जीवो भिन्नो न भवति तदा किमु वाच्यं जडा
भिन्नो न भवतीति सूचनायापि शब्दः ३१ ॥

उत्तमवैजयन्ती टीका ४

नन्वप्रकृतिवियुक्तात्मदर्शनादेवायं कृतार्थो भवतीत्युक्तिरयु
क्ता एतेभ्य एव भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सं
ज्ञास्तीति श्रुतेर्जीवस्य देहेन सहोत्पत्तिविनाशश्रवणादिति चे
त्तत्राह अनादित्वादिति हे कौन्तेय अयं जीवात्मा शरीरस्थोप्यना
दित्वादनारभ्यत्वात्परं देहाद्यतिरिक्तः अपि अयमव्ययो नाश
रहितत्वाद्विनाशरहितः निर्गुणत्वात् सत्त्वादिप्राकृतगुणरहितत्वा
त् स्वाभाविकज्ञानानंदादिगुणकत्वात् प्राकृतगुणकृतं यज्ञशु
भादिकं कर्म न करोति अतो देहेंद्रियादिस्वभावेनोत्पत्तिविनाश
रूपेण न लिप्यते न बध्यते तत्स्थैर्यस्यौपचारिकत्वेनेत्यर्थः ३१

आत्मनः स्वतश्च कर्तृत्वेपि
शरीरसंबंधोपाधिकं कर्तृत्वं स्यादित्याशंकामपनु
दन्न्यः पश्यति तथात्मानं
अकर्तारं स पश्यतीत्यत्र हि
हेतुनेति ॥

मधुसूदनी टीका ४

+ अयमपरोक्षः परमात्मा परमेश्वराभिन्नः प्रत्यगात्मा अव्ययः
न व्येतीत्यव्ययः सर्वविकारशून्य इत्यर्थः तत्र व्ययो द्वेधा धर्मि
स्वरूपस्यैवोत्पत्त्यादिमत्तया वा धर्मिस्वरूपस्यानुत्पाद्यत्वेपि ध
र्माणामेवोत्पत्त्यादिमत्तया वा तत्राद्यमपाकरोति अनादित्वादि
ति आदिः प्रागसत्त्वावस्था सा च नास्ति सर्वदा सतश्चात्मनः अत
स्तस्य कारणाभावाज्जन्माभावः न ह्यनादेर्जन्म संभवति तदभा
वे च तदुत्तरभाविनो भावविकारा न संभवंत्येव अतो न स्वरूपे
णाव्येतीत्यर्थः द्वितीयं निराकरोति निर्गुणत्वादिति निर्धर्मकत्वा

दित्यर्थः नहियर्मिणामविकृतस्यकस्यचिद्धर्मउपैति अपैतिवायमे
यर्मिणोत्मादात्मात् अयंत्वनिर्धर्मकः अतोनधर्मद्वारापिव्ययेती
त्यर्थः अविनाशीवा अयमात्मानुच्छित्तिधर्मेतिश्रुतेः यस्मादे
वजायतेऽस्तिवर्धतेपरिणमतेपक्षीयते विनश्यतीत्येवंषड्भाव
विकारशून्यः यथाध्यासिकेनसंबंधेनशरीरस्थोपितस्मिन् कुर्वे
तिअयमात्मानकरोति यथाध्यासिकेनसंबंधेनजलस्थःसवि
तातस्मिन्चलत्यपिनचलमेवनहुत् यतोनकरोतिकिंचिदपि
कर्मअतःकेनापिकर्मफलेननलिप्यते योहियत्कर्मकरोतिस
तत्फलेनलिप्यते नत्वयमकर्ताअनादित्वादित्यर्थः इच्छाद्वेषःसुखं
दुःखमित्यादीनांक्षेत्रधर्मकथनात् प्रकृत्यैवचकर्माणिक्रियमा
णानीतिमायाकार्यत्वव्यपदेशात्तानपश्यपरमार्थदर्शिनांस
र्वेकर्माधिकारनिवृत्तिरितिआख्यातं पतेनात्मनोनिर्धर्म
त्वकथनात्स्वगतभेदोपिनिरस्तः प्रकृत्यैवचकर्माणीत्यत्रसजा
तीयभेदोनिराकृतः यदाभूतपृथग्भावमित्यत्रविजातीयभेदो
निराकृतः अनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यत्रस्वगतोभेदोपिनिरस्तइ
त्यद्वितीयंब्रह्मआत्मेतिसिद्धं
३१ ॥

सदानंदी टीका ॥

नन्वात्मनःस्वतोमास्तुकर्तृत्वमविकारिणः देहाद्युपाधिकंकिं
नकर्तृत्वंस्यादिहात्मनः १ इत्याशंक्याससंबंधात्स्वेनैवधुना अ [margin: दात्मायं]
परोक्षोयआत्मायंप्रत्यक्त्वादव्ययोव्ययः निर्विकारोऽप्यनादित्वा
त्स्वरूपेणनजन्मभाक् निर्धर्मकतयानास्यजन्मधर्मनिमित्तके
३ आगमत्वेनचास्यस्यावापितस्यजनोजनिः नह्यनादेर्भवेज्जन्म
तदभावान्नचेतरे ४ विकाराःसंभवंत्यस्यकूटस्थस्याद्वयस्यच
अविनाशीवेतिश्रुत्यानिर्धर्मिकतयेरितः यद्यप्याध्यासिकेना
सौसंबंधेनशरीरगः तथापितत्प्रयात्माकुर्वत्यपिशरीरके ८ य [margin: केरा]
थाध्यासिकसंबंधाज्जलस्थोपिदिवाकरः चलत्यपिजलेनासौ
चलत्येवंविदक्रिया यतःकिंचिन्नकर्मात्माकरोतिअतएवहयः

183

अतः कर्मफलेनासौ केनचिन्नोपलिप्यते ८ करोति यो हि यत्क
र्म तत्फलेन स लिप्यते न त्वयं निर्विकारात्मा निष्क्रियो निर्मलो वि
भुः ९ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्यादीनां पुरःस्फुटं क्षेत्रधर्मत्वकथ
नाद्धर्मः कोऽपि न चात्मनि १० प्रकृत्यैव च कर्माणीत्यत्र कर्तृत्वमा
त्रके अविद्याकर्तृकेऽप्युक्ते न किंचित्कर्म विद्यते ११ अत एव पर
ब्रह्मप्रत्यगात्मैक्यदर्शिनां सर्वकर्माधिकारस्य निवृत्तिः प्रागुदी
रिता १२ निर्धर्मकत्वकथनान्निरस्ता स्वगताभिदा प्रकृत्यैव विनि
विधत्वात्सजातीयभिदा न वा १३ यदा भूतपृथग्भावमित्यत्र ह
रिणा स्वयं विजातीयभिदा ध्वस्ता नानात्वस्य समाश्रया १४ अना
दित्वान्निर्गुणत्वादित्यत्र स्वगताभिदा विध्वस्ता त्वद्वितीयेन ब्रह्मले
वात्मेति निर्णीयः १५ ड१ ॥

नीलकंठी टीका १३

नन्वात्मनो विभुत्वेन रूपेण कर्तृत्वं साक्षीकारि देहाद्यवच्छिन्ने
न तु रूपेण तद्धर्मस्य मत्यथानुभवविरोधादित्याशंक्याह अना
दित्वादिति अयं सर्वेषां प्राणिनां नित्यापरोक्षः परमो देहादिभ्यः
परमेभ्य आत्मभ्योऽन्नः कोशपंचकातीत आत्मा परमात्मा अव्य
यः न व्येति परिक्षीयते देशतः कालतो वस्तुतश्चेत्यव्ययः अव्य
यत्वे हेतुः अनादित्वादिति यद्ध्यादिमदाकाशादि तद्व्येति न त्व
यं व्येति अनादित्वात् नन्वनादिभावस्यापि नत्यनियमे नात्मनः का
लतः परिच्छेदोऽमास्तु तथा देशतः परिच्छिन्नस्य नाशावश्यंभा
वादनादित्वायोगाद्देशतोऽपि परिच्छेदो ब्रह्मणो मास्तु ननु प
रमाणुवज्ज विष्यतीति चेन्न दृशादिगवच्छेद्यत्र देशभेदवतो
द्रव्यस्य निरवयवत्वरूपाणुत्वासिद्धेः न हि परमाणोः पूर्वदिगव
च्छिन्नो भागः पश्चिमया अवच्छेत्तुं शक्यते अनुभवविरोधात् दे
शतः परिच्छेदाभावादेव सजातीयविजातीयवस्तुसद्भावकृतः
परिच्छेदोऽपि मास्तु तथापि विचित्रशक्तियुक्तस्य अभिनवप्रपंच
रचनापटीयसः परस्य सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तस्य स्वग
तभेदोऽवश्यंभावी स्वशक्तिमायावच्छिन्नेन रूपेण जगत्कर्तृ

त्वेदेहावच्छेदेनाग्निहोत्रादिकर्तृत्वेवावश्यंपेवकर्तृत्वमित्याशंक्या
ह निर्गुणत्वादिति योहिगुणवानाकाशादिःसस्वेयोगेविभागे
वोपायिष्वप्यस्वगुणंशब्दमाविष्करोतिनतुसस्मिन्नसंतेनस्पर्शे
केनविदपिउपाधिनादर्शयितुमीष्टे एवमात्मासर्वगुणही
नःसन्नपवच्छेदलाभेकर्तृत्वादिकंगुणमाविष्कर्तुंनसमर्थ
इति फलितमाह शरीरस्थोपीति स्पष्टार्थमेतत् ३१ ॥

आनंदीटीका १३

आदिमान्हिमहदादिःसगुणोव्ययेनविकारेणवसहितोभव
तिअयमीश्वरस्त्वनीदृशः क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेष्वि
त्युक्ताशरीरस्थोप्यन्तर्यामितयाततत्कर्मदर्शनायतेषुतेषु
शरीरेषुवर्तमानोपिपरमेश्वरोनकरोतिनलिप्यतेनिर्गुणीत
चैतत् नचमांतानिकर्माणिनिबध्नंतीतिनवमे निर्लेपत्व
मीश्वरस्यदर्शयति ३१ ॥

रामकंठी टीका १४

अयंभगवान्परमात्मापरंतत्त्वस्वभावतएवसर्वत्रसर्वदाचा
व्याहतसद्भावः ततश्चसर्वस्मिंशरीरेस्थितिरबाधितैव तथा
पिचतत्रस्थोपिप्रतिप्राणिनैकस्वरूपमात्रेस्वस्थितत्वान्नक
रोतिनभिन्नंकार्यनिबंधनंकर्तृत्वमनुभवतिनतश्चकाकर्या
कर्मफलानुभवस्येतिनलिप्यते यस्मादनादित्वात्सर्वका
रणत्वादतएवनिर्गुणत्वाद्गुणेभ्य उदयव्ययधर्मकेभ्योनि
ष्क्रान्तत्वान्नहिमकस्वभावत्वादव्ययोगुणवद्व्ययेनविनाश
रहितः यद्यप्यनादित्वमव्ययत्वंचक्षेत्रज्ञस्याप्युक्तं तथा
पितस्यगुणमय्याप्रकृत्यासंबद्धस्यतत्स्वरूपानुविधायित्वा
त्तत्तदुदयव्ययधर्मकत्वमुपचर्यते आविद्योदयात् परमा
त्मनस्तूपचारोपिनास्त्यतःक्षेत्रज्ञवत्तस्यकर्तृत्वंनकर्मफलसंयो
गः [illegible]

१३ श्री॰
गी॰टी॰

[illegible] ३१ ॥

लास्तिकी [illegible]टीका १५

नत्वचेतनानुग्रहं विनाज
डायाः प्रकृतेः कर्तृत्वानु
पपत्तेरात्मन एव कर्तृत्व
मायातमित्याशंक्याह ॥

+ अयंपरमात्माकूटस्थः स्वभावतोऽव्ययः निर्विकारः शरीरस्थितोपि वर्त्तमानोपि अनादित्वादुत्पत्तिविहीनत्वान्निर्गुणत्वात्सत्वादिरहितत्वान्नकरोति नचकर्मणालिप्यते अभिमानकलंकितः क्रियते यत्तत्कर्मभवति नकेवलायाः प्रकृतेः कर्तृत्वम् किंतुतादात्म्यमापन्नस्यदेहेन्द्रियादिमत्वात्सत्वादिगुणयुक्तत्वाच्चकर्तृत्वम् नात्मनः अत्रार्थेपंगवंधन्यायोदर्शितः [illegible] ॥३१॥

पंचोलेटीका

एकस्यात्मनः सर्वदेहात्मत्वेनव्यापित्वेसंसारावस्थायांदेहसंबंधनिमित्तैः कर्मभिः तत्फलैश्चसुखदुःखादिभिः वैषम्यंस्या। त्कुतः समदर्शनमिति तत्राह अनादित्वादिति हे कौंतेय अयंपरमात्मा अनादित्वात् कारणरहितत्वान्निरवयवत्वान्नस्वरूपतोव्येतितेनाव्ययः तथानिर्गुणत्वात् गुणव्ययेनापिनव्येति तेनचअव्ययः शरीरेउपलभ्यमानत्वात् शरीरस्थउच्यते शरीरस्थोपिनकरोति अकरणात्कर्मफलेननलिप्यते यः कर्ता सकर्मफलेनलिप्यते अयमात्मानतथानभवति असंगत्वात् ३१

भाषावीरसमिद्बोधिनी

यद्यप्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वंकथंनस्यादित्याशंकापनोदनाय अकर्तृत्वंपुनः साधयति अनादित्वादिति अयंपरमात्माप्रत्यगात्माव्ययोनव्येति विकारंनगच्छतीत्यव्ययः षड्भावविकाररहित इत्यर्थः विकारोद्विधा धर्मिस्वरूपस्यैवोत्पत्त्यादिमत्तया तद्गुणस्यव्येवापि तद्धर्माणामुत्पत्त्यादिमत्तयावा तत्राद्यंनिराकरोति

१८४

अनादित्वादिति आदिरुत्पत्तिः प्रागभावावस्था नादिरनादिरनादेर्भा
वो नादित्वं तस्मात्प्रागभावस्यान्यत्वात् प्रागभाववतो हि वस्तुन उत्प
त्त्यादिमत्वमात्मनश्च सत्तात्मकत्वात्तदभावो ऽतः कारणाभावेजन्मा॰
भावात्तदुत्तरकालभाविभावविकाराणामपि परमात्मनि न संभवो
स्तीति स्वरूपेण न विकारमेति द्वितीयमपनुदति निर्गुणत्वादिति
धर्मरहितत्वाद्धर्मिणो निर्विकारत्वाद्धर्मिधर्मिणोश्च तादात्म्याद्धर्मा॰
णामप्यपायान्नपायो न हि भवतः अयं तु धर्मरहितो ऽतो धर्मतोपि न
विकारमुपैतीत्यर्थः यस्मादेवमतः शरीरस्थोपि शरीरे स्थितोपि
अयमात्मा किंचित्कर्म न करोति जलगतचंद्रवदतो न लिप्यते कर्मणा
मकरणात्कर्मफललेपं न भजति यो यत्कर्ता स तत्फलभागयं त्वकर्तत्वा
त्फलेन न लिप्यते ३१॥

मधुभाष्य

अनादित्वादिति सादिर्हि प्रायो व्ययि गुणात्मकं च न करोती॰
त्यादेरर्थ उक्तः पुरस्तात् न लौकिकः क्रियादिस्तस्य अतो न प्र
जमित्यादिवदिति भूतेभ्यः प्रकृतेश्च मोक्षसाधनममानित्वा
दिकं ३१॥

भाषा अनुवाद टीका

और जो कहो कि पूर्वोक्तरूप आत्माके भेदका अभाव होनेसे
भी संसारावस्था मे देह संवन्ध से जो कर्म और उन्ही कर्मो का
फलरूप जो सुखदुःख आदि तिनके द्वारा वैषम्य भावना नहीं
दूर हो सकै है इससे वैसे आत्माका सम्यक दर्शन कैसे संभ
व होय इस शंकापर कहते हैं कि जिसकी उत्पत्ति होती उस
का अवश्य आदि है और जो गुणयुक्त वस्तु है उसीको गुणना
श होनेसे रूपान्तर प्राप्तिरूप विकार भी होता हैं किन्तु जिस
हेतु यह जीव परमात्मा औ अनादि तथा निर्गुण हेतु से अ
व्यय अर्थात् अविकारी है इस से हे कौन्तेय शरीर मे रहिके
भी कोई कर्म नहीं कर्ता और कर्मफल मे भी लिप्त नहीं हो
ता अर्थात् इसको कोई कर्म नहीं लगते है ३१ ॥

दोहा

अनादी निर्गुण भावसें परमात्मा अव्ययजोय कुंतिसुत य
ह देहमें करेन नलिपहें सोय ३१ ॥

यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते
सर्वत्रावस्थितोदेहेतथात्मानोपलिप्यते ३२

शांकरभाष्ये टीका १

किमिव न करोति नलिप्यतइत्यत्र दृष्टांतमाह यथा सर्वगत॰
मिति यथा सर्वगतं सर्वव्याप्यपि सत् सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मभावादा॰
काशं खं नोपलिप्यते न सम्बध्यते सर्वत्र अवस्थितोदेहे तथा
त्मा नोपलिप्यते ३२ ॥ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

सूक्ष्मभावादप्रतिहतस्वभावत्वादित्यर्थः न सम्बध्यते पङ्कादि
भिरिति शेषः ३२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तत्रनिर्लेपत्वेदृष्टांतमाह यथेति यथासर्वत्रपंकादिष्वपिस्थि॰
तमाकाशंसौक्ष्म्यादसंगत्वात्पंकादिभिर्नोपलिप्यतेकेनापिस
हनसंबध्यते तथासर्वत्रउत्तममध्यमेथमेवादेहेवस्थितोप्यात्मा
नोपलिप्यतेदैहिकैर्गुणदोषैर्नयुज्यतइत्यर्थः ३२ ॥

पिशाचभाष्ये टीका ४

यथेति भ्रमतघारादिभिः ३२ ॥

+ यद्यपिनिर्गुणत्वान्नकरोतिनित्यसंयुक्तैर्देहग
वैःकथंनलिप्यतइत्यत्राह॥

रामानुजभाष्ये टीका ५

+ यथाकाशंसर्वगतमपिसर्वैर्वस्तुभिःसंयुक्तमपिसौक्ष्म्यात्सर्व
वस्तुस्वभावैर्नलिप्यते तथात्मापिसौक्ष्म्यात्सर्वत्रदेवमनुष्यादौ
देहेवस्थितोपिनदेहस्वभावैर्नलिप्यते ३२ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ३२ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अत्रदृष्टांतमाह यथेति यथासर्वत्रपंकादिस्थितमाकाशं
सौक्ष्म्याद [illegible] संगत्वात्पंकादिभिर्नलिप्यते तथासर्वत्रोत्तमेः
थमेवादेहेवस्थितोप्यात्मादैहिकैर्गुणैर्दोषैर्वा नलिप्यते न

श्री॰
गी॰ टी॰
त्र॰

186

न युज्यत इत्यर्थः ३२ ॥ ३२ ॥ ३२ ॥

[illegible]

[illegible] मादिभिरिति ३४ ॥

वनमाली टीका ८

निर्लेपत्वे दृष्टान्तमाह यथेति यथा सर्वेषु पंकादिषु गतं प्रामे सं-
पृक्तमप्याकाशं सौक्ष्म्यान्नोपलिप्यते तथा सर्वत्र नीचोच्चदेहे वा-
स्थित आत्मा परमात्मा अविद्यानेनशक्तिः सूक्ष्मत्वादसंगत्वाच्च
तत्कर्मभिः पापादिभिर्न लिप्यते ३२ ॥

कुसुमवैजयन्ती टीका ९

ननु निर्गुणत्वादयं न किंचित्करोतीति भवतु न कापि क्षतिः किंत
नित्यसंयुक्तैर्देहादिस्वभावैः कथं न लिप्यते इति चेत्तत्र सदृष्टान्त-
माह यथा सर्वगतमिति यथाकाशं सर्वगतमपि सर्वैर्जलपंका-
दिभिर्वस्तुभिः संयुक्तमपि सौक्ष्म्यादाकाशस्य तेभ्यो वस्तुभ्योऽति
सूक्ष्मत्वात्तैर्वस्तुस्वभावैः पंकांशैर्नोपलिप्यते तथात्मा जीवोपि सर्व-
त्र देवमनुष्यादिदेहेऽवस्थितोपि तत्तद्देहादिभ्योऽतिसूक्ष्मत्वात्तत्त-
द्देहादिस्वभावैर्जन्मनाशादिलक्षणैर्नोपलक्ष्यते नोपलिप्यते ३२

मधुसूदनी टीका १०

शरीरस्थोपि तत्कर्मणा न लिप्यते स्वयमसंगत्वादित्यत्र दृष्टान्तमाह॥

+सौक्ष्म्यादसंगस्वभावत्वात् आकाशं सर्वगतमपि नोपलिप्यते पं-
कादिभिर्यथेति दृष्टान्तार्थः स्पष्टमितरत् [illegible]
[illegible]
[illegible] ३२ ॥

सदानंदी टीका ११

असंगत्वात्स्वयं प्रत्यक् लिप्यते नात्मकर्मणा इत्यत्र^ सदृष्टान्तमले- ह^
पत्वे विदात्मनः १ व्योमासंगस्वभावत्वात्सर्वगं नैव लिप्यते पं-
कादिभिर्यथा तद्वदात्मासंगो न लिप्यते २ असंगोह्ययमात्मा त्र-
श्रुतयः स्युः सहस्रशः एवं नित्यमसंगात्मतत्त्वज्ञानानुभूतितः
३ स्वाराज्यसिद्धिरस्तीति श्रीहरेरयमाशयः ४ ३२ ॥

नीलकंठी टीका १२

निर्गुणत्वान्न करोतीति सिद्धं असंगत्वान्नोपलिप्यत इत्याह यथेति यथा आकाशो धूमादिना न लिप्यते सौक्ष्म्यादसंगस्वभावत्वात् एवमात्मापुण्यपापादिना नोपलिप्यत इत्यर्थः ३२ ॥

आनंदी टीका १३

सर्वत्र देहे सर्वेषु देहेष्ववस्थितोन्तर्यामितया स्थित आत्मा परमेश्वरो नोपलिप्यते [illegible]

[illegible] ३२

रामकंठी टीका १४

+ येयाचेतनस्य सर्वशरीरस्थत्वेपि कर्मफलसंयोलक्षणक . लंकेसंपर्काभावस्तत्रोपमनेन दर्शयितुमाह ॥

+ यथा सौक्ष्म्याद्धलीयस्त्वात्सर्वगतं समस्तवस्तुव्यापकं देशकालाद्यनवच्छिन्नमाहात्म्यमाकाशमवच्छिन्नैर्व्याप्यैःरैव नैलिप्यते स्वधर्मेण न संयोज्यते तथैव सर्वत्र सर्वस्मिन्सुरनरतिर्यगाद्यनन्तभेदेपि देहे शरीरे व्यापकतया व्यवस्थितो नित्यसंनिहितोपि अयं परमात्मा न देहधर्मैः सुखदुःखादिभिरुत्पादविनाशादिभिर्वा कर्मफलसंबंधित्वाभिमानजन्मभिर्नोपलिप्यते न संस्पृश्यते तथा चोक्तं यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्वृते संयुज्यन्ते न सर्वाणि तथा जीवाः सुखादिभिरिति ब्रह्मविदा केनचित् [illegible]

[illegible] ३२ ॥

+ अत्रैतदर्थं तनीत्पर्यर्थं दृष्टांतमाह ॥ लासिकी [illegible]टीका १५

+ यथा सर्वत्र पंकादिष्ववस्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसंगत्वाद्द्रवत्वादिभिर्नोपलिप्यते तथा सर्वत्र देहे जात्यैकवचनम् सर्वेषु देहेष्ववस्थितोप्ययमात्मा कर्मभिस्तत्फलैश्च न संस्पृश्यते [illegible]

[illegible] ३२ ॥

पंचोलेटीका

अलेपत्वे दृष्टांतमाह यथेति यथा सर्वगतमाकाशं सौ
क्ष्म्यात्सूक्ष्मभावात् नोपलिप्यते केनापि सहन संबध्यते तथा
सर्वत्र सर्वस्मिन् देहे अवस्थितोपि आत्मा इति सूक्ष्मत्वान्नोपलि
प्यते ३२॥

रमावीरसमिहोधिनी

अस्यात्मनः शरीरस्थस्याप्यसंगत्वात्कर्मलेपरहितत्वं सिद्धमित्य
त्र दृष्टांतमाह यथेति यथा सर्वगतं सर्वत्र पंकादिषु गतं स्थि
तं सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मतरत्वादाकाशं नोपलिप्यते द्रवत्वादिलेपं न भ
जते तथा सर्वत्र देहे अवस्थितोप्यात्मा नोपलिप्यते दैहिकैर्गुणदो
षैर्न युज्यते इत्यर्थः ३२॥

मध्वभाष्य

३२॥

भाषा अनुवाद टीका

अब आत्माके कर्म न करने औ कर्मफल मे लिप्त न होने मे दृष्टान्त देते हुये हेतु कहते हैं कि जैसे सूक्ष्मता के हेतुसे सर्वगत आकाश पङ्क आदिमे रहते भी असंग हेतुसे पङ्क आदि उसको नहीं लगाते अर्थात् पंकमे वह लिप्त नही होता है जैसे ही पावन उत्तम मध्यम औ अधम शरीरों मे रहिके भी आत्मा लिप्त नही होता है अर्थात् शरीरसंबंधी पुण्यपाप आदिसे युक्त नही होताहै ३२ ॥

दोहा

जैसें सभमें सूक्ष्मसें नभसों लिप है नांहि तैसें सभहि देहमें
नहि आत्म लिपयांहि ३२ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३३

शांकरभाष्ये टीका १

किञ्च यथा प्रकाशयतीति यथा प्रकाशयत्यवभासयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः सविता आदित्यः तथा तद्वन्महाभूतादि धृत्यन्तं क्षेत्रमेकः सन् प्रकाशयति कः क्षेत्री परमात्मेत्यर्थः रविदृष्टान्तोऽत्रात्मन उभयार्थोऽपि भवति रविवत् सर्वक्षेत्रेष्वेकः आत्मा अलेपकश्चेति ३३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

नकरोति नलिप्यते चेत्यत्र दृष्टान्तेन दृष्टधर्म्यन्तरत्वे हेतुमाह किञ्चेति दृष्टान्तेन विवक्षितमर्थं दर्शयति रवीति उभयविधा धर्मार्थमेव स्फुटयति रविवदिति ३३ ॥

स्वामिकृत टीका ३

असंगत्वाल्लेपो नास्तीत्याकाशदृष्टान्तेनोक्ते प्रकाशकत्वाच्च प्रकाश्यधर्मैर्न युज्यत इति रविदृष्टान्तेनाह यथा प्रकाशयतीति स्पष्टार्थः ३३ ॥

पिशाचभाष्ये टीका ४

स्पष्टार्थम् ३३ ॥ ॥

रामानुजभाष्ये टीका ५

यथेति यथैक आदित्यः स्वया प्रभया कृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति तथा क्षेत्रमपि क्षेत्री ममेदं क्षेत्रमीदृशमिति कृत्स्नं बहिरन्तः आपादतलमस्तकं स्वकीयेन ज्ञानेन प्रकाशयति प्रकाश्यालोकात् प्रकाशकादित्यवद्देहात् तेन वेदयमानात् तस्मात् क्षेत्रात् अत्यन्तविलक्षणोऽयमकलुषात्मा इत्यर्थः ३३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

[illegible]

श्री॰
गी॰टी॰
त्र॰

189

नन्वेकः परमात्मा कथमनेकानि क्षेत्राणि व्याप्नोतीत्याशं-
का प्रसिद्धेन रविना दृष्टान्तेनापाकृता कृत्स्नं क्षेत्रं चराचरा-
णि क्षेत्राणीत्यर्थः ३३ ॥

परमार्थप्रपा टीका

एवमेकत्वान्संगत्वाच्चालेपो नास्तीत्याकाशदृष्टान्तेनोक्तं तथै-
व प्रकाशकत्वाच्च प्रकाशधर्मैर्न युज्यत इति दृष्टान्तेनाह य-
थेति स्पष्टं उक्तं च यद्वत्सवितर्युदितेनेकरोति कर्माणि जीव-
लोकोयं न च तानि करोति रविर्न कारयति तद्वदात्मापी-
ति ३३ ॥

वनमाली टीका ८ ॥ ३॥

यस्मात्तावत्क्षेत्रं निरूपितं तत्क्षेत्रज्ञस्वरूपं दृष्टान्तेन दर्शयति यथै-
वि०१ः को रविः कृत्स्नं लोकं प्रकाशयति तथा क्षेत्री क्षेत्रज्ञः सर्वेश्वरः कृत्स्नं
क्षेत्रं जडः वर्गरूपं प्रकाशयति बोधयति प्रवर्तयति प्रवर्तयतीव
सर्वप्रकाशकस्य सर्वग्रहणेन सर्वव्यापीत्वमिति ब्रह्मादिनां क्षे-
त्रतो ज्ञापन इति भावः ३३ ॥

ऊत्समवैजयन्ती टीका ९

ननु विपरीतोयं दृष्टान्तः आकाशस्य विभुत्वेन सर्ववस्तुव्याप्तिसंभ-
वात् निर्लिप्तकथनं संभवति आत्मा त्वणुरूपकः स कथमतिस्थूले
गजादिदेहमाप्नोति तदभावे निर्लेपत्वकथनस्याप्यभावद्धत्या-
शंक्याणुरूपत्वेपि विभुगुणत्वात्सर्वं घटत इति रविदृष्टान्तेनाह
यथा प्रकाशयतीति यथैको रविरणुमानाकाशस्यैकदेश एव स्थि-
तोपि परिछिन्नोपि स्वाभाविकधर्मभूतेन विभुरूपेण स्वकिरणे-
नेमं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं सर्वं लोकं जगत् प्रकाशयति स्वयं
तु प्रकाशकः अत एव स्वप्रकाशधर्मभूतालोकाङ्गित्वमेव स्थितस्त-
त्र जलादिगतशीताद्यादिधर्मैर्न लिप्यते प्रत्युत स्वकिरणैर्जला-
दिकर्मीवोष्णीकरोति तथा क्षेत्री क्षेत्रं शरीरं विद्यते यस्य स क्षेत्री
जीवात्माणुस्वरूपेण शरीरैकदेशस्थितः स्वाभाविकानवछि-
न्नेन स्वकीयधर्मभूतेन ज्ञानेन कृत्स्नं समग्रं आपादमस्तकम-
कमिदं क्षेत्रं शरीरं प्रकाशयति तत्र देहस्थितादेहज्ञातृत्वेन

स्तेयरूपादेहादत्यन्तभिन्नो देहधर्मैस्सुखदुःखादिभिर्न
लिप्तो भवत्यात्मचेतनत्वरूपधर्मेण चेतनरूपे देहे चेतनीभावं
करोतीत्यर्थः एवं सूर्यप्रकारेणाप्याहगुणाद्यालोकवदिति ३३

मधुसूदनी टीका ९

+ यथा रविरेक एव कृत्स्नं सर्वमिमं लोकं देहेन्द्रियादिसंघातरूप
वस्तुमात्रमिति यावत् प्रकाशयति नच प्रकाश्यधर्मैर्लि
प्यते न वा प्रकाश्यभेदाद्भिद्यते तथा क्षेत्री क्षेत्रज्ञ एक एव कृ
त्स्नं क्षेत्रं प्रकाशयति हे भारत अत एव न प्रकाश्यधर्मैर्लिप्यते
नच प्रकाश्यभेदाद्भिद्यत इत्यर्थः सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न
लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्य
ते लोकदुःखेन बाह्य इति श्रुतेः [illegible]
[illegible] ॥ ३३ ॥

+ न केवलमसंगस्वभावत्वा[illegible]
दात्मनोपलिप्यते प्रकाशक
त्वादपि प्रकाश्यधर्मैर्न लि
प्यत इति सदृष्टान्तमाह ॥

सदानंदी टीका ११

न केवलमसंगत्वादलेपत्वं चिदात्मनः प्रकाशकत्वाच्चास्य भा
स्यधर्मैर्न संगता १ सदृष्टान्तमिति प्राह भगवान्दीनवत्सलः
एक एव रविः सर्वं रूपवद्वस्तुमात्रकं २ यथा प्रकाशयत्येष भा
भास्यधर्मैर्न लिप्यते नापि प्रकाश्यभेदाद्धा भिद्यते किल भास्क
रः ३ तथैक एव क्षेत्रज्ञो भासयत्यखिलं जडं नासौ प्रकाश्यध
र्मैर्वा लिप्यते नापि भिद्यते ४ ३३ ॥

नीलकंठी टीका १२

न करोति न लिप्यत इति द्वयमपि दृष्टान्तेन प्रतिपादय
ति यथेति यथा सूर्यः स्वसत्तामात्रेण विश्वं प्रकाशयति न तु
व्यापारविशिष्टतया कुविंद इव पटं यथा चैष प्रकाश्यधर्मैर्दुर्गं
धादिभिर्न लिप्यते एवमयं क्षेत्री क्षेत्रज्ञः सूर्यवदेक एव सन्ने
कधाभूतं क्षेत्रं महाभूतानीत्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमि
च्छाद्वेषादिविकारयुक्तमसंगत्वं सत्तामात्रेण प्रकाशयति
हे भारत न तु व्यापारविशिष्टतया तं संपादयति न तद्धर्मैर्वा पुण्य
पापादिभिर्न लिप्यते सूर्यदृष्टान्तेन एकत्वमकर्तृत्वं प्रकाश

+ एवं परमेश्वरलक्षणं परीक्ष्याध्यायार्थोपसंहाराय क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेव लक्षणं विवेचयति ॥

श्री०
गी० टी०
३०

मलेपत्वे च दर्शितं तथा च श्रुतयः यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वा न्‌ अपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्‌ उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति ३२ ॥

आनंदी टीका ७३

+ देही क्षेत्रज्ञः जीवात्मा कृत्स्नं क्षेत्रं सर्वमेव शरीरं स्वचेतनं प्रकाशयति तत्तत्कार्यकरणाय चेतनावदिव करोति ३३

रामकंठी टीका ७४

+ यथा येन प्रकारेणायं सर्वलोकप्रत्यक्षपरिदृश्यस्वभावो भगवान्‌ भास्करः कृत्स्नमखिलं लोकं नानाभावमयं विश्व मेक एवासहायः प्रकाशयति स्वस्वरूपं लंभयति तेनैव प्र कारेणायं देही सर्वक्षेत्रव्यापक एकः परमात्मा क्षेत्रं प्रका शयतीति किमुक्तं भवति प्रकाश्यवस्तुनानात्वात्प्रकाश स्य परमात्मधर्मस्य यदि परं नानात्वोपचारः परमार्थेन त्वे क एव सकलप्रकाश्यवस्तुप्रकाशकः प्रकाशकत्वमात्रे चोपमानोपमेयभावो रविक्षेत्रिणोः यथा हि रविर्भावानां प्रकाशको न तथा च क्षेत्री यथा हि जनयित्वा कारणात्मना लब्धा त्मनां च घटगवादीनामर्थानामभिव्यंजकत्वमात्रेण रविः प्र काशको न जनकत्वेन क्षेत्री तु प्रकाश्यत्वापादनेनैव तां ज नयत्यतो जनकत्वं तस्येति प्राक्प्रतिपादितमेव [illegible] [illegible] ॥३३॥

लासिकी [illegible]टीका ७५

+ यथैक एव रविरिमं कृत्स्नं जीवलोकं प्रकाशयति तथैक एवात्मा क्षेत्री क्षेत्रज्ञत्वप्राप्तः सन्‌ कृत्स्नं क्षेत्रं प्रकृतिपरि णामरूपं प्रकाशयति प्रकाशेन व्याप्नोति [illegible] [illegible] ३३ ॥

वंसर्वात्मनः कर्मफल
पर्कीऽभावेप्यनल्पसा
रणप्रकाशकत्वधर्म
गात्सएवैकः क्षेत्रक्षेत्र
व्यवहारप्रकाशकइत्य
मानान्तरेण दर्शयितु
माह ॥

+ नन्वेकत्र देहे वच्छिन्नस्यात्मनः कथं सर्वदेहव्यापकत्वमित्याशंका दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥

190

पैंचोलेटीका

[illegible] प्रकाशकत्वात्प्रकाशप
धर्मैर्नैवज्ञातेर्त्यतिरविदृष्टांतेनाह यथेतिहेभारतयँरविःएकःस पा
न् इमंकृत्स्नंलोकंजगत्प्रकाशयति तथारविवत्क्षेत्रीआत्माएकः
सन्कृत्स्नंक्षेत्रंमायाकार्यंजगत्प्रकाशयति ३३ ॥

रसावीरसमिद्धोधिनी

यथेति रविः सवितैकः कृत्स्नमिमंलोकं यथाप्रकाशयत्यवभास
यति तथाक्षेत्रंमहाभूतादिधृत्यंतं क्षेत्रीपरमात्मैकः सन्नेवावभा
सयतीत्यर्थः ३३ ॥

मधुभाष्य

३३ ॥

भाषा अनुवाद टीका

असंग हेतु से परमात्मा की निर्लेपता आकाशके दृष्टान्त से दिखाया अब प्रकाशक होके भी जो प्रकाश्य वस्तुवोंके धर्म से आत्मा युक्त नहीं है यह सूर्यके दृष्टान्तसे कहते हैं कि हे भारत अर्जुन एक यही सूर्य जैसे समस्त लोकको प्रकाश करते हैं परन्तु प्रकाश्य वस्तुके गुणदोषसे लिप्त नहीं होते ऐसे ही क्षेत्री जो आत्मा सो क्षेत्र कहे शरीर आदि सबको प्रकाश करते भी देहादि केगुण दोष से लिप्त नहीं होता है यहतुम हमारी बात सत्य करके मानो हे भारत ३३ ॥

दोहा ॥

ज्यों प्रकाश दें एक रवि लोक सर्व इह कोय ज्यों क्षेत्री यह क्षेत्रको प्रकाशत भारत सोय ३३ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूत
प्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परं ३४ इति
श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञ
निर्देशो नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

शांकरभाष्ये टीका १

समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थोयं श्लोकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति क्षे
त्रक्षेत्रज्ञयोर्यथाव्याख्यातयोरेवं यथाप्रदर्शितप्रकारेण अन्त
रमितरेतरवैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेश
जनितमात्मप्रत्यायिकं ज्ञानं चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृ
तिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिरविद्यालक्षणाव्यक्ताख्या तस्या भूत
प्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनं च ये विदुर्विजानन्ति यान्ति गच्छ
न्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म न पुनर्देहमाददतीत्य
र्थः ३४ इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

आनन्दगिरिकृत टीका २

अध्यायार्थं सफलमुपसंहरति क्षेत्रेति विशेषकौटस्थ्याप
रिणामादिलक्षणं तदेवममानित्वादिनिष्ठतया क्षेत्रक्षेत्रज्ञ
याथात्म्यविज्ञानवतः सर्वानर्थनिवृत्त्या परिपूर्णपरमानन्दा
विर्भावलक्षणपुरुषार्थसिद्धिरिति सिद्धं ३४ इति आनन्दगि
रिकृतटीकायां त्रयोदशोध्यायः १३ ॥

स्वामिकृत टीका ३

अध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति एवमुक्तप्रकारे
ण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भेदं विवेकज्ञानलक्षणेन चक्षुषा ये विदुः
तथा च यदुक्ता भूतानां प्रकृतिस्तस्याः सकाशान्मोक्षं मोक्षोपा
यं ध्यानादिकं ये विदुः ते परं पदं यान्ति ३४ विविक्तौ येन तत्त्वेन
मिथौ प्रकृतिपूरुषौ तं वंदे परमानंदं नंदनंदनमीश्वरं ३५

इति श्रीभगवद्गीतासुबोधिन्यां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः १३

पैशाचभाष्ये टीका ४

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति भूतप्रकृतिर्मायातस्या मोक्षो भूतप्रकृतिमोक्षस्तं ३४ इति पैशाचभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

रामानुजभाष्ये टीका ५

क्षेत्रेति एवमुक्तेन प्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरं विशेषं विवेकविषयज्ञानाख्येन चक्षुषा ये विदुः भूतप्रकृत्या मोक्षं च ते परं यांति ते निर्मुक्तबंधनमात्मानं प्राप्नुवंति एवमुक्तेन प्रकारेण मोक्षनेनेति मोक्षः अमानित्वादिकमुक्तमोक्षसाधनमित्यर्थः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविषयेनउक्तेन ज्ञानेन तयोर्विवेकं विदित्वा भूतप्रकृतिमोक्षोपायम् अमानित्वादिकं चावगम्य ये आचरंति ते निर्मुक्तबंधाः स्वेन रूपेणावस्थितम् अनवच्छिन्नलक्षणमात्मानं प्राप्नुवंतीत्यर्थः ३४ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचितभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

[illegible]
[illegible] तात्पर्यः ३४ एवमध्यायेन यदुक्तं ज्ञेयं ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरं भूतप्रकृतेश्च स्वरूपात्परिणामधर्मत्वान्मोक्षं एवं तद्येन ज्ञानलक्षणेन सर्वज्ञाप्रतिहतेनालौकिकेन चक्षुषा पश्यंति ते वासुदेवतां प्राप्य लभंते एव परमं शिवम् ३४ संग्रहोऽत्र प्रमात्प्रकृतिविन्येषभेदः संस्फुटेन साम् परिहृणोक्षमन्यते निर्मलात्ममयं जगत् इति श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहे त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अध्यायार्थमुपसंहरति

अध्यायार्थमाह क्षेत्रक्षेत्र-
ज्ञयोरेवं प्रकृतिपुरुषयोरन्तरं ज्ञानेन हेतोस्तत्वात्मकात् न्यथा
याश्रणाविकृतिमपीकर्तृकार्यत्वहेतुः भोक्तृत्वेन णत्मासुखत्त
दिनरयोरेकत्वावाविलेषु क्षेत्रेभास्वन्तिवेवं चिमहितं दयामे
पुंसः प्रकृत्याविवेचः ॥ इति श्रीमद्देवतपंडितनृपविवरचितायां
भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां प्रकृतिपुरुषविवेको नाम त्र
योदशोध्यायः १३ ॥

वनमाली टीका ५

अध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरमे
रमेवमुक्तप्रकारेण ज्ञानचक्षुषा विवेकदृष्ट्यामानित्वादिना
च ये विदुः मोक्षनेनेनेति मोक्षसाधनं भूतप्रकृतिभ्यो मोक्षं
भूतानां प्रकृतेर्मोक्षमिति वा नाटशमानित्वादिके लिंगदेह
स्यपतमूतप्रकृत्याद्यात्मकत्वान्निर्योगसाधनमित्यर्थः क्षेत्रं
जडं क्षेत्रज्ञः परमात्मा सदनंतगुणालयः सर्वेश्वरः सदेकाकारः
सर्वकर्तृत्वेपि निर्लेपः परमानंदघनरूपः सर्वान्तर्यामी जीवोपि
ज्ञानानंदस्वरूपः स्वतो निर्विकारो मज्जन्मर्वशोन्यतविलक्षणः
क्षेत्रं सविकारमित्येवमेतेनरं भेदं नमानित्वादिना विवेकदृष्ट्या
वा ज्ञानचक्षुषा पश्यन्ति भूतप्रकृत्यात्मकलिंगदेहमोक्षं मोक्षो
पायममानित्वादिकं च ये जानंति ते परं परमात्मानं यांति परं
मोक्षरूपं फलं च प्राप्नुवंतीत्यर्थः ३४ इति गीतायां त्रयोदशः १३

ऊहमवैजयन्ती टीका ५

प्रकृतिपुरुषयोः ज्ञानफलमुपदिशन्नध्यायार्थमुपसंहरति
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः क्षेत्रेण
सहितेनोपोक्षेत्रज्ञो जीवस्तयोरंतरं स्वरूपभेदं च भूतभेन
प्रकृतिमोक्षं भूतानां प्रकृतेः सकाशान्मोक्षणं नेनेति मो

क्षेत्रेति एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षे
योरंतरं परस्परवैलक्षण्यं ज्ञानल
लेन चक्षुषा ये विदुस्तथा भूतानां
कृतिः तस्याः सकाशान्मोक्षोपायं
नादिकं च ये विदुः ते परं यान्ति

त्तोऽमानित्वमुपायस्तथा ते ये चिदचिदीश्वरस्वरूपयाथात्म्यविदो
ज्ञानचक्षुषोक्तेन भिन्नाभिन्नविषयकज्ञाननेत्रेण विदुश्चिदचिदी
श्वरवस्तुस्वरूपेणाभिन्नमपि तयोरीश्वरात्पृथक्सिद्धत्वेनाभिन्नमि
ति जानंति ते एवं ज्ञानवंतः परं सर्वोत्कृष्टं महाविभूत्याख्यं विस्वप
देयात्त्रिप्रकृतिसंबंधरहिते शुद्धात्मस्वरूपे प्राप्य ततो भगवद्भावा
पत्तिलक्षणं मोक्षं प्राप्नुवंतीत्यभिप्रायः ३४ अनाद्यविद्ययानादि
जीवो प्रकृत्याऽजया सह तस्य निर्मोक्षयेत्यात्मज्ञानमुक्तं त्रयोदशो
भिन्नाभिन्नमभेदेन तस्माज्जगच्चिदचिदात्मके नेवेदं गोपिकाकांते
मुक्तिदं यात्पार्थसारथिम् २ इति श्रीनियमानंदवंशावतंशाकसदा
सस्थानेवासिना गिरिधारिदासेन विरचितायां भगवद्गीतार्थकु
सुमवैजयंत्यां नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

+इदानीमध्यायार्थं सकलमुपसंहरति॥

मधुसूदनी टीका ॥

+क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्राग्व्याख्यातयोरेवमुक्तेन प्रकारेणांतरं परस्प
रवैलक्षण्यं जाड्यचैतन्यविकारित्वनिर्विकारत्वादिरूपं ज्ञानच
क्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितात्मज्ञानरूपेण चक्षुषा ये विदुः
भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां सर्वेषां प्रकृतिरविद्या मायाख्या त
स्याः परमार्था त्मविद्यया मोक्षमभावगमनं च ये विदुः जानंति

त्मा

यांति ते परं परमार्थवस्तुस्वरूपं कैवल्यं न पुनर्देहमाददते इ
त्यर्थः तदेवममानित्वादिसाधननिष्ठस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेक
विज्ञानवतः सर्वानर्थनिवृत्त्या परमपुरुषार्थसिद्धिरिति सि
द्धं ३४ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसर
स्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगव
द्गीतागूढार्थदीपिकायां क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेको नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३

सदानंदी टीका ॥

अध्यायार्थमशेषेणोपसंहरतीश्वरः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं प्र
व्याख्यातयोर्भिदां । जाड्यचैतन्यमिथ्यात्वसत्यत्वाद्यात्मिकां
जनाः शास्त्राचार्योपदेशोत्थसम्यग्ज्ञानैकचक्षुषा ३ ये जानं
ति तथा सर्वप्रपंचस्यास्य कारणं अविद्यामात्मबोधेन तन्निवृ

त्रिचयेविदुः इतेयंतिपरमेब्रह्मकैवल्यमपुनर्भवं ५ ३४
क्षेत्रक्षेत्रज्ञभेदंविमलमतिमतोग्राहयन्मत्कोयईशोज्ञानज्ञे
यावबोधंप्रतिपदमपरंदर्शयामाससम्यक् भक्तेभ्यःप्रीति
मद्भ्योविशदपदमदेयस्यभक्त्याममुष्यातेनश्रीकांतमङ्घ्रिद्वं
तिखिलचरितेहृत्समाराधयामि ६ इतिश्रीभावप्रकाशे॰
श्रीसदानंदविदाकृतेश्रीगीतार्थैकतिष्ठोपगतः॰ त्रिंत्र
योदशोध्यायः १३ ॥ ॥

नीलकंठी टीका १३

कृत्स्नयाध्यायार्थंकृत्स्नमुपसंहरति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःएवं
क्तयोरेवमुक्तरीत्यान्तरंभेदंजडत्वाजडत्वकर्तृत्वाकर्तृत्वविका
रित्वाविकारित्वकृतंवैलक्षण्यंज्ञानचक्षुःशास्त्राचार्योपदेशा॰
त्मप्रत्ययजनितेनज्ञानचक्षुषायेविदुस्तेपरंमोक्षंयांतिप्राप्नु
वंति किंसांख्यानामिवास्माकमपिगुणपुरुषांतरज्ञानादेव
कैवल्यमुच्यतइत्याशंक्याह भूतप्रकृतिमोक्षमिति भूतानां
वियदादीनांप्रकृतिरुपादानंत्रिगुणात्मिकाप्रविद्यातस्या॰
विद्यायामोक्षंतन्निरन्वयोच्छेदंचयेविदुस्तएवपरंयांतिनतुक्षे
त्रक्षेत्रज्ञयोरंतरमात्रविदइत्यर्थः यद्येकात्म्यादिमोक्षप्रकृ
तिस्तर्हिविभूनामलिमदर्शाबहूनांपुरुषाणांमुक्तानामपि
तद्दर्शनमपरिहार्यं तथाचतेषामपिबंधप्रसक्तिः यदि
तन्मिथ्यानतर्हियमेवात्मसाक्षात्कारोज्ञानस्तद्वैपासवैर्थ्यंवर
ज्जुरगवद्बाधितकालत्रयेपिनास्ति इतरेषांचलनावेति॰ ध्यनन्नास्ति
वक्तुंशक्यं तस्मात्प्रकृतिपुरुषांतरज्ञानमात्रात्कैवल्यंकिं
तुप्रकृतिबाधेनपुरुषज्ञानात्सर्पबाधेनरज्जुदर्शनात्
भयनिवृत्तिवद्बंधनिवृत्तिरितिसिद्धं ३४ इतिश्रीभीष्मपर्व भी
णिनेलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

श्री॰
गी॰ टी॰
त्र॰

आनंदीटीका १३

एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरभेदम् भूतादिविका
रोत्पत्तिक्षेत्रभूतप्रकृतिः शरीरत्वेन परिणता तस्याः सका
शान्मोक्षं च ये विदुस्ते परमात्मानं यान्ति ३४ इति श्रीभ
गवद्गीतायामानंदीटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

तदित्थं रूपमध्यायेन क्षेत्र
क्षेत्रज्ञपरमात्मलक्षणतत्त्वत्रय
निर्णयमुपसंहरन्नाह ॥

195

रामकंठटीका ३४

+ ये योगिन एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रस्य शरीरभावेन परिणत
याऽपरायाः प्रकृतेस्तथा क्षेत्रस्य नानाक्षेत्राहंकारावष्टंभे
नावस्थिताया जीवरूपायाः परायाः प्रकृतेरंतरं विशेषं
परस्परविविक्तस्वरूपं विद्वज्जनेन केनाऽमानित्वादिना
तत्त्वज्ञानदर्शनपर्यन्तेन ज्ञानेनैव चक्षुषा न केवलं तयोर
तरं जानते यावद्भूतप्रकृतिमोक्षं च ये जानते भूतात्मिका
येयं प्रकृतिः स्थूला निर्दिष्टा ततो मोक्षमुत्तस्यात्मप्रवेशा
भावादात्यंतिकबंधत्यागं ये विदंति किमुक्तं भवति क्षे
त्रक्षेत्रज्ञयोः परस्परविविक्तस्वरूपावगममात्रमागमो
पपत्तिपरिशीलनद्वारेण कदाचित्संभवति न तु ताव
ता प्रकृतेर्मोक्षः प्रभवति सहितं द्विभक्तात्मस्वरूपनि
ष्ठावाप्तितत्त्वेनैव भवति ततः पृथगुक्तं भूतप्रकृतिमोक्षं
चेति त एवंविधाः परं निरुत्तरं तत्त्वसप्तमं परतत्त्वप्रकृ
तित्वेन प्रतिपादितं परमात्मानं यांति प्रयांति पद्यंते तदभे
दलक्षणां परां सिद्धिमधिगच्छंतीत्योम् भक्तिभिरखिले
र्नित्यं तापत्रयीपरिशोषितात्मा परमविरमानन्दे ज्ञानयोगा
यतः किल भुज्यते चिदमृतं तच्चात्र हेत्वध्याये त्रयोदशा
नः स्फुटैर्वचनरूपैतैः सिक्तं स्तैर्विमुक्तिफलं श्रियम् ३४
इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतो
भद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

अथ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकस्य फलमाह॥

बोधधारेण एवमुक्तेन प्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्देहजीवयो रन्तरं भेदं ज्ञानचक्षुषा ये विदुः प्रत्यभिजानन्ति अन्तरं की दृशं भूतप्रकृतिमोक्षं भूतप्रकृतेः स्वस्वरूपविस्मरणभू पविस्मरणरूपाया मोक्षो मुक्तिर्येन तत् ते परं परमात्म नं यांति प्राप्नुवंतीति शिवम् सच्चिदानन्दस्याभिधेयं यन्त्रवर्थी प्राहभक्तितः क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशेन ममैहरिमीश्वरम् ३४

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां वासव्याख्यायां क्षेत्रक्षेत्रज्ञनि र्देशयोगो नाम त्रयोदशोध्यायः १३ ॥

पंचोलेटीका

अथाध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यथाप्रदर्शि तप्रकारेणान्तरं इतरेतरं यत्स्वरूपविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्रा चार्योपदेशजनितज्ञानचक्षुषा च पुनः भूतप्रकृतिमोक्षं च भूता नां प्रकृतिरविद्याऽव्याकृतरूपा तस्याः मोक्षणमभावगमनं ये विदुः ते परं ब्रह्मस्वरूपतां यांति प्राप्नुवंति ३४ इति श्रीपंचोलेव्या ख्यटीकायां त्रयोदशोध्यायः १३ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी

सर्वमुपसंहरति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यथाव्याख्यातयोरेवं प्र दर्शितप्रकारेणान्योन्यवैलक्षण्यं ज्ञानरूपेण चक्षुषा तथा भू तप्रकृतेरविद्यायाः सकाशान्मोक्षं च ये विदुर्जानंति ते परं पदं ग च्छंतीति क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकेन स्वात्मनि क्षेत्रैककर्तृत्वस्याभावं प्र पद्य क्वापि पापात्मकैः पुण्यात्मकैर्वा कर्मभिर्लेपं भजतीति स्वधर्मनिष्ठो भवेतितात्पर्यम् ३४ इति श्रीरणवीरसमिद्धोधि न्यां गीताव्याख्यायां त्रयोदशोध्यायः १३॥

मधुभाष

१८ ॥ इतिश्रीमद्भगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्गीताभा
ष्येअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥

196

भाषा अनुवाद टीका

अब अध्याय के अर्थ का उपसंहार करते हैं कि इस प्रकार
से उक्त जो क्षेत्र औ क्षेत्रज्ञ तिन दोनो का भेद जो मनुष्य
विवेकज्ञानरूप चक्षु के द्वारा देखते हैं और यही सर्व क
ही हुई जो प्रकृति तिससे मोक्ष अर्थात् मुक्तिका उपायरू
प ध्यान धारण आदि जो जानते हैं तेई परमपदको जाते
हैं ३४ अध्यासवशाते अर्थात् निकट तथा संग हेतु से ए
कभावको प्राप्त जो प्रकृति और पुरुष तिन दोनो को जिस
ने स्वरूप भेद से पृथक रूप प्रतिपन्न किया अर्थात् निश्च
य कर जाना सोई परमानन्द स्वरूप नन्दनन्दन श्रीकृष्ण भ
गवान को मै जगन्नाथ शुक्ल नामा प्रणाम करता हूं ॥
इति जगन्नाथ शुक्लविरचित मनभावनी भाषा टीकायां
त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

दोहा

यह क्षेत्र क्षेत्रज्ञको अंतरज्ञाननेत्रसें होय जो जाने अविद्या
मोक्ष हो याति परमगतिसोय ३४॥ इतिश्री ॥

19T